THE

VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Oxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

VEDÂNTAKALPATARUPARIMALA

OF

APPAYADÎKSHITA

EDITED BY

RÂMASÂSTRÎ TAILANGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. XII.

Part III.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

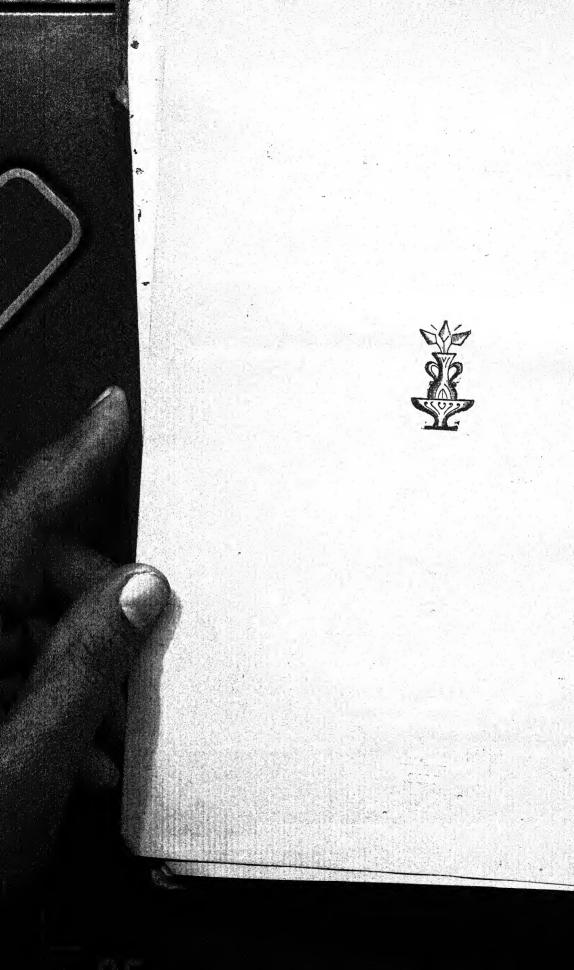
WAY BE HAD ALSO FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES:

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIRGATIS, LEIPZIG:

LUZAC AND CO., LONDON.

1898.

वेदान्तकल्पतरूपरिमलः।

भगवद्मलानन्द्यतीन्द्रविरचितवेदान्तकल्पतरुव्याख्यारूपः अद्वैतविद्याचार्यसकलतन्त्रनिवन्धकुच्छीमद्प्पयदीत्तित-विरचितः।

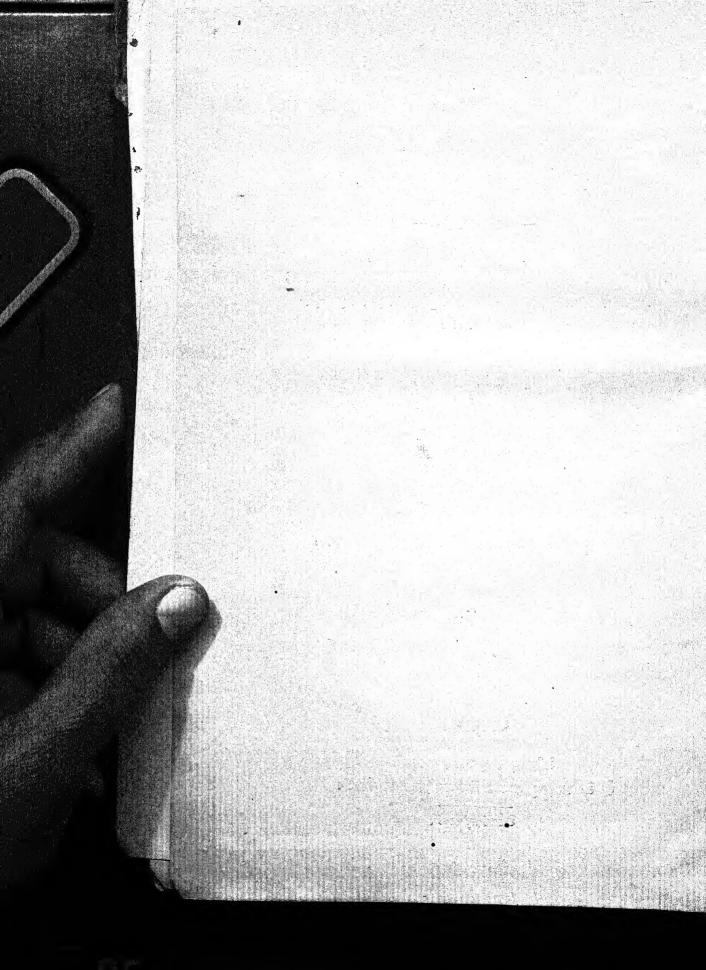
तच तृतीया भागः तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायपर्यन्तः ।

वाराणसेयराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकेन मानवल्ल्यपाह्नतेलङ्गरामशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधितः।

काश्याम्।

मेडिकल् हाल् नाम्चि यन्त्रालये ई. जे. लाजरम् कम्पन्याच्येन मुद्रियित्वा प्रकाशितः । किमार्थवत् १६५४।

श्रीः। विज्ञापनम्।

श्रहो सुदिनाहमद्य यदिता वत्सरचयात् पूर्व वेदान्तकल्पतहनामकेन भामतीव्याख्यानेन सह समारभ्यास्य तह्याख्यानरत्नस्य परिमलस्य मुद्रग्रश्चायमिविच्छेदेनानुवर्तितिनजकार्यापि महत्तरयारनयार्यन्थयाः समाविवषये नानाविध्यत्रत्यूहसंदे।हशङ्कातङ्कितिचतः कथं कथमपि धृतधेर्ये। उस्खलन् स्वकर्तव्यात्क्रमशे विदुषां दृग्गे।चरतामुपनीय संपूर्णं कल्पतहमस्मिन्नेव वत्सरे, द्विनीयाध्यायान्तं परिमलयन्थं च खर्णडद्वयेन १६५२ वैक्रमवत्सरे, प्रभवामि किल साम्प्रतं परिमलस्य यन्थसंपूर्तिभूषितं तृतीयं खर्ण्डमपि तथा कर्तुम्, स्मरामि चानन्दपरवशः । यति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपी नति वालमी-कीयां लीकिकीं गायाम्।

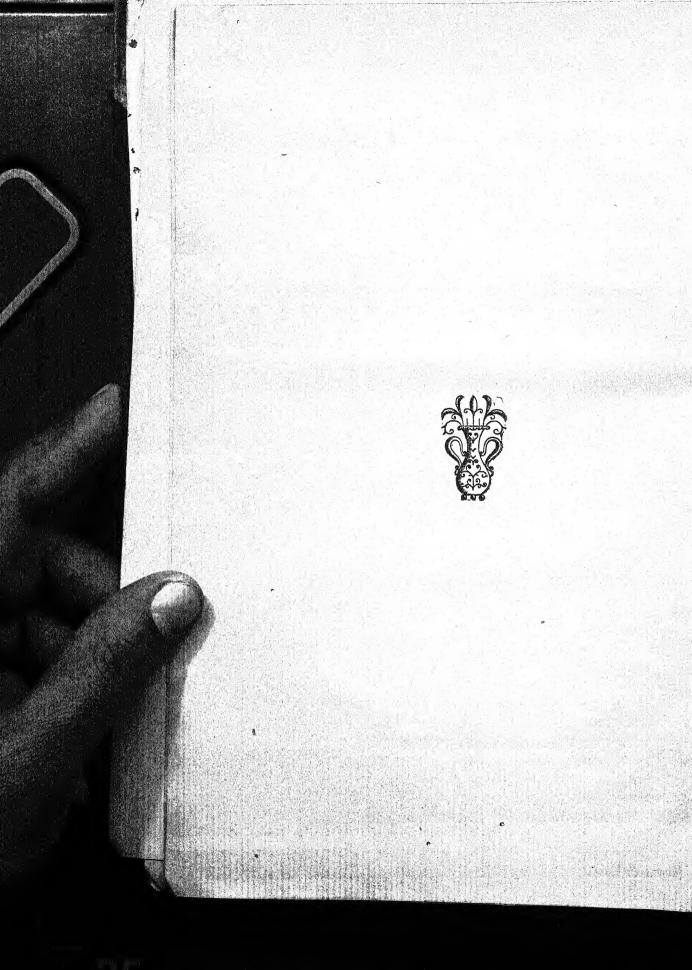
त्रवापि भागे पूर्वयारिवाऽधिकरणसूचीं, शुद्धिपत्तं, कल्पतसृष्ठपः ङ्त्यकांश्च पार्श्वे, निवेश्यावशिष्टानपि विषयांस्तयैव प्रदर्शितवानस्मि ।

मन्ये तावदधुना निजकर्तव्यमेकमेव यन्निखिलान्तरायदूरीकरणपुर-स्सरं करुणया वितीये हस्तावलम्बं पूरितवते। निजमनारथं भगवते। निखि-लान्तर्यामिणा विश्वेणितुः प्रमुक्तकगठं धन्यवादीपगानं नाम ।

उपसंहारे चाच कार्ये पुस्तकवितरगादिना दत्तमाहाय्यानां महाशया-नामुपकारं श्लाघं श्लाघं प्रार्थये निर्मत्सराज्ञिखिलान् विपश्चिदपश्चिमान्त यथावसरं नयनापेणपरिश्रमाङ्गीकारेण मामकप्रयाससफलीकरणायेति । शम् ।

ं बाराग्रस्याम् संवत् १६५४ । मानवरुल्युपाहुस्तेलङ्ग-रामशास्त्री ।

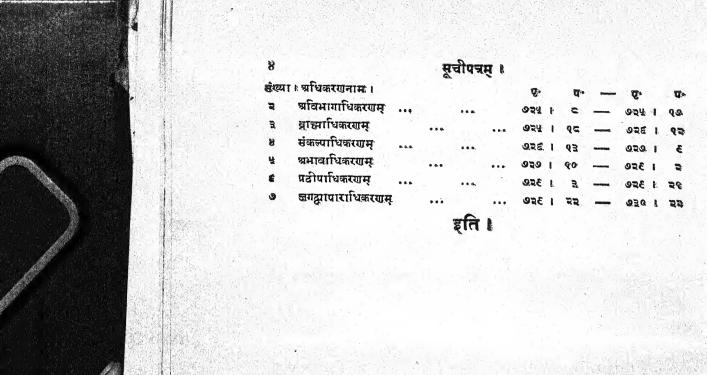
तृतीयाध्यायप्रथमपादादिचतुर्थाध्यायान्तभागाधिकरणसूची।

वृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

		Steen	is could a	4/-0 04	cat at 1	· .				10
संख्य	। श्रधिकरगानाम ।					गृ•	ů٠		ए ∙ (i.
Q	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरगार	ą	0.0 0			858 1	Q		1 338	3
੨	कतात्ययाधिकरणम्	***				888 1	ន		P 1 @38	3
3	श्रनिष्टादिकार्यधिकरग्रम्				•••	1 e38	20		38C 1 5	36
8	साभाव्यापत्यधिकरणम्	•••		• • •		1 338	q	-	1 338	ч
ų	नातिचिराधिकरणम्					1 338	25	-	400 1 =	QU _E
E	श्रन्याधिष्ठिताधिकरणम्					पुठ्य ।	Q		409 1 7	23
		ਕੀਸਾ	CTITTI	स्य द्वि	क्रीमार	, i				
		GISI	जाप	64 18	तायभ	10. 1				
Q	संध्याधिकरणम्				•••	तं०८ ।	Q	*******	465 1 2	35
2	तदभावाधिकरणम्	•••		***		पुरुच्च ।	Q		498 1 9	13
3	कर्मानुस्मतिग्रब्दविध्यधि	करण	म्		•••	46E 1	98	-	450 1 0	99
8	मुग्धाधिकरणम्	•••				तंड० ।	65		संडर ।	2
4	उभय निङ्गाधिकरग्रम्		•••			356 I	3		प्रवेश ।	E
E	प्रकृतितावत्त्वाधिकरणम्	•••		•••		153 1	9	-	प्रत्य । व	Q
	₹	र्गाय	ाध्याय	स्य तृ	तीयपा	दे ।				
Q	सर्वेवेदान्तप्रत्ययाधिकर ण	म्				प्रवह ।	Q	-	प्रथ् । व	0
2	उपसंहाराधिकरणम्			•••		186 1	99			13
3	श्रन्यचात्वाधिकरणम्					1 582	QB	-	443 1	2
8	व्याप्यधिकरणम्					प्रयुद्ध ।	3	-	- 30	19
ñ	सर्वाभेदाधिकरणम्		0-9-6		•••	यम्ह ।	65	townsond.	યપ્રદા	30.7
E	श्रानन्दाद्यधिकरणम्			•••		प्रपृष्ट ।	65	-	450 1	
૭	बाध्यानाधिकर णम्					450	QE	-	450 1 0	
•	भात्मग्रहीत्यधिकरणम्	• • •				450 1	QU	-	463 1 2	29
3	कार्याख्यानाधिकरणम्		•••		•••	प्रदेश ।	Q	-	4E8 1 =	19
90	समानाधिकरणम्					428 I	22		454 1 9	8
QQ	ं संबन्धाधिकरणम्					प्रदय ।	Qg	-	455 1	7
९२	ं संभत्यधिकरणम्			•••		456 1	3		455 1	9
68	पुरुषविद्याधिकरणम्			9		466 1	9		489 1	QB.
88	वेधाद्यधिकरणम्	•••				469 1	QY		450 1	E
Q4	हान्यधिकरणम्	1.60				प्दे ।	9		The state of the s	ੋ ੨੬
98	सां यरायाधिकरणम्	•••		***		प्रह0 ।	Q		460 I	9
93	गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्					4E0 1	5		4€0 I	
						Section 8	1. 11.			

	ঽ			Ę	चीपद	म् ।			
	संख	या। श्रधिकरणनासः।					ų.	g	
	9८	श्रनियमाधि ऋरणम्	• 4		N. 1		460 1		- 452 I
	39	यावदधिकाराधिकरणः	Ą					(૪	- 4621
	20	श्रदास्यधिकरणम्					4821		- 483 1
	26	इयद्धिकरण्यम्					1 23 1	£ —	1 £3.P
	55	श्रन्तस्त्वाधिकरणम्	4		***		1 £3.P	ıε _	- 488 i
	53	व्यतिहाराधिकरणम्		***		• • •	1 834	E —	. 468 1
	28	सत्याद्यधिकरणम्			•••		488 1	10 -	. 484 I
	54	कामाट्यधिकरणम्					યદય ા	3 -	446 1
	26,	श्रादराधिकरणम्	• • •				1 334	c	प्रहट ।
	29	तिवर्धारणाधिकरणम्		•••		• • • •	प्रदा ।	B	E00 1
	26	प्रदानाधिकरणम्					E00 1 9		EOS I
\mathbb{R}^{n}	38	बिङ्गभूयस्त्वाधिकारणम्		***		• • • •	EOR 1	<u> </u>	६ ६४ ।
	30	येकात्म्याधिकरणम् —————	444		• • •		865 1 6	- 3	ह 9प्र ।
	39	श्रङ्गावबद्धाधिकरणम्		•••		•••	हत्त । व	¥ —	. ह९६ ।
	32	भूमज्यायस्वाधिकरग्रम्	•••		•••		ESE I	E	ं ६९८ ।
	33	शब्दादिसेटाधिकरणम्				•••	€6< 1	ε —	ह्य ।
	38	विकल्पाधिकरग्रम्	•••				1 393	E —	€9€ I
	36	काम्याधिकरणम् ययाश्रवभावाधिकरणम्					E9E 1 9		1 393
			 aal:	720 wew.			= ६९६ । ९। _=	1 1	ह्य ।
	9	पुरुषार्थाधिकरणम्	Sun	गध्यार	4स्य घ	तुथप	14 1		
	2	परामर्थाधिकरणम्				•••	E23 (-	हरहें।
	3	स्तुतिमात्राधिकरणम्	***		3.0.0		हरह। ५५	-	E88 1
	8	पारिस्वाधिकरणम्		- • • • •		•••	E88 0		EUQ I
	•	ग्रानीन्धनाट्य धिकर णम्	•		4.0 0				EURIT
	•	मर्वापेताधिकरणम्		•			EAS 1 53		E43 1
	9	सर्वाचानुमत्यधिकारणम्	***		***		EA3 1 68	3 2 3 4 4 5	E48 1 0
	Ε.	यात्रमकर्माधिकर णम्				***	EAE 68	2007101	E44 1 2
	ε	विधुराधिकरणम्			***		842 40		844 1 6
	90	तय्भूताधिकरणम्	• • •				E4E 9		eac i s
	99	भाधिकारिकाधिकर ग्र म्					E46 1 E		10 miles 12 (27)
	१२	बहिरधिकरणम्		- 4 4			EEO I A	i. Ti	ego i
	6 9	स्वाम्यधिकरणम्			100		EEQ 1/9		650 2 690 9
	98	सहकार्यन्तरविध्यधिकरण	म्		• • •		E90 Q3		E34 1 3
	વય	श्चनाविष्काराधिकरग्राम्					E9E 9		E9E 2
	95	येहिकाधिकरणम् .					€99 9		€9€ €9€
	90	मुक्तिफलाधिकरणम्					895 i y		E0C 2

		स्	वोपत्र	ų i					3
संख्या	। श्रीधकरणनाम ।				ų.	u.	-	ų.	u.
	चत	र्थाध्या	यस्य ।	ग्यमप	ादे ।				
•	त्रावृत्त्यधिकरणम्				E9E 1	9		E54 1	95
2	भात्मत्वे।पासनाधिकर ण म्	-0.0			EC4 1	39	_	EC4 1	55
•	प्रतीकाधिकरणम्		48~		EC4 1	23		EC9	Q3
8	व्रक्षादृष्ट्यधिकरणम्				EC9 1	98		E44 1	5
ų	त्रादित्यादिमत्यधिकर णम्	in the			855 1	3		EE9 1	15
E	श्रामीनाधिकरणम्			• • •	1 933	39		1 533	- 3
9	ण्काग्रताधिकरणम्		•••		E62 1	8		EER 1	90
•	ग्रा प्रायणाधिकरणम्				1 533	99	-	EE8 1	92
ε	तद्धिगमाधिकरणम्		• • •		888 1	EP		1 833	23
90	द ुतरासंघ्लेबाधिकरणम्			0.	E83 1	28		हर्य ।	95
99	श्रनारव्यकार्याधिकरणम्				E 63 3	39		EE9 1	
92	श्राग्निहोत्राद्यधिकरणम्				1 033	QU		1 333	8
93	विद्याचानसाधनत्वाधिकरण	H			1 333	ų	-	900 1	
QB	इ तरद्वपग्राधिकरग्रम्	•	•••		909 1	3	-	30Q I	
	चतुर	गिध्याय	स्य हि	रुतीया	गद् ।				
•	वागधिकरणम्		•••	2.	902 1	Q	-	902 1	20
2	मनोधिकरणम्		- 97		902 1	29		905 1	28
3	श्रध्यद्वाधिकरणम्				003 1	Q		905 1	28
N.	प्रास्त्युपक्रमाधिकरणम्			•••	30E 1	54		909 1	29
ય	संसा रव्यपदेशाधिकरग्रम्				909 1	੨੨	-	७१९ ।	_
•	प्रतिषेधाधिकरणम्	•••		•••	929 1	ε		998 1	ų
9	वागादिलयाधिकरग्रम्		•••		७१४ ।	E		७५४ ।	१८
=	श्रविभागाधिकरणम्	•••			1 890	39		928 1	22
	सदीकोऽधिकरणम्		•••		७१४ ।	53		994 1	9.9
90	रभ्यधिकरणम्	• • •			७१५ ।	QC		998 1	-
99	दिविगायनाधिकरग्रम्		• • •		998 1	3	-	998 1	3
		वैध्या	-	-9	<u> </u>				
	33	લા લ્લા	यस्य ह	ુતા ય લ	114 1				, i
•	श्रचिराद्यधिकरग्रम्	•••		•••	363 1	Q	7.4	999 1	=
2	वाय्वधिकरणम्		***		962 1	3	-	७१६ ।	8
3	तिंद्विधिकरणम्	•••		•••	1 390	ų		998 1	55
8	प्रातिवाहिकाधिकर ग्रम्	1	•••		1 390	23		970	98
4	कार्याधिकरणम्			•••	950 1	QY	-	923 1	c
•	श्रप्रतीकासम्बनाधिकरणम्		•••		023 I	3	-	058 I	20
	яа	योध्या	77277 :	สมท้า	n⊋ .				
•	्र संपद्माविभावाधिकरणम्			4G44					700
	च नक्षा समाजा समार्था स्	****		•••	25A 1	9	-	954 1	

शुद्धिपत्रम्।

	युः । पैः	त्रशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	ए । पं श्रशुद्धम् ।	गु द्धम् ।
		ग्रानन्दादय	भ्रानन्दादयः	प्रदः। १३ दयद्गीत	दय इति
	39 1 438	रंहणास्या-	रंहणस्या-	ह०४। २५ वंड्जियत्वा	र्वर्जियत्वा -
	3 1802	हंसोप-	हिंसे।प-	ह०इ। १६ मा वि-	मात्रं वि-
	409 1 99	द्रवेत-	इवैत-	दृष्ट । १७ त मा-	तस्मा-
	प्रदेश प	पचाति	पन्नित	६९०। ९ ताहुव	ताह्वेष-
	4361 3	काक्-	काक-	ह००। २५ चास्ति	वास्ति
	484 1 54	संहारण-	मंहरण-	ह९द। ५ व चात्मे-	ष श्रात्मे-
	प्रथः । २५	निमितं	निमित्तं	ह९६। ९३ यधाकामं	यथाकाम
	488 1 99	सामर्था-	सामर्थ्या-	६९६। ९५ विध्यते	विध्याचे-
	84 1 28	दशर्भिता-	दर्शिता	६९६। ९७ निमित्तेक्कया	निमित्ते च्छाया
	भूप्ष । ९५	त्व देरा-	त्वादेश-	६९६। ९७ त्यदाते	त्पद्येते
	युप्त । ७	विद्धि-	विद्धि	हरह। २० प्रतिचप्तम्	प्रतिचिप्तम्
	थप्ट। ह	व्यवहारजनजनने	न व्यवहारजननेन	हद्य । ह धारगो	धारियो।
	4501 9	यवाग्वा वा	यवाग्वा	६३८। २७ यान	यानि
	450 1 95	चिद्यक्य-	विद्योक्य-	ह३८। २७ च्चैनीचैः	चैनीचैः
	4631 A	तदीप	तदपि	६४३। २९ घे तकेतु-	प्रवेतकेतु-
	यहत्र । ९५	दृत्य स	इत्यस	६४६। १८ तत्सबन्धा-	तत्संबन्धा-
	469 1 40	प्यक्ति-	प्यविशि-	हप्र । २१ चेतर्हि	चेतर्हि
	4881 6	व्याख्यान-	व्याख्यानं	६५६। ८ दशयति	दर्भवित
	488 1 94	प्रकरणा‡दि-	प्रकरगा। दि-	६५६। २२ लें। किका-	र्लीकिका-
	499 1 €	प्रसिद्धम् । द्य-	प्रसिद्धं छ-	६५६। २६ करणेनेव	करगोनैव
	493 1 23	ङ्गत्वन	इत्वेन	ह्रह्म ३ ग्यतुं	चितुं
	4081 0	प्रवृत्त-	प्रवृत्ते-	६७०। १२ समया	समर्था
	499 I 28	परिहार्थ-	परिहारार्थ-	ह७२। १६ सामर्थात्। स-	सामर्थ्याल्ब-
	49E 9	वमक-	वर्मक-	६७८। २ मादते	मेादते
1	420 1 66	पत्तके टि-	पत्तकांठि-	६७६। ७ भावाादित	भावादिति
	450 1 92	वान्वती-	वान्वेती-	६८०। ९६ प्रमाणामेवेति	प्रमाणमेवेति
ALCOHOL:	प्रदय । ५६	पूर्वन्त्र-	पूर्वतन्त्र-	६८७। १६ प्रोत्तगाघारा-	प्रोत्तगाद्यारा-
	The state of the s	करगासि-	करणसि-	६६९। € समस्तस्यति	समस्तस्येति
	8P 1 03P	रिमेति ।	रिमेति	६६२। १७ ज्जीविकत्व-	क्जीवकत्व-

टि॰ ६९६, ६५२ एष्ठयारसकत् सुविदिति सर्वपुस्तकानुरोधात् स्थापितं तत्र त्रिवृदिति शुद्धं स्थादिति प्रतिभाति ।

क्व चिन्सुद्रणे ध्सुटान्यचराणि न गुद्धिपत्रे विन्यस्तानि सुखाचे व्यत्वादिति बाध्यम् ।

प्रान्ता इशुद्धिपन्नम् ।

घह्नी	प्रशुद्धाः श्रङ्काः ।	शुद्धाः ग्रङ्काः ।	पङ्गी।	एष्ठे	पङ्गी		Τ.	द्धाः			T: :	पङ्गी ।	एप्डे	
વપૂ	300 1 65	300 1 05	68	391		308	1	56	" "	1	56	्	622	
	9 1335	9 1 33£	ਬਬ ।	EER	28	,,	1	54	,,	1	25	23	383	
	385 1 30	3861 6	ς !	43C		834	i.	99	484	1	99	ų	EUU	
	86515	8021 0	9 .	162		んりさ	1	ų	405	1	24		213	
	836 1 29	836 1 26	Q9	450		Rok	1	5	you	1	QC.	qo	EOB	
	8451 3	3 1 3 FR	8	Eog		33	1	65	"		23	78	£03	

वेदान्तकल्पतरूपरिमले वतीया ऽध्यायः।

तदन्तरप्रतिपत्ती रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाम्याम् ॥ १ ॥

389 1 5

अविरोधेनेति । द्वितीयाध्यायकृतेन स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधसमाधा-नेन वेदान्तवेदां ब्रह्मेत्यस्मिन्न्ये प्रतिष्ठिते तस्य ब्रह्मणः प्रामा वेदान्तात्यं चानं साधनमिति तत्सापायमस्मित्नध्याये चिन्त्यतइत्यर्थः । सापायसाध-ननिद्धपणमध्यायार्थः । तच वेदान्तमूलकं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिमाधनमित्ये-तत्पुसषाश्चीथिकरणे महिपतं तच्च जीवाभित्रब्रह्मविषयमित्यात्मेति त्रपग-च्छन्ती†त्यधिकरणेःतत्त्वमिवाक्यार्थमाचरस्यास्य ज्ञानस्य तत्त्वंपदार्थज्ञान-पूर्वकत्वाद् द्वितीयपादे न स्थानते। ऽपी‡त्यतः प्राक् त्वंपदार्थः शोधितः । ततः प्रभृति तत्पदार्थः शोधितः । शोधितस्य तत्पदार्थस्य तथात्वेन वेदान्तैः सिद्धार्थे तिसम्बूपसंहरणीया विधिनिषेधहृपा धर्मा त्रानन्दादय्र्व श्रवरिधया मित्यधिकरणयार्देशिताः । प्रथमपादे वैराग्यरूपं द्वितीयपादान्त्या-धिकरखे परमेश्वरप्रसादहृषं तृतीयपादे सगुणविषयाधिकरणेषु सगुणविद्या-परिशोलनकृपं चतुत्रेपादे कर्मतत्संन्यासशमदमादिकृपं च तदुपायजातं निरूपिर्लामिति विवेकः । पादसंगतिरिति । जीवोपकरग्रागादिस्वरूपिन-रूपणार्थेन पूर्ववादेन सेापकरणजीवगतागतनिरूपणार्थस्यास्य पादस्य संग-तिरित्यर्थः । भूतपरिष्वङ्ग इति । इदं चिन्ताप्रयोजनं भूतगमनाभावे त्रद्राष्प्रयाणां प्राणानां गत्यसंभवं सूचयता प्राणगतेश्वेशति सूचेण दर्शितम् । यदि शरीरात्पत्यवस्थामित्येतदनन्तरम् त्राहुतिजामनाहुतिमिति द्विविधः पाठः । द्विविधा ऽप्युपपन्नः । ऋग्निहोत्राहितिप्रभवत्वाद् वस्तुत ऋाह्नुतित्वा-भावाद्य । अधिदैवं यजमानप्राणा इत्यन्वय इति । अम्यादया ह्याधि- ३४२ । ९ दैविकयचमानप्राणाः वागादयस्त्वाध्यात्मिकयचमानप्राणाः । स्रतं स्राध्याः

^{*} व्या·सू·भाः ३ मा· ४ सू· ९।

[‡] व्या मूं आप ३ पा ३ सूं १९।

[∥] व्या∙ मुरे ग्र∙ ३ पा∙ ३ मूरे ३३ ।

[†] च्या• सू॰ म्र- ४ पा• १ सू॰ ३ ।

[§] व्याः सूः भाः ३ पाः ३ सूः १९।

म ट्या सूर अर ३ पार १ सूर ३।

त्मिकप्राणव्यावर्तकत्वेनाधिदैवमित्येतत्प्राणविशेषणमिति भावः । तथापीत्या-दियन्थासादर्थात् तथा होत्यादियन्थेनाच्यमानस्यार्थस्य नास्ति विशेषः उभयचापीष्ट्रादिकारिणां जीवस्य च संबन्धमाचप्रतिपादनाद् श्रतः पुनक्-३४२ । २४ तिरित्याशङ्का विशेषमाह अद्धां जुन्हतीत्यन्नेति । पूर्वे श्रद्धां जुह्नतीति पञ्चाग्निविद्यावाक्ये श्रद्धाशब्दलिवतास्त्रिवृत्कृता श्राप एव होम्यत्वेनामाः न तांचामिष्टादिकारिमि: संबन्ध उक्त इति शङ्का वारिता इदानीमेव सामा राजेति दिविग्रमार्गवाक्ये इष्टादिकर्तृगां सामराजभावमात्रमुतं न तेगामद्भिः परिष्वङ्ग उत्त इति शङ्का वार्यतहत्यग्रे: । श्रुतिद्वये उपि परस्पराग्रेविशेषग्र-ह्यो से।मराजयुतिस्वर्गस्थानयारैक्यमेव हेतुः। यद्वाहुतिः प्रथमा कथं द्विती-योक्तेत्याशङ्क्याह अन्त्याहुत्यपेच्चयेति। यजमानशरीरस्य वेतानिकाम्नावा-हुतिरन्त्याहुति: । सा ऽपि छान्दोग्ये दर्शिता तं प्रेतं दिशृमिता उग्नय एव हरन्तीति । बृहदारएयके तु स्पष्टमुक्ता तस्याग्निरेवाग्निः समिदेव समिदित्या-दिना । तदपेचया श्रद्धाहुतिर्द्धितीयत्यर्थः । चन्द्रभूषं गतश्चन्द्रलोकं गत इत्यनयार्व्याख्यानव्याख्येयभाचशङ्कां निराकुर्वन् तयारन्वयं दर्शयति चन्द्र-लोकं प्राप्त इति । न द्वितीय इत्याहेति । अविद्योगधेर्यापकत्वे ऽपि पूर्वदेहत्यागहेतुरन्तः करगाद्यपाधिः पार्हिक्कन्न इति भावः । इयणुकादेर-पीति । तथा चादाहृततकानुमानानामाभाषपमानयागचेमतया न साधक-तित्यर्थ:। उच्छियेत चेति । अश्वजातीयं गोजातीयेन विरुद्धं तादात्म्य।यो-ग्यमिति या तन्नातीयानां परस्परविरोधप्रमिद्धिः सोच्छिद्गेतेत्यर्थः । तथा सित देखमाह तथा चेति।

३४४ । १५ उक्तरीत्यारेकामाप्तादिम्यः परिचिद्धद्य प्रवृत्युपपत्तरिति ।
ग्रवमनङ्गीकारे च भूतत्वभूर्तत्वोपाध्योः समावेशाङ्गीकारादन्यषाध्यपाधिसमावेशशङ्क्षया क्ष चिदाप्रवाक्याद्यवगतीर्नित्यत्वादिभिरिनत्यत्वाद्यभावानुमानं न सिध्येदिति भावः । ननु गोत्वाश्वत्वाद्यनन्तिवसद्धुजातीनां
परस्पराऽसामानाधिकरग्यमनुभूयते । तत्र च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरग्रजातित्वमवच्छेदकं न तु गोत्वाश्वत्वादिस्वपत्वमननुगमादिति परस्परपरिहारिग्योजात्योरसमावेशिसिद्धः । न चैवमवच्छेदके गौरवाज्ञातित्वं
न प्रवेशनीयमित्युपाधिसङ्करस्यापि त्यागापितः । तथा स्रति घटान्यत्वप-

टान्यत्वयो: घटपटयोरेव परस्परपरिहारिणोरन्यवाप्यसमावेश: स्यादिति षुड्यादीनां घटाद्यात्मकतापत्या उपाधिमङ्करस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन जाति-विशेषगागैरवस्य प्रामाणिकत्वादिति चेन्मेवम् । क्षिंचिद्धर्मक्रोडीकारेगामन्त-व्यक्तिषु प्रवृत्यादिव्यवहाराष्ट्रे ग्राह्मस्य कार्यत्वकारगत्वव्यापत्वव्यापकत्वश-क्यत्वादेरिवासामानाधिकरण्यस्यावच्छे दकापेचत्वाभावात्। त्रनुगतावच्छेदका-भावे ऽप्युपाध्यसामानाधिकराय्यवन्त्रात्यसामानाधिकरायस्याप्यात्मलाभाप-पतेः । क्रिं च जातीनामषामानाधिकरग्यमाचं नावद्यम् । सर्वाषामपि जातीनां यत्किंवित्समानाधिकरगत्वेन क्व चिद्धि जाती सामानाधिकरगयसामान्यामा-वामावात् । परस्परामामानाधिकरग्यं तु परस्परशब्दाधाननुगमादननुगतम् । यवमवच्छेदक्रमपि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरगात्वं तत यवाननुगतम् । तस्मात्परस्परगब्दार्थानुसारेग गेात्वाश्वत्वादिषु " पृथक् तेन तेन रूपेगास-मावेशी ग्राह्म इति पृथिवीत्वादिसंकरे न का चिदनुपपति: । कि च सर्वेच जातिसंकरस्य प्रत्याख्याने मृत्मयहिरणमयादिघटेषु घटत्वजातेर्देवदत्तीयय-चंदतीयतारमन्दगकारादिषु देवदत्तीयत्वादिचातीनां अथमभ्युपगमः । यदि पृणिवीत्वादिक्याप्यं घटत्वं नाना गत्वादिक्याम्यानि च देवदसीयत्वादीनि नानिति तासु संकरपरिहार: तहीं हापि भूगीलके समुद्रादिषु शरीरेषु च पृथिबीत्वजनत्वादिकं नानेति तत्यां हिरी उस्तु ।

UM

परस्परपरिहारित्वादिति । परस्परपरिहारिजातित्वादित्यथेः । ३४४ । ३० गुणत्वहृपत्वये। रनेकात्वित्रता गात्वाश्वत्वविवचापचे अविशेषपचे च समाना । तचाद्यपचे तये। रनेकात्विकतां विवृणाति गोत्वाश्वत्वे त्यजतारिति । विवृणाति यत्किं चिदिति । प्रसिद्धिसामर्थ्यादिति । पञ्चभूतकार्यवर्णने प्रसिद्धिः । एतज्जनकत्वे सतीति । पचीकृतदेवदत्तर्थारिजनकत्वसमानाधिकरणानि यान्यनुदकत्वाऽतेजस्त्वावायुत्वानाकाशत्वानि तेषामत्यन्ताभाववद् यद्भूतं तत्समवायिकारणकमित्यर्थः । पृथिवीमाचसम् वायिकारणकत्वेन पराभिमते दृष्टान्ते समवायिकारणं यद्भूतं पृथिवी तस्य पचजनकत्वविशिष्टानुदकत्वात्यन्ताभाववत्वं पचजनकत्वहिणविशेषणाभावा-दित्याह यद्यपीति । पचे समवायिकारणानि यानि मूतानि तेषामुक्तहपविने

^{*} वाषवादिष्टिति २ पुः पाः।

शिष्ट्रामाववन्तं विशेष्याभावात्मिध्यतीत्युदकादिभूतसमवायिकारणकत्वसिद्धिरित्याह एतज्जनकत्वे सतीति। न चानुदक्रत्वाद्यभावचतुष्ट्रयबदुदकादिचतूरूपम् एकं भूतं नास्तीति साध्यस्य एचे बाधः शङ्कनीयः। एतज्जनकत्विशितूरूपम् एकं भूतं नास्तीति साध्यस्य एचे बाधः शङ्कनीयः। एतज्जनकत्विशिग्रानुदक्रत्वात्यन्ताभाववद्भूतसमवायिकारणकमित्येवमादिरूपाणां चतुणीमनुमामानां तेन साध्यनिदेशेन सूचनादनुमानचतुष्ट्येन शरीरस्य पाञ्चमीतिकत्विसद्युपपतेः। यद्वा च्यात्मकत्वातु भूयस्त्वा*दिति सूत्रे शरीरकारणानां च्यात्मकत्वमुत्तं तत्पञ्चात्मकत्वस्योपलचणमिति शरीरकारणेषु भूतेषु प्रत्येकमुदकादिचत्रुक्रपत्विसद्वाविष न वाधः। गतिस्त्वाश्रयस्यैवेति। यदि जीवद्वेहे गतिराष्ट्रयस्येव न प्राणानां तदा मृताविष प्राणानां गतिनीभ्युपगन्तव्येति न तदाश्रग्रभूतपरिष्वङ्गीसिद्धिरिति शङ्कितुर्हृदयम्। एतच्छङ्कापरिहाराथे जीवद्वशायामात्रये गच्छित प्राणानां गति साध्यति न चेत् प्राणा गच्छन्तीति।
नतु पञ्चम्यामाहुतावित्यादिटीकाग्रन्थे। न युक्तः। प्रथमाहृताव-

नयां हे।तब्बत्वे ५पि पञ्चमाहुतरब्द्व्यकत्वमाचेणायं पुरुषवचस्त्वप्रकारप्रक्रनोपपतेरित्याशक्ष्म पञ्चस्वप्याहुतिष्वपामेव होतव्यत्वं शास्त्रान्तराज्ञिक्षाते सदुपजीव्य प्रथमाहुतावनपां होतव्यत्वाभिष्यानस्यामंबद्धत्वमुक्तमित्यु
३४६ । १ पपादर्यात पञ्चस्यामाद्धतावपरं पुरुषशब्दवाच्यत्वं यथा भवतीत्यादिना । ननु शास्त्रान्तरमनपेत्व्य प्रश्नीत्तरसंदर्भपर्यात्रोचनयेव पञ्चस्वप्याहुतिषु अप्यामनुवृत्तिनिश्चेतुं शक्या । यदि ह्यपां पञ्चमपर्याये हूयमानानां पुरुषाकारपरिणामं वतुं प्रथमादिपर्यायत्विप तासामेव हूप्रमानानां सेमराजादिपरिगाम इक्तः स्यात् तदानीमिति तु पञ्चस्यामाहुर्तावक्षीतशब्देन प्रकारवाविना पूर्वोक्तसवप्रकारपरामश्चः संगच्छते प्रथमादिपर्यायेष्वापः सेमराजादिभावं प्राप्य पञ्चमपर्याये पुरुषभावं प्राप्यवन्तीत्यन्वयात् । यदि तु श्रद्धादिशबदोक्तानामनपां सेमराजादिभाव इक्तः स्यातदा पूर्वोक्तः सर्वे। ५पि प्रकारो
५पां परिणामक्रमविषये। न भवतीति स न संगच्छेत श्रपं पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे तत्प्रकारं विहाय प्राचीनपर्यायेष्वन्यदन्यदुच्यते चेदपृष्टे।तरता
स्यात्। श्रत एव सेवशङ्काभागविवरणभाष्ये श्रद्धाशब्दस्य प्रत्ययपरत्वसमर्थःनानन्तरं तस्मादयुक्तः पञ्चस्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति प्रश्नोत्तरये।र-

^{*} व्यासमूः ग्रन्थ पाः १ मूः २।

नुपपितरेवापमं हुतेति चेत् सत्यम् । एवं प्रश्ने।तरसंदर्भपयाने।चनया प्रतीय-मानमप्यणां प्रथमाहुतिमारभ्य होमद्रव्यत्वं न प्रश्नवाक्यएव विधेयम्। श्राहुतिष्वपां होमद्रव्यत्वं पञ्चमाहुतै। तासां पुरूषाकारपरिर्णातप्रकारश्चेत्यु-भयं पृष्टमिति प्रश्नवाक्यस्याभयविषयत्वकल्पने वाक्यभेदापतेर्विशिष्टस्य प्रश्न-विषयत्वकल्पने ऽपि गारवात् । श्रतः प्रश्नस्य पुरुषाकारपरियतिप्रकारद्वपवि-शेषणपंत्रान्तत्विद्धार्थे विशेष्यप्राप्टाकाङ्घायां तत्प्रापकं शास्त्रान्तरमुदाहृतम् ।

ननु यदि शास्त्रान्तरवशात्पञ्चस्वप्याहुतिष्वपां हे।तव्यता ऽस्ति तदा प्रथमादाहितव्विपि हूयमानानां तामां परिगतिविशेषाः संभवन्तीति तेव्विपि सत्सु तानजिज्ञासित्वा पञ्चमाहुतावेव किम्य विशेषा जिज्ञास्यतहत्याशङ्कर तद्मिप्रायमाह तत्र प्रथमाचाहुतिष्वपीति। यैव पञ्चम्याहुतिरिति। यदेव पञ्चमाहुतिद्रव्यं तदेव प्रथमादाहुतिष्विष द्रव्यमिति तावच्छास्त्रा-न्तराद्विश्चितम् । तच प्रथमाहुतिमारभ्य हूयमानानामपां पञ्चमाहुते। केन प्रकारेण पुरुषाकारपरिणाम इति प्रश्ने जिज्ञासितप्रकारविधेषान्तर्गतत्वा प्रश्न-माद्याहुतिपरिगतिक्रमे। ऽपि पृष्टे। भवतीति पञ्चमाहुतिविशेषमावविषयः प्रश्न इत्यर्थः । आद्वत्यपूर्वस्पा इति । ननु आहुतिजन्यापूर्वे आतम- ३४६ । २१ गुणकृपं जलादााहुतिद्रव्यजन्यमपि न जलादिक्वपमिति तत्परिवेष्ट्रने।त्या न मूतपरिष्वङ्गिषिद्धिः। तत्यद्वावि तत्परिवेष्टनं भाष्यटीकयोरन्त्याहुत्यनन्त-रमुक्तमिति नेत्क्रमणकालमारभ्य प्राणगतिनिवीहकस्य भूतपरिष्वङ्गस्य सिद्धि-रिति चेत्। उचाते। अपूर्वहृषा इत्यनेन सूदमहृषा इति विवित्ततं न त्वात्मगुणह्रण इति कर्मणामीश्वरप्रसाद एव द्वारमिति सिद्धान्ते यावत्पत्तं स्याय्यदृष्टुम्हणद्वाराऽनङ्गीकारात् । भाष्यटीकयोरन्त्याहुतिकथनं नान्त्याहुत्य-नन्तरमद्भिः परिवेष्टनमित्येतदभिष्रायं किं तु यजमानस्य शीघं परलेकनयमान थेमन्त्याहुत्यपेचाभिप्रायम् । उपकेषिकविद्यायामचिरादिमार्गप्राप्तिरस्त्रीत्युति-सामर्थादन्येषां शवकर्माकरणे शीद्रं मार्गप्राप्तिनीस्तीति सूचनेनापासनान्तर निष्ठानां कार्मणां च भटिति मार्गप्राष्ट्रार्थमन्त्येष्ट्रपंचणस्य पदामाध्ये भाष्य-कारैककत्वात्। स्राहुतिगत्यागतिसाम्याद् द्वशान्तत्विमिति। स्तेनेय-मिप शङ्का निरस्ता षट्प्रश्ननिद्धपणे अग्निहोत्राहुतिसूहमेहुपै: संवरिष्यतस्य जीवस्योध्वंगमनं नाच्यते किं तु तेषामेवाहुत्युष्टेच्यदेवतातृष्ट्राके तज्ञल्लाकं

प्रत्युर्ध्वगमनमुच्यते ते अन्तरित्वं तर्पयतः ते दिवं तर्पयत इति वाक्यशेषात् तस्मादाहुतिसूदमांशा जीवं संबेष्ट्र्य परलेकं नयन्तीत्यवेदमुदाहरणिमिति । तथापि भूतसूदमाणां द्युपर्यन्तोत्क्रमणं पुनरावर्तनं चाऽस्तीत्येतावत्यंशे दृष्टा-न्तताया अवैकल्यात् ।

op 1 685 प्रौद्धाः विद्यैक्यमुपेत्येति श्रव्याभेदवादिनां परिताषार्थम्-त्तम् । वस्तुतस्तु विद्यैक्यमुपपदाते एव द्युवृष्यिवीपुरूषयोषिदग्निकल्पनाप्र-त्यभिज्ञानाद् ये।षिदग्निपर्याये पुरुषाकारपरिग्रतिप्रत्यभिज्ञानाञ्च । अथ वा ऽऽहुतित्रवणये: सामान्यविशेषभावेनैकार्थपर्यवसाने।पपने: एकैकचानुक्तानां विशेषायां परस्परे।पसंहारोपपते: अन्तरिचपर्जन्ययो: परस्परोपसंहारेखाम्नीनां पञ्चमंख्यातिरेके ऽपि त्रय ह एतानेव पञ्चाग्नीन्वेदेति पञ्चमंख्याभिप्रायेगोपपते:। अन्यथा तस्याग्निरेवाग्निः समिदेव समिदित्यादिना वृहदारायकोक्तस्य पृष्ठाग्ने-रप्यनुपसंहारप्रसङ्गात्। एकस्यामेव वाजसनेप्रिशाखायां शागिङल्यविद्याया इव पञ्चाग्निविद्याया ऋषि उभयच संक्षीतेनस्य विशेषविधानार्थत्वोपपनेर्बहुतरार्थ-प्रत्यभिज्ञाने ऽपि अिचिद्वैलचग्यादिमाचेण विद्यैत्यपरित्यागे क चिदपि विद्यै-क्यासिद्धिप्रसङ्गाञ्च । न च तर्पयत इत्युक्या देवतातृष्ट्रार्थम् त्राहुत्यारुत्क्रमणं संकीत्यंतइति गङ्कनीयम् । स्रानिहोचाहुत्यारन्तरिचस्य दिवस्ततःहोकस्यितप्रा-खिनां वाद्वेश्यदेवतात्वाभावेन तेषां तर्पणीयत्वाऽयागात् । तस्माने देवा भच-यन्तीति श्रुत्युक्तप्रकारेणाजानदेवानां कर्मदेवा मृत्या इत्यग्निहोत्राहुती भृत्यानः यनेन तत्त्व्वोकस्थितानाजानदेवान् प्रीगायत इत्येवमभिप्रायं तर्पयत इति वाक्य-द्वयमपि योज्यते ।

श्रामि सिमिद्धमा चिरङ्गार विस्फु लिङ्गे बिवित । यथा छान्दोग्ये श्रा पुरुषशब्दवाच्यत्वप्रकारमा चिष्ठप्रयतया प्रतीयमानस्यापि प्रश्नस्यानि-सिमद्भमादि विषयत्वमपि कल्यते । श्रन्यया प्रश्नोत्तर वैयधिकर एयापतेः एव-मेषापि श्रवणे। पसंहाराभ्यामिनसिद्धमादिषद् स्वप्यतरवाक्यगतेषु सत्सु ताब-११ । २१ त्पर्यन्ते प्रश्नवाक्यानामिभप्रायः कल्पनीय इति भावः । यथेति शेष इति । मूले यथा से। मस्येति यथाशब्दयुक्तपाठे तु न शेषाध्याहारः । ननु क्रियासमिम-

[ै] विद्योक्त्यसम्युपेत्यति २ पुः पाः । ‡ कन्यते इति २ पुः पाः ।

[🕇] श्रामीति नास्ति २ पुः।

हारिववचायां तस्य तस्य धाताद्विभावा उनुप्रयोगश्च प्राग्नेतीति तत्सूचवार्तिके द्विभावानुगामनाद् ययाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्येति* सूचेण तस्य धातारनुप्रयोग-नियमाच्च । नैष देशः । आप्यायनापचययोः प्रत्येकं पैनःपुन्यं समुद्ध्यश्चेत्यु-भयविवचापपतेः । उभयविवचायां हि समुद्धयविवचाप्रयुक्तमेव कार्य भविति विप्रतिषेधे परं कार्यमिति स्मरणात् । प्रपश्चितश्चायमर्थः प्रथमसूचे जायस्य स्मियस्वेति युत्यर्थकथनावसरे ।

युक्ततरस्वायमर्थे इति । युक्ततरत्वोक्तेरिभप्रायं न विद्वः । यदाय्येव ३४७ । २६ सोमा राजेत्य सोमा राजेति शब्दावादित्याच्चन्द्रमसमिति प्रस्तुत बन्द्रपरी तयास्तव लेकिवेदप्रसिद्धत्वात्तद्वेवानामन्नर्मित च तस्मिन् प्रथमां विवते बह्रिस्त्यादिप्रसिद्धं देवाच्चत्वमुच्यते तं देवा भचयन्तीत्येतद्या स्वगै प्राप्य कर्मदेवहृषा रष्ट्रादिकारियो। ऽपि तं मुञ्जतदत्येवं तेषां चैविष्ट्रपभागक्रयनार्थम्। एवं च ते धूममिषंभवन्तीति बहुवचनान्तशब्देन प्रकृतानां देवा इति बहुः वचनान्तगब्देन परामर्थः । चन्द्रमसमित्येकवचनान्तेन प्रकृतस्य चन्द्रस्य सेमो राचेत्येकवचनान्तेन परामर्थ इत्येतद्युपपदातइति प्रतिभाति तथाय्येष सामा राजेत्येतस्य प्रकृतिष्टादिकारियरत्वमेव युक्तम् । पञ्चाग्निविद्यावाक्ये सामा राजेति श्रुतस्य प्रथमाहुतितः संभवस्य द्वितीयाहुतै। होतव्यत्वस्य चेष्टादिकारिगीव चन्द्रे ऽन्वयसंभवात्पञ्चाग्निविद्यावाक्ये वितृयाणवाक्ये च सुतयाः सामराज्ञशः ब्दयाः युतिस्थानसामान्याभ्यामैकार्थ्यावश्यम्भावासदुवजीवनेनैव भूतपरिष्वतः कीवरंहणोस्यायुतत्वा†दिति सूचेण समर्थितत्वाच । कि च छान्टोग्ये सामा राचेति प्राप्यस्य से।मस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वे।तया एतांस्तन भचयन्तीतिः युत्यन्तरस्यैता-नित्यस्य चन्द्रले।कपरत्वे का युक्तिर्दर्शिता स्यात् । छन्द्रोगश्रुत्यर्थे श्रुत्यन्तर-स्यापि पर्यवसानं स्यादिति युक्तिस्ति चेत्र । शुत्यन्तरे ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवयः न्तीति कर्मिणामेवाद्मभावश्ववणं प्राधान्येन प्रकृतत्वं चास्तीति तव कर्मिणा-मेवान्नत्वं भच्यत्वं चाच्यतद्ति तदनुमारेश छन्द्रोगशुताविष अन्नत्वभच्य-त्यथवणस्य तद्विषयत्वस्थिते। तद्विवीहाथै पञ्चाग्निवद्यागतसे।मराज्ञशब्दै-कार्थ्यनिविद्धार्थे च द्वान्द्राग्ये पितृयाणवाक्यगतसे।मराज्ञप्रब्दस्यैवेष्टादिकारि-षरत्वप्राग्रेः चन्द्रबाचकस्य।प्यमृतमयदेहत्वह्रवचन्द्रमादृश्यविधानार्थत्वेन दे-

^{*} पूर्विस्मित्रतिः से।तः पाः b

वभेत्रग्यत्वस्वतत्सांदृश्यिवधानार्थत्वेन चेष्ट्रादिकारिषु गै। गति। पपते: । बहुष्य-प्येकवचनस्य ग्रहं संमाष्ट्रं पत्नीं सन्नहोत्यादिष्विव प्रतिव्यक्तिगतैकत्वानुवा-दक्षते। पपतेश्च । तस्मादस्या युक्ततरत्वे। तरिप्राये। उन्वेषणीय: *॥

३८ । १४ कृतात्यये उनुशयवान् द्रष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ द ॥

एक भविक तयादिति। प्रायणस्य सकलकर्मशत्यभिव्यञ्जकत्वाद-भिव्यक्तशिक्तिभिः क्रमेभिः प्राणानन्तरभाविन्येकस्मिन्नेव शरीरे फलजननावश्य-स्भाव एकभविकनयः। सम्यग्ज्ञानस्य नैष्फल्यमिति। न चाचारेणान्य-कृतेन कर्मणा वा जातस्य पुनर्पि देहान्तराणादनीयकर्मपरम्परा प्रतीयेतेति न सम्यग् चाने नैष्मल्यमिति वाच्यम्। तिर्थेग्योनिजातस्य कर्मानुष्ठानसामध्याः त्यागेव मृतस्य वा तेन देहेनाचारान्यकृतकर्मग्रीरि चपग्रेन सम्यग्चाननै-फल्यं स्यादिति भावः । लोके तथापलम्भादिति । कर्मणामृतरदेशसं-योगादिफलिनाश्यत्वदर्शनादिल्यधेः । स्वर्गादवरोहतामिति कथमवग-म्यतइति । तृतीयस्थानादवतीशीनां दृश्यमानं भागवैचिच्यमस्तु श्रतः स्वयादवरोहतां व तद्भेत्वनुशयिषद्भिति शङ्काभिग्राय: । स्वयादवरोहतां कपूयरमणीयानुशयश्रवणालेशामपि तत्कृतं भागवैविच्यं भवेदिति परिहाराभि-संधि: । यदाव्ययमभिसंधिरित्यादिटीकायन्थे। उन्यकृतकर्मणा ब्राह्मणादिदेह-प्रापिरिति पूर्वपचस्य कपूयचरणा इत्यादिबहुत्रीहिप्रतिपादो मतुबर्धे कर्मसंबन्धे मुख्यसाचात्संबन्धहृषे संभवत्यमुख्यपरम्यरासंबन्धहृषः स नाश्रयणीय इति युक्तया निराकरणार्थः प्रतीयते तथापि भाष्यातां भागवैविच्यमन्वर्धापपतिनि-राकरग्रेनापवादिवतं प्रवृत्तस्य टीकायन्यस्य तद्य्यानुविङ्गकं प्रयोजनमितिः ता-त्ययंस् । विसित्तत्विसिति । सायंप्रातःकालार्वाक्कः व्याप्रति निमित्तसंकोषकत्या निमित्तकोट्यनुप्रविष्टत्वमित्यर्थः । पृथम् निमित्तनेमिति-कारंको चक्रत्वानुपपते: । अभ्यासा ऽकर्मशेषत्वा दिनि पूर्वतन्त्राधिकस्यो सासं-३५०। १६ प्रातः बालयोर्जीवनविशेषग्रातया निमितसंको चक्रत्वस्येवात्तत्वाच्च । उपसि माच इति:। उत्प्रेतमाण इत्यर्थः। वर्षानीयपुरं हि शेषपुण्यकृतकल्पित्युखन यखतादात्म्येनेत्रेत्यते न तु तथाभूतेम केन चिद् राखगडेनेदं सद्गमित्युपमी-यते। अवि भागमिति। यस्य कर्मणः स्वर्ण एव फलमुक्तं तद्विषया भवि भागा-

^{*} अत्र प्रथमं तदन्तरमंतिमत्त्वरिकारणं पूर्णम् । । के सूर मर द पार व सूर २३ ।

मावाितः। यस्य तु कर्मणः स्वर्गभागानन्तरं मुर्च्याप फलमनेकजन्मानुयािय युतं तस्य युतिवशाद्भुच्याप फलं भवन्न निवार्यते। य्राचारस्य यागादिवदिति । ३५०। २२ भाष्ये पुरुषार्थत्वोत्त्या यागादिवदाचारस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनत्वं नेततं कि तु पुरुषपंस्कारत्वमुत्ताित्ता व्यामादिवदाचारस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थसाधनत्वं नेततं कि तु पुरुषपंस्कारत्वमुत्ताित्त्याहेत्यर्थः। वाक्येन पुरुषपंस्त्वप्रतीतेरिति। जञ्जभ्यमान इति कृत्यत्ययान्तेन जृम्भणक्रते। पुरुष उच्यते कर्ता कर्त्तार कृदित्य-नुशासनात् ततस्तत्समिन्याहारस्रुपेष वाक्येन मन्त्रवचनस्य पुरुषार्थत्वमवधी-यते तिन्वविहाय प्राणापानावेवात्मन् धनहत्यर्थवादावगतं विरचीवित्वं फलमुखेन विपरिणमनीयं तीर्थे स्नातीत्यच यदापि शब्दतस्तीर्थस्नानकर्ता न प्रतीयते प्राख्यातस्य कर्तृपंख्यामाचवाचित्वात्त्यापि स्नानं मलापकर्षकार्थं तीर्थविशेषणं सुखावतरणार्थमिति लिङ्गातीर्थसानमपि तत्कर्तृपुरुषार्थतया प्रवगम्यते। स्वतस्तवापि तीर्थमेव समानानां मवतीत्यर्थवादश्वतफलविपरिणामः कार्यः स्ति भावः। एवं च मूले वाक्येनित शब्दो लिङ्गस्याप्युपलस्को दृष्ट्यः।

गुणकर्म तु स्यादिति । पुरुषपंस्कारकतयेति भावः । तच न पुरुष्मात्रइति । यथा ब्रीहिग्राचणं न ब्रीहिमाचे विधीयते वैयर्ध्यात्प्रलान्तर-कल्पने गारवाच्च किं त्वपूर्वपाधनेष्ठब्रीहिष्यिति प्रकृतक्रत्वपूर्वपाधनत्वलाभा-धेमितप्रवलया ऽपि श्रुत्या प्रकरणमपेचितमभ्यनुचायते । यवमिहापीति क्रतु-युक्तपुरुषपंस्कारा स्नानमन्त्रवचने यथा क्रतुयुक्तब्रीहिपंस्कारः प्रोचणमिति भावः । बदा चित्युकृतं कर्मेति श्लोके सुकृतशब्दं दुष्कृतसाधारस्येन व्या-चेष्ठे सुष्ट्विममानपूर्वकं कृतमिति ॥।

अनिष्टादिकारिगामपि च श्रुतम्॥ १२॥

३५२ । १

इष्ट्रादिकारियां प्रतीतिरित्युक्तमित्यादिना व्यवहिताधिकरणसंबन्ध ठक्तः । अव्यवहिताधिकरणसंगतिमाह यत्किंचयावच्छञ्द्योरिति । यथोन् पात्तमनुष्येति । पुरुषशञ्दों मनुष्यवाचित्वेन नैधग्रुकैः स्मृत इति भावः । टीकायामसा लोक इति स्थाने असा मार्ग इत्यवि पाठान्तरं दृश्यते तच्चाच्छे न्यायसाम्यादिति । गन्तव्यलोकासंपूरसे मार्गासंपूरसमप्यर्थसिद्धमित्यर्थः ।

भागवैषम्यमर्थाद्गम्येत इति । परमते दुष्कृतिनां चन्द्रमण्डला-रोहे। ऽस्ति तेषां सुकृतिभिर्मे।गसम्यं स्यातत्त्वमुक्तमिति शङ्कां भागवैषम्यप्र-

^{*} अन हिसोवं सतात्यवाधिकारणं पूर्णम् ।

दर्शनेन निराकृत्य पूर्वपद्मापपादनार्थमिदं सूचं तच भागवैषम्यं शब्दता न प्रतीयते कि तु संयमनइति स्थानविशेषक्रीतनेनार्थात्सिध्यति । न च यदथै सूच्यवृत्तिस्तस्य शास्त्रत्वे संभवति त्रार्थत्वं वतुं युत्तं तस्माचुन्द्रमगडलारोः हावरे।हरूर्वण्चनिरासस्तुशब्दार्थे इति सिद्धान्तसूचत्वमेव वर्तुं युक्तमि-त्यर्थः। नम् पूर्वपचसूचत्वे ऽपि तुशब्दो भागसाम्यशङ्काव्यावृत्यर्थे इति विव-चितार्थः शाब्दो मन्येव । मैवम् । सिद्धान्तसूचतायामनिष्टादिकारिणां संय-मने उनुभूय प्रत्यवरे।हणमित्येतदनन्तरं भाष्ये । एवं भूतारोहावरे।हाविति सूच-शेषयाजनया न तु चन्द्रमग्रङ्लारे।हाक्रेशहाविति तुशब्दार्थः स्पष्टं प्रतीयते । षरमते भागवैषम्यस्य शब्दार्थत्वाभावात् तत्यतिद्वन्द्विभागसाम्यशङ्कानिरास-स्तुशब्दार्थतया स्पष्टं न प्रतीयतइति वैषस्यसङ्घावात् । ननु स्पष्टसप्रतीयमानेः ऽपि स सव तुशब्दायों वत्तव्यः अन्यया विद्याकर्मगों इति सूचस्य सिद्धा-नारमभूषत्वाभावे तद्गततुशब्दस्य वैफल्यप्रसङ्गादिति चेन् । श्रवत्य-तुशब्देन दुष्कृतिनां चन्द्रमण्डलारोहावरोहशङ्काया भागराहित्येन नैष्मल्या-विरामे मित मर्वे चन्द्रममं गच्छन्तीति श्रुतिमवलम्बा पुनस्त छङ्कोत्यिते। मार्गेद्वयभ्रष्टानां तृतीयस्थाने।तिहेतुना सर्वशब्दसंकोचावश्यम्भावप्रदर्शनेन त-विरासार्थतया भाष्यस्य तच्यतुशब्दस्य व्याख्यातस्यात् ।

३५३ । १८

चन्द्रमण्डलाद्वरोह इति च अध्याहारापेन् स्यादिति । परमते हि प्रथमं चन्द्रमण्डलारोहः ततस्तस्मादवरोहस्तद्द्वारा संयमनं प्राप्यानुभूयावतरण्यमिति हि सूचार्थः । तथा च संयमने रनुभूय प्रत्यवरोहणित्येतावत्यंशे मतद्वये ऽपि सूचयोजनायाः साम्ये रप्यारोहावरोहावित्याच स्वमते यतस्येव संयमनस्यारोहणीयत्वम् अवरोहाणदानत्वं च। परमते तु अध्याहृतस्य चन्द्रमण्डलस्येति विशेष इत्यर्थः । अण्डजमित्यादिविभागे न युक्तः अण्डजादीनामणि जीवजत्वादित्याशङ्क्य बज्जीवदवस्थान् ज्ञायते तज्जीवजं विविततम् अण्डजादिकं तु क्रिं चिन्तृतादेव जायते क्रिं चिद्वति। ।

^{*} विविधितार्थं ग्रस्ट इति ९ पुः पाः। + भाष्ये इति नास्ति २ पुः।

[्]री भवतुश्रद्धस्यति २ पुः पाः। १ व्याः मूः श्रः ३ पाः ० तः ९०। ॥ इति वेति ५ पुः पाः। ¶ श्रत्र सतीयम् श्रानिष्टादिकार्याधिकस्याः पूर्णम् ।

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

इत्र । म

न तु भवतिश्रुतेः सादृश्यलच्र्णार्थत्वे ऽस्ति निमित्तमिति । यदापि वायुर्भूत्वा धूमे। भवतीत्यादिवाक्येषु वायुधूमादिशब्दानां ततत्सदृशे गै।णी वृत्तिरित्यिप वतुं शक्यं तथापि तद्वावस्तत्सादृश्येनै।पचारिका व्या-ख्येय इति सिद्धान्तरीकानुसाराद्वाय्वादिसादृश्यं वाय्वादिभवनत्वेने।पचरित-मित्यभिप्रेत्य सिद्धान्ते भवति युतेर्लच गाता । वाक्यशेषानि एयेनेति । अवरोह्नतां सूदमशरीरस्य क्रमेणाकाशवायुभावापना तदनुप्रवेशे कर्मतया उप्या-कार्य वायुमिति द्वितीयानिर्देश उपपद्यते । धूमेा भवतीत्यादिनिर्देशस्तु देवे। भवति मनुष्ये। भवतीत्यादिनिर्देशवततच्छरीरकत्वएव।पणदातइति व्यव-स्थितार्थेन वाक्यशेषेगाव्यवस्थितार्थस्योपक्रमस्य निर्णयो विवित्ततः । गङ्गायां घोष इत्यव गङ्गाशब्दस्य तीरे गङ्गासम्बन्धितीरत्वेन लवणा न तु तीरत्व-सामान्येन गङ्गायां घेष इति वाक्यश्रवणानन्तरं घेषं जिगमिषोविशिष्य गङ्गातीरे प्रवृतिदर्शनादित्येकं मतम् । तीरत्वेनैव लचगा तस्य गङ्गासंबन्ध-स्त्वश्रीत्यद्भति मुख्याश्रीषंबन्धिने। लच्चत्वायागादित्यपरं मतम् । ऋष्टिन माणवक इत्यच मुख्यार्थसारृश्यह्रपपैङ्गल्यविशिष्टे माणवके गाणी वृतिरित्येकं मतम् । ऋग्निशब्दस्य माणवकवृतिपैङ्गल्यमाचे लच्चणा तदिवनाभावाद्धिम्प्र-तीतिः सेव गाँगी वृत्तिरित्यपरं मतम् । तच लच्चणागै। णवृत्त्ये। द्वितीयमता-षययोन भेदमाह तत्त्व्णायामिति । त्राकाशसदृशा भवन्तीति सूदमतान पनिः । सादृश्यं गमनकाले या धूम श्रासीदिति । यद्यवि धूममा श्रुतं तथापि गमनकाले। तप्रत्यभिचानादेवमुक्तम् । गवमुक्तिश्चाकाशवद्भमन् स्यापि पूर्विषिद्धतया ताद्रप्येणानुशियनां सूदमशरीरस्य परिणामे। न संभव-तीति न्यायसाम्यसूचनार्थम् । एवमाकाशवाक्ये धूमवाक्ये च ताद्रप्येग परि-णत्यसंभवात् तत्सादृश्यार्थेकत्वव्यवस्थिते वाक्येष्विषि तथैवार्थव्यवस्था षिध्यतीति तात्पर्यम् । तत्तुरुया भवतीति । वायुष्वभावानुवृतिवद्धमादि-स्वभावानुवृतिस्तेन तेन तुल्यता ॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ २३॥

श्राकाशादिष्वनुशिवनां चिरमचिरं वा ऽवस्थानिविति विशये नियमः

* वाष्ट्रभमेष्ट्रवाक्षेष्ट्रविति ५ पुः पाः। । १ अत्र चतुर्वे साभाव्यापत्त्वधिकरणं पूर्णम्।

३५५ । १४

कारिकः शास्त्रस्यामाबाद् श्रनियम इति पूर्वपचे। भाष्ये दर्शितः स न युक्तः । चिरावस्थानश्रुतिबलादाकाशादिष्वचिरावस्थानलाभादित्याशङ्क दीकाकारैस्तदुपपादनं कृतम् । दुर्निष्पपतरशब्दे। न विरावस्थानवाचकः कि तु दुःखनिष्क्रमणवाचकः । त्रतस्तद्वशादाकारादिभ्यः सुखनिष्क्रमणं लभ्यते न तु चिरा वस्थानमिति। एवं पूर्वपचेषपादनमपि न युक्तम्। ब्रीह्यादि-भावे ऽनुश्यिनां दुःखस्ट्वावस्यानन्तराधिकारे निषेत्स्यमानतया दुर्निष्प्रपतः रमित्यस्य लचग्रया विलम्बपरत्वादित्यपरिताषादाचार्यैः सामान्यतादृष्ट्रावल-म्बन्यूर्वेषचं प्रदर्श्य तस्य श्रुतार्थापवादः सिद्धान्ते वर्णितः । सामान्यतादृष्ट्-मानावलम्बनः पूर्वपचातुच्छ इति तचाप्यपरितोषादाचार्यैः पूर्वपचस्येत्यमुप्रो-द्वलनं कृतम् । अते। वे खल्बित्यचातःशब्दः प्रकृतानामाकाशादीनां सर्वेषाः परामर्थक इति सर्वेष्वपि तेषु विसवस्थानं श्रुतित एव प्रतीयते तदनुपाहक-मनुमानमिति । श्रतः चन्दः समनन्तस्वाक्रयोतान् व्रोह्यादीनेव परामृशेद् न व्यवहितानाकायादीन् सर्वनामस्वाभाव्यातया च ब्रीह्मादिषु विरावस्यान-श्रुतिसामर्थ्यादाकार्यादिव्यस्थितवस्थानलाभातद्वाधितमनुमानमिति सिद्धान्तो बर्णितः । वस्तुतस्तु यथामाध्यमनियमपूर्वपत्त एव दृढः । त्रते। वे खलु दु-निष्यपतरमिति वाक्येन ब्रीह्यादिषु चिरावस्थाननियमे। बाध्यते‡ न तत्स-नामाचं चिरमचिरं बेत्यनियतस्य चिरावस्थानस्य ब्रीह्यादिष्ववस्थाने।तयेव लब्यत्वेन तस्याविधेयत्वात् । तथा च विशिष्य ब्रीह्मादिषु चिरावस्थाननि-यमप्रतिपादनसामर्थ्यादाकाशादिभ्यश्चिरावस्थाननियम एव व्यावतंते न त्व-नियतं चिरावस्थानमपि । अतः स्वाद्धमन्तर्वेदाद्धं बहिर्वेदीति पूर्यमानदेश-विधावन्तवेदीत्येव विधिस्तत्सामध्यादर्द्धान्तरं बहिवेदीति सभ्यते । श्रता ऽद्धे बहिवेदीत्यनुवाद इति पूर्वपचे दूषणमुक्तम् । तथा यूपस्य वेदि§रित्य-धिकरणे अर्द्धमन्तर्वेदीति नियमविधिसामर्थ्यादर्द्धान्तरादन्तवेदिनियम एव व्यावर्तते नान्तर्वेदिस्बहुपमित्यद्वान्तरमन्तर्वेदि बहिर्वेदि वेत्यनियमः प्राप्नोति न तु बहिवेंदोवित नियमा लभ्यते । स्रोता ऽद्धे बहिवेदीत्यनुवाद इति पूर्वपचे पाचिकानुवादे। उयं स्यादिति नित्यवच्छवणविरोधः तत्परिहारायादुं बहिवे-

^{*} म तु तेषु चिरेति च पुः धाः । ‡ बोध्यते इति च पुः धाः ।

[†] अनुमानमानमिति २ पुः पाः। § जैः सूः भः ३ पाः अ सूः प्राः।

दीत्यपि विध्यन्तराश्रयणे वाक्यभेदः । तस्मादन्तवैदिबह्विदिशब्दाभ्यां लविता ऽन्तरालदेशे। विधीयतदत्यङ्गीकर्तव्यमिति । यवं प्राप्रस्य पूर्वपचस्य निरासप्रकारो ऽपि भाष्यएव विशेषादिति साचपदव्याख्यानेन स्पष्टीकृत:। स इत्यम्। दुनिष्यपतरमिति तरप्पत्ययार्थस्यातिशयस्य प्रतियोग्याकाङ्घायां प्राग-न्क्रान्तानाम् त्राकाषादीनां बुद्धिषविधानातत्रातियागित्वेनान्वयः स्यात्रया च त्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेचा चिरमवस्थानातावाकाशादिष्ववस्थानस्य तदपे-चया उल्पन्नालत्वं पर्यवस्यतीति । नन्वसिद्धस्तरप्रत्ययस्तन्नारलोपवद्रेफीप-जनस्मापि छान्द्रसस्य वर्तुं शक्यत्वादिति चेन्न। उभययासंभवे उथातिशयसि-द्भार्थे तकारलेपिन तरप्रत्ययसद्वावस्येवात्रयितुं युक्तत्वात्। दुरूपपदात् पति-थाताः खलर्थे डप्रत्यये सति दुर्निष्पपतरमिति रूपसिद्धा विनेव तकारलापं तर्पप्रत्ययान्तत्वस्य निर्वेतुं सुकरत्वाच्च । ग्रन्येष्वपि दृश्यतइति जनेरूपप-दान्तरेषु डप्रत्ययविधायकसूचे ऋन्येभ्यो ऽपीति दृश्यतइति वक्तव्यमिति वा-र्तिककृत। धात्वन्तरेभ्यो ऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वातच दृशिग्रहणं सर्वे।पाधि-व्यभिचारार्थमिति वृतिकारेखाक्ततया कृत्यल्युटा बहुलमिति बहुलग्रहणादन्ये ऽपि कृतः प्राप्रमभिधेयं व्यभिचरन्तीति तेनैवात्ततया च तस्य डप्रत्ययस्य खल-र्थेवृतित्वोपपत्तेश्च । एतेनातः शब्दः संकोचकाभावादाकाशादिसर्वपरामर्शक इति शङ्कापि निरवकाशीकृता । स्नातिशायनिकप्रत्ययार्थप्रतियोगित्वेनान्वयि-ताया वक्तव्यत्वेन तस्या व्यवहितव्रीह्यादिमाचपरत्वावश्यंभावाद् व्रीह्यादि-भ्यो दुनिष्प्रपतरत्वेक्तिसामर्थ्यादाकाशादिभ्यो ऽपि दुनिष्प्रपतरत्वमाचमस्तीति तेष्वपि चिरावस्थानावगमात् मूचे नातिचिरेगोत्यतिचिरावस्थाननिषेधः कृत इत्यास्त्रां विस्तर: ।

कर्थं तत्रापि चिरावस्थानेन पूर्वपत्त इति । चिरावस्थानस्य का- ३५५ । १८ ट्यन्तरतया प्रवेशनेन कथं पूर्वपत्त इत्यर्थः । भाष्योक्ते ह्यनियमपूर्वपत्ते चि-रावस्थानमपि काट्यन्तरत्वेन प्रविशति । ज्यवधानादिति । विलम्बे दुस्-पर्यास्थाप्रसिद्धत्वेन साचाद्वाचक्रतया तस्मिन्नप्रवृतेरित्यर्थः ॥

^{*} प्रत पञ्चमं नातिचिराधिकरणं पूर्णम् ।

३५६ । १ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदिभिलापात् ॥ २४ ॥

ननु कतुपकरणस्थेति । यथा खल्वामतक्रं केष्ठि कर्फं हन्तीनि वाक्यस्येष्ट्रमाधनत्वं विषयः कगठे कफं करोतीति वाक्यस्यानिष्ट्रमाधनत्वं विषय इति विषयभेदादविरोधः एवं विधिनिषेधयारिवरोधश्चेनहि क्रतु-हिंसा विहितापि निषिद्धेति वक्तव्यम् । ततश्च ऋतुमध्ये निषिद्धानुष्ठाने कयं क्रतुवैगुग्यं न स्यादिति गङ्कार्थः । न हि ऋतुशेषः प्रतिषेध इति । यथा कलञ्जभवग्रातिषेधस्य क्रतुशेषत्वाभावात्कलञ्जभवग्रेन न क्रते।वै-कल्यम् एवं हिंसानिषेधस्यापि क्रतुशेषत्वाभावाद्धिसया न क्रताः साकल्यमेव किं तु क्रतुसाकल्यलाभात्पुरुषार्थनिषेधमितक्रामतः पुरुषस्य परं प्रत्यवाय इति परिहारार्थः। एवं विहिताया अपीति। यथेष्टसाधनत्वबाधनास्य-दमेव तक्रपानमनिष्टुसाधनत्वबाधनस्याप्यास्पदम् एवं विहितेव हिंसा यदि निषेधस्यापि गोचरा स्यानहोंत्र सा दुःखफला स्याद् न त्वेवं निषेधस्य पुरु-षार्थेहिंसामाचिषयत्वादित्याहेत्यर्थः ।

ननु पुरुषार्थीहंसाया एव निषेध्यत्वादिति हेतुसाधनाय प्रवृते तया होत्यादिटीकाग्रन्ये हिंसानिषेधस्यानृतवदननिषेधवत् क्रतुप्रकरगाम्बान 🏿 दि नामावात् क्रत्वर्थहिंसा न निषेध्येत्येताबति वक्तव्ये प्रदेश्ये निषेध्ये तद्या निषेध इति निषेध्यनिषेधयोरेकविषयत्वनियमातिः द्वीषयुज्य-🥠 । २३ तहत्याशङ्क्य तदुपयामं दर्शयद्भवतारयति । ऋत्वर्था हि प्रति-षेघ इति । त्रयमाशयः । क्रत्वर्यपुरुषार्यीभयविधस्य हिंसामात्रस्य पुरुषार्यी निषेध इति सांख्यमतेन खल्वच पूर्वपत्तः कृतः । न तन्मतं युज्यते । निषे-ध्यनिषेधयोरिकविषयत्वनियमेन निषेधस्य पुरुषार्थत्वे निषेध्यहिंसाया ऋषि पुरुषार्थेत्वावश्यंभावादित्येवं नियमऋथनस्य सांख्यप्रक्रियानिराकर्णेन हेतु-षिद्धापयागित्वं तावत् स्पष्टमेव तर्हि नियमाऽविरोधाय निषेध्यनिषेधावुमा-विष क्रत्वर्था स्ताम् ग्वमिष पुरुषार्थाया एव निषेधादिति हेतारसिद्धिभेवे-दिति शङ्कोत्याने ऽपि नियमवर्णनस्यास्त्युपयागः । तस्यां शङ्कायां निषेध्यस्य क्रत्वयेन्वार्यभवेन दूषितायां तह्येनारभ्याधीतस्य हिंसानिषेधस्यानृतवदननिः षेधवत् क्रतूपस्थापकप्रकरणाभावेन क्रत्वर्थनिषेधत्वासंभवे क्रत्वर्थत्वं पुरु-षार्थत्वं च विशेषणं विना हिंसिधात्वर्थमात्रस्य निषेधा उस्तु । तथा च

क्रत्वर्थेहिंसाया ऋषि निषेधे लभ्यतहति शङ्कायो निषेधस्य क्रत्वर्थेत्वपुरुषा-र्थेत्वकेष्यनाय वाक्यवेद्घ्यापत्या तट्टूष्णे चास्यस्य नियमवर्णनस्योपये।ग इति । एवं च क्रत्वर्थे। हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थे प्रतिषेधेदिति हिंसानिषेधयार्व-स्थमाणनियमलभ्यस्य क्रत्वर्थेत्वस्य वचनम्ये शङ्किष्यमाणस्य क्रतुपुरुषे।भ-यार्थेत्वस्याप्यपलचणमिति वस्यन्तित्येतत्कतुपुरुषे।भ्यार्थेत्वं नास्तोति वस्य-माणान्तरस्याप्यपलचणम् । तेन प्रकारेण न हिंस्यादित्येतत्कस्य चित्राकरणे न समास्वातमिति दाष्ट्रीन्तिकांशमाकाङ्कितमध्याङ्गत्य टीकार्थः कथितः ।

कथं कत्वर्थः स्यादिति । बाज्यभागजन्योपकारस्याभावेनासंभवा ३५९ । ५ दिति भावः । प्राभाकरास्त्विति । प्राभाकराणां पर्युदासपची दर्शेपूर्णमासप्र-करणगतवाक्यस्यार्थवादत्ववचश्च हाने। तूपायने*त्यधिकरणएव स्पृष्टीकरि-ष्यते। प्रवृत्तिकैमर्थ्यनिर्ण्याय चेति । यद्याख्यातेन कर्ता ऽभिधीयते तदा श्रुत्युपातकर्तृपुरुषशेषभूतमनृतवदनं निषेध्यमिति तक्षिषे ऽपि पुरुषाशे। भवति यदि तेन कर्ता नामिधीयते तदा प्रकरणसन्निधापितक्रत्वर्धे तन्निषेध्य-मिति तन्निषधे। उपि क्रत्वर्थे। भवतीति विचाराणां फलफलिभावमाह अभि-हितेति । ननु न ते। पशै। करे।तीति निषेधे आज्यभागधन्नानृतं वदेदिति निषेधे निषेध्यमनृतवदनं क्रत्वर्धतया विहितं नास्तीति चेत् । सत्यम् । क्र-त्वर्षेद्रव्यादिषंपादनाषायभूतं यदनृतवदनं तदविहितमपि द्रव्यार्जनवत्कतप्-कारकतया क्रत्वर्थमिह विविचितम् । अथ वा व्रीहिमियैच्यइति संकल्य यस्तदलाभे तत्प्रतिनिधीन्नीवारादीन् त्रिहाय यवैर्यजते तस्य तत्संकल्पवच-नमनृतं जायतद्ति तथाभूतमनृतमिह क्रत्वथे।नृतवचनमिति विविचतम् । गम्यमानकर्तुः संख्याया इति । समानप्रत्यये।पानकर्तृसंख्याभिधानपत्ते नातिप्रमङ्गः । गम्यमानस्यापि चेत्कर्तुः संख्या ऽऽख्यातेनाभिधीयेत तदा पदान्तरोपानकरणादिसंख्या तेन सुतरामिभधातुं शक्येति चिचैः काष्टैः पच-तीत्यपि प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । ऋष गम्यमानस्यापि कर्तुरेव संख्या तेना-भिथेया तदैककर्तृके पाके तन्दुलाः पच्यन्तइति प्रयोगप्रसङ्ग इत्याह पच्य-तइत्यत्रापीति । अनिमिहितस्यापीति । यत्प्रधानं कारकं तत्संख्या ३५८ । ४

[&]quot; व्याः सूः ग्रः ३ पाः ३ सूः २६।

[†] इहेति २-५ पु॰ या ।

वेदान्तकल्पतस्परिमले [अ ३ पा. १ अधि इ ऽऽख्यातेनाभिधेयेति नियमः । तथा च पचित तन्दुलानित्यच कतुः प्राधा-न्यातत्संख्या तेनाभिधेया । पच्चन्ते तन्दुला इत्यव कर्मणः ॥धान्यात-त्संख्या बरगादीनां तु सर्वेचाप्राधान्यात्र क्वाप्याख्यातेन तदिभिधानप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुवाद्कत्वमाहेति । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट्रमाधनत्वह्नपं येय: साधनत्वमनूदा तन्निषेधः क्रियते स च निषेधा विशेष्यसत्वाद्विशेषण-निषेधमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । रागप्राप्तेति । पुरुषार्थेत्यर्थः । तथा चा-ख्यातापातभावनाचेपोपस्थितपुरुषशेषहिंसाविषयत्वेन चारितार्थ्यादनुपस्थित-क्रतुशेषिहं सानुवादति चिषयत्वकल्पनं गै। रवपराहतिमित्यर्थः । नन् पुरुषा-र्थत्वेन क्रत्वर्थत्वेन च इसे।पस्थितिमपेच्य तिन्नपेथी नाच्यते किं तु हिंसासा-मान्यनिषेथेन पुरुषार्थेहिंसानिषेधवत् क्रत्वर्थेहिंसानिषेथे। ऽपि लभ्यतहत्यु-चाते ऽतो न क्रत्वर्थतोषस्थितिगै।रविमत्यस्वरसादाह उभयनिषेधे चेति। रागप्राप्ततेति । पुरुषार्थतेत्यर्थः । न तु रागाधीनप्रवृत्तिविषयतेत्यर्थः । क्रत्वर्थेहिंसाया ऋषि रागांथीनप्रवृतिविषयत्वात्फलरागं विना ऽद्यापि प्रवृत्त्य-संभवात्कामाधिकारे करगांशे रागतः प्रवृतिः ऋङ्गेषु वैधी प्रवृतिरिति नि-रालम्बनायाः प्रामाकरपरिभाषायाः सिद्धान्ताऽनभिमतत्वातदयुक्तम् ।

34618

विशेषविधिविहितस्यार्थस्येति। ऋचेदं वक्तव्यम्। इहाप्यत्सर्गाप-वादन्यायः प्रवर्ततग्व हिंस्यादित्यनेन विहितहिंसाया ऋषि क्रोडीकारात्। मर-गफलोपहितमरग्रकारगपुरुषव्यापारत्वं हिंसात्वं हिंसायब्दप्रवृतिनिमितं तद्वै-थहिंसायामप्यविशिष्ट्रम् । न च सत्यपि हिंसाशब्दार्थत्वे हिंस्यादित्याख्याते।पा-तभाषानाविप्रतत्कर्तृपुरुषशेषमूर्तेव हिंसा प्रतीयतहति न तच हिंसिधातुना वै-थहिंसक्रोडीकारे। ऽस्ति तद्यावतकविशेषग्रमद्वावादिति वाच्यम् । उद्वेश्ये तया विशेषणायागात् । अन्यथा आहवनीयवाक्ये ऽपि जुहोतिधातुना ऽऽख्याते।पा-त्तभावनाचिप्रपुरुषशेषायां पुरुषार्थेह्यामानामेवानुवादे। न क्रत्वर्थह्यामानामिति च्योतिष्टोमक्रत्वर्थस्य पदहोमस्य तेनाविषयीकरणादाहवनीयपदवाक्ययास्त्स-गीपवादन्यायः प्रत्युद्धियेत नारिष्ठहोमादीनां च क्रत्वयानामाहवनीयसिद्धिने स्यात्। ननु तत्र प्रत्यचविधिविहितानां सर्वेषां ह्यामानामनुवादसंभवादनपेति-ताट्टेश्यविशेषणे वाक्यभेदापतेर्ने पुरुषशेषत्वं विशेषणमिह तु हिंसामाचनिषेधे

^{*} कर्मणीत २ पुः पाः।

श्रनृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । हिंसानिषेधस्य पुरुषार्थत्वम् । १०५ लैकिक पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषतेति वाक्यवैद्धयापतेलेंकिकवैदिकान्यत-रग्रहणाकाङ्गायामुपस्थितपुरुषशेषभूतेव हिंसा गृह्यते नानुपस्थितक्रतुशेषभू-तिति चेत्र । लैकिकवैदिकाभयविधिहिंसानिषेधस्य पुरुषार्थैकहृपत्वोपपतेः । निषेध्यनिषेधयोर्विषयैकह्यपियमस्विषदुः । स्त्युपगमनमांसभवणादीनां प्रतिषेथस्य ऋत्वर्थत्वदर्धनात् स्त्युपायमांसभचादिपुरुषार्थमपि श्रितः प्रति-षेथ: क्रतारङ्गमिष्टः प्रकरणात्र्यादिति वार्तिकालेश्च । तथापि क्रत्वर्थस्य निषेध: क्रत्वर्थं एव न पुरुषार्थं इति नियमास्तीति चेन्न । श्रप्रयोजक-त्वात् । क्रत्वर्धेपुरुषार्थेमाधारगापगारगमान्यादिनिषेधानां पुरुषार्थेत्वसंप्र-तिपत्तेश्च । अन्यथा क्रत्वनुष्ठानप्रतिबन्धकब्राह्मणापगारणादिषु स्वाच्छन्दाप्र-सङ्गात् । नन्वेवं सति क्रत्वर्थस्यैवानृतवदनस्य निषेधः क्रत्वर्थे इति क्रतुमध्ये क्रत्वधीनृतवदनएव क्रतीवैंकल्यं पुरुषार्थीनृतवदने तु या नाम क्रतुमध्यस्य इत्युक्तरीत्या पुरुषस्यैव प्रत्यवाय इति क्रवंधिकरण् सिद्धान्तो नावतिष्ठेत । उक्तनियमानङ्गीकारे क्रत्वर्थानि पुरुषार्थःनि वा यावन्त्यनृतवद-नानि तेषां सर्वेषामपि निषेथस्य क्रत्वर्थत्वोपपत्तेरिति चेत् । उच्यते । नानृतं वदेदिति वाक्ये श्रनृतं वदेदिति भागस्य प्रकरणाम्बानादयमर्थे। भवति अनृतवदनेन दर्शपूर्णमामयारुपसुर्यादिति । ततस्व नजा संबन्यादयमंशा ऽनुवादे। न विधिरित्यवसायात् कृत्स्वस्य वाक्यस्यायमर्थे। भवति ऋनृत-वदनेन दर्शपूर्णमासयास्पनुर्यादिति यत्तन्नेति । इत्यमेवास्य वाक्यस्य याज-नाप्रकारे। वार्तिके दर्शित: । ग्रवमनया रीत्या प्रकरणमामध्येात्क्रत्वश्रीनृतव-दननिषेध एव क्रत्वर्थ इति लाभान्न तिन्निवाहार्थमुक्तनियमा उपेचणीय: । न वेवं प्रकरणाम्बातानृतवदननिषेधवाक्यार्थकयने अनारभ्याधीतहिंसानिषे धवास्यस्यानया प्रक्रिययेत्यमर्थै। भवति हिंसया पुरुषस्योपकुर्यादिति यत्त-न्नेति । तथा च पुरुषार्थेहिंसानिषेध एव वाक्यार्थे इति क्रत्वर्थेहिंसायाः तद-विषयत्वातच नात्सर्गापवादन्यायप्रवृत्तिः । अत इदं घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेत्र । क्रत्वर्थहिंसायाः परंपरया पुरुषोपकारकत्वेन तस्या ऋषि तेन विष-यीकरणात् क्रत्वर्थताद्वारा ऋन्यया वा यथा कथं चित् पुरुवापकारपर्यवसा-ममाचमेव हि तचानुवाद्यकाटी प्रविष्टुं यथा उनृतवदननिषेधे पुरुषार्थता-

^{*} व्यतुमध्ये ऽधिकारणेति **च पु॰ पा**॰ ।

द्वारा उन्यथा वा ऋतूपकारमाचं न हि तचानृतवदनं पुरुषार्थतामनपेद्य क्रतूपकारकम् । क्रतूपयोगिद्रव्यादिराहित्यावस्याविधिष्टस्य पुरुषस्येव हि शेषभूतं सद् द्रव्यार्जनापायान्तरवत् क्रतूपकारकम् । एवं ब्रीहीन् संकल्प्य यवानुपाददानस्य संकल्पवचनानृततापादनमपि । न हि तदुभयं क्रत्वर्ध-तया विह्नितम् । नन्वेवं निषेध्यनिषेधयोरेकार्थतानियमाऽनादरे क्रत्वर्थः पुरुषार्थेषाधारणहिंसासामान्यनिषेधस्य केवलपुरुषार्थतापपते: सांख्य एव विजयी स्यात्। महाफलसाधनस्य यागस्य प्रत्यचादिप्रमाणाप्राप्नं वित्रव्ययाया-सप्रयुक्तमिव पशुमालभेतेत्यादिश्रुतिप्राप्तं हिंसादिकरम्बितत्वप्रयुक्तमपि स्व-ल्पदुःखमस्त्विति प्रवृत्युपपतेः । असित विरोधे हिंसासामान्यनिषेधस्य वैर्थाहंसाविधिना बाधनायागात् । ऋता हिंसानिषेधवाक्यस्य वैधहिंसापरि-हारमिच्छता निषेथवाक्यस्य प्रथममेव पुरुषार्थोहं साविषयत्वं वर्गानीयमिति न तचेात्सर्गापवादन्यायप्रवृतिः । श्रपवादसद्वावप्रयुक्ततद्विषयपरिहारस्थल-स्यैव तन्यायविषयत्वादिति चेदुच्यते । हिंसानिषेधविधानयोहत्सर्गापवाद-न्यायविषयत्वाभावव्यवस्यापनप्रत्याशया निर्मूलं निषेध्यनिषेधयोरिकविषय-न्वनियममवलम्ब्य पुरुषार्थेहिंसाया एव निषेध इति समर्थने ऽपि तया-स्त्यगे।पवादन्यायविषयता नापैति मरणान्तप्रायश्चितमाहवाभिमुखहनन-मुचितदगडह्मपचारहननं स्तेनहननमिति बहूनां पुरुषार्थहिंसनानां निषेधेन परिहरणीयत्वात् । न हि सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरामास्ये मृतः शुच्चेदिति शुद्धार्थमेव विहितमात्महननमशुद्धायादकमिति वतुं शक्यम्। ·न दोषो हिंसायामाहवहित परस्पराहु।नपूर्वके धर्मगुद्धे ये।दुमि**मु**खस्य इनने देशियाभावः कराउत ग्रवीकः।

> अदराङ्यान् दराङ्यन् राजा दराङ्यांश्चेवाप्यदराङ्यन् । अयशो महद।मोति नरकं चैव गच्छति ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशा मुसली राजानमीयात्कमां च्हाणः पूता वधमाः चाभ्यामद्यत्तेनस्वी राजेति राज्ञा दण्डहण्चाराद्यहनने स्तेनाहनने च देश-स्मरणातादृशहनने अपि देशसभावः पिद्धः । तथा च पुरुषार्थहिंसानिषेधपचे अपनुष्विष्ठप्रायश्चितविहितहिंसातिरिक्तहिंसाविष्यत्वमवश्यं वक्तव्यम् । तथा च तत एव वैधपशुसंज्ञपनस्याप्युत्सर्गापवादन्यायेनेव परिद्वारिषद्धेः किं प्रथ-

श्रमृतवदननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । हिंसानिषेधस्य पुरुषार्थत्वम् । ५०० ममेव तत्परिष्ठाराष्ट्रे पुरुषाचैहिसाया निषेध्यत्वकल्पनेन । श्रहिंसन् सर्व-भूतान्यन्यच तीर्थेभ्य इति छन्दोगोपनिषदि हिंसानिषेधे तीर्थेपर्युदसनेनापि हिंसानिषेधविधानयासत्सर्गापवादन्याय: प्रत्याय्यते । तच हि तीर्थेशब्देना-गर्हिता या हिंसा सा पर्युदस्यते । ऋगहिता चानुपदिष्ट्रप्रायश्चितविहित-हिंसा । ऋत एव श्येनेनाभिचरन् यजेत आततायिनमायान्तं हन्यादेवा-विचारयन् इति विहितयोरिष श्रभिच।राततायिवधयो: प्रायश्चितापदेशाः द्गिहितत्वेन न पर्युदामविषयता । एतेन वैधिहिंसायां स्वल्पदेषो उस्तीति वदन्तः साङ्घाः साङ्घामतनिरासाऽसामर्थ्येन वैधपशुसंज्ञपनं हिंसैव न भवति पश्वनुग्रहार्थत्वप्रवणादिति वदन्तश्चेकदेशिना निरस्ताः । क्रत्वर्थ-पुरुवार्थेद्धपागहितवैथहिंसामाचे सामान्यनिषेधाप्रवृते: समर्थितत्वाद्धिंसारा-ब्द्रप्रवृतिनिमित्तसद्वावेन हिंसात्वाभावात्रययोगाच्च । न च न वा इवेतिन्मि-यसे तरिष्यसीत्यादिश्रवयेन वध्यानुग्रहपर्यवसन्तवादाहंसात्वमाशङ्कनीयम् । व्रणणान्त्ययं कृतावयवच्छेदनस्य छेदनीयानुग्रहार्थत्वे ऽपि क्रीधकृतावयव-च्छेदसाधारणच्छेदेन शञ्द्रप्रवृतिनिमितसद्भावेन छेदनत्ववद्वेधहिंसाया ऋषि हिं सात्वस्यानिवार्यत्वात् । भाष्ये हिं सादीत्यादिशब्दगृहीतस्य सामािक्कष्टभ-चगस्य से। चामग्यादिषु सुरायहादीनां चाऽनुच्छिष्टभचगत्वाऽसुरायहत्वा-दीनां वतुमगक्यत्वाच्चेनि यथाभाष्यमुत्सर्गापवादन्यायः समञ्जस एव ।

हिंसैव वैधमिष संज्ञपनं न हिंस्यादित्यच रागकृतता पुरुषार्थता वा । श्रादी न हिंसनिविशेषणमस्त्यथापि नीत्सिर्गकः स्पृशित वैधमयं निषेधः ॥ सार्विको न खलु वृत्तिनिमित्ततील्ये ग्रब्दार्थतापलपनं परिहारहेतुः । इच्छिष्टभचणसुराग्रहणानुराग्रप्राप्ताखलस्त्र्यपरिहारमुखेष्वभावात् ॥ राग्रयुक्तपुरुषार्थविशेषणे ऽपि हिंसि निषेधनमसर्वगमेव वाच्यम् । नो चेददोषलवमाहवहिंसनादि व्यावर्तनं प्रतिलभेत कथं निषेधात् ॥ द्वित श्रीमद्वरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीमदद्वेतिवद्याचार्यश्रीविश्वजिन्द्याजिशीरङ्गराजाध्यरिवरसूनीरप्ययदीचितस्य कृती श्रीवेदान्त- कल्पतरूपरिमले तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

^{*} अत्र प्रष्ठम् बान्याधिष्ठिताधिकरणं पूर्णम्।

अथ ततीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

३६०। १

संध्ये सृष्टिराह हि॥१॥

कर्मफलस्य यातायातरूपत्वेनेति । प्रथमाधिकरणे तावद्गमनं चिन्तितम् । तच सक्तलसंसारदुःखायतनस्य मूतेन्द्रियसंघातरूपदेहसंब-म्यस्याऽऽब्रह्मसाचात्कारमिह परच च गताऽऽगतयारनुवृत्तिनिद्धपिता । तचेत्र भातां वानात्मवित्वा*दिति सूचे देवभृत्यभावेन तत्प्रयुक्ते क्रोशकर-म्बितस्य स्वर्गभागानुभवस्य तुच्छत्वं सातिशयत्वं चाविष्कृतम् । द्विती-याधिकरणे सूचमदेहस्यापि कारणतया सकलसंसारक्रेशनिदानस्य कर्मबन्यस्य ब्रह्मचानपर्यन्तमनुवृत्तिनिह्णिता । तचैव स्वर्गभागस्य चयिष्णुत्वदेषि ऽपि कृतात्यय दित सूचभागेन दिशित:। एवमनेकदेषदुष्टस्यापि स्वर्गभागस्य जनकं यागादिकं प्रतिजन्म यावज्जीवकर्तेव्यस्नानसंध्यावन्दनादिविहितानु-ष्ठाननिषेथपरिहारस्कपबहुविधगरीरक्षेशमाध्यस्मानीचारमापेचत्वादतिदुष्कर -मिति चरणादिति चे‡दित्यादिसूचैः प्रकटितम् । अनिष्ठादिकारिणां तु शुभ-मार्गेण गतिवा ग्रामं गच्छन् वृत्वमूलान्युपसपैतीति न्यायेन स्वर्गप्राग्रिमाचे वा नास्तीति तृतीयाधिकरणे वर्णितम्। चतुर्थे स्वर्गादवरोहताम् श्राकाणा-दिभावश्रवणात् तदभिमानिदेवतानामिवाकाणादिशरीरकत्वप्रयुक्तः कियान् दिव्यमागा उस्तीति यङ्कावारगायाकाशादिषु पंश्लेषमाचमित्युक्तम् । पञ्चमे 'तेषु चिरमचिरं वा ऽवस्थानमिति त्रनियमनिरासच्याजेन ब्रोह्मादिषु सुख-भागरिहतम् अतिचिरावस्थानिमिति दर्शितम् । तच्च तदिभमानिजीवातमना चेत्रज्ञवनपर्यन्तमेव भवेदित्यनितिहेयत्वगङ्कानिराक्षरगातेषु पंश्लेषमाचिति षष्ठाधिकरणे दार्शतम् । स च संश्लेषस्तेषां शोषणकुसूलावस्थापनावहनन-फ्लीकर्णपाकभचणादिदशास्वनुवर्तमानः पितृवीर्यात्मना परिणामपर्यन्त इति रेत:सिक्सूचेण र्दार्थतम् । पुरुषभचणविषयत्वमनापनेषु त्रीह्यादिषु संश्लिष्टानामनुशिवनां तेषु संश्लेषः तत्तद्वीद्यादिपरिगामान्तरपरम्पराक्रमेण

^{*} व्याः सुः ग्रः ३ पाः १ सूः छ। ‡ व्याः सुः ग्रः ३ पाः १ सूः ६।

[†] व्याः सूः श्रः व पाः ९ सूः द।

[े] व्याः सः भः । पाः व सुः ।

यथा कथं चित्पुरुषभचणविषयत्वप्राप्यनन्तरं तेषां तद्वीयात्मना परिणाम-पर्यन्त इत्यपि तेनैव सूचेण सूचितम् । पुरुषवीयानुप्रवेशे ऽपि योषितमप्राप्य तेषां न शरीरलाभः । तदादि वीर्यमपरिग्रहाणां वन्थ्यादिषु प्रवृतानां वा स्यानदा तद्वीर्यपरिग्रामान्तरक्रमेग पुनरपि पुरुषभचगविषयत्वं प्राप्य तद्वीर्य-संसक्ततया ऋतुमतीनां योषितां गर्भगालकप्रवेशानन्तरमेव क चिज्जन्मनि भागात्रयस्य भागमाचिषाधनानुष्ठानापयागिनश्च शरीरस्य लाभ इति याने: शरीर *मिति सूचेण दर्शितम् । एवं गतागतिन हृपणेन वैरायं दृढीकृतिमत्यर्थः।

जीवावस्थाभेदे। ऽनुगतः पादार्था न भवतीत्याशङ्क्ष्याहः तत्त्वम्पद्ग- ३६०। ३ र्थविवेकायेति । महावाक्यायान्वियपदार्थविवेकायेत्यर्थः। तद्वस्थमिति। स्ब्रो ऽप्यादित्यादिसद्भावादिति भावः । मनस्तु स्वमे सद्पीति । व्याव-हारिकमपीत्यर्थ:। ननु मना यदि दृश्यत्वान्नात्मभासनवमं तर्हि स्वाम श्रादित्यादिरपि तत एव तथेति तन्मिष्यात्वसमर्थनं व्यथेमित्याशंङ्क्य प्राति-भाषिकत्विषद्भिष्यं तदित्याह श्रादित्यादीनामिति । शुक्तिरजतात्म-कमेकमेव वस्त्वित । रजतावयवै: शुक्त्यवयवैश्व शुक्तिरारब्धा यथा व्रीह्मवयवैनींवारावयवैश्च नीवाराः । त्रत एवेष्टिषु‡ व्रीह्मलाभेन समग्रवी-द्यवयवापादानाऽसंभवे सति यथा क्रथं चिद्∮ व्रीहिशास्त्राथेलिएसया कति-प्यत्रीह्मवयववन्ता नीवारा उपादेया इति पूर्वतन्त्रे प्रतिनिधिपेटिकायां सम-र्घितम् । इयास्तु विशेषः । शुक्तौ शुक्यवयवा भूयांस इति प्रायेण शुक्या-कारा गृह्यते तदग्रहणद्यायान्तेनाभिभवाद्रजताकारा न गृह्यते देववया-नदग्रहणे गृह्यतइति भावः।

तद् दृषयतीति । नीवारेषु व्रीह्मवयवानामिव शुक्तिषु रजतावय- ३६२ । ११ घानां सत्वे शुक्तिदाहे चारभाववद् द्रवीभावस्याप्युपलब्यिप्रसङ्गः । स्राधाने रजतशकलादालाभे शुक्तिशकलापादानप्रसङ्गः । त्रतः शुक्ता रजतावयवाभा-वानत्यन्वेन रजतज्ञानप्रमात्वसमर्थनमयुक्तम् । अर्थं चिद्रजतावयवसत्वकः ल्पने ऽपि सर्वावयवावच्छेदेन शुक्ता रजतचानस्य चिचपटे सर्वः पटा रक्त इति चानस्येव प्रमात्वं निर्वेाढुं न शक्यम् । श्रमार्विचिकं चैतदवयवालम्बन-

^{*} व्याः सुः ग्रः ३ पाः ६ सुः ३७ । ‡ इष्टिब्बिति नास्ति २ पुः ।

⁺ विवेकार्थमिति सु मूलपाठः ।

तया प्रमात्वसमर्थनं तेन नीवारादिषु ब्रीह्यादिज्ञानस्य प्रमात्वा*लाभात् । न हि रजतावयवेषु रजतत्विमव ब्रीह्मवयवे ब्रीहित्वमस्ति । उत्पत्ने नीलिमा डत्पले उरुणिमेति ज्ञानयाश्च प्रमात्वं निर्वे। हुमशक्यं द्रव्येषु द्रव्यान्तराणा-मिव निरवयवेषु गुणेषु गुणान्तराणामवयवानुप्रवेशस्य वतुमशक्यत्वात् पृथ-ग्मतयोश्च नीलिमास्णिमगुणयोरेकच व्याप्यवृतितया समावेशाऽसम्भवा-दिति देाषान्मनिषकृत्य दूषयतीत्यर्थः। ननु तायद्वैविध्यवादिनं प्रति पिपा-सेापशमहृपतायार्थक्रियाव्यावृत्तिसाधनं न युक्त†मित्याशङ्क्य तायहैविध्यक-ल्यनम्युक्तमिति तावदाह पिपासोपशामकमिति । श्रकल्पने चेति। तायद्वैविध्याकल्पने इत्यर्थः । कल्पनइति पाठे पिपासे।पशमकमुदकमित्येक-विध्यक्तपनइत्यर्थः ।

३६२ । २८

तन्निषेधस्य पूर्वेण कर्तुमशक्यत्वादिति । ननु के। उच निषेधः यः परेण पूर्वस्य कर्तुं शक्यः सन् पूर्वेण परस्य कर्तुं न शक्य इत्युच्यते। किं ध्वंस उत स्वरूपता विषयता वा तदभावबाधनम् । नादाः । द्विचि-पूर्वज्ञानस्योतरात्मविशेषगुग्रमाचात्कालाच्च ध्वंससत्वेन चगावस्यायिनः तत्साधारगस्य ध्वंसकत्वस्य विरोधिविषयज्ञानाऽसाधारग्रवाधकत्वस्वपतानुग-पते: । न द्वितीयतृतीया । रजतविषयतया निष्यव्रत्वेन स्वस्त्रपता नास्तीति तद्रजतविषयं न भवतीति च तस्याभावबाधनासम्भवात् । न च रजतज्ञा-नस्य भ्रमत्वप्रत्यायनं निषेधः । द्र्षेणे चैत्रमुखं नास्तीति पूर्वप्रत्यतेण चैत्र-मुखसिन्धानानन्तरभाविना दर्पणे चैत्रमुखमिति प्रत्यवस्य वृचोर्ध्वापत्वप्र-त्यचेण तत्समसमयर्थातं जलप्रांतिबिम्बितवृचाचे।ग्रत्वप्रत्यचस्य च भ्रमत्वप्र-त्यायनादिति चेदुच्यते । पूर्वे बाध्यं परम्बाधकमिति प्रायिकाितः । लोके प्रवृत्ति चंवादादिना वेदे तदर्थतत्विनिर्णायकन्यायेन च बलवद्वाधकम् इत-रद्वाध्यमिति व्यवस्था । इयांस्तु विशेषः । परेश पूर्वस्य भ्रमत्वप्रत्यायनमेव बाधः पूर्वेग परस्य तु सापाधिकभ्रमस्थले भ्रमत्वप्रत्यायनं बाधः निरूपा-चिक्रभ्रम‡स्थले वैदिके चार्त्पात्रप्रतिबन्धः । त्रत एव शोध्रभाविना श्रीतिवन नियोगेन लैङ्गिकविनियोगस्य बाघ इष्यते ।

^{*} ज्ञानप्रमात्वेति २ पु॰ पा॰।

[†] क्रियाच्यावृत्त्या तायत्वच्यावृत्तिसाधनं युक्तमिति २ पु॰ पा॰ ।

[‡] निस्पाधिसमिति ९ पुः पाः ।

भारते वर्षे या रजनीसमय इति । लक्षयाजनविस्तृतवर्तुला- ३६३ । २४ कारलवणार्णेवपरिवृतस्य लचये।जनविस्तृतस्य जम्बृद्वीपस्य मध्ये भूकम-लकार्यकाकृतेरिलावृताख्यमध्यवर्षमध्यमध्यासीनस्य मेरोर्दवियाते। हरिकि-म्युरूषभारताख्यानि चीणि वर्षाणि । उत्तरता रम्यक*हिरणमयातरपुरुसंज्ञानि चीणि । पश्चिमतः केतुमालाख्यमेकम् । पूर्वते। भद्राश्वसं त्रंमेकम् । वयन्ति रमन्ति चैतेषु प्राणिन इति मर्यादा । पर्वतान्तरिताः प्राणिनिवासन स्थानभूता भूप्रदेशा वर्षाग्युच्यन्ते । तेषु मेरं प्रदिचणीकुर्वाणस्यादित्यस्य रश्मयो यदा यावत्पर्यन्तं प्राप्नुवन्ति तदा तावत्पर्यन्तं दिवसः अन्यव रजनीति व्यवस्था। एवं च भारते वर्षे सूर्यास्तमयानन्तरं केतुमाले मेरू-व्यवधानाभावात्स्य्येप्रकाशे। उस्तीति दिवसे। भवति । ऋते। रजन्यां दिवसे। न विरुद्ध इति शङ्कावारणाय भारते वर्षे रज्न्यां सुप्रस्य तचैव स्वामं दिव-सदर्शनमुदाहृतम् । नन्विदं रजन्यां दिवसदर्शनं न विष्ध्यते स्वग्ने परमे-श्वरसृष्टु स्वप्रदृगेकानुभाव्यादित्यरिष्मप्रचारेग तं प्रति तदा दिवसे।पपते: । एवं च मुहूर्तमानवर्तिन स्वप्ने वर्षपूगातिवाहनं च युच्यते । देवादिकाला-पाधिभ्यो मनुष्यादिकालोपाधिभ्यो मनुष्यादिकालोपाधीनामिव जाग्रत्काली-पाधिभ्य: स्वाप्नकालोपाधीनां सूदमत्वतारतम्यकल्पनात्कालविपयासवट्टेश-विषयासा ऽपि घटते । स्वमे कुरुदेशाधिष्ठितशरीरसदृशेन यथास्वमानुभवं तद्विषदृशेन वा शरीरान्तरेण पञ्चालदेशगमने।पपते: ये।जनशतप्राध्य-स्यापि देशान्तरस्य चर्णेन प्राप्तेः चर्णेन ततः प्रत्यागतेश्च स्वाप्रशरीरस्था-श्चर्यस्य जायच्छरीरविलवायात्वादुपपते: । जागरे गजादिमत्सु देशेषु रथाद्यपलम्भस्य च‡ स्त्रप्राधानां जागरिताधानां च जलालाकपवनन्यायेन मूर्तत्वे ऽपि मिथःप्रतिघातकत्वाभावकल्पनयापपतेः स्वप्रानुभूतरथादीनां स्वप्रदृष्टदास्रयादिभस्मनां च जागरानन्तरमन्नुभवस्य स्वप्रान्ते परमेश्वर-कृतनिरवशेषस्वाप्रपदार्थोपसंहारकल्पनया स्वाप्रपदार्थानां स्वाप्रचतुरादिमा-षगम्यत्वकल्पनया चापपतेरिति चेदुच्यते । यतावल्लोकदृष्टविसद्धं किमव-लम्ब्य कल्प्यते । बहिष्कुलायश्रुति रथादिसृष्टिश्रुति चेति चेत्र । बहिष्कुन

[ै] रम्याकीत ९ पु॰ पा॰। † मद्राख्यमं ज्ञमिति ९ पु॰ पाः।

[‡] देशेषु कुरुदेशशिवताद्युपलम्मस्येति २ पुर पारा

लायश्रुते: स्वे यरीरइति श्रुत्यनुसारेण भाक्तत्वात्। शरीरान्तरमणि स्वीयमे-वेति न विरोध इति चेन्न । तस्य पूर्वेगरीरवत्स्वीयत्वमनुक्तसिद्धमिति तस्यावक्रव्यतया तस्याः श्रुतेविकृतशरीरान्तरपरिग्रहृदर्शने ऽपि बहिः सञ्चारदर्शनिवि शेते पूर्वशरीरएव परिवर्तते नापि बहिः सञ्चरतीति तस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वदर्शनेनैव साफल्यस्योपपादनीयत्वाद् न तत्र रथा इत्या-युपन्नमानुषारेण भाकत्वात् । तत्र लडाख्याताभ्यां रयाद्यभावरयादिसृष्ट्योः समानकालत्वप्रतिपादनेन रथादिमिथ्यात्वे तात्पर्यावसायात् । ऋषेत्यव्य-यस्य त्रयापीत्येतदर्थत्वेनाप्युपपत्ते: । क्रिं च सृष्टिशरीरान्तरश्रुत्याः स्वार्थ-परत्वे प्रकरणप्रतिपाद्यप्रधानार्थविरोधः स्यात् तद्धि प्रकरणमात्मनः स्वयं-च्योतिष्टुं सार्घित्तं प्रवृतम् । तच जाग्रदवस्थायामादित्यादिच्योतिर्व्यातिका रातद् दुर्विवेचिमिति तद्विवेचनाय स्वप्नावस्था ऽवतारिता । तच यदि सृष्टिः प्रतिपाद्येत तदा तस्यामपि तद्विविवेचं स्थात् । त्रादित्यादिच्योति रन्तर-चङ्कावात् । त्रतः प्रधानप्रतिपाद्यविरोधात्स्वर्गार्थेच्योतिष्ट्रोमप्रकर्णे तदङ्गवि-ध्ययेवादहृपस्य के। हि तद्वेद यदम्बिम् लोके ऽस्ति वा न वेति वाक्य-स्येव स्वाम्हिष्ट्रशरीरान्तरपरिग्रहवचनस्य न स्वार्थे तात्पर्यमत्येव वर्तुं युक्तम् । क्रिं च स्वप्ने महासेनायां गजतुरगवृषभाष्ट्रभटादिरूपाः पारेपराद्धे चेतना दृश्यन्ते । एवमेकैकस्य स्वप्नं निर्वेष्टुं कियन्तश्चेतनाः कुतः समा-नीय परमेश्वरेणापि मेलनीया:। न हि स्वप्ननिवाहार्थमेव तेन क्व चित्के च-न चेतनाः पृथग् निवेशिताः सन्ति । चेतनांशे चेत् स्वप्नानामयथार्थता अवेतनांशे ऽपि तथा उस्तु किमर्धजरतीयेन । अवश्यं तच्छरीरान्तरपरि-महे ऽपि प्राचीनं तदेवेदं मच्छरीरिमत्यभिमानांशे ऽपि स्वाप्रसृष्ट्यङ्गीकारे ऽपि चिरातीतेषु पिचादिषु दृश्यमानेषु तस्वैते मे पिचादय इत्यभिमानांशे ऽपि भमत्वमवश्यं वाच्यम् । त्राम्चमिव शैलाग्रमाविचमिव काननमित्यादिलोका-नुभविषद्धं च स्वास्य भ्रमत्वम् उतेव स्त्रीमिः सह मादमान इत्यादियुत्या ऽपि तदनूदितम् । तस्माद्युत्तं देशकालादिविपर्ययेग स्वप्रस्य मिथ्यात्ववर्णः नस् ॥

‡ अत्र प्रथमें संध्याधिकरणं पूर्णम्।

^{*} प्रसाधियत्त्विमिति च पु॰ पा॰। † म्रादित्यज्योतिरिति ९ पुः पाः।

तदभावा नाडीषु तच्छुतेरात्मिन च॥०॥

इह्म । १९

म्लाऽविद्यायाः स्थितत्वादित्यर्थं इति । सूच्यतद्दितं शेषः ।

गवं हि तावच्छब्दस्यान्वया भवति । वृहत्पृष्ठं भवतीति च्योतिष्ठोमे

माध्यन्दिनपवमानानन्तरभाविमाहेन्द्रस्तोचं पृष्ठाख्यं वृहत्पृष्ठं भवतीत्यादिवाक्यद्वयेन वृहद्रवन्तरे तत्साधनत्वेन विधीयते हिंगाह्रुढगीतिक्रियाह्रुप
सामविशेषवाचिने।वृहद्रयन्तरशब्दयोः प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान
हुपस्तोचविशेषवाचिनः पृष्ठशब्दस्य च साध्यसाधनभावविवचां विना सामानाधिकरण्यायागात्रयोश्चैकस्तोचसाधनत्वाद्वीहियवन्यायेन विकल्प इत्यर्थः ।

不门

इह्छ। ८

त्रीह्यनुष्ठानपत्ते इति । प्रथमं त्रीह्यनुष्ठानइत्यर्थः । एवं यवा-नुष्ठानपत्त्इति । द्वितीयप्रयोगे यदा यवानुष्ठानं तदा व्रीहिशास्त्रस्य प्रतीत-प्रामाण्यपरित्यागा ऽप्रतीताऽप्रामाण्यस्वीकारश्च द्वौ देखि। पुनस्तृतीयप्रयोगे व्रीहिषूपादीयमानेषु व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाग्यपरित्यागः परित्यतः प्रामाएयस्वीकारश्चेति* द्वौ देखि। एवं प्रयोगचयेण यवशास्त्रे चत्वारी दोषाः । त्रीहिशास्त्रे चत्वार इति । एवमष्टदेषदुष्टो विकल्प इत्यर्थः । नाडीपुरीतद्भुस्यां विकल्पे तु द्वादश देाषाः प्रसच्चेरन् । तथा हि एकस्यां सुमी नाड्यां शयने पुरीतद्वाक्ये ब्रह्मवाक्ये च प्रत्येकं प्राथमिकी द्वी द्वी दे। षे। सुप्र्यन्तरे पुरीतित शयने नाडीवाक्ये प्राथमिकी द्वी देगि। पुरीतद्वाक्ये तूपरितनमपि दे।षद्वयमिति चत्वारे। दे।षाः । पुनः सुप्यन्तरे ब्रह्मणि शयने ब्रह्मवाक्ये ऽप्युपरितनदेाषद्वयम् । ततः सुप्यन्तरे नाड्यां शयने नाडीवाक्ये ऽप्युपरितनं दे।षद्वयमिति स्वापचतुष्ट्येन द्वादश दे।षाः प्रादुःष्युः । ननु प्रामार्यपरित्यांगा नाम प्रामार्याभावस्वीकार एव अन्याऽनिर्वचनात् । अप्रामा-र्यस्वीकारा ऽपि स एव निर्देशि वेदविपयासह्रपाप्रमितिजनकत्वस्यासंभवे-नाप्रामार्यस्वीकार इत्यचाऽप्रामार्यशब्दस्य प्रामार्य्याभावपरत्वात् तथा चाद्य-योदें।षयोनं भेद इति चेत् । उच्यते । उमयचापि प्रामाएयाभावस्वीकार एव पर्यविषता दोषः। तस्य च दोषत्वबीचं द्विविधम् प्रामाण्ये प्रमाणस्य निर्दा-षत्वादेः सङ्घावहृषं प्रामाग्याभावे प्रमागस्य प्रामाग्याऽनुपलम्भस्याभावहृषं चेति । एवं च भावप्रमाग्रसद्वावीपाधिकतया त्राद्या देशः । त्रभावप्रमाग्रा-

^{*} स्रोतशब्दो नास्ति ३ पुः।

भावापाधिकतया स एव द्वितीया देश इत्युपाधिभेदेन देशद्वैविध्यं विविधि-तम् । तदुत्तं वार्तिके

> प्रमाणं त्वप्रतीतं यदुञ्चलं तदपहूतम् । सकस्तावदयं देाषः स्यात्प्रमाणविपर्ययात् ॥ तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् । भावे सत्यप्यभावेन विनेव परिकल्पाते ॥ इति ।

श्रवादाश्लोके प्रमाणविषयंयादित्यनेन प्रामाण्यभद्वावविषयकप्रमाणाऽविरोधादित्ययंकेन भावप्रमाणासद्वावमूलकं प्रामाण्याभावस्वीकारस्य देशित्वं
दर्शितम्। द्वितीयेन तु श्लोकेनाभावप्रमाणसद्वावमूलकं प्रामाण्याभावस्वीकारस्य देशित्वं दर्शितम्। द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः । यथा प्रामाण्यपरित्यागी
देशिक्तया तदप्रमाणत्वमि देशिः। यत् यस्माद्वेताः श्रभावप्रमाणकं प्रामाग्यानुणलिब्धस्त्रणभावप्रमाणयाद्यं प्रामाण्याभावस्त्रपमप्रमाणत्वं भावे सत्यि
प्रामाण्योगलम्भस्त्रपे भावे विद्यमाने ऽपि तस्याभावेन विनेव कल्यते तते।
हेते।द्वितीयदेशि इत्यर्थः।

इह्छ । १४

पृष्ठस्तोत्रमावर्तत*इति । ननु पृष्ठस्तोचमेकं न भवित येनाङ्गानुरोधात्प्रधानाभ्यासे इदमुदाहरणं भवेत् किं तु बृहत्पृष्ठं भवित रथन्तरं पृष्ठं
भवतीति पृथगुत्पत्तिवाक्याभ्यां बृहत्सामकं रन्थन्तरसामकं चान्यदन्यत्पृष्ठस्तोचमुत्पन्नम् । एवं च यद्यपि स्तुत्तशस्त्राधिकरणं न्यायेन स्तोचाणामदृष्ट्राप्रैत्वात्स्तोचद्वयस्यापि समुद्ययः प्राप्नेति तथापि बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनवलाद्विकल्प इत्युक्तं नवमाध्याये वार्तिककारैः । सतदवलम्बनेनैव च तेर्बृहद्वयन्तरधर्माणां बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्येवमादीनां यथानिर्देशं व्यवस्था समर्थिता ।
बृहद्वयन्तरयोरेकार्थत्वे तु ब्रीहिधमीणां यवेष्विव तेषां संकरः स्यादित्यप्यक्तम् । त्रतः प्रकृती। प्राप्तस्य समुद्ययस्य विकल्पवचनेनापोदितस्य
गासवादिष्यनुज्ञाकरणस्वेदमुदाहरणं न त्वङ्गानुरोधात्प्रधानाभ्यासइति चेत् ।
सत्यम् । माहेन्द्राख्यं पृष्ठस्तोचमेकमित्यप्यस्ति मतान्तरम् । तदित्यम् । पृष्ठैः

^{*} ग्रावर्त्यतन्त्रीत २ पुः पाः।

[†] जै सूर भर य पार १ सूर १३-३६।

स्तुवतइति माहेन्द्रादीनां चतुर्यां स्तोचायामुत्यत्विवाक्यं वाक्यशेषे तेषां सङ्कीतेनात् तच बृहत्यृष्ठं भवति रयन्तरं पृष्ठं भवतीति माहेन्द्रे पृष्ठस्तोचे बृहद्वयन्तरयोः साधनतया विधानमित्येकार्यत्वादेव तयार्विकल्यः । न तु तद्विधायकवाक्ययेविकारो ऽस्ति । पृष्ठस्तोचे भेदपचे ऽपि* नास्ति बृहद्वयन्तरवाक्ययेविकारापेचा लिङ्गदर्यनात्तयीर्विकल्पसिद्धः । समुच्चये हि द्वादयाग्निष्ठोमस्य स्तोचाणीति स्तोचसंख्या तस्य नवतिश्रतं स्तोचीया इति स्तोचीयाच्यक्षसंख्या च पीड्येत चयादश्य स्तोचाणि स्रोत्तरे द्वे यते स्तोचीयाच्यक् संख्या च पीड्येत चयादश्य स्तोचाणि स्रोत्तरे द्वे यते स्तोचीयाच्य स्यः । श्रतः सप्रदश्योः कयोधिवत्स्तोचयोवैकल्पकत्वे वक्तय्ये गोसवे उमे कुर्यदिति विकृतिविशेषेषु बृहद्वयन्तरस्तोचसमुच्चयविधानलिङ्गात्यकृती तयोरेव विकल्पो ऽवसीयतइति । धर्मासङ्करस्तु शूरत्विच्यत्वादियुतिद्वारभेदानुगृहीताद् रयन्तरे प्रस्तूयमाने बृहित प्रस्तूयमाने इति विदेशमेदात् । रयन्तरगयच्यक्षसाध्या हि स्तुतिरभि त्वा शूर नोनुम इति शूरत्वादिद्वारा वृहत्साध्या तु स्तुतिः स त्वं निचचेति विचत्वादिद्वारा । यवं पृष्ठस्तोचमेकमनेकमिति पचद्वयसद्वावादेकमिति पचमायित्याङ्गानुरोन्धात् प्रधानावृतिक्रदाहृता ।

नन्वत्रापि कथमिति । बहुयागसमुद्ययग्वेदमुदाहरणं न त्वेकस्य यागस्याङ्गानुरोधादभ्यासे इति ग्रङ्कार्थः । इमां ग्रङ्कां ग्रगुसोमाधिकरणे से सेमोदाहरणविषयसिद्धान्तं दर्शयन् गरिहरित इदमत्राक्तिमित्यादिना । २६७ । १६ इतराणि त्विन्द्रियवाय्वादिविशिष्टेति । यागोत्पित्वाक्यावगतं सेमलत्ताया हिंधष्टुं रसद्वारेत्यभिषवादिसंस्कारवाक्यपर्यालोचनया पर्यवस्यतीति न विरोध इति भावः । यदीमानि देवताविधानानीति । ग्रेन्द्र- वाय्वादिवाक्यानां देवताविधानार्थत्वे तत्यािगतिदेवतानां याच्यानुवाक्यानां मन्त्रवर्णकिल्पतविधिप्रापिते। ग्रंगुयाचदेवतानामिवैककार्यत्वाद्विकल्यः स्याद् न त्वेवं तेषामिन्द्रवाय्वादिदेवते।द्वेश्यकग्रहणविधानार्थेत्वस्य वन्त्यमाणत्वादि- त्यर्थः । द्रव्यं चेति । यदि ग्रहणसंस्कृतं सर्वे द्रव्यं ग्रुगपत्यतुं शक्यं तदािष देवताविकल्यः स्यात् । विकल्पेनैकैकामेव देवतामृद्धिश्य त्यागसंभवात् । द्रव्यमिष सकृत् त्यनुं न शक्यते ग्रहचमसेषु तत्तद्वेवते।द्वेशेन पृथग् गृही-

^{*} स्तोत्रपचे त्योति २ पु॰ पा॰। † जै॰ सू॰ च॰ २ पा॰ २ सू॰ १७–२०।

तानां तथैव पृथक् त्यक्तव्यताया वत्त्यमाणत्वादित्यथै: । प्रथमं युगणत् त्यतुं ३६८ । ८ न अव्यमित्येतत्सम्मावितसकलणङ्कानिराकरणेनीपपादयति न तावदिति । ननु दशमृष्टिपरिमितापि लता सकृदेव त्यञ्यतां तवाह न च दशापीति । चिमप्रवश्चमंणि सेमलतां निधाय याविमः कुट्टनं प्रावनं वस्त्रेण सेमरसगालनं प्रावयतीत्यादिनेत्यन्वयः । गालयतीति तदर्थकथनं तु दशमृष्टिपरिमितस्यापि सेमस्य रस एकस्मिन् पाचे ग्रहीतुं शक्या बहुपाचाऽपर्याप्रश्च । चत्र एकस्मिन् पाचे ग्रहीतुं शक्या बहुपाचाऽपर्याप्रश्च । चत्र पक्षिम् पाचे गृहीतस्य सकृदेव त्यागाद्वेवताविकल्पः सिध्येदित्या-शङ्का रसबाहुल्यप्रत्यायनाय नियतपरिमाणेषूदककलशेषु संस्कृतस्य सेमरस्य स्थिति शावरभाष्योक्तविशेणाथै दर्शयित तस्य च नियतेति । ग्रवं भूयसे। ऽपि रसस्य युगपत्यागर्गङ्का तत्तद्वेवते।देशेन पृथग् ग्रहणं प्रदर्श्य निरस्यतीत्याह न च सर्वे। ऽपीति । ग्रहणविकल्पेन देवताविकल्पशङ्कां निरस्य तीत्याह न च सर्वे। ऽपीति । ग्रहणविकल्पेन देवताविकल्पशङ्कां निरस्य तीत्याह न च प्रतीन्द्रवायवादिकमिति । न चैकस्मिन् पाचे इति । न च यावान् संमाति तावानेव गृष्ट्यतामिति शङ्कनीयम् । कृत्त्वस्य रसस्य देवतार्यत्वामावे तावदससंपादनस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गस्य टीकायां वत्त्यमाण-त्वादिति भावः ।

ननु यदि देवताविशिष्ठग्रहणविधिन यागे देवताविधिस्तदा कथमामां देवतानां यागान्वयिविद्विरित्याशङ्क्ष्याह ग्रहणमान्ने त्वपर्यवसानादर्थोद्देवतानां यागान्वय इति । त्रयं भावः । येन्द्रवायविमत्यादयस्ताबट्टेवतातिद्वितान्ताः न तु मंबन्धमामन्यादिविषयतिद्वित्तान्ताः । मस्त्वतीयं
गृह्वातीत्यव छप्रत्ययस्य द्यावाषृश्यिवीमुनामीरमस्त्वदग्नीमामवास्ताष्प्रतिगृहमेथाच्छ चेति मूचेण देवतायामेव विहितत्वेन तत्प्रायपाठादैन्द्रवायवादिध्विप देवतातिद्वितिनश्चयात् । न च ग्रहणान्वयमाचेण देवतात्विनिबाहः ।
मूलहविषोरेव देवतातिद्वितिनयमात् । त्रतस्ततत्याचगृहीतसामरम्हपैहिवःमंबन्धेनैव तेषां देवतात्वमर्थात्यर्थवस्यतीति ।

नन्त्रभ्यासे प्रमाणाभावमुक्षा त्रीहियवसमुच्चये प्रमाणिवराथ उच्चते क्रयमनयारेकविषयत्त्रम् पुराडाशस्य चेति चकारेण प्रत्याय्यतदत्याशङ्का ३६९ । १ प्रमाणाभावाक्तिमपि समुच्चयविषयत्या याजयति त्रीहियववाक्ये इति । वस्तुतस्तु बहुपाषगृहीतसे।मरसद्रव्यक्यागाभ्यासकत्यनद्दव त्रीहियवप्रकृतिकपुरा-

हाशद्वयद्रव्यक्षयागाभ्यासकल्पनायां तथा बलवत्प्रमाणं नास्ति पुराहाशप्रकृति-द्रव्याकाङ्क्षायां स्वस्वशास्त्रसमांपंतयाव्रीहियवयाः प्रत्येकं पुराहाशनिवर्तनसा-मध्य पर्यालाचयता प्रयोगवचनेन तथाः पाचिक्षतया ग्रहणापपत्तः । त्रत इह नाभ्यास इत्येतावन्माचपर इह त्वित्यादिग्रन्थः । पुराहाशस्य चेत्यादिग्रन्थः स्वेकस्यामेव सुषुग्री नाडोपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चयं वक्तुमेकस्मिन् पुराहाशे यथा ब्रीहियवयोनं समुच्चयस्तथेह किं न स्यादित्याशङ्कायां तद्वेषम्यप्रदर्शनार्थमृतरग्रन्थेष इति यक्तं पुराहाशस्येत्यादिवाक्यानन्तरं न तु नाडोपुरीतद्ब्रह्मणामिन्यादिवाक्याय्वृत्तिच्छायया तथैवावगमात् । इह त्वित्यादिग्रन्थे। ऽपि व्रीहियवस्यमुच्चर्याद्वाक्यायां तथैवावगमात् । इह त्वित्यादिग्रन्थे। ऽपि व्रीहियवस्यमुच्चर्ये प्रमाणाभावेन निराकरणम् इह त्वेकपुराहाशार्थेतया तत्समुच्चर्यस्य प्रमाणाभावेन निराकरणमिति विषयभेदस्यापरिहायत्वाच्च ।

मित्रपुरे हा शपचे प्रमाणिवरे श्वमुण्यादयित पुरे हिरा स्वार्मे ३६६। १ विति । विति श्रुतिवाधः स्यादिति । नन् समुच्चये सित नाप्राप्तां श्वपित् स्यादिति । नन् समुच्चये सित नाप्राप्तां श्वपित् स्याय्य- स्वार्ष्वेष्विष पुरे हा श्रुष्ठ व्रीहिप्राप्तिस्वे कि चिद्धि तद्याप्त्य- भावात् प्रत्युत विकल्प एव । यवपचे व्रीह्मप्राप्ता तद्वाधः । एवं यवस्रते पि यवाप्राप्तां श्वपित् स्वार्ष्वेष्वे वाधः किं तु विकल्प एवति चेदुच्यते । स्वस्व श्वप्तां प्रार्थे कृत्स्वस्य पुरे हा शस्य प्रकृतिद्वयाकाङ्कायां व्रीहिशास्त्रा- प्रवृत्ती यवनीवारादीनामिव कृत्स्वपुरे हा श्वितं नसमयैकद्वयालाभे व्रीहिशास्त्रेण कृत्स्वपुरे हा श्वप्ति तथा चाकाङ्कानु सारिणा व्रीहिशास्त्रेण कृत्स्वपुरे हा श्वप्ति विवृत्तिभवत्येव । कृत्स्वपुरे हा श्वप्ति विवारादीनामिवं व्रीहियवद्वयद्वयस्यापि निवृत्तिभवत्येव । कृत्स्वपुरे हा श्वप्ति स्वप्तायां प्रवृत्तित्या प्रवृत्ति । स्वप्ति । स्वप्ति स्वप

न्यायसुधायां* तु

त्रीहया निरपेचा हि चायन्ते यागसाधनाः । यवाश्चैवमतस्तेषां मित्रत्वं नावकल्पते ॥

^{*} इयं न्यायमुधातन्त्रवार्तिकव्याच्यारा ग्राकतित्यप्रस्यानामान्तरं पूर्यते।

वेदान्तकल्पतरुपरिमले [अ ३ पा २ ऋधि २-३

नेव ब्रीहिभिरिष्टं स्थायवैनं च यथाश्रुतेः । मिश्रेरिक्येत चेतच भवेदुभयसाधनम् ॥

इति वार्तिक्रश्लोकव्याख्यानावसरे समर्थः पदविधिरिति पदमास् विधेः सामर्थ्यापेचत्वाद्वीद्यादिप्रातिपदिकस्य यवादिसापेचत्वे तञ्चाघाताप-र्त्तावभनयन्वयाऽयोगाचिरपेचाणामेत्र ब्रीहियवानां तृतीयया करणत्वप्रतीते-र्मिश्रत्वं न युक्तमिति मिश्रपचे ब्रीहिभियवैरिति तृतीयाश्रुतिबाध उक्तः।

वहर । १४

प्रकृते गत्यन्तरसङ्गावादिति । नाडीनां पुरितत्परिवेष्टितहृदय-पुग्डरीकमध्यगतब्रह्मप्रामी मार्गत्वेन या हि गङ्गया मागरं गच्छतीति भाष्योक्तरीत्या ममुद्यया घटते पुरीततापि प्राकारन्यायेन म घटते । स्रुताविष बर्डिषि ह्वींघ्यामादयतीति वेद्यास्तीर्थे बर्डिष्यामादनीयानां हविषां वेद्यां ह्वींघ्यामादयतीति वेद्यामप्यधिकरग्रत्वमान्नायते । एवं द्वारमेदात्ममुद्ययोपपतेने विकल्प इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । अय यदा सुषुप्रौ भवित यदा न कं चन वैद हिता नाम नाड्या द्वासप्रतिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमिप्रप्रितिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवस्य पुरीतित शेते इति जीवस्य हृदयाद्वाडीभिर्द्विष्क्रम्य पुरीतित शयनं श्रूयते । हृदयात्पुरीततं गच्छते। नाडीनां मार्गत्वोषपादनाय हि हृदयात्पुर्रोततमिप्रितिष्ठन्ते इत्युक्तम् । अतः प्राकारन्यायो उच न प्रवर्तते । न हि प्रासादाद्विर्गत्य प्राकारे शेते नृपतिरिति वाक्यं प्राकारविष्ठतप्रासादमध्य-गपर्यङ्कर्थयनेनोषपादयितुं शक्यम् । नैष देषः । ताभिः प्रत्यवस्य्यिति हृदयात्प्रत्यागमनं नाच्यते किं तु हृदयं परितः स्थिताम्यः स्वप्रवहन्नाडीभ्यः । स यचतत्स्वप्रयाचरतीत्युपक्रम्य उतेव महाराजा भवत्युतेव महाब्राह्मण इत्यादिना स्वप्रदर्शनप्रकारमनूद्य स्व शरीरे यथाकामं परिवर्तित्रस्त्यन्तेन स्वप्रावस्थानिरूपणानन्तरम् अय यदा सुष्प्रो भवतीत्युपक्रमात् । हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्तइति तु स्वरूपकथनाथे द्वासप्रतिसहस्राम्याति संख्यावचनवद् । नाडीषु पुरीततीति निरपेच्युतिविरीर्थं परिहरित

[्]रं संभवादिति २ पु· पा· ।

समुच्चयं स्वीकृत्य चयाणां विकल्पस्यापि स्वीकाराद्वरं सर्वेषां द्वारमेदेन समुच्चयस्येव स्वीकार इति भावः । विकल्पफलके ऽभ्युच्चयइति । तया वा युक्या प्रकृतार्थानर्णयो ऽनया वा युक्यिति विकल्पफलके युक्यन्तरसमुच्चये श्रयमपि चेति शब्दो न भवतीत्यर्थः । इदानीमतुल्यार्थत्वाचः न विकल्प इत्याहेति । यद्यपि प्रागपि द्वारमेदेनातुल्यार्थत्वमुक्तं तथापि जीवस्य ब्रह्मणेव नाडीपुरितद्भ्यां तादात्स्यसंपतिह्वपविविज्ञताधाराध्ययमान्वयाग्यता नास्तीत्येवं विधान्तरेणातुल्यार्थत्विभदानीमुच्यतइति भावः । समप्रधानत्वे हीति । सिद्धान्त्यभिमतः समुच्चयः समप्रधानये न भवति किं तु गुणप्रधानतयेति न च वर्यमिह तुल्यं नाड्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयाम इत्यादिभाष्येण वर्ण्यते तस्य पूर्वपचिकृतविकल्पनिरासार्थत्वेनापयाग इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये उक्त इति । एता श्रादित्यस्य रश्मय उभा लोकी गच्छन्तीमं चामुं चा मुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता श्रासु नाडीषु स्व्रया इति वाक्ये इत्यर्थः ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ ६॥

स्थात्यन्तिकत्वेनेति । ब्रह्मप्राप्तिरीत्पत्तिकीति तावदुत्सृष्टा मुका ३००। १२ वैतिसर्गिकत्वेनावधारितेति सुषुप्राविष सत्संपतिः पूर्वाधिकरणे वर्णिता । तस्या स्थाप्त्यन्तिकत्वप्राप्तविद्याधेषत्वसमर्थनेनापवादा ऽस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यतद्दत्यर्थः । एतेन मिथ्याच्चानातिरिक्तामिवद्यामपहत्य मिथ्याच्चानवद-विद्याया स्विष निवृत्तिं चापाद्य पूर्वपचः प्रवर्ततहति दर्शितम् सन्यथा पूर्वपचानुत्थानात् ।

सुषुप्तस्य नाडीपुरीततारवस्थानसंभवादित्याचिष्यतइति । ननु यदि नाडीपुरीततारवस्थानं संभाव्य सत्संपतिराविष्यते कथं तर्हि तेनान्योत्थानं समर्थ्यते संपन्नस्योत्थानं न संभवतीति युक्त्या खलु तत्स-मर्थनीयम् । उच्यते । यदि सिद्धान्तिना सुषुप्रस्य सत्संपतिरिष्यते तदा तेनान्यस्यैवोत्थानमभ्यपेतव्यम् । यदि कर्मानुस्यत्याद्यनुरोधातस्यैवो-

^{*} श्रर्थादिति १ पुः पाः ।

[🕇] भ्रमुं चेति नास्ति २ पुः ।

[‡] तत्र द्वितीयं तदभावाधिकरणं पूर्णम्।

त्यानं वाच्यं तदा तस्य स्वस्यानिहात्याति नाडीपुरीततारवस्थानमुपपदाते । स्रता न पूर्वाधिकरणिसद्धान्तिसिद्धिरित्याचेपे तात्पर्यम् । एवं
च स एवातिष्ठत्यन्यो वेत्यनियमपूर्वपची ऽपि सत्संपत्यभ्युपगमतत्परित्यागपचद्वयानुसारेण व्यवस्थितः पर्यवस्थित । तथा सत्येव चात्यन्तिकां सत्संपत्तिं प्राप्तस्य कथं पाचिकतया ऽपि पुनकत्थानं पूर्वपचीक्रियतहित शङ्काः
ऽप्यनवकाशा भवति । येषामीश्वर एवेति । ईश्वरादन्यः संसारी नास्तीति वादिनामीश्वर एव वा संसारी स्यात् स्वप्रदृष्टमनुष्यादिवत्कित्यता
वा । स्राद्यो तस्य न सुष्प्रिनं प्रवेष्यः । द्वितीये प्रातिभासिकस्य नेत्थानादिव्यवहार इति दूषणार्थः । द्वे स्रहनी द्याह इति । द्वे स्रहनी समाहृते
इत्यर्थे तद्वितार्थे।तरपदसमाहारे चेति समासः । राजाहःसिवभ्यष्टिजिति
समासान्तप्रत्ययः । राचाहाहाः पुंसीति पुँल्लिङ्गता ॥

३१२ । ६

मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १०॥

ऐक्यप्रत्यिभज्ञानादिति । यदाप्यव व्यत्येक्यप्रत्यभिज्ञानं न संभवित सुखमहमस्वाप्यमिति परामश्रोन्नोतसीष्प्रिकानुभवयोग्याविद्यापरिणामविशेषः सुष्पिरित्यभ्यपगमे व्यक्तिभेदस्य स्फुटत्वाद्विशेषविज्ञानसंसर्गाभावकूटः सेत्यभ्यपगमे ऽपि तत्तत्कालं मिलितकूटानुप्रविष्ठविज्ञानप्रागभावप्रध्वंसव्यक्तीनां विपयासेन कूटभेदस्यावर्जनीयत्वात् । तथापि क्व चिन्निमीलितनयनत्विनश्चेष्ठत्वादिविशिष्ठे पुस्षे सुष्प्रिमेव गतवता मूर्च्छितमपि तथामूतं
पश्यता भवति जात्येक्यविषया प्रत्यभिज्ञा सैवयमस्य सुष्पिरिति स एवायं
शङ्खध्विनिरितिवत्सेवाच पूर्वपचसाधनसमधा पूर्वपावणा विविचता । एवं च
पूर्वाधिकरणे व्यत्येक्यविषया प्रत्यभिज्ञा इह जात्येक्यविषयित भेदसद्वावे
ऽपि प्रत्यभिज्ञासामान्यं संगत्यथः विविज्ञतमिति नासंगितः । स्थिरकारणस्वीकारादिति । र्वाणकवादण्य समर्थस्य चेपायोगात्समर्थे बीज्वणे सत्यकुर्वाननमवश्यंभावीति नियमः । स्थिरवादिभिस्तु समर्थस्यापि सहकारिविरहसमये कार्याऽजनकत्वमभ्यपगतिर्मिति भावः । श्रद्धयेति । तत्यदार्थाभे-

^{*} सर्विति नास्ति २ पुः।

[।] अत्र वतीयं क्रमानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं पूर्णम्।

[‡] गत्यर्थिमिति १ पु- पा-।

द्विद्धार्थे त्वंषदार्थेशोधनाय पूर्वेषचे जागराद्यवस्थाचतुष्ट्रयेनास्बन्धा जीवस्य परिभावनीयः। सिद्धान्ते तु मूर्च्छया ऽपीत्येवं फलभेद इत्यर्थः * ॥

न स्थानता ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि॥ ११॥

39₹ 1 ₹6

पृथिव्याद्यपाचिप्रयुक्तैः सर्वगन्थत्ववामनीत्वादिगुणैः शाण्डिल्योपकी-पलविद्याद्यपास्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपेण भेदो न निषिध्यते किं तु चेयत्वेन; तदर्थमे वेदमधिकरणमिति ये मन्यन्ते तन्मतं स्वयं दूषयति यस्तु कश्चिदिति । सिद्धान्तादिति । देखोपाधिप्रयुक्तं चतुरादीनां भ्रमकरणत्व-मित्र पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तं ब्रह्मणः सविशेषत्वं सत्यमित्येवंह्रपूर्वपद्यस्य षिद्वान्ताद्विशेषमः हेत्यर्थै: । श्रयमेव स इत्यद्वैतप्रतिपाद्कत्वादिति । ष्प्रद्वेत्ववित्वादके च ब्रह्मणः सविशेषत्वं विविचितमिति वर्तुं न शक्यं विष्-द्धिविशेषवता ब्रह्मणा चीवस्याभेदायागादिति भाव: । वचनव्यक्तीराह किं सञ्ज्यमिति । पूर्वयचाभिमत्रयमवचनव्यक्तिप्रतीकापादानं व्यक्तीरिति बहुवचनं पूर्वपचिद्धान्ताभिमतवचनव्यित्तचयाभिप्रायम् । ननु वचनव्यित्त-चयोपन्यासाद् द्वे। पूर्वपची एक: सिद्धान्त इति प्रतिभाति । अग्रे च सह्न-चर्ण प्रकाशलचर्ण च ब्रह्मेत्येकस्येव पूर्वपचस्य निराकरणं दृश्यते कथमेत-व् ज्यतहत्याशङ्का द्विमीयतृतीये द्वे ऋषि वचनव्यक्ती सिद्धान्तिन एवेति व्या-ख्यातुं द्विनीयव वनव्यितम्पादने किं सल्लच्यामेवेति। नन्वियं ववनव्यितः कथं चिद्धान्त्यभिमता एवकारेण प्रकाशनवणत्वव्यावतेनात् चिद्धान्ते च प्रकाशलचणत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्य प्रकाशलचणाद् भेदव्यवच्छेद स्वकाराची न त् प्रकाशनचणत्वव्यवच्छेदार्थं इति व्याच्छे एवकार इति । नन्वेवकारद्वयं प्रकाशलचगत्वमञ्जवणत्वय्यवच्छेदायै न भवति चेत् सिद्धान्ते ऽप्युभयलचर्ण ब्रह्मेति पूर्वपचातस्य को विशेष इत्याशङ्काह ततश्चेति । सत्यकाशमेदेना-भयहुपं ब्रह्मेनि पूर्वपदाः । तयारभेदेनैकहुपं तदिति सिद्धान्त इति विशेष इत्यर्थे:। सच्चेति साध्ये अवैयर्थ्यादिति हेतुं विवृगोति सच्छुतेरिति ।

नन्वेकदेश्यभिमतिषद्धान्तिनिराकरणप्रस्तावेनाप्यभयलचणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् । पूर्वभ्यपगमविरोधप्रत्यया†दिति भाष्यं षिद्धान्त्यभिमतस्येव

क्षेत्र वतुर्थे मुख्याधिकारम् पूर्णम् । 📑 प्रवहादिति व पुः पाः ।

पचान्तरस्य निराकरणार्थे प्रवृतमिति प्रतिभाति । तस्य तादर्थ्यमयुक्तम् । डभयलचगात्वं पूर्वपचीकृत्य तिवराकरगार्थतयैव द्वितीयाधिकरगप्रवृत्तेरेक-देशिभिरुतान्वादित्याशङ्का तदिष भाष्यं पूर्वपत्तस्यैव निराकरगार्थमित्यःह 🤏 98 । ९ पूर्वेपचानुत्थानएवेति । ननु पूर्वेपचिनराकरणार्थेत्वे प्राग् यदि तावदः नेकनिङ्गत्वमित्यादिभाष्योक्तहेतुना पैनिकत्यमिति चेन्न । प्राक् पूर्वाधिक-रणे सिद्धस्यार्थस्य पुनः साधनवैयर्ध्यमिति सिद्धान्तदूवणतयानम् । इदानी पूर्वाधिकरणिद्धान्ते स्थिते तदनुषमृद्य पूर्वपचीत्यानं न संभवतीति पूर्व-पचटूषयातयाच्यतइति मुखभेदेनापै।नहत्त्यात् । यद्यपि तत्र सिद्धान्तदूषया-पूर्वपचानुत्यानमुपजीञ्चात्तम् अन्यया सिद्धान्तवैयर्थ्यात्त्ययागत् तथापि पूर्वपचानुत्थानं द्वारीकृत्य सिद्धान्तदूषगापर्यन्तं पूर्वभाष्यम् इदं तु भाष्यं पूर्वपत्तानुत्यानमाचपर्यवसायीति भेदः । त्रत एवाचार्यहिह पूर्वपत्तानुः त्थानग्वेत्येत्रकारः कृतः । वस्तुतस्तु केवलमञ्जवणत्वे केवलबाधनवणत्वे चात्तदेषं पश्यन् सिद्धान्ती यदागत्या स्वनिराकृतमेव पूर्वपत्तं परिगृह्धीयात् तदा तस्य न केवलं पूर्वण्विण इह पूर्वाधिकरणसिद्धान्तालयुक्तिविरोधमाचम् श्रिप तु स्वाभ्युपगमविरोधो ऽपीत्ययमेवार्थो भाष्यस्य स्वारिसकः ।

नन्वेकदेशिसिद्धान्ते किं दूषणं दृष्ट्वा परमार्थतस्त्वमेद एव प्रकृष्टप्रका-शवदित्यखग्डिमद्भा स्विमद्भान्ताभिमततयोगसंहारः कृत इत्याशङ्का टीका-मिप्रेतं परिसद्धान्तदूषणं दर्शयित यश्च सत्ताप्रकारायोरिति । सर्वा-त्मना सताप्रकाशयारभेदाभ्युषगमे सद्बोधशब्दयाः पर्य्यायत्वप्रसङ्गः । श्रनि-र्वे च्यावृत्तिनिमित्तभेदेन पर्यायत्वसमाधाने त्वस्मित्सिद्धान्त एव । ्न च तथा निर्णयार्थमेवाधिकरणान्तरमिहास्त्विति शङ्कनीयम् । स्वरूपतटस्य-लवगोपपादनार्थे प्रवृत्ते जन्माधिकरग्ग*ग्व स्वरूपलवगोनाखग्डमिद्धिरिति पूर्वपचस्य निराकृतत्वेन पुनिरह गङ्काऽनुत्यानादित्यर्थः । जर्मिलाः त्रारस्यतिलाः । गवेधुकाः। त्रारस्यगोधूमाः । शारीरस्तेनामये। ऽमृत-मय: पुरुष इत्येतदनन्तरमियं पृथिवीति वाक्यादनुषक्तपदानि याज्यद्वा-

३९६ । ११ काङ्कां पूरयति सर्वेषां भूतानां मध्विति । मधुग्रब्दस्य सञ्चल्वसाम्या-ह्मचणीयमथैमाह उपकारकाविति । वाक्यद्वयादनुषङ्गलब्यानि पदानि

^{*} व्याः सूर्णाः १ याः १ सूर्याः

i गत्रीधुका इति १ पुः पाः ।

योजियत्वा वाज्यान्तरं दर्शवित तयाश्च सर्वाणि भ्तानि मध्वित । एतावदनुषङ्गश्चकारसामध्यान्मध्वित्युपक्रमाच्चेत्याह चश्चव्दादिति । नाने-वेतीवश्चन्दार्थमाह आभासमिति । वस्तुता ऽपारमार्थकमित्यर्थः । स्वयं च न कारणमिति । वस्तुतः कारणं न भवित सत्यस्य कार्यस्याभावादिति भावः । पत्तीति लिङ्गशरीरमुच्यतहति । मनःप्राणविच्चानानां लिङ्गशरीरान्तर्गतानां पचपुच्छादिनिह्नप्रणादिति भावः ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति तता ब्रबीति च भूयः॥ २२॥ ३७०।३

नन् यदित्यस्य गच्छदित्यर्थश्चेद्रायारेव संग्रहा नाकाशस्येत्याश-ङ्क्याह ततरचेति । यदित्यनेन गच्छदुर्म एकवैवावस्थानाभावा लच्चते स व्याप्रिः त्राकाशस्यापि तुल्य इति भावः । यद्यपि पञ्चभूतेति । समष्टिलि-ङ्गगरीरस्य पञ्चभूतकार्यत्वः तदिमानिने। हिरण्यगर्भस्य तयात्वमुक्तम्। चन्न-रिन्द्रियस्य तैजवन्वाञ्चनुत्रीरमन्ववचनं गालकामिप्रायमित्याह चस्रिति । रुपा युपल विधिभः कियाभिरिति । ह्या युपल व्थिभिर्गमनादानिक-याभिश्वे यथै: । श्राध्यात्मिकेति । श्राध्यात्मिकलिङ्गशरीरान्तर्गतस्य समष्टिह्रपलिङ्गगरीरान्तर्गतादित्यादिव्यष्टित्वात्समष्ट्रामिमानिना हिरण्यगर्भस्य व्यष्ट्राभिमानिदेवतात्वमयस्तीति हिरण्यगर्भत्वेक्तिरित्यर्थः । एवं च लिङ्गशरीरस्य सकलस्यूलशरीरवर्तित्वे ऽपि तदिममानिदेवतायाश्च-चुष्यवस्थानं श्रुनिबलादेङ्गोकार्यमिति तात्पर्यम् । अथ वेति । श्रादित्यश्च-षुर्भृत्वेति युता चनुरन्याहकत्वेनादित्यत्य तस्मिन्नवस्थानं प्रसिद्धं स श्रादित्यः प्राणात्मना ऽऽदित्यमग्डलमधितिष्ठन् हिरग्यगर्भे एव हिरग्यग-भैंस्य तथात्वेन पुरागेषु प्रसिद्धेः । तस्य श्रुतिपुराग्रसिद्धाया जगदग्डा-दुत्पतेः छन्दोगे।पनिषदि त्रादित्ये समाम्नानाचेति भावः । कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियमिति । त्राधिदैविकाध्यात्मिकमेदे द्विविधे सत् त्यदित्युभे द्विविधमदृशभूते त्रादित्यमण्डलचतुर्गालके चैत्येतत्सवे समष्टिव्यविस्थात-शरीरहरे कार्यशब्दे ने। तम् । द्विविधरसमूतं समष्टिलिङ्गशरीरद्वयं करगाशब्दे-नालमिति विमागः । यदापि द्विविधमपि निङ्गगरीरं द्विविधमकलस्यूलगरीर-

[ं] अत्र पञ्चमम् उभयतिङ्गाधिकरणं पूर्णम् ।

¹ हिरवयार्थस्थिति नास्ति ३ पुः ।•

वर्ति तथापि तद्रभिमानिना मगडलगालकयाः सन्निधानातस्यापि तयार्वे-तंनमभिमान्यभेदे।पचारादुक्तम् । तदभेदे।पचारादेव तस्य द्वेतस्य पुरुष-स्येति श्रनन्तरवाक्ये पुरुषशब्देनाभिमानिवाचिना करणद्वयस्य परामर्थः । कार्यकारणभावेनेति पाठे तु मूर्तामूर्ते रूपे कारणे तद्रसतयाक्तानि कार्याणि। ३७८ । २० स्पष्टे। विभागः । सूत्तीमूर्त्तेति । मूर्तामूर्तिवययेण जागरानुभवेन जीनतया वासनया जन्यं विज्ञानं स्वप्नविभ्रमस्तद्विषय् इत्यर्थः । विज्ञानमयमिति पाठे ऽपि विज्ञानविषय इत्येवार्थः। दृशान्तैरुप्मा दृशयतीति । महारजनादिह-पसमानं रूपमादर्थयतीत्यर्थः । महारजनं हरिद्रेति । नैवयदुकास्तु महार-जनं कुसुम्भमाहुः। वासनाजन्येति । वासनाजन्यपूर्वपूर्वस्वप्रविश्वान्तिवशाः दुतरातरे स्वप्रेषु प्रतीयमाने प्रपञ्चे महारजनादिसमानरूपाध्यासानुकूलः कोप्याकारे। लिङ्गणरीरे तादात्म्येनारे।प्यते । तिज्ञष्ठा रूपमेदाः व्याप्रपदार्थेषु भाषन्ते तत्परिणामत्वात्स्वाप्रपदार्थानामिति भावः । ननु सत्सामान्यस्य बाथरूपविशेषसन्वाताच मूर्तामूर्तविशेषव्यावृताविष सतासामान्यं व्यावर्ते-तेत्याशङ्काह तचेति । तत्यत्वस्य सामान्यात्मकत्वं सवासनमूर्तामूर्तः साधारएयात्या स्पष्टीकृतमित्यर्थः । श्रयमाशयः । यथा शे।गकर्कादया ऽश्वविशेषाः शेगो। ऽश्वः ककैं। ऽश्व इत्यदिव्यावृतानुवृतव्यवहाराद् एवं मूर्तामूर्तेव्रसह्यत्वेनाताः पृथिव्यादयः सद्विशेषाः । सती पृथिवी यञ्जलमित्यादिव्यवहारात् । ततश्च यथा शेागककीदियावद्विशेषव्यावृता-षश्वत्वसामान्यं व्यावतंतरावं पृथिव्याद्यात्मकयावदूपविशेषव्यावृत्तौ सामान्यं . व्यावर्तेत । न च बेाथरूपविशेषान्तरसद्वावातदव्यावृत्तिः शङ्कनीया द्वे वावे-त्यवधारणे ब्रह्मणि मूर्तामूर्तस्वयद्वयव्यतिरेकेण रूपान्तरं नास्तीत्यवगमात्। एवं च बे। थात्मकत्वं सहैव ब्रह्मणा धर्मिणा श्रुतमप्यसदेव स्यादिति। ययाहुरित्युदाहृतस्यार्थस्य निर्विशेषं सामान्यं शशविषाणवन्न भवेदिति योज-नान्तरभ्रान्ति वारयति निर्विशेषं यत्तत्सामान्यं न भवेदिति योजने-ति । ननु विशेषग्रत्वादेव योग्यत्वमिसदुमित्याशङ्क्याह अप्रमितत्वमेवेति । प्रमितत्वमेव प्रतिषेथायाग्यत्वं न तु विशेषगत्विमिति । ब्रह्मगस्तु प्रमित-३७६ । २१ त्वमसिद्धं रूपद्वयविषयायानुवादे।पपनेरिति भावः । कर्क ईपद्धोहित इति । श्रमर्रामंहस्त्वश्वप्रकारणे पृष्ठः स्थूरी सितः कर्क इति खेत्मस्य

कर्ममाह । निषेधेन निषेध्या सत्तेति । निर्विशेषं सामान्यं न भवेदिति निषेथेन सता किमश्रेस्वभाषभूता निषेथ्या उत प्रमाणसंबन्धात्मिकेति सम्भावितविकल्पद्वयप्रतिषेधार्थमभावीप्रमितिर्वेत्युक्तमित्यथैः । द्वे वावेत्यव-धारणं तु रूपद्वयातिरिक्तां ब्रह्मणा बीधरूपतां न व्यवच्छिनित किं तु रूपद्वयस्यासमुद्वयमित्याचायैः प्रागेत्र व्याख्यातम् । तन्त्र यथा विधि- ३६० । १६ प्राप्तस्येति । यज्ञतिषु येयजामहङ्करेतित्येतदनन्तरं नानुयाजेष्वित्यनेना-नृयाजेषु येयजामहक्करणं निषिध्यतद्वित पूर्वपत्ते निषधस्य निषध्यप्राप्तिपूर्व-कत्वाद हिंस्यादित्यच हिंसनस्येव यज्ञतिषु येयजामहकरणस्य लोकतः प्राप्यभावाद्व तस्य यज्ञतिषु येयजामहं करोतीत्यनेनेव प्राप्तिवेक्तव्या । सथा च सर्वेतिमना प्रतिषेधप्रापक्षशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गाद् विधिप्रतिषेध-ष्या च सर्वेतिमना प्रतिषेधप्रापक्षशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गाद् विधिप्रतिषेध-ष्यास्त्रद्वयप्रामाण्यप्रसङ्गाद्व विधिप्रतिषेध-

पति श्रीमद्भरद्वाजमुलजलिकोस्तुभश्रीमदद्वैतिवद्याचार्यश्रीविश्वजि-द्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनेारणवदीचितस्य कृती वेदान्त-मल्पतस्परिमले तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्र पर्छ प्रक्षतितावस्त्वाधिकरणं पूर्णम् । एतदुत्तरम् एतदधिकरणाविश्वष्टभागस्य सप्तम्माद्यमाधिकरणयोष्ट्रच समुपलब्धेषु केषु चिद्रपि परिमलपुस्तकेषु व्याख्यानग्रन्था नेपलभ्यते । विश्वदत्वादं व्याख्यानानपेत्रां मत्या ग्रन्थकेत्रीः तादान् भागे। न व्याख्यात इति व्योखि ।

त्रय दतीयाध्यायस्य दतीयः पादः।

इट्र । २

पूर्वपादेन सङ्गति प्रदर्शयन् पादार्थमाह द्वितीयपाद्इति । तन्व-म्पदार्थशोधनेन निर्विशेषब्रह्मणि निर्द्धारिते मेाचपाधनं तज्जाना वयोगिन सगुणनिर्गुणवाक्यार्थनिर्थारणं क्रियतङ्ति पादसंगतिः । हिरणमयादिवाक्यं सगुणविषयं प्रतर्देनादिवाक्यं निर्गुणविषयमित्येवंद्धपसगुणनिर्गुणवाक्यार्थनि-धीरणस्य प्रथमाध्यायेन कृतत्वे ऽपि नानाशाखाम्बातगुणे।पमंहारेण तिव-धार्यां न कृतमिति तद्थां ऽयं पादः । तथा च गुगापसंहारः पादार्थं इति भावः । ननु सगुणवाक्यार्थनिद्धारणं विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य निर्विशेषस्य ज्ञाने ने।पयोगीत्यत ग्राह सगुणेति । चित्रशुद्धिद्वारेगित्युपल-चगम् । चितेकाम्यद्रिमसंपादनद्वारेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु गुगोपसंहारः केषु चिदेवाधिकरगोषु चिन्त्यते केषु चिद्विद्यानामभेदः केषु चिद्वेदः श्रता नेकः पादार्थ इत्यत बाह पदार्थीपसंहारेणेति । गुणापसंहार एव पादार्थः । श्रमेदविन्ता तदुपयोगिमेदचिन्ता तद्ववादत्वेनेत्यर्थः । श्रमेदचिन्ता गुणापसंहारापयागिनी चेन्निर्गुणविद्यायां किमिति सा न कृतेत्याशङ्क्याह अधिकरणैरिति । यदाव्यानन्दाधिकरणे । त्रानन्दादिभावरू पगुणे। पर्वहार-विन्ता अवर्षियामित्यधिकरग्रे‡ स्यूलत्वाद्यभावम्हण्गुग्रे।एछंहारविन्तेत्यधि-• करणद्वयमेव निर्गुणविद्याया अवगतपरस्परगुणोपसंहारविषयं तथाव्यात्मगु-हीति§रित्यधिकरणे प्रथमवर्णके पूर्वपचे जातमा वा इदमेक गवाग्रजासीदि-त्येतरेयवाक्यं हिरएयगर्भविषयम् । द्वितीयवर्षेकपूर्वेपचे सदेव से।म्येदमग्र-श्रामीदित्यादिच्छान्दोग्यवाक्यं मतासामान्यविषयमित्युभवचापि पूर्वपद्ययोरा-नन्दादिगुणानुपसंहारः सिद्धान्ते तदुपसंहार इति निर्गुणिवद्यागतगुणोपसं-हारफलत्वात् कामाद्यधिकरणे निर्गुणविद्यायां सगुणविद्यागतसत्यकामादि-गुणोपसंहारस्य साचानिरूपितत्वाच्च तदभिप्रायमधिकरणैरिति बहुवसनम्।

^{*} साधनतज्ज्ञानेति ३ पुः पाः ।

[‡] व्याः सुः ग्रन् ३ माः ३ मूः ३३।

[∥] झ्या सुः श्र∙ ३ पा ३ सु ३६।

[†] व्याः सूरकाः ३ पाः ३ सूर १९।

[§] व्याः सुः ग्रः ३ षाः ३ सुः १६ ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चादनाद्यविशेषात्॥ १॥

369 19

नामरूपेति । काठककालाणदिनीमभेदः । क्व चिच्छाखायां दर्शपूर्ण-माध्ये।रम्नीषे।मीय एकादशकपाल: श्रयते शाखान्तरे द्वादशकपाल इति रूप-भेदः । कारीर्यादिषु शिरोभूमिभाजनादिर्दुर्मविशेषः पुनमृक्तिः । ऋग्निहोत्रादि-विधेः शाखाभेदेनाऽत्रिशेषपुनः श्रवणहृषा ऽभ्यासः । निन्दा उदितानुदितहा-मयोः । त्रर्शातः सर्वशाखादितसक्ताङ्गग्रहार्थतावच्छाखाऽध्ययनाशितः । मैत्रायगीयानामन्वारोहभंज्ञकेषु स्थलारोहगमन्त्रेव्यग्निचयनस्य समाप्तिः अन्य-चान्येषामिति समाप्रिभेदः । केषां चिच्छाखायाम्दितहोमव्यतिक्रमे प्रायश्चि-नम् अन्येषामनुदितहे।मञ्जातिक्रमे इति प्रायश्चितभेदः । यदि पुरा दिदी-चागाः स्यबृहत्सामानमतिराचमुपेयुरुपेतं ह्येषां रयन्तरं यदादिदीचागाः रय-न्तरचामानमितराचमुपेयुरित्यनिष्ठप्रथमयज्ञानां द्वादशाहदर्शनं शाखामेदेन द्वादशाहभेदे उन्यार्थदर्शनहृपं लिङ्गम् । दिदीचाणाः प्राग्दीचितवन्तः । लिटः कानचि द्विवेचनम् । कथं प्राग्दोचितानां द्वादशाहदर्शनं द्वादशाहभेदे लि-ङ्गमुच्यते शाविडल्यशाखायामेव वाव प्रथमा यज्ञो यज्ञानां यज् ज्योतिष्ट्रोमा य एतेनानिष्टा ऽयान्येन यजते गर्तपत्यमेव तत्कुरूतइति सर्वक्रतूनां जातिष्टो-मपाश्चात्यत्वमङ्गं विहितम् । यदोक्र एव द्वादशाहे। नानाशाखासु विधीयते तदा तस्य ज्योतिष्ट्रोमपूर्वेकत्वनियमादनिष्ट्रप्रयमयज्ञस्य द्वादशाहदर्शनं ने।पप-दाते । यदि प्रतिशाखं द्वादशाहभेदः स्यानदा शाविडल्यशाखायाम् ऋयान्येन यजतइत्यन्यशब्दस्य शागिडल्यशाखागतद्वादशाहादिविषयत्वे।पपते: शाखा-न्तरगतद्वादशाहानां च्यातिष्ठामपाश्चात्यत्वस्याविधानात् । यस्यां शाखाया-मनिष्ठप्रथमयचस्य द्वादशाहदर्शनं तच्छाखागतद्वादशाहविषयत्वेन तदु-पपदाते । एवं नामभेदादिहेतुभिः प्रतिशाखमग्निहे। चादिकमे भिद्यतहति सुचार्थः ।

विरुद्धकालस्याऽसंभवादिति । यद्यपि कालद्वयं विकल्पेन संभ- ३१२ । ४ वित तथापि निन्दयोदिताऽनुदितहोमपनद्वये ऽपि वैगुण्यापादकमुदितानु-दितकालद्वयमपि कर्मेक्ये न संभवतीति भावः । न केवलं निन्दया वेगुण्य-मवणम्यते किं तूदिताऽनुदितकालव्यतिक्रमे प्रायश्चितोपदेशेनाप्येतदृशेयित

पायश्चित्तमिति । निन्दा प्रायश्चित्तइति । श्रन्धं तमः प्रविशन्तीत्याः दिषु केवलयोर्विदाक्रमंगीर्निन्दासद्वावे ऽपि भिन्नगाखागतयोरग्निहोत्रयोरिष ३६२ । ७ विद्ययोभेदापादिका निन्दा नास्तीति भाव: । स्रस्त्यथैष ज्योतिरित्या-दिनेति । प्राग् च्योतिष्ट्रोमे प्रकृते अधैष च्योतिरित्याद्यपक्रमः । ज्योतिरि-ति हि प्रातिपदिकमात्रं न त्वस्य नामत्वमभिन्यक्तमिति । मान-शब्देन यनिसामानाधिकरएयं व्यावर्त्यते । त्रश्यैष न्योतिरित्यव यनिसामा-नाधिकरययाभावाद् न क्रतुनामत्वमभिव्यक्तमित्यर्थः । प्रतीकमानमिति क्र विस्पाठः । तत्र ज्योतिष्ट्रोमनामावयवमात्रमिति नास्य प्रकृतज्योतिष्ट्रो-मनामत्वमभिव्यक्तमित्यर्थः । यदापि तदभिव्यक्तिमन्त्रे तदिष्टुमेव प्रकृते च्योतिष्ट्रोमे सहस्रदिवणालवणगुणविधिरिति वदतः पूर्वपविणस्तयाय-प्रयाजकमिह नामभेदाभेदयोरित्यग्रिमग्रन्थे नाम यथा पूर्वपच्यभिमते ग्र-भेदे न प्रयोजकम् एवं सिद्धान्त्यभिमते भेदे ऽपि न प्रयोजकमिति वद्यमा-ग्रत्वात् । तत्र कथमभेदेन प्रयोजकं ज्योतिरिति प्रकृतज्योतिष्टोमनाम्बा तदभेदप्रतीतेरित्याशङ्कानिवारणार्थत्वेनेदं वाक्यमिति नेतव्यम् । प्रायेणा-क्यातसंबन्धीति । त्राख्यातसंबन्धस्यापि प्रागेव क्ष चिल्लब्धप्रवृतिनिम्-तकं नाम नाख्यातपरतन्त्रं यथा ऽऽग्नेयादीनां प्रयाजादीनां च यागानां चित्रधी श्रयमाणे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा यजेतेत्यधिकारवाक्ये यजेते-त्यस्य संनिहितसर्वयागानुवादस्वारस्ये ऽपि न तत्पारतन्त्र्येण दर्शपूर्णमासनाः म्बस्तावद्यागवृत्तित्वं किं त्वमावास्यापै।र्योमासीकालयुतेष्वाग्नेयादिषु कृपप्रवृ-तिनिमित्तकत्वातावनमाचवृतित्वमभिप्रेत्य प्रायेगेत्युत्तम् । तथा चाक्नूप्रप्र-वृतिनिमितकं नामाख्यातपरतन्त्रं तथाभूतं च ज्योतिरिति नाम ऋतस्त-स्याख्यातपारतन्त्र्यादाख्यातस्य च प्रकृतच्योतिष्ट्रोमानुवादस्वारस्यानत्परतन्त्रं नामापि तु तचेव वर्तितुमहतीति भावः। ज्योतिरिति कर्मसामानाधि-करण्येन कर्मनामव्यवस्थापनादित्यादिहेतूनामिति । अत्र टीकाया-मसन्निष च्योतिरित्ययमंशः कस्य कर्मनामत्वं व्यवस्थितमित्याकाङ्कितांशपू-🥠 । २३ रणार्थे स्वयमध्याहूत: । द्वाद्शशतं द्विणेति । श्रुता द्वादर्शामिति शब्दस्तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडु इति सूर्वविहितडप्रत्ययान्तः । ततश्च ' द्वादशाधिकं शतमित्यर्थः । द्वादशशतं गाव इत्युदाहृतसूतिवाक्ये गाशस्टा-

भावे ऽपि तम निर्दिष्टा द्वादशशतसंख्या गेश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चे-त्यादिपूर्वसंदर्भप्रकृतगे।विषयेति दिचणाधिकरग्रे* निर्णातत्वाद्गाव इत्युक्तम् । श्रन्यायश्चानेकशब्दत्व†मिति न्यायः प्रकृते उदाहर्तव्यः । श्रते। न्यायान्त-रोदाहरणं दृष्टान्तार्थमिति व्याच्छे यथानेकार्थत्वमिति ।

ज्यातिज्यातिष्टोमशब्दयारेकार्थत्वादिति । यदावि वसन्तवाक्ये ३६३ । १ च्योति:शब्द एकदेश्येकदेशसंबन्धेन च्योतिश्रोमशब्दं स्मार्यात स्थूतच्योति-ष्ट्रोमशब्दाभिहिता यागा वाक्याचीन्वयी न त्वन ज्योति:शब्दो ज्योतिष्ट्रोमस्य षाचक: । च्योतिष्टोमच्योति:शब्दौ नैकस्य कर्मणा वाचका इत्यनुपदमेवाभि-हितत्वात् । वयन्तादिवाक्ये च्योति:शब्द एकदेशान्तरलचणार्थे इत्यनुपदमेव वच्यमागत्वाच । तथापि यथा कथं चिज् ज्योतिष्ट्रोमयागप्रतीत्युपयागित्वेन यती ज्योति:शब्द: प्रयुक्त इत्येतावता तयारैकार्थ्यमुक्तम् । नामतयैकार्थप्रतीत्युपया-य्यनेकशब्द्रप्रसिद्धावन्यव सुलभतरायामपि क्रिष्टोदाहरग्रम् । त्रश्रेष ज्योतिरि-त्यत्र यस्य ज्योति:पदस्य ज्योतिष्ट्रोम इति नामान्तरवति वृत्तिरन्याय्येति विचि-कित्सते तस्यैवान्यव तस्मिन् वृतिर्दृष्टेति दर्शयितुं यत्तु वसन्तादिवाक्य-इति । वसन्तादिवाक्ये इव अयेष च्योतिरित्यबाप्यृत्सर्गबाधा ऽस्त्वित मा-षः। एकदेशान्तरत्व च्णार्थे इति । अव लच्यार्थे इत्यनेन एकदेश्येकदे-श्रमंबन्धमूलकच्योतिष्ट्रोमशब्दस्मृत्यर्थत्वं विवित्तं न त्वेकदेशान्तरे एकदे-णिनि वा लाचणिकत्वं शक्यसंबन्धाभावात् । न हि नामैकदेशस्य कि चि च्छक्यम् एकदेशस्य एकदेशिनश्च शक्यमंबन्धो वा उस्ति । न चैकचेतीति प्रतीकग्रहणानन्तरं वसन्तवाक्ये ज्योतिषा यजेतेति त्राख्याततन्त्रा संज्ञा न्या-ख्यातं च कालविधिमंक्रान्तर्मिति पूर्वकर्मानुवदेदेषा तु प्रथमान्तत्वादतन्त्रेति प्रकृतकर्मबुद्धिं व्यवच्छिनतीत्यथै इति शुद्धः पाठः । वमन्तवाक्ये हि काल-लचण निमित्तपंक्रान्तत्व।द्विधेः क्रमेषिद्धानुपपतिः नान्यवेत्यर्थे इति क्व वि-त्याठा दृष्टः सा उप्येनवार्थे कथं विद्योज्यः । तस्मिन् पाठे नान्यमेत्यस्य न त्वनेत्यर्थे: । तथा च वसन्तवाक्ये क्रमेविध्यनुपपतेराख्यातेन पूर्वकर्मानुवद-नीयमिति तत्समानाधिकरगाज्योति:गब्दस्यापि कथं चित्तत्रत्यायकत्वमा-थितं न त्वन तदार्ययणीयम् प्रथमान्ते तथानुपर्गतस्फृत्येभावादिति । तस्यै-

^{*}, जो सूर्या ६० पार इसूर इटन्धर। ↑ ज़ो सूर्या ९ पार इसूर ३६ ।

व नाम्नः कमीन्तरवाचकत्वादित्याहेति । प्रथमान्तच्योति: शब्दस्य वि-थास्यमानकर्मनामतायास्तदानीमनभित्र्यकाविष पूर्वासंबन्धिपदेन तेन प्रकर-गविच्छेदादिति भाव:। अन हि द्रव्यदेवतेति यन्त्रमानदव्यदेवतामंबन्धो या-गेनैव कर्तव्य इति द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागाविनाभावानेन यागारुमिति: । टीकायां गुगाधिकरगमंदेहे।पन्यामपूर्वपचकाटै। द्रव्यमावस्य विधिक्तो न देवताया: तच किमथे देवताया ऋषि विधिनीत्तः श्रविधाने च देव-३६३ । २१ तायाः कृते। लाभ इत्यागङ्क्याह यद्यपीत्यादिना । ननूभयारि वाक्ययाः समसमयवृतेरिति टीकालमयुक्तम् । श्रामिचावाक्ये स्वार्थमभिधाय पर्यविति वाजिनवाक्यप्रवृत्ते: * । न ह्युत्तरवाक्यप्रवृत्तिपर्यन्तं पूर्ववाक्यमपर्यवसितामि-धानं भवतीति क चिद् दृष्ट्रमित्याशङ्क्यान्य चातथाभावे रिप प्रकृते तथाभा-वमुण्णादयति अयमभिपाय इति । यत्र पूर्वापरवाक्यद्वयमणि किंचिदं-शकल्पनया पूरणीयं भवेत्रच नानेकं कल्पनीयं गारवादिति भावः । तद्धि-तान्तपद्रश्रुतिमात्रादिति । त्रिश्वेदेवा देवता त्रस्या इति विग्रहवाक्ये प्र-स्या इत्येतदर्थत्वेनामिचायाः प्रवेशानत्समानाथा तद्धितश्रुतिरपि द्रव्यदेवता-संबन्धार्था । वाजिभ्य इति चतुर्थ्यन्तशब्दस्तृद्वेश्यदेवतामाचमभिधने न तस्या द्रव्यमंबन्धमिष स तु तच वाकागम्य एवेति भावः । तथा सतीति ।

वाक्यस्य दै।बंल्याभावमुपपादयितुमुपक्रम्य तद्विहाय यदापीत्यादिना विचा-रान्तरं प्रवर्तितं तदनन्वितमित्याशङ्क्य उपलच्चयतीत्यन्तस्योपिरतनयन्थे-३६४ । २४ नान्वयं दर्शयति उपलच्चितेषु चेति । विश्वान् देवानुपलच्चयतीत्युक्ते कथं वाजिशब्दे।का विश्वेदेवा: स्यु: शब्दभेदेन देवताभेदादित्याशङ्कायां प्रस-क्तायां तद्विराक्षरणेन विश्वान् देवानुपलच्चयतीत्यर्थे स्थिरीकृते स्रति

विग्रहवाक्यस्यस्यास्या इति पदस्यामिचायां पर्यवसानार्थम् श्रामिचापदसम-भिव्याहारापेचा ऽस्तीतीहापि वाक्यबाध्य एव संबन्ध† इति भावः । श्रीत एवामिचासंबन्ध इति । पर्यवसिताभिधानस्य यत्प्रत्यायनाय पदान्त-रसमभिव्याहारापेचा तवैव वाक्यं प्रमागं यच त्वपर्यवसिताभिधानाय

पदान्तरापेचा तच पदान्तरस्त्रिधानेन पर्यवसिता श्रुतिरेव प्रमाणमिति

भावः । टीकायां तथापीत्यारभ्यापलचयतीत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रकृते स्रुतिता

[्]र^क वाक्ये प्रवृत्तेरिति २ पु∙्षा∗।

[ं] शंधकः संबन्ध इति ३ पुः पाः ।

तत्फलमिह वाक्यदै।बेल्याभावलचग्रमये वस्यतङ्गि नानन्वय इति भावः। तामेव प्रमत्तामायङ्कां दर्शयति नन्विति । हविःप्रदानसमयइति । ३९५ । ३ दर्शपूर्णमासयोर्देवतापदापेचा निगमाः सन्ति अग्नये जुष्टं निर्वपामि अग्नये जुष्टं प्रे।चामि अग्ने: प्रिया धामानि अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादास्तेष्वाह-त्यानिगदयवणात् तेष्वियं चिन्ता किं तूट्टेगत्याग एवेति भावः । यदि शब्द एव देवता स्यादर्श्वहृपा देवता न स्यातदा पर्यायाणां न प्रसित्तरत श्राह श्रर्थरूपत्वादेवतात्वस्येति । श्रस्ति तावदग्यादिदेवताशब्देभ्या ऽग्नये जुष्टमित्यादिनिगमेषु नानाविभनयुत्पतिः । ताः तेषां प्रातिपदिकत्व-मन्तरेण नात्यदान्ते तत्प्रातिपदिकत्वं च नार्थेवस्वमन्तरेण भवतीति सन्त्य-भ्यादिशब्दानामंथास्त्रखं देवताः । सास्य देवतेत्यर्थे **अन्यादिप्रातिपदि**-क्रिभ्यस्तद्वितात्पनिदर्शनादिति भावः । तत्तु न स्वर्गवासित्वादीति । नाकसत्वादिकं देवतात्वं चेन्नाकसदामग्न्याद्यभिमानिनां लेकिवेदप्रसिद्धपर्या-यमद्वावात्पर्यायाः प्रमञ्चेरन् न तु तदिह देवतात्वं विवित्ततं मासादि-देवताननुगतत्वादित्यर्थे: । यदापि मासाद्यभिमानिदेवताः सन्ति प्रत ग्रवाचिरादिपर्वभूतानां मासादीनामातिवाहिकत्वं वच्यते तथापि तद्वानुगतं दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यादिहे।मेष्वश्वस्य दन्तहनुगकृन्मू वादीनामपि द्वेवतात्वदर्शनादिति भावः । ऋस्तु हविः प्रति प्राधान्येन िर्द्वेश्यत्वं देवतात्वं तिवर्देश एव पर्यायान्तरेण किं न स्यादित्याशङ्का सूचं योजयन् बिधिशब्देनैव निर्देश्यत्वे हेतुमाह तम्राग्नेय इतीति।

शब्दान्तरेण निर्देशे देवतात्वं न स्यादिति । त्रयमागयः ।,,।११ स्राग्नेय इति तद्वितेनाग्निस्तपा देवता यागाङ्गत्वेन विधीयतद्दि वक्त व्यम् । त्रनृष्ठेयमुण्कारकं चाङ्गं भवति न चाग्नीन्द्रादिस्तपा देवता यागमध्ये स्वस्त्रपणानुष्ठातुं श्रेग्याः । न च स्वत्त्वित्तामिव देवतानां हस्ता-दिनोपकारकत्वमस्ति तस्मानद्वाचकशब्दोन्चारणमेव पुस्त्रस्यानुष्ठेयं स्ववा-चक्रशब्दद्वारेव तासामुणकारकत्वं चेत्यास्येयम् । तथा चावश्यकत्वाद-ग्न्यादिशब्द्वानां प्रथमोपस्थितत्वाच्चान्यादिशब्द्यम्केन यागिनेष्ठं भावयेदित्ये-चार्नेयादिशद्युक्तविधिवाक्यार्थः । इविस्त्यागकाले यद्वाचकशब्देनाद्वेशः क्रियते तस्य देवतात्वमर्थमिद्वमिति तदेवार्थसिद्वं देवतात्वं तद्विते-

रनूदाते यया ऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीनि विकृतीष्ट्रिवाक्ये ऽयुता ऽपि द्रव्यदेवतासंबन्धा विधीयते श्रुता ऽपि निर्वापा न विधीयते क्रिंतु प्रकृ-तितः प्राप्तवज्ञनूदाते । यतत्सर्वमिप्रोत्यात्तमाचार्यशबरस्वामिना शब्द एव हविषा संवध्यते तत्संबन्यादर्थे। देवता भविष्यतीति । तस्माच्छन्टा-न्तरेण निर्देशे विधेयाग्न्यादिशब्दनिर्देशार्थप्राप्यमग्न्यादीनां देवतात्वं न षिध्येदिति आदिस्यः प्रायगीयश्चम्रिति विकृतिविशेषे क्व चिदादित्यदेवता-कयागविधायकमिदं वाक्यमाचाँगैंदूष्टुं भविष्यति । ज्येतिष्ट्रोमे तु प्रायगीय-चस्रदिनिदेवत्यः । क्व चित्कोशे यः पापयचमगृहीतः स्यानस्मा एतमाः दित्यं चहं निर्वपेदित्यादित्यचस्त्राक्यादाहरणं दृष्टम् । तदपि शाखान्तः रस्यमाचार्येर्दृष्टमित्येवेषपादनीयम् । प्रसिद्धतैतिरीयशाखास्ये तु वाक्येः बहुवचनान्तादित्यगब्दस्तद्वितान्तः । त्रादित्यानेव स्वेन भागधेयेने।पः धावतीति वाक्यशेषात् ।

ब्रह्म । १८

सर्वसंमतानुष्टानविरोधादिति। नन्वनुष्ठानविरोधः पूर्वप-चियो। न दूष्यम् । मीमांसानुषार्यनुष्ठानविरोधेनैव हि सर्वेच पूर्वपचः । त्रन्यथा ऽऽभ्नेययागएव सर्वसंमतानुष्ठानविरोधादिति वर्तुं^{*} शक्ये कि बकबन्धविधिप्रयासेन । यदास्मित्रधिकरणे पर्यायान्तरेण देवतां निर्दिश्याणि हवि:प्रदानमस्त्विति विप्रतिपद्ममानः पूर्वपची सै।येचरै। निर्वापमन्तेः सूर्यायेत्येवानुष्ठानं न कदाप्यादित्यायेत्यनुष्ठानमित्यस्मित्रंशे विप्रतिपतिरहितः स्यातदा सर्वसंमतानुष्ठानविरोधादित्येवं तवापि संमतमनुष्ठानं विरुद्धोतेत्येः तदर्थतया योजितितुं शक्यं न त्वेतदस्ति । विधिशब्दस्य मन्वत्वा इत्येतदः धिकरणानन्तरं प्रवृते तथे।तरस्यां तते। तत्प्रकृतित्वा‡दित्यधिकरणे अस्तुः प्रकृताविव साँग्ये चक् विवेपेदिति विधिविहितायां विकृताविप हवि:प्रदाने सूर्यशब्दनियमः निर्वापादिनिगमेषु सूर्ययेत्यादिवदादित्यायेत्यादिरपि कदाः चिन्निर्देशे। ऽस्तु सै।ये चरं निर्वपेदित्युत्पत्तिवाक्येन हिव:प्रदानमाचे सूर्यशब्द-योगस्य विहितत्वात्प्रकृतावग्नये जुष्टमित्यादिपाठवत्सैायंचरे। सूर्याय जुष्टमि त्यादिपाठाभावाचेत्येव पुनः पूर्वपच इत्युत्यानदर्शनात् । तस्मादनुष्ठानविरा-

^{*} बर्तुमिति ३ पुः पाः । † जैः सुः श्रः १० पाः ४ सूः ३३ ।

[‡] के पूर बर १० पार ४ पूर ३४ । तत एतलकतित्वादिति ३-५ पुर बार ।

धोतिने सङ्गळतइति चेदुचाते। अनुष्ठानविरोधादित्यवानुष्ठानगब्दः करण-व्युत्पत्याऽनुष्ठापक्रविधिपरः । तथा चायमर्थः । सै।ये चरं निर्वपेटिति बाक्येन सूर्यगब्दप्रयोगश्चसमाचे न विधीयते किं तु प्रयोगान्तर्गताश्च निर्वापादि-निगमा इति तेष्विष सूर्यपदिषिद्धिः । न चैवं सति प्रकृते। निवेषादिनिग-मेष्वग्निपदपाठे। व्यर्थ: स्यात्प्रयोगाङ्गाग्निपदविधानत एव तत्सिद्धेरिति बाच्यम् । प्रयोगाङ्गाग्निपदनिर्देशस्य प्रयोगान्तर्गतेषु सर्वेषु पदार्थेषु प्रतिपदार्थे ग्रामे। निर्वापादिषू ज्ञित्यन्तेषु केषु चिदेवेति तत्परिसंख्यानार्थत्वात् । ग्रवं च यदा सैार्यचरै। सूर्यपदयोगविधानं निर्वाधं निर्वापप्रभृत्यङ्गपर्यन्तमाक्रामित तदा किमु वक्तव्यम्त्यतिगदवाक्ये उग्निपदयागविधानं प्रधानं हिनःप्रदानं न त्यजतीत्येवमुतराधिकरणमिद्धान्तस्मारग्रेने।पन्यस्ताधिकरणमिद्धान्तदृढी-करणार्थेयमनुष्ठानविरोधोक्तिरिति न का चिदनुपर्यातः । विश्वेदेवपद्स- ३६५ । २० त्रिहितानामिति । यदाय्यन्यच तद्भितादिविग्रहवाक्यस्थ धर्वनामपरामर्थ-नीयं येनार्थगतेन रूपेण सन्निहितं तेनापि पराम्रष्टुं शक्यमिति न सन्निधा-पक्षशब्दहृषितत्वेन परामर्शनियमः तथापि प्रकृते विश्वेषां देवानां शब्देक-गम्यानामनुषस्थितस्रुपान्तराणां सन्निधापकशब्दरुषिततयैवाणस्थितिनियमे। उस्तीति तात्पर्यम्। स च न्याया वचनेन षाधिष्यतइति । यथा ह्यदि-तेष्टावाग्नेयेन्द्रश्रुतिबलीयस्त्वन्यायः पूर्वदेवतापनयदेवतान्तरमंयाजनवचनेन बाध्यते एवमचापीत्यर्थः । इति तदिद् अमुत्थितमिति । एमृच्चितद्व्यद्वण्यु-तमेकं कर्म विधीयतहित टीकावाक्याले।चनया समुत्यितमित्यर्थः । द्रव्यद्वयः युक्तैककर्मविधिरिति । पूर्वपचे ग्रामिचावाक्यप्राप्तकर्मानुवादेन वाजिनवाक्ये गुणविधिति कथं संदेहटीकायामुक्तमित्याकाङ्घायामाह एवं चेति।

तदापातप्रतिभानमादायेति । त्रापातप्रतिभानमित्येतदापातद- ३६६ । १ प्रिना विनेयान् प्रत्युक्तम् । वस्तुतस्तु संदेहटीकाक्तमिष विमर्शपूर्वक्रमेव । स्या हि द्विविधा ऽस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तन्यायः प्रवर्तते । उत्पतिवा- क्यशिष्टामिनावहद्दे यागे वाक्यान्तरेण वाजिनं निवेशनं न लभतहत्युत्प- तिशिष्ट्रवलीयस्त्वन्याय एकः । श्रोतामिन्नावहद्देषु विश्वेषु देवेषु वाक्येन वाजिनं निवेशनं न लभतहति श्रुतिवलीयस्त्वन्यायो द्वितीयः । तद द्विती-

मत प्रविभित्त ५ पुः पाः ।

यस्य टीकायां द्वेघे।पमर्द: कृत: । वैश्वदेवीशब्द: श्रुतिने भवतीति श्रुतित्वे ऽपि वचनवलादिह श्रुतिवलीयस्त्वन्याया न प्रवर्ततर्शत च। एवमाद्यस्यापि पिद्धान्तन्यायस्य द्वेथे।पमदै। विविचतः । त्रामिचोत्प-निशिष्टा न भत्रतीति उत्पत्तिशिष्टत्वे ऽपि वचनबनादिहोत्पतिशिष्टबली-यस्त्वन्याया न प्रवर्तेइति च । ऋच प्रथम: प्रकार: समसमयेति टीकायां कगठत उक्त: । द्वितीयस्तु श्रुतिबलीयस्त्वन्यायस्य वचन-बनाद्वाधात्मयेव न्यायतील्यादूहितुं शक्यतङ्ति कगठता नातः । दृष्टं ह्यभ्युदयेष्ट्रौ स्रुतिबनीयस्त्वन्यायस्येवे।त्पतिग्रिष्ठबलीयस्त्वन्यायस्यापि पूर्वदे-वतापनयदेवतान्तरसंयोजनवचनबलाद्वाधनम् । यवमुत्पतिशिष्टबलीयस्त्व-न्यायबाधने पूर्वकर्मानुवादेन वाजिनमाचगुणिविधिरिति संदेहटीकोक्तप्रकारी ऽि संगच्छते । वाज्याभ्यां द्रव्यद्वययुक्तमेकं कर्म विधीयतहति पूर्वपचोप-संहारटीका ऽपि पचद्वयसाधारगयेन याजिवतुं शक्या । प्रथमवाक्येनैकगुगा-विशिष्टतयात्पन्नं कर्मानूदा द्वितीयवाक्येन गुणान्तरविधिरिति पन्ने ऽपि हि वाक्यद्वयेनैकं कर्म गुणद्वययुक्तं विध्यति न त्वेकवाक्येन वैश्वदेवीत्यस्य मुतित्वोपपाद नार्थे प्रवृते: । स्यादेत*देविमत्यादि सद्धान्तटीकाय न्योपसं-हारे तद्भितसुत्यवगतामिचालचणगुणावरे।धात्पूर्वक्रमीसंयोशिवाजिनद्रव्यं स्वसंबन्धिकर्म पूर्वसाद्धिनतीति वाक्यमि प्रयमशक्यविहितं कमीनूद्य द्वितीयवाक्येन गुणमाचविधानमिति पूर्वपचानुमिति सूचयति । ऋन्यया हि श्रौतामिचावस्द्वानां विश्वेषां देवानां वाक्यप्रमाणकवाजिनसंबन्धासंभवादः युगपद् द्रव्यद्वययुक्तविश्वेदेवदेवतानैकयागविधिन संभवतीति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्संदेहटीकायां पूर्वपवशरीरापन्यासा ऽपि विमर्शपूर्वक एव ।

३८६ । ३ श्रुतिवलीयस्त्वन्यायमादाय सिद्धान्तयतीति । श्रुतिबलीय-स्त्वमङ्गीकृत्य विश्वेदेवामिचामंबन्धे वैश्वदेवीशब्दस्य श्रुतित्वं नास्तीति वि-वादेन पर्वपचे तस्य तन श्रुतित्वोपण्डनम् । तस्य श्रुतित्वमङ्गीकृत्य श्रुविस्

वादेन पूर्वपचे तस्य तत्र युतित्वोपपादनम् । तस्य युतित्वमङ्गीकृत्य युतिब-लोयस्त्वन्यायः प्रकृते न प्रवर्ततङ्गि विवादेन पूर्वपचे तत्प्रत्युपपादनं चेत्यु-

भयमप्यव विवितितम् । त्रामिचाविशिष्टानित्यामिचासंबन्धमिति च वस्तुवृ-

तक्रयनं न त्वामिचाया ऋष्यभिचेयके। डिनिवेशाभिप्रायम् । सवं च सति कुते।

^{*} एतदिति नास्ति २ पु**ः**।

उस्यामिन्नावाचकत्वमित्याचाययम्यो न तु विश्वेषु देवेषु न तत्संबन्धेनापि तत्संबन्धिमाचहित टीकायन्थश्च न संगच्छते। कुत आमिन्नापदानपेन्नप्रत्ययप्रसङ्गः कुता वा तचाउनपेन्नित वाक्ययोः पैनिस्त्ययङ्गां परिहरित हर्यं हि सन्वेत्रापाद्यमिति। यदिति हितीयान्तः शब्द इति। स च पदामिधेयन्वस्तुपर इत्यये स्फुटीभिविष्यति। अनपेन्नावगतसाधनभावाया इति। वैश्वदेवीति तद्धितेनामिन्ना द्रव्यान्तरानपेन्ना हविरवगम्यतेन्तत्स्वपेन्नाया हविन्धे सामर्थ्याभावेन तद्धिताऽनुत्पत्तप्रसङ्गादिति भावः। एवं च यदा श्रुतिबन्नीयस्वन्यायस्य द्रव्यद्वयसमुन्नयप्रापकेण वचनेन बाधः पूर्वपविण्योक्तः तदा न केवलया श्रुत्या वाक्यस्य बाधाभावमानं किं तु निरवकाश्यदेवतातद्धिनत्यतिवाधे। उपि स्यादित्यते। वाक्यस्येव स्वतो दुर्वलस्य सावकाशस्य द्रव्यदेवताविशिष्टकमीन्तरविधायकत्वकल्पनं युक्तमिति। एवं समुन्नयपन्ने देवि दृष्ट्या वचनवलेन प्राप्यमाणं वानिनं निरपेन्नसाधनमावसमपेक द्वित-श्रुतिबाधपरिहाराय विकल्पेनान्वयं लभतामिति पूर्वपन्नी ब्रूयादित्यिभिप्रान्यिण शङ्किता विकल्पपन्ने। उपि निराकृतः।

मृद्रस्या वितिप्रयोग इति । कुपितत्वेनावगते ऽपि राज्ञि त्विय ३६७ । १० कुपित इव वर्ततहत्युक्तिरिव नित्यत्वेनावगते नित्यवदित्युक्तिर्मृद्रक्तिरित भावः । स्यादेतद्वाक्यं यागान्तरिवधानेनैव तद्धितप्रुत्तिसंबन्धसामान्यमच-तम् अग्नीवामीयपुरे।डायस्येवाग्निना । एवं च विधिष्टविधिकमान्तराष्ट्रवीन्त-रक्त्यनागीरवपरिहाराय तद्धितपुतेरेव संबन्धसामान्यह्रपावकाणान्तरकल्पनं युक्तम् । न चैवं सित देवताया अलाभग्रसङ्गः । देवतायेचायां कृप्रहविरेक्ष-देयसंबन्धानां बुद्धिस्वानां त्रिष्वेषां देवानां देवतात्वकल्पने।पपतिरित्याण-क्रितित्वेत न चाश्व इत्यादियन्यमवतारयित यक्तूक्तं वचनेनैवेति । कृप्रो योगः कल्प्यमानां हृडिमित्राबुद्धिस्यहृद्धं बुद्धिस्ययोगे। बाधतहित शङ्कापरिहाराये टीकायां प्रधानं यत्तत्पकृतं तदेव सर्वनाम परामृयति नीप-सर्जनिमिति नीपसर्जनन्याये। दर्शितस्तं विवृण्योति वैश्वदेवशब्दादिति । उपसर्जनीभृतामित्यस्य नीपलविध्यतीत्यस्य च मध्ये एवं सित कर्मा-नरिविध्यवहित पदान्याकरयन्येषु दृश्यन्ते तान्यच नान्वितानि हित्वन्त-रमाहिति प्रागवतारिते एवं च सतीति टीकायन्ये चकारः कि चेत्येथं हेत्वन्त-रमाहिति प्रागवतारिते एवं च सतीति टीकायन्ये चकारः कि चेत्येथं हेत्वन्त-रमाहिति प्रागवतारिते एवं च सतीति टीकायन्ये चकारः कि चेत्येथं हेत्व-

न्तरमाहेत्युत्या विषृतः । यवं सतीत्यंशे विवरणीये स्थित तिद्विवरणार्थानि त्रवेत्र प्रतीकोपादानानन्तरं लेखनीयानि व्यत्यस्तकाकुप्दजनितभ्रान्तिमिले-खकेरिह प्रमादाल्लिखितानि । यद्वा तत्र व्याख्यातव्य यव सन्नेवं सतीत्यंश हहाकृष्य व्याख्यातः । न चाश्वत्वहत्यादै। नेपलचिय्यतीत्यन्ते द्विती-यवाक्ये उप्यनुषृतिषूचनाय तत्रैव व्याख्याने एवं सित विकल्पसमुच्चयो न प्राप्यते हित प्रथमवाक्यएवान्वयः प्रतीयेत एवं सित नेपलचिय्यतीति द्वितीयवाक्ये अपि विविद्यतस्तदन्वयो न प्रतीयते । ननु नेपसर्चनन्यायो न सर्वनाम्ना परामश्रे प्रवर्तते अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति महा-भाष्यदर्थनात् । सर्वनाम्ना उनुसन्धिवृत्तिच्छन्नस्येति वामनसूचाच्चेत्यपिप्रत्याग्यक्ते नन्त्रपसर्जनभूता अपीति । सर्वनामश्वयो तेनोपसर्चनस्यापि परामश्री भवति न चेह वाजिपदे सर्वनामपदश्वयणमस्ति कि तु तद्वितान्तिविग्रहवाक्ययेगरैकार्थ्यान्यमात् तत्र विग्रहवाक्यस्थसर्वनामानुप्रवेशमात्म् । न चाच तद्वितान्तत्वमिप निश्चितमस्ति बुद्धस्थविष्यादपि क्रिष्ट्रयोगाद-क्रिष्ट्रकृदेव न्याय्यत्वात् ।

ep 1 035

प्रामाणिके चेतीति । तद्धितस्य हिवर्देवतामावह्रपसंबन्धविश्वन्व विश्वयत्व परित्यच्य किंचिद्विशेषपर्यवसानसापेचसंबन्धसामान्यविषयत्वकल्प-नेनापि तत्प्रतिपतिगैरिवमप्रामाणिकं विशेषपर्यवसानलम्भकामावात् । न च यागस्य देवतापेद्यया श्रुतहविरेकदेशसंबन्धानां विश्वेषां देवानां देवतात्व-कल्पनया संबन्धविशेषपर्यवसानं स्यादिति वाच्यम् । देवतापेद्यस्य यागस्य श्रवणाभावात् । तद्धितस्य संबन्धसामान्यविषयत्वे च यागकल्पकस्य द्वय-देवतासंबन्धस्य प्रागनुपस्थिते विशिष्टविध्यादिकल्पनागीरतं तु प्रामा-णिकम् । पर्यग्निकृतं पात्वीवतमृतस्विति श्राच्येन शेषं संस्थापयतीत्या-दिषु दर्शनादिति भावः । एकां भावनां विशिषन्तिति । श्रूप्रवेह्ण-फलेक्योपाधिकं भावनेक्यं न तत्स्वहृपेक्यं प्रयत्वय्यतीनां बहुत्वादुणभूत-धात्वथानां समुद्यय इति क्रय इवाहिश्यमादीनामिति भावः ।

एकस्मादेव धातार्विधानादिति । यदाप्युदाहृतेषु यज्ञत्यादिषु बहुभ्यो धातुभ्य एक: प्रत्यय इति शङ्का न प्रवर्तते । बहुधात्वश्रवणानः

^{ं *} प्रतीवेतित व पुः पाः।

^{° †} म वसंते दति ३ वुः काः।

थापि बदरामलकविल्वा इति बहुभ्यो नामभ्य: सुप इव बहुभ्यो धातुभ्य-स्तिङ उत्पतिरन्यचापि नास्तीति दर्शयितुमिदमुत्तम् । एकधात्वयानुरत्ता भावना न धात्वर्धान्तरेग संबध्यतइति सामान्यतः खल्वग्रे साध्यं निर्दि-श्यते । ननु परस्परापेचागामेकवाक्यत्वे हि स प्रयोजकः स्यादिति टीका-यन्यो वैदिक्रणञ्दानां बाधकतायां पाठक्रमस्याऽप्रयाजकत्वे कयमुपक्रमापसं-हारये।रुपक्रमप्राबल्यव्यवस्था सिध्येदित्यागङ्कानिरान्नरवार्थत्वेन व्याख्यातु-मुचितः। तथा व्याख्याने हि यचैकवाक्यता तच पाठक्रमः प्रथमचरमभावे नियामक इत्युपक्रमोपसंहारव्यवस्थासिद्धिः । यच नैकवाक्यत्वं तच बाध-कतायां पाठक्रमा न नियामक इति वैषम्यक्यनेन परिहारिसद्धेः पाठक्र-मस्य प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे इव प्रयाजवाक्यानां बोधनक्रमे ऽपि नियामकत्वं स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेन व्याख्यानं तु न युक्तम् । तदा हि प्रयाज-वैषम्यं प्रयाजवाक्येषु दर्शनीयम् । प्रयाजाः सर्वे ऽप्यखग्डोपकारहृपं स्वप्रया-जनं परस्परापेचया संभूय कुर्वन्तीति तेषां मेलनार्थे युगपदनुष्ठानप्रसक्ता एकेन कर्वा बहूनां युगपदनुष्ठातुमशक्यतया क्रमापेचायां पाठक्रमस्तन्नियामक इष्यते । न च प्रयाजवाक्यानाम् ऋर्येबाधनरूपं स्वप्रयाजनं जनियतुं पर-स्परापेचा संभूयकारित्वपरतया नीयतइत्यपरः क्रेयः। तस्मादिदं व्याख्यानं न युक्तमिति चेत् । उच्यते । इह पाठक्रमाऽनादरे उपक्रमापषंहारवैषम्यं प्रयाजादियागवैषम्यं चेत्युभयमपि परस्परापेचाणामिति टीकायन्थेनैव तन्त्रेण प्रदर्श्यतइत्यभिप्रेत्य । तचादावैषम्यप्रदर्शनपरतया योजनं स्फटमित्यपहा-याऽस्फटं द्वितीयवैषम्यपरतया याजनमाचाँयः प्रदर्शितमिति न देाषः ।

नन्वध्ययनमाचवतं इति मूचे भाष्यदिष्वध्ययनविधेरधावे वाध्यक्त कत्वमङ्गीकृतम् । अधावे वाधः स्ताभाचरादिष्वच्याप् इति तत्फलनपपारायणा-द्यनुगमेनाधीतेन स्वाध्यायेन यद्गावियतुं शक्यं तत्फलका उध्ययनविधिरिति तदुपपादनीयम् । स्वाध्यायशब्दाधेश्च क्रमविशेषविशिष्टवर्णराशिरित्यध्ययन-गृहीतेन विशेष्यांशेन वर्णराशिनेव विशेषणांशेन क्रमेण यद्गावियतुं शक्यं तद्यध्ययनफलत्वेन संगृहीतं भवति । तथा च यथा विधिपाठक्रमस्य

^{*} व्याः मूः ऋ ३ पाः ४ मूः ९२। † ऋनुगमावाधोतेनेति २ पुः पाः ।

प्रयाजादानुष्ठानक्रमः फलं मन्त्रपाठक्रमस्याऽऽग्नेयाग्नीवामीययागक्रमः फलम् उपक्रमापसंहारपाठक्रमस्योपक्रमप्राबल्येन वाक्ष्येष्ट्रश्रवदाचोः शेषशेविभावः फलं काम्येष्ट्रीनां काम्येष्ट्रियाच्यानुवाक्यानां च पाठक्रमस्येष्ट्रिविशेषायां मन्त्र-विशेषायां च शेषशेविभावः फलम् यवं समिदादिवाक्यानां पाठक्रमस्य तेषां विध्यनुवादभावः फलं भवन्न निवायेतामित्याशङ्कापरिहाराधेमिह पाठक्रमादरे ऽपि विध्यनुवादविशेषां न सिध्यतीति प्रदर्शनाय प्रवृतं कथं विदित्यादिदीकायन्यमवतारयति ननु भारवेक्यादिति।

इस्द । २०

प्रत्यभिज्ञानसुक्तिमित । प्रत्यभिज्ञया यागैक्ये सत्येकस्मिन् यागे विधिद्वयाऽनपेचयादेको विधिरन्यो ऽनुवाद इति विशेषनिर्ययः पाठक्रमेण पिध्यतीति भावः । त्राख्यातस्य हीति । वैदिकस्य लिङाद्याख्यातस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वमृत्स्यमेः शासनादेव हि तच्छास्त्रं भवेदिति भावः । किं तह्रजन्यस्प्रवादकिमिति । सिर्वाधकृतमैक्यप्रत्यभिज्ञानमावं विधियुतिस्वभावस्याप्यादकं भवितुं नार्हतीति भावः । तद्पेचायामिति । तथा च विधियुत्य-पेचितानुवादकत्विद्ध्यये धात्वयेस्य पूर्ववाक्यतः प्राप्तिं समर्पयन् सिर्विधिवेधियुतिरनुयाहको ने।पमर्दकः । इह तु गुणप्रवणभावादनुवादत्वं नापेचितिमिति विधियुतिः सिर्विधं वाधतदित भावः ।

यदि नामधेयानीति । ननु समिदादीनां पञ्चानां नामधेयत्यमभ्यासात्कर्मभेदे थिद्धे सिध्यत्यभेद इति पूर्वपत्ते एकस्य नामधेयपञ्चकाऽयोगाद्यागिवधी श्रूयमाणं समिदित्येकमेव नाम श्रनुवादेषु श्रूयमाणं तनूनपातिमत्यादिकं विकल्पितदेवतं देवताविधायकिष्ण्यस्पांश्र्यष्ट्रव्यद्दत्यादिमन्त्रवर्णप्राप्रदेवतानुवादेन स्तुतिपरं वा वक्तव्यम् । श्रत्य एव च नाम्न
एव च मेदो नाभ्यासादित्ययुक्ता शङ्केति चेत्सत्यम् । श्रभ्यपेत्य परिहारानतरं दर्शिवतुमियं शङ्का । श्रुपिनगतपश्चसंख्यायास्तु उत्पत्तिशिष्टत्वादिति । नन्वसा वाव लोका गातमाग्निरित्यादीनां पञ्चानामग्नीनां कीर्तननानन्तरं यदादित्यं विद्रित्यादी स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यन्ते वाक्ये वेद-

^{*} चेति नास्ति २ पुः।

[†] चेति नास्ति २ पुः।

निषधानमस्ति तदितिलङ्घ्यय एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेदेत्यादै। युवि: पूतः पुर्यन्तेको भवतीत्यन्ते उपमंहारवाक्ये वेदनिवधानं किमित्यभ्युपगम्यते यतः पञ्चमंख्योत्पत्तिशिष्ठा स्यादिति चेत्। उच्यते। उभयवाप्यार्थवादिकफलयन्वणं राविषयन्य।येन फलपरं विषरिणमय्य* लाघवादेकमेवाधिकारवाक्यमवान्तरवाक्यद्वयोपात्तयावद्विशेषणमिहतं कल्पनीयम्। तचैव च वेदनस्ये।त्पितिरिष पृथगुत्पतिवाक्याभावात्तिसमन् पञ्चमंख्याप्यनुप्रविष्ठेत्युत्पतिशिष्ठत्वं पञ्चनंख्याया उक्तम्।

षडण्यग्नयः शास्त्राह्रये उप्युपास्या इति । लोकान्तरगमना- ३६८ । १६ गमनयोः पुरुषाहुत्याधारस्रताः खनु दालोकादयो उग्नयः क्षीत्यन्ते प्रत्यद्धागिनरिष पुरुषाहुत्याधारत्वेन कथ्यतद्दित दालोकादिसाम्यात्से।प्यग्निः सर्वथे।पास्य दित भावः । ननु टीकायां छन्दोगानामिति वक्तव्ये कथं छान्दोगगनामित्युक्तिस्तवाह छन्दोगोन दृष्टां शास्त्रामधीयतद्दित । छान्दोग्या
दृति छन्दोगोक्यिकयाद्धिकवहून्वनटान् ज्य दृति छन्दोगशब्दाद्धमीम्हाययोरेव
ज्यप्रत्ययो विहितः । छन्दोगेन दृष्टां शाखामधीयतद्दत्यथे ज्यप्रत्ययः छान्दोग्यस्त्रपायदकः कश्चिदन्यो वा प्रत्ययः पाणिनीये विहितो न दृश्यते ।
श्राते उच व्याकरणान्तरमन्वेषणीयम् । पाणिनीयानुसारेण तु छान्दोग्य छन्दोगानामाम्हायो येषामस्तीत्यर्थे मत्वर्थायाकारप्रत्ययान्तो उच छान्दोग्यशब्दो
वाचः । अधिकस्तु षष्टो उग्निर्विकल्प्यतद्दिति । यद्यपि षष्टो अग्नश्कान्दोग्ये उप्युपसंहाये इति वक्तुमुचितं विरोधाभावे उपि भाष्येपि तथैवेति तथापि विरोधमभ्युपगम्य बे।डिश्यहणन्यायेन विकल्पो भविष्यतीति
भाष्ये यः पद्य उक्तः स इह दिर्शतः । उपसंहारस्त्विप्रमाधिकरणन्यायेन
सेत्स्यतीति स्पष्टत्वाद्वोतः ।

ननु किं कठमोक्तत्वादिनिमित्तानुसरणेनेति। ननु काठक- ३६६। ९ शब्दः कठ प्रोक्तत्विनिमित्ता न भवति किं तु कठाम्नायत्विनिमतः तस्येद-मित्यधिकारे गे। चचरणादुनिति विहितस्य वुजश्चरणादुर्माम्नाययोग्छिः कठेन प्रोक्तमित्यर्थे वुज्पत्ययस्य विधानाभावादिति चेत्सत्यम्। स्नाम्नायार्थेवुज्-

^{*} विपरिगाम्येति २ पुः याः ।

[†] कठेति नास्ति २ पुः।

प्रत्ययप्रकृतिभूतकठराञ्चे प्रातार्थप्रत्यया वैस्याप्यन्तभावा ऽस्ति । तत्र कठ-शब्दस्य कठग्रोक्तशाखाध्येतृवचनत्वात् । ऋन्यया कठशब्दस्य चरणवाचि-त्वाभावेन ततत्रवरणलचणवुजनुत्पितप्रसङ्गात् । शाखासंबन्धनिमितन्नः खलु चरगाशब्दः । क्षयं कठगब्दः कठग्रोत्तशाखाध्येतृषु वततइति चेत्। इत्यम् । कठशब्दात्कठेन प्राप्तमित्यर्थे कलापिवैशम्यायनान्तेवासिभ्यश्चेति सूचे॥ वैश-म्यायनान्तेवाधिलचेथे गिनिप्रत्यये तस्य कठचरकाल्लगिति लुकि पुनरपि कठे-त्येवहृषे स्थिते ततः कठप्रेक्तां शाखामधीयतइत्यर्थे प्राग्दीव्यतीये ऋण्प्र-त्यये तस्यापि प्रोक्ताद्भुगिति लुकि सति कठशब्द एव लुप्रप्रोक्ताध्येतृप्रत्ययः द्वयः (कठप्रोक्तशाखाध्येतृपुरुषवाची) तच वठप्रोक्तशाखायां प्रोक्तप्रत्ययले।प-माचेण कठशब्दो न प्रयोज्यः किं तु प्रत्ययद्वयलीपेन तदध्येतृपुरुषेष्वेत्र प्रयो-च्यः छन्दे।ब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति सूचेण प्रे।क्तप्रत्ययान्तानि छन्दांसि ब्राझगानि चाध्येतृवेदितृविषयप्रत्ययोत्पादनेनाध्येतृवेदितृविषयाग्येव प्रयो-च्यानीति नियमितत्वात् । चतः काठकशब्दार्थे कठप्रोक्तस्यान्तभावात् केव-लप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य च कठशब्दस्य शाखाविद्ययाः प्रयोगानहित्वात्कठशाखाः ध्येतृपुरुषाम्बायवाचिन: काठकशब्दस्य भवानीपतिशब्दस्य भवइव कठप्री-त्तराखायां वस्तुतः पर्यवसानाच्च काठकशब्दः कठग्रात्तत्विनिमतकत्वेन व्य-वहूत इति न देाष:।

३६६ । १२ ग्रन्थसंवन्धाविद्यायां च वृत्तिसंभव इति । न च विनिगम-नात्रिरहः । एकस्यां शाखायां मुख्यवृतस्य बहुोषु विद्यासु लवणाभ्युपगमे शक्तिकल्पनालाघवस्य विनिगमकत्वात् । उक्तं हि ।

> शाखया होक्षया योगाद्वहुकमावबाधनम् । युज्यते कर्मनानात्वं नैक्षशाखायलचग्रम् ॥ इति ।

नन् विद्यासु काठकणब्दः कठधमेत्वनिमित्ते। उस्तु चरणादुर्माम्बाय-योरित्यनुणासनादते। मुख्यवृतिसंभवे लचणा न कल्पनीयेति काठकवाजस-नेयकतैतिरीयकादिणब्दैर्विद्यानां कठवाजसनेयितैतिरीयादिपुरूषधर्मस्य प्रती-तेस्तासां भेदः स्यादित्याणङ्क्षाह अङ्गीकृत्यापीति । अणिशब्देनोक्तयुक्ति-

^{*} प्राक्तप्रत्ययेति २ पुः पाः।

^{† ()} एतदन्तर्गती ग्रन्था नास्ति २ पुः।

रसार्विको । केवलप्रेतिप्रत्ययान्तया याचवल्क्यादिसमाख्यया तिद्याभेदसिद्धेः । छन्द्राब्रह्मणानीति सूचे छन्द्रायहणे सिद्धे पुनर्ब्राह्मणयहणस्य चिरन्तानच्चित्रप्रोत्तब्राह्मणप्रत्यायनार्थत्वेनाचिरज्ञातयाचवल्क्यादिप्रोत्तब्राह्मणविषयाणां प्रोत्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृविषयत्विनयमाभावादिति सूचयित ।
शाखान्तराधिकरणेनेति। प्रौद्धा प्रस्युपगते ऐक्षणास्त्रयण्चे पानस्त्रयणङ्का ।
सिद्धान्तिके शास्त्रभेदपचे प्रयेवं योजना । स्वशाखापयुक्तमणि शास्त्रान्तरे
चिन्तितं यत्स्वाभिमतं तदिह न चिन्त्यते । यया न्यायशास्त्रे चिन्तितं
कर्मानुमानादि यथा च पूर्वतन्त्रे चिन्तितम् अग्निहोचवाक्याथादि । अतः
शाखान्तराधिकरणन्याया प्रणि स्वाभिमत एव तच चिन्तितः । श्रतस्तचिन्तने पानस्त्यमिति*॥

उपसंहारा ऽर्थामेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५॥

300 1 8

अन्ये ऽपि पत्ता इति । प्रथमे काग्रेड अष्ट्रै। यद्या विचारिताः । तम प्रथमपञ्चमस्प्रमाष्ट्रमण्या इह लिखिताः । वैप्रध्यदेषच्याभ्यां प्रथमपञ्चमपञ्च मण्या दूषयित अतिदेशस्य चेति । अखग्रङकरग्रेषण्या दूषयित्वा स्प्रमण्यां दूषयित अतिदेशस्य चेति । अखग्रङकरग्रेषण्या कारः समस्तप्रकृताङ्गजन्यदृष्टाऽदृष्ट्रोपकारद्वारा प्रधानस्य फलजननसामर्थ्याः द्वोधनम् । तस्य प्रकृती क्रृप्रस्य विकृत्यपेचितस्य विकृतावितदेशो भवन् तत्वुपकारहृपजनकाङ्गहृपपदार्थान् विनेषिकारासंभवात्प्राकृतसकलपदार्थे विनिषकारासंभवात्प्राकृतसकलपदार्थे विनिष्या भवतीत्यर्थः । ननु सामान्यतः प्रवृतो भवत्वितदेशस्तस्यैवाज्यभागविषयेग विशेषशास्त्रेगोपसंहारः किं न स्यात् । लुप्रद्वारप्रत्यान्द्वातप्रति-विद्वव्यतिरिक्तपदार्थोपसंहारवत् । उच्यते । समान्यते । जिप्रद्वारप्रत्यान्द्वातप्रति-विद्वव्यतिरिक्तपदार्थोपसंहारवत् । उच्यते । समान्यते । जिप्रदेशसस्त्रे कल्प-वित्वा तस्य विशेषशास्त्रेगोपसंहार्त्रणस्य यदाज्यभागमाचानुष्ठानफलमिष्यते तत् क्रृप्राद्विशेषशास्त्रत एव भवतीति किं चेदककल्पनया । अथाच्येत अवैयर्थ्याय प्राकृतसकलाङ्गविषयमेवातिदेशशास्त्रं कल्प्यतहति । तवेदं दूष-ग्रमुक्तमतिदेशस्य चेति ।

उपकारावच्छेद एवेति । त्रखग्डोपकारस्याच्यभागातिरिक्ताङ्गेभ्ये। ऽवच्छिद्याच्यभागये।रेवावस्थापनम् उपकारावच्छेदः । क्रथमयमाच्यभागविधा-

^{*} अत्र प्रथमं सर्वेवेदान्तप्रत्ययाधिकरणं पूर्णम् ।

नते लभ्यतहित चेत्। इत्यम्। गृहमेधीयस्येतिकतेव्यताकाङ्घस्य प्रत्यच्युतकृप्रे।पकाराज्यभागसंयोजनाया निराकाङ्घतापादनेन तदाकाङ्घामूलकचीदककल्पनाप्रतिवन्थस्य द्वारा गृहमेधीयस्य प्रकृतिराहित्यस्त्रपाऽपूर्वतासिद्ध्यर्थमिदमाज्यभागविधानमिति चेादकसंभवत्याप्रिकयोः पुनर्विधानसामर्थ्यात्कल्पते ।
तत्तरच ताभ्यामेवाखग्रेडापाधिसिद्धित्यिष कल्पते । न चैवं सांग्रह्यग्रादीनामप्यामनहोमादिनैवाखग्रेडापकारः सिध्येदिति विकृतिषु यिक्तिचिद्वेशिकाकृत्रवयो सित प्राकृताङ्गातिदेशा न स्यादिति वाच्यम् । उपकारद्वारा भवन्ती
हि पदार्थेष्वाकाङ्घा प्रथमं क्रुप्रोपकारेष्वेत्र भवति । प्रकृतिः क्रुप्रोपकारपदार्थादर्थनादक्षृप्रोपकारानिष सिद्धध्यास्तातान् गृहोत्वा तत्तत्यदार्थसामर्थ्यानुसारिग्या दृष्टादृष्ट्रोपकारकल्पनया निर्वृयोति । विकृतिस्तु क्रुप्रोपकारप्राकृतपदार्थसतां पश्यन्ती सिद्धध्यास्तातामनहोमादीनक्रुप्रोपकारान्विहाय क्रुप्रोपकाः
रान् प्राकृतपदार्थानेवातिदेशप्राप्यान् प्रथमं गृह्वाति ततो निराकाङ्घापि सांयहर्ग्यादिविकृतिराम्नायवैयर्थ्यपरिहारायामनहोमादीनिष गृह्वातीति भवति
विकृतिष्वतिदेशः । उत्तं हि ।

क्रृपोपकारसाकाङ्घाः प्रथमं प्राकृतैः सह । संबध्यन्ते समीपस्यं विकाराः प्रेष्टिम्य*चेदिनम् ॥ इति ।

गृहमेथीयस्य तु सन्निधी क्रुप्रोपकारावाच्यभागी श्रुताविति तयाः प्रथमं ग्रहणे सति तत एवे।पकारशान्तिः कल्प्यते । श्रान्यथा पुनक्षश्रवणवे । श्रान्यथा पुनक्षश्रवणवे । श्रान्यथा पुनक्षश्रवणवे । श्राप्तिरिति विशेषः ।

80१ । १४ अशक्तेः प्रथमाधिकरणे निरस्तत्वादिति । न च परशाखाध्य-यनाभावप्रयुक्ताशक्तेस्तच निरासे उप्यनन्तशाखाम्नातगुण्येयतापि च्छेदाशिक्तने निरस्तेति वाच्यम् । सर्वज्ञैभेहर्षिभः प्रणीतेषु कल्पसूचेषु कर्मणामङ्गेयतेव ब्राह्मवािषष्ठादिषु विद्याकल्पेषूपासनानां गुणेयतािप निर्धारितेति तेभ्यस्त-स्परिच्छेदसंभवात् ।

> प्राप्तयोः । पुनर्व चना दिति । प्राप्तयोः संभवत्प्राप्तिकयोरित्यर्थः । चा-दक्षप्रवृत्यभावात्पूर्वपचगतपरिसंख्यापचे। ऽपि व्युदस्त इति तस्मिन् पचे चे।-

^{*} प्रोह्मेति १ पुः पाः।

र प्राप्तयोशित नास्ति २ पुः।

दकप्रवृत्तिरस्तीत्यष्टमण्डो ऽपि णिरसंख्यापच एव । आक्यभागातिरिक्ताङ्गवर्जनरूपस्य परिसंख्याग्रब्दार्थस्य तमापि सन्वात् । तथापि पञ्चमण्डे गाब्दी परिसंख्या तमाज्यभागयागिवधेस्तदितरयागपरिवर्जने लवणाभ्युपगमात् । यतः
एव सा परिसंख्या निदीषेत्युक्तम् । अष्टमण्डे त्वार्थी परिसंख्येति विशेषः ।
न च विद्यास्वपि गाखान्तरतः संभवत्याप्रिकानां गुणानां पुनः प्रवणमस्ति
तद्गुणान्तरपरिवर्जनफलकं स्यादिति वाच्यम् । तस्य गुणापसंहारार्थविद्येक्यप्रत्यभिचानार्थत्वेनान्यशासिद्धत्वादिति भावः । आज्यभागतदितराङ्गसाध्योपकारे अतिदेशप्राप्ते इत्यचोपकारस्तोमे ऽतिदेशप्राप्ते इति क्व चित्पाटः ।
तम मूलगर्तापण्डशब्दव्याख्यानार्थः स्तोमशब्दस्तदङ्गजन्यदृष्टादृष्ट्रोपकारसमुदायार्थः । उपकारावच्छेद इत्यच तच्चन्यस्य फलजननसामध्याद्वोधनरूपः
स्याखग्रेषाकारस्यैवाच्यभागमाचजन्यत्वेनावच्छेदः न तु दृष्टादृष्ट्रोपकारसमुदायस्याङ्गान्तरजन्यदृष्ट्रोपकाराणामाच्यभागजन्यत्वासंभवात्प्राप्ती* पुर्नार्वधानमेव बलवद्वाधकमिति तच नास्तीति† भावः‡ ।

श्रन्ययात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ ४०२

प्रजापितः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुष इति । वस्त्रमाणवागादिष्यः तिरूपाणां प्रजानामपत्यानां पितरीश्वरस्ततत्कार्येषु नियाजने समर्थः कर्मः चानेषु लेकिकवैदिकेष्वधिकृतः पुरुषः चेचचः कर्मचानानि होन्द्रियपा-टवसपेचाणि तदपत्यानोन्द्रियमृत्य इति । यद्यपि तदपत्यानोन्द्रियाः गीति व्याख्यातुं युत्तं ते ह वाचमूच्रित्याद्यपरितनसंदर्भे तदपत्यह्रपेषु देवेषु वागादीनामेव ह्यनुप्रवेश उत्तः न तु तद्वृतीनां वृहदारग्यकमाध्ये ऽपि तथेव व्याख्यातं सान्विकवृत्या संपन्ना देवास्तामसवृतिप्रधाना असुरा इति टीकाया अपि तथेव स्वारस्यम् । तथाप्यद्भवाभिभवहृपस्पद्धांकिश्वान्द्रोग्यगतसंग्रामेक्तिश्च परस्परिमन्नासु वृत्तिष्येव सङ्गच्छतदृत्येवं व्याख्यान्तम् । च्छान्द्रोग्यमाध्ये ऽप्येवमेव व्याख्यातम् । प्रजापितः कर्मचानाधिकृतः पुरुषः तस्य शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च करणवृत्तये। विसृद्धास्तदपत्यानीव तदुद्भवत्वादिति । वृत्तिवृत्तिमदभेदविवच्या न व्याख्यानयोः परस्परिवरोधः ।

^{*} प्राप्ते दित २ पु॰ पा॰। † तच्चात्र नास्तीति २ पु॰ पा॰।

[🗜] श्रत्र द्वितीयम् उपसंद्वाराधिकरणं पूर्णम् । 🖰

श्रविध्यत्सन्निति । विषयासङ्गरूपदेशिया पाप्मना वेदुमैच्क*न्नित्यर्थः । व्यथ ताडनइति धातोः सन्प्रत्ययान्तस्य लिङ रूपम् न विद्याभेद-कमिति । उद्गातृशब्दस्याद्गीये लचणायामुभयवापि विद्येक्यं भवतीत्यर्थः । उद्गीय उद्गानिक्रयेत्यभिप्रेत्य टीकायां लच्चणोक्ता । यसुद्गीयावयव उँकार इति व्यवहाराद्गीयमानवर्णसमुदायरूपा द्वितीया भित्तसद्गीयस्तदा सै।कर्याति-शयेन कर्मणः कर्तृत्वविवचयोद्गातृशब्द उद्गीयस्य वाचक इत्यपि समर्थ-यितुं शस्यम्। ॐकारस्येत्यस्य षष्ट्रान्तस्याकाङ्गापूरगार्थे कृत्वेति शेषाध्याहारे ऽपि तथा हीत्यियमग्रन्थेन नान्वय इत्याशङ्क्य कृत्वेत्यन्तं भाष्यप्रतीकाेषा-दार्नामत्याह एतचेति । यस्य यजमानस्येति । के चितु हविसिति द्वि-तीयान्तम् अभिरभागे इत्यमेर्लचणे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमवान्त-रवाक्यभेदं विना व्याचचते पुरस्तादित्येतच्च पूर्वस्यां दिशीति व्याचचते। निस्मं हिवरभ्युदेति चायते देवतार्थमसंकल्पितस्य यजमानद्रव्यमाषस्य ष्टविष्ट्राभावात् । एवं च यदापि सिद्धस्तपं यजमानद्रव्यमाचम् अनाविष्टव्यापारं चन्द्रोदयीयलचगत्वेन न विशेषगत्वेन निवेशयितुं शक्यं तथा ऽपि हिनः-पदात् प्रतीतस्य सङ्कल्पमाचस्य विशेषणतापपता न पदान्तरप्रतीतः शक-टानीताद्वीहिराघोः पुरोडाघार्थैकदेशयहग्रलचग्रा निर्वापा ऽपि निवेशनीयः। त्रनाकाङ्कितोट्टेश्यविशेषणविवचायां वाक्यभेदापतेरिति भावः । दात्रगन्या-दिदेवताभ्या निर्वपेदिति । दाचम्यादिदेवता उद्विश्य यजेतेत्यथै:। श्रभितः सन्निधाविति।

यमुपक्रान्तदर्शमभि उदितश्चन्द्रः स यजमाना उभ्युदित इत्यपि व्याचेष्टे ४०३ । २० दर्शकोपे त्विति । नन्बकालोपक्रान्तस्य दर्शस्य लोगे उस्तु तावता नैमितिकं कर्म कृत्वा किमित्युपरन्तव्यम् । सिद्धान्तदव पूर्वपचे ऽपि मुख्यकाले दर्शकर्त-व्यताया (त्रावश्यकत्वाद्वाक्यान्तरेग) † दर्शितत्वाद्य । ग्वं हि तदादि विभिया-दिभ मोदेष्यतीति महाराचे हवीषि निवेषेत् फलीकृतैस्तग्डुलैक्पामीतादुँ दिध हविरातञ्चनाथै निद्यादद्धै न यद्यभ्युदियातेनातञ्च प्रचरेदादिनान्येद्यस्तेन ब्राह्मणं भाजयेदिति । अस्यार्थः । यः प्रवृतदर्थतन्त्रा यजमानः किमदा चतुर्देश्याममावास्याभ्रान्त्या दर्शः प्रारब्धः किं चन्द्रमा ऋभ्यदेष्यतीति शङ्क-

^{*} इच्छिचिति २ पु पाः + () स्तदन्तर्गते। यन्या नास्ति ९ पुः।

या भयं * प्राप्तुगत् स महत्यामेव राचा हिर्विनिस्प्यावहत्य फलीकृत्योदीच-माण श्रासीत सायंदे। हसंपादितं च दिच द्विचा विभन्य तदर्थे मुख्यकाले करिष्यमाग्रस्य दर्शस्यार्थे तत्पूर्वदिनसायंदेग्हं संपादा दध्यातञ्चनाय निद-थ्यादर्थान्तरं तदर्थे न निदथ्यात्विं तु पूर्ववदेव स्थापयेत्। एवं कृते यदा-भ्युदयः स्थातदा मुख्यकाले दर्शप्रारम्भानन्तरमातञ्चनाथै निहितेनार्थेन द्रधा सायं दुग्धे पयस्यातञ्चनं कृत्वा दध्युत्पाद्यान्येद्युर्देधियागं निर्वर्तयेद् यदि नाभ्युदयस्तदानीमातञ्चनाथे निहितादधीदन्येनाधेन दर्शनिवृत्तेस्तदथे दथ्युत्यादनाऽनपेचयोनातञ्चनाथै निह्नितमधे ब्राह्मणभाजनेन प्रतिपादये-दिति । तदेतदातञ्चनाभ्याषदर्शनं षिद्धान्तलिङ्गत्वेन वर्णितम्। यदि कर्मा-न्तरमभ्युदयेष्टिः स्यातदा पशुकामेष्टाविव दिधिशृतयोरिधकरगात्वेन प्रगीता-कांग्रे विधानादुपादेयत्वेन च प्रकृतग्रहगाप्रमागाभावाल्लीकिकाव दक्षि पर्यास च श्रपणं कृत्वा सायंदे।हेनाकालकृतिनापि प्रायश्चितःनिहैतकालापराधदे।षेण मुंख्यकाले दर्शः कर्तव्यो न दथ्यन्तरमुत्पाद्यम् । यद्यकाले प्रक्रान्तमेव दर्श-कर्म देवताविकारयुक्तं सदभ्यदयेष्टिः स्यानदा तदधे कृतेन दभ्रा तस्यैवानुष्टि-तत्वान्मुख्यकालकर्तव्यदशेर्थमवश्यं दध्यन्तरमुत्पाद्यमित्यर्थवदातञ्चनम् । तचाऽमुख्यकालकृतसायंदे।हार्थेनैवातञ्चनं कार्यमित्येतावान् विशेषा विधीय-तदित । अच सिद्धान्तिनिङ्गतयोपन्यस्तेनातञ्चनाभ्यासेन मुख्यकाले दर्शकर्त-व्यता ऽपि चाप्यतहति स्पष्टमेव । पूर्वपिचगा ऽप्यकालोपक्रान्तं दशे त्यक्षा नैमितिकं कृत्वा पुनर्दर्शः समारम्भणीय इति सिद्धान्तिवदेव मन्यमानेन पुनरारव्थदश्रीयोगाद्वहिरकालकृतस्य दश्चो मुख्यकालकर्तव्यदश्रीउनहित्वेना-तञ्चनाभ्यांचा उभ्यदितेष्टेः समान्तरत्वे ऽप्युपपद्यतद्ति तस्य चिद्धान्तिनङ्ग-त्वमेवापहूयते न तु मुख्यकालकर्तव्यदर्शकालज्ञापकत्वम् । विद्धान्तिना त्वकालोपक्रमदोषस्य पूर्वपचे नैमितिकेन कमीन्तरेण निहृतत्वादकालोपक्रा-न्त एव दशें। मुख्यकालोपक्रान्त एव दशें। मुख्यकाले समापनीय: न तु मुख्य-काले पुनर्देशः समारम्भणीय इत्यापादा तस्यातञ्चनाभ्यासलङ्गानुपपत्तिः समर्थ्यते । त्रमावास्यायामेवेत्यादिटीकायन्यो ऽपि पूर्वपद्मसिद्धान्तसाधार-गयेन निमित्ताधिकारस्य कर्मान्तरस्य विकृतदर्शप्रयोगस्य वा समाप्यनन्तरं

^{*} श्रङ्काभवमिति २ पुः पाः।

808 1 €

मुख्यकाले दर्श: कर्तव्य इत्येतत्यर एव स्वरसत: प्रतिभाति न पिद्धान्त-कांटिप्रयोजनप्रदर्शनपरः पूर्वपचके।टित्रयोजनप्रदर्शनामावानदहरेव वेद्युद्धर-णादि कृत्वेत्येनदातञ्चनाभ्यामलिङ्गसमधेनाथै पूर्वपत्त्यनुमारेग पूर्वपत्ते ऽपि योजयितुं शक्यम् । ऋष वा ऽमावास्यायामेवेत्यादिटीकायन्यः सिद्धान्तके।-टावनुष्ठानप्रकारमावस्य प्रदर्शनपर: न तु पूर्वपचे मुख्यकालकर्तच्यो दंशी नास्तीति तद्यावृत्तिसद्धान्तके।टिफलप्रदर्शनपर: । पूर्वपत्ते स्रातञ्चनाभ्यास-निङ्गानुपपति समर्थयमानेन सिद्धान्तिना पूर्वपचे ऽपि मुख्यकाले दर्शयागा-नुष्ठानस्य दर्शितत्वाद् दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति पूर्वपश्चोपसंहारटी-कायन्यो ऽप्यातञ्चनाभ्यासलिङ्गसमर्थनप्रवृत्तपूर्वपत्त्याशयानुसारेग काले।पन्ना-न्तदर्थप्रयोगमावलापपरः कालापराधादिति हेतूक्तेः । तस्मादकालापक्रान्तदः र्थप्रयोगं त्यह्मा संसल्पप्रभृति क्रमीन्तरं पूर्वपचे कर्नव्यं सिद्धान्ते त्वकाः ले।पक्रान्तदर्शप्रयोग एव देवतान्तरसंयोजनस्पविकारयुक्तः संपादनीय इत्येव पूर्वपचिसद्धान्तयाः प्रयाजनभेदा वतुमुचित इति चेत् । उच्यते । अकालीपक्रमदीपेग तस्याममावास्यायां सर्वात्मना दर्शे लुप्र: । मध्यमादि-वाक्येंविहितं कमान्तरं तु लुप्रस्य प्रत्याम्बायस्यम् । ऋता यथा स प्रत्यामने-त्स्थाना*दित्यधिकरण्यूर्वपचे यस्योभयं हविरातिमार्च्छति ऐन्द्रं पञ्च्यराव-मादनं निर्वपेदिति दिधशृतद्भपषाद्वाय्यनाशे निमिते विधीयमाने। दशै-ष्ट्रितः क्रमान्तरहृषः पञ्चशरावयागा दशेष्ट्रेईविनीशेन लेापानत्यत्याम्बाय इति तदधिकरगपूर्वपचे दर्शेष्टिलापः । ग्वमभ्युदयनिमिने उपीति केश्चिदे-कदेशिभिः पूर्वपचे प्रयोजनमुक्तं भविष्यति तदनुवादे। ऽयमिति न दे। ।

येमध्यमादिवाक्यैदेवतान्तरेष्वित । श्रव पूर्वकर्मणि देव-तान्तरिवधानं न विविच्चतं तस्योत्पितिषिष्ठगुणावरेष्यपिरहाराय देवता-पनयविधिप्रवृत्तिषापेचत्वेन परस्पराश्रयापनेः किं तु येमध्यमादिवाक्ये-येदि पूर्वकर्मणि देवतान्तरिवधिः यदि वा देवतान्तरिविधिष्ठकर्मान्तरिविधिः पचद्वये ऽपि देवतान्तरिवधिरिवप्रतिपन्न इत्येताविद्विचितम् । एतावता तत्स-जातीयानां देवतानां बुद्धिस्थताता । तत्प्रतियोगिनीनामित्यनेनाप्येक-हविः संबन्धित्वेन तत्प्रतिद्वन्द्वित्वं न विविच्चतं परस्पराश्रयतादवस्थ्यापतेः

^{*} जी मू अ ह पा ४ मू ३०।

किं तु माजात्येन तत्सम्बन्धित्वमानम् । ऋय वा तग्रहुनद्धिगृतशब्दैः प्रकृतदर्शहविषां प्रत्यभिच्चानानेषामेव देवतान्तरविधानं येमध्यमादिवाक्यै: क्रियतहति तावत्प्रतिभाति तच्च तेषां पूर्वदेवतापनयमन्तरेण ने।पपद्यतः इति विमर्शे।पस्थितदार्शिकहिषां देवतान्तरिवधानं वेधा वाक्यस्यान्यतः प्राप्तिमत्यतीयमानार्थतया ऽथीन्तरपर्यववानापेचस्य दार्शिकहविषां पूर्वदेवता-भ्या विभागा ऽर्थ इति निर्णयहेतुत्वेन विविचतम् । ऋत एव विभागविषयेषु सामर्थ्यलब्यहविष्टुविशेषगावश्यम्भावातनुल्यत्वस्यापि विवद्यायां वाक्यभेदा-पितर्वेक्यते हिवमार्च विभागविषय इत्यादिना । पूर्वेच्याख्याने तु यदापि हिंग्रुं न मुतं तथापि तरडुलानां हवीहरेगीव देवतासम्बन्धित्वं न स्वह-पेगोति हविष्टुं तावदश्रुतमपि यस्य हविनिस्प्रमित्य सिन्नहितमवश्यं वित्र-चर्णोयम् । त्रमतस्तग्रंडुलत्वस्यापि विवद्यायां वाक्यमेदापनिरिति योज्यम् ।

ननु श्रुतत्वे ऽप्युद्वेश्यविशेषणस्य ग्रहेकत्वस्याविश्वचा तृनीये निर्णीता तेनैव न्यायेनाभयत्वस्याविवचा बिद्धा क्यं पूर्वपच इत्यागङ्काह हविविदि-ति । त्रातिमार्क्कतीत्युद्देश्याया निमित्तभूताया नागप्राप्रेहविविशेषण सिद्धान्ते ऽपि विविचितमङ्गीक्रियते पदान्तरीपातत्वेन ग्रहेकत्ववैलवण्याचेदुभयत्वमपि तत एव विविचतमस्त्वित भाव:।

विशिष्टेषे वाक्यभेदं विवृशोति हविरातीविति। ननु विशि- ४०४। १६ ष्ट्रे। हो नाम द्वित्विशिष्टहिवरार्तेनिमित्ततयाद्वेश: । तच वाक्यभेदं प्रति-हविरुमयत्वयाविशेषणविशेष्यभावं विना स्वातन्त्र्येणात्ये-न्वये वाक्यभेदः प्रदर्श्यते । उच्यते । नामण्दानां परस्परमसंबद्धानामेवा-ख्यातान्वया ऽरुगाधिकरग्रन्यायिदुः । अत ग्रव बार्हस्पत्या नैवारः समदशशरावश्चस्मेवतीतिविहितायां विकृतीष्ट्री प्राकृते चतुर्मुष्टिनिर्वापे चेाद-कतः प्राप्ते चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्रदशशरावपूरकस्य चरोः संपादयितुमशक्य-त्वेन तत्र संख्यामुष्ट्यन्यतरबाधे कर्तव्ये मुष्टिलापानु संख्यालापस्तद्गुणत्वा-दिति * सूचेग्रीमृष्टिगुणभूतमंख्याबाधः कार्य इति पूर्वपचं कृत्वा न निर्वाप-शेषत्वादिति पूर्वेण संख्यामुष्ट्योहभयोर्गण निर्वापशेषत्वेन तयोर्गुणप्रधान-भावविशेषाभावाच् चरमश्रुतस्य मुष्टेरेव बाधः कार्यः । त्रातश्चतुर्भिर्महा-

^{*} जै. मू. श्र. १० पा. २ मू. ६४। † जै. सू. भ्र. ९० पा. २ सू. ६४।

पाचै: समदशशरावचरसंपादनापेचितव्रीहिनिवीप: कार्य इति दशमे विद्धा-न्तितम् । त्रतश्चतुरे। मुष्टीचिर्वपतीत्यत्र संख्यामुष्ट्र्योरिवात्र हविरुभयत्व-याराख्यातेनैवान्वया न त्रभयत्वस्य हविरन्वयः तथापि कथं चिनस्य हविरन्वयः कल्येत यदि तदाकाङ्गा स्याद् न त्वसावस्ति हविरार्तिमाषस्य निमित्तत्वे।पपते: । तस्मात्संख्यामुष्टिन्यायेन हविसमयत्वये।राख्यातान्वयसिद्धै। संख्यामुष्ट्र्यभयविशिष्टनिवापविधानेनाऽवाक्यभेदे ऽप्यच निमित्तविशेषणये।ह-द्वेश्यके।टिनिविष्टयोर्विधेययोरिव क्रियया वशीकार्यत्वाभावेन क्रियायास्ताभ्यां प्रत्येक्संबन्धनिमित्ता वाक्यभेदे। भवतीत्यहविरातै। निर्वपेदुभयातै। चेति वाक्य-भेदे। दर्शित: । हविरातैं। निर्वपेदुभयहविरातैं। चेति क्व चित्पाठ: स पाठ: रतावन्तमथै मनीस निधाय इति उपरि शङ्कान्तरपरिहारार्थत्वेन योजनीयः। श्रवैवं शङ्का । नेह हविस्भयत्वयारप्यात्यंन्वयः किं तु हविरार्तिमार्च्छेदिति ष्टविरातेनिमितत्ववेषिनाननारं हिवसभयमिति तस्य हिवषः संख्यान्वया बेध्यते तचाख्याताश्रवणादुभयत्वं हविषैव संबध्यते नीलमुत्पर्लामत्यचे। त्यलेनेव नैल्यं निमित्तपर्यवसानार्थे हविष: स्वत: संख्याकाङ्वाविरहे ऽपि तत्सं-बन्धबाधनेनैदम्पर्यप्रवृतवचनवलातच तद्वोधः स्यादेवेति । एवमपि वाक्य-भेदः स्वयं प्रदर्शितयैव रीत्या समापतन्न निवार्य इति परिहारः स्पष्टः। तम हविस्भयमित्येतावति द्वितीयवाक्ये प्रदर्शनीये प्रथमवाक्यप्राप्नांशानुवादः साहित्येनाभग्रहविराता निविषेदिति द्वितीयवाक्यमुपन्यस्तम् ।

808 1 95

वाक्यभेद्ताद्वस्थ्यादिति । ऋार्तमार्च्छेदित्येतावता निमितः पर्यवसानात् सा चार्तिर्हविविशिष्टेति पृथ्यवीधनीयम् । तथा चेभयविशेषणाः भावे उप्यार्तिमार्च्छेद्धविरार्तिमार्च्छेदिति वाक्यभेदस्तवद्स्य इत्यर्थः । सर्वेदा सर्वेषामि यजमानानामन्ततिष्चिन्तितिनिमिषतादिनाशसन्वान्नाशमानं न निमित्तम् अनियतत्वाभावादित्यस्ति हविविशेषणापेचा नैवमुभयन्वविशेषणापेचा उस्तीति परिहारार्थः । तस्मादुभयत्वमिवि । श्रुतिगतं तूभयपदं न केवलं दध एवार्तिनिमिक्षं नापि केवलपयस एवेत्येन्तदर्थमनुवादमार्चमिति तात्पर्यम् ।

शान्दिकास्तु द्वित्वस्याविवचां नानुमन्यन्ते । यदुत्तं हरिणा ।

यक्तत्वं या बहुत्वं वा केषां चिदविविचतम् । तद्विजात्यभिधानाय द्वित्वं तु स्याद्विविचतम् ॥ इति ।

गतञ्चाख्यानावसरे हेलाराजेन तथा सति यस्योभयं हविरित्यवापि द्वित्यस्य विवचायामन्यतराते। नैमितिकाभावप्रसङ्ग इत्यागङ्क्य समाहितम्। तच द्वित्वमावं न मृतं किं तु द्वावयवः समुद्यायः संख्याया भवयवे तय-विति संख्याविशेषयुक्तावयवघितसमुदायार्थतयप्रत्ययादेशाऽयजन्तत्वादुन्भयशेक्दस्य। ततश्वाचे।भयशब्दार्थस्यावयवद्वयारब्यसमुदायस्येकावयवनाशे ऽपि नाशाद्विमितमस्तीत्यन्यतरनाशे ऽपि नैमितिकानुष्ठानमुपपद्यतहति।

द्रव्यमुखेनेतीति। इह हि दा्शिकद्रव्याण्यपनीतपूर्वदेवताकानि ४०४। २३ देवतान्तरसंयोजनसाकाङ्घाण्यासते अता मध्यमादिशब्दानां प्रकृतदा्शिक-द्रव्यपरत्वावश्यंभावानन्मुखेन दर्शकर्मप्रत्यभिज्ञानं पूर्वेक्तं सिद्धान्तप्रयोजनं न गमयतीत्यवतारितः ततश्वेति टीकायन्थः शङ्कान्तरपरिहारार्थत्वे-नापि योजयितं शक्यः। तवेयं शङ्का। कर्मान्तरमिति पूर्वेपचे भवतु पुन-देशानुष्ठानं प्रक्रान्तस्येव दर्शस्य विकृतप्रयोगा उभ्यदयेष्ठिरिति सिद्धान्ते दर्श-स्यानुष्ठितत्वात्किमिति पुनर्दशानुष्ठानमिति। तवायं परिहारः। अकालोप-क्रान्तदर्शे नैमितिकेन विकृतिप्रयोगेण समापिते उपि मुख्यकाले त्वननुष्ठि-तत्वाच पुनस्तदनुष्ठानमिति। पुरोडाशस्याम्भादिति। पुरोडाशस्यापूप-श्रियत्वेन तत्सामध्योदेव तग्रहुनादीनां पाकान्तानां प्राप्तिः ब्रोहीनवहन्ति तग्रहुलान् पिनष्टि पिष्टं संयोति पुरोडाशं श्रपर्यात कपालेषु श्रपयतीत्यादिवि-ध्यस्तु कर्तृकरणाद्यपायनियमाथा इति भावः।

द्धनस्तन्दुलानामिति । ननु देवतैक्याद्वधितग्रंडुलानां पयस्त- ४०५ । १ गडुलानां च प्रदाने माहित्यं मिध्यति न तु पाके । स तु पयमः कुम्भ्यां भर्जनकपाले उन्यच वा तग्रंडुलानामिति भेदेनैव प्राप्नोति । न च दथँ- श्वमं यृते चक्रमिति दिध्युक्ततग्रंडुलानां पयोयुक्ततग्रंडुलानां च देवता- मंबन्थवे।धनात् तग्रंडुजानां पाककाले तद्युक्तयोदिध्ययमार्गप महपाकः प्राप्नोतिति वाच्यम् । दधः पयमश्च मप्रम्योः महपाकाद्यप्राप्नाधिकरण- त्वानुवादकतया वद्यमाग्रत्वेन सप्रमीभ्यां दिध्ययःमाहित्येन तग्रंडुलानां देवतामंबन्धाभावादिति चेत् । अभ्यदयेष्टिप्रकर्णे मह अप्रयतीति वाक्यमस्ति

तेन दिश्वतगढुलानां पयस्तगढुलानां च सहपाकसिद्धित्याहुः । इयिष्केति । सान्नाय्यदेष्ठं प्रकृत्य यूयते वाग्यतस्तिमे देष्टियत्वा विस्पृष्ठवागनन्वारभ्य तूर्ण्णोमुत्तरा देष्ट्रियतीति । तच किष्ठिज्ञलन्यायेन तिम्र ग्रवेशतरा
गावा न देग्थव्याः किं तु यावत्या यजमानस्य गावस्ताः सर्वा देग्धव्याः नास्यैतां राचिं कुमाराश्चन पयसे लभन्तइति वाक्यशेषात् । न
चाच कुमाराग्रामदृष्टार्थः पयोनिषेधः । दृष्ट्रार्थत्वे संभवत्यदृष्ट्रार्थत्वकल्पनारनुपपतेः । अध्यर्थेन चनेत्यनेनाि कृत्स्तस्य यजमानपयसे देवतार्थत्वेन
विनियागप्रतीतेश्चेनि उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वा*दित्येकादशे निर्णीन्तम् । तदर्थे ऽचानुसंहितः । ननु पुराडाशनिवृत्तािविति । पुराडाशसामध्याद् लब्धः तदर्थत्वेन च श्रुतः पाकः पुराडाशनिवृत्तािविति । पराडाशसाः

804 10

साधनविशेषाश्रितत्वादिति । यथा †ब्रीहीनबहन्तीत्यादिषु श्रुता प्रवहननादया न ब्रीहिप्रयुक्ताः किं त्वपूर्वसाधनहृपसाधनविशेषप्रयुक्ताः। न हि ते ब्रीहय इति कृत्वा उवहन्यन्ते किं तर्हि तग्डुनादिप्रगाडिकया पुराडाश-निर्वर्तनद्वारेग यागाऽपूर्वस्य साधनानीति यवेष्वपि तद्रपसाम्यातेषामव्यवहन-नादया भवन्ति तथा पुराडाशस्य पाका न पुराडाशप्रयुक्तः कि त्वपूर्वसाध-नतारूपे। यस्तद्वितिसाधनताविशेषस्तत्प्रयुक्तः । स च स्यविष्ठादिवाक्यद्वयाम्बा-तेषु तराडुलेष्विप समान इति भावः । ननु तराडुलावस्थायां देवतासंयोजना-चुरुत्वस्याभिधानाच्च‡ तग्डुला एव प्रदेया इति प्रधानपेषग्यत् पाका ऽपि निवर्तेत प्रदेयद्रव्यिस्ट्राची हि पाक: इह प्रदेयास्तगडुला विनेव पाक सिद्धाः त्रत एव चिषायागद्रव्येभ्यस्तग्र्डुनेभ्यः पाक्रनिवृत्तिस्ता न्याय-रवमालायां तराडुलेभ्यार्थलापेन श्रपरां विनिवर्ततइति दाहनानन्तरमेव श्रिपितस्य श्रतस्य द्रधश्च कथमपि न पाकप्राप्रिरस्ति । सत्यम् । इहं सह त्रपयतीति वाक्यादेव पाकस्यापि सिद्धिः । स्यादेतत् । चरुसप्रम्यर्थेयोरनु-घादात्वेन तद्विधानप्रयुक्तवाक्यभेदाभावे ऽपि दिथि तराडुनांश्चेाद्विश्य पय-स्तग्रङ्लां श्वाद्विश्य देवतासंबन्धविधानेन प्रत्युद्वेश्यं वाऋपरिसमाया वाऋ-भेदा दुनिवारः । न च वाच्यं सप्रम्यन्तसम्भित्र्याहारलभ्यं तराडुलानां द्रिः

^{*} जै॰ सू॰ ग्र॰ १९ घा॰ ९ सू॰ ४६।

[‡] श्रविधानास्त्रेति १ पु॰ पो॰।

[†] यद्वेति ९ पुः पाः।

युक्तत्वं पये।युक्तत्वं च विधेयमस्तु मा भूत्यप्रम्यर्थस्य।नुवादात्वं तथा च सहितस्यैकस्ये।द्वेशाच बाक्यभेद इति । तथापि साहित्यं देवतासंब-न्धश्चेत्युभयविधाने बाक्यभेदाऽनिवारगाट्टिधिपय:साहित्यस्य विधेयत्वे साज्ञाय्यरहितानां सामगाजिनामप्यभ्युदयेष्टिरस्तीति निर्णायकेन साज्ञाय्य-संयोगाचासचयतः स्या*दित्यधिकरगेन विरोधप्रसङ्गाच । तच ह्यसच-यते। दिधायसारभावान्नाभ्युदयेष्टिरिति पूर्वपत्ते दधस्तग्डुलानां प्रयसस्तग्डुः लानां च प्रत्येकमुट्टेश्यत्वेन तत्साहित्यस्याविववितत्वादसन्नयतामपि केव-लतगडुलद्रव्यकाभ्युदयेष्टिः स्यात् । न च चक्त्विसिद्ध्येथे दिधपयसेर्मिः श्रगापेचा अनूरामानचरुवस्यानङ्गत्वेन तदभावे वैकल्याभावाद् अप्सु श्रवणसंभवाचेति व्यवस्थापितम् । एतेन देवतापनये प्रयोगविशेषश्चोद्यन-इति टीकानुसाराद् द्रव्यद्वयेन देवतया च विशिष्टस्यैकस्य प्रयागस्य विधानात्र वाक्यभेद इत्यपि शङ्का निरस्ता । दिधपयसेर्विधेयतायामसत्र-यतामभ्युद्याभावप्रसङ्गात् प्रयोगस्य प्राप्ततया विकारमाचविधानपर्यवसानेन वाक्यभेदपरिहारालाभ।च्चेत्याशङ्कायां भवतु वा उनेकवाक्यकर्ल्पनापकृताधि-कारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वादिति टीका प्रवृता । तच यदि प्रकृता-धिकारावगमः प्रकृतदर्शयागानुवृत्तिप्रत्यभिचानं तदा पञ्चशरावयागा ऽपि विकृतो दर्श एव स्यान कमीन्तरम् । तथा सनि पञ्चगरावस्तु द्रव्यामुते: प्रतिनिधि: स्यादित्यधिकरगों यदातेदे।हप्रतिनिधित्वेन दर्शयागगव पञ्चश-रावद्रव्यविधिः न तु कमान्तरविधिरिति पूर्वपन्ने पञ्चगरावै।दनस्य द्रव्य य इन्द्रस्य देवतायाश्च प्रकृतसः द्वाय्ययागानुवादेन विधा वाक्यभेदः स्यादता द्रव्यदेवनाविशिष्टनैमितिककर्मान्तरविधिरिति सिद्धान्तितं तिद्वरोधः स्यानः थापि प्रकृतप्रत्यिभिज्ञानेन वाक्यभेदस्याऽसे।ढव्यतापितिरित्याशङ्क्य विशेषितं द्रव्यद्वारेगेति । अपनीतपूर्वदेवतान्तरसंयोजनसापेवाणि दार्शिकान्येव तग्डु-लादौनि गृह्यन्तइत्याकाङ्घानुसारेगावगम्यते । किं च यदि विभियादित्यादि-वाक्ये महाराचे फलीकरगापर्यन्तं कृत्वा पेषगामकृत्वा प्रतीचगात्र वनादपीदं चायते । अभ्यदयेष्ट्रामेतरव तराडुना इन्द्राय प्रदाचे विष्णवे शिविविष्टाय चेति । जन्यया पेषणात्प्रागेव प्रयोगमवस्थाप्य प्रतीचणमदृष्ट्रार्थे स्यात् तथा

^{*} जै. सू. ग्र. ह पा. ५ सू. २९। † जै. सू. ग्र. ह पा. ४ सू. २८।

त्रातञ्चनार्थेस्य दथ्यर्थस्याभ्यदयाभावण्यद्व तदन्यस्य दथ्यर्थस्याभ्यद्यण्ये प्रतिपत्यविधानादिदं चाप्यते * अभ्युदयेष्ट्रां तदेवान्यदर्थं दधौति । अभ्यु-दयाभावपत्ते दथ्यन्तरात्पादनस्यानपेत्तितत्वादातञ्चनाथै दथ्यर्धप्रतिपन्यपे-चावदभ्यदयपचे तदितरार्थस्य लैकिकदिधमाध्यायामभ्युदयेष्ट्रां दध्यन्तरा-त्यादननिर्वत्ये मुख्यकालदर्शे चानुपयागात्प्रतिपन्यपेचा ऽस्तीति तत्प्रतिप-ज्ञायते अभ्युदयेष्ट्रां वैदिक्रप्रसिद्ध्या हृद्या श्रतशब्दवाच्यः प्रातदेशह एव पया न तु लैकिकं पय इति । ऋन्यया ऋदित्यः प्रायगीयः पयसि चरुरित्यचेव पय:शब्द एव प्रयुच्येतेति। पशुकामेष्ट्री तु गृहीतशब्दे। लीकिः लचगायां कारगमस्ति । एवमिह द्रव्येक्यकृता ऽनन्यथाविद्धा प्रत्यभिचेव प्रकृतत्वमाचकृता वाक्यभेददेषमावात् प्रच्याविषतुं न चमेति विशेषं सूचियतुं द्रव्यद्वारेगेत्युक्तम् । गवं च स्थविष्ठादिवाक्यद्वयद्व सह श्रपय-तीति वाक्ये ऽपि वाक्यभेदः स च तर्ग्डुलाट्टेशेन प्रत्येकं दथा पयसा च सहपाकविधिरित्येवंद्धपे। वा दिध तगडुलानां च पयस्तगडुलानां च सहपाकविधिरित्येवंह्रपे। वा न भवति असन्नयते। ऽभ्युदयेष्ट्राभावप्रसङ्गात् किं तु दथ्युद्वेशेन पयउद्वेशेन च तग्डुलमहपाकविधिः । तेन यच दिधपयमी तचैवेदं वाक्यद्वयं प्रवर्ततइत्यसन्नयता ऽप्यभ्यदयेष्टिलाभः एवं चासन्नयतः प्रभूतद्यपयः सहपाकप्रयुक्तायाः पुरोडाश्रभावनिवृत्तरभावात्पुरोडाश्रभावनैव प्रदेयता चर्गब्द: पाचिकानुवाद: । दिखपयसे: सप्रमी च स्थविष्ठानाम-णिष्ठानां च तगडुलानां देवताषम्बन्धवच्चस्भावा विधेय: । स्यविष्ठाणिष्ठवा-क्ययाः प्रत्येकं वाक्यवैविध्यापपत्तः । एवं चरुभावस्याङ्गत्वादेवाधाच्चरुभाव-साधने द्रि पर्यास च प्रणीताधमाणां प्राप्निनेवमे स्थापिता ऋसद्वायिनामप्स चरेाः श्रपणं भाष्यकारैक्तं च सङ्गच्छते । टीकायां परस्माच्च परः पराच्च वरीयानिति व्युत्पतिर्देशीर्शता तच पञ्चम्यन्तस्य परशब्दस्य वरशब्दस्य च ंपूर्ववाक्ये सामगतिपरंपरायां निवेशितस्वरप्रागादिरर्थे इति व्याच्छ्रे परसा-त्स्वरप्राणादेः परोवराच तस्मादेव वरीयान् वरतर इति । परोव-

^{*} इदं जायते इति २ पुः पाः।

रीयानित्येकं पदं परावरीया हास्य भवति परावरीयसे ह लोकान् जयतीति व्याक्यशेषात्परशब्दे श्रोत्वनिपातेन सिद्धोयं शब्द उपन्यस्तार्थविषयः ॥

व्याप्तेश्च समज्जसम्॥ ६॥

४०५ । २३

स एवार्थे इति । उद्गीयेन विशेषग्रह्मं यमये सिद्धवत्कृत्य विद्याभेदी दर्शितः स एवार्थेश्चिन्त्यतइत्यर्थः । उद्गीथभिक्तसंब-न्धिनः प्रण्वस्थापासनाया अधिकारप्रतिपादनमिति । प्रतिपादनं विधानं तथा चेामित्यचरमुद्गीयमुपामीतेत्यच उद्गीयभत्यवयवाङ्कारकर्मविशि-ष्ट्रोपासनाविधिरयं सामेन यजेतेतिवद्विशिष्ट्रविधिस्व उत्पत्तिविधिः स एव रसानां रसतमः परमः पराध्येष्टिमा य उद्गीय इत्यबोङ्कारे रसतमत्वगुष्यां-विधि:। श्रापयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानचरमुद्गीयमुपास्त-इत्यवाप्रिगुणविधि: । समर्थयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वान-चरमुपास्तरति तस्मिन् समृद्धिगुगविधिः । श्राप्रिसमृद्धिगुगविध्यथैवादयुतफः लद्वयग्रहणेन कल्पे। ऽधिकारविधिः । स्राप्त्यादिहब्दीविधातुर्मित । दृष्टिविषयानाप्रादिगुगान् विधातुमित्यर्थः । उत्पत्तिविधिनैव दृष्टिप्राप्रेः । पृथगु-पासनाविध्यभावादिति । वद्यमायाफलविधिष्ठोपासनेात्पतिविषयत्वेन स्वतन्त्रोपासनान्तरविध्यमावादित्यर्थः । न चाच मा भूदयमुत्पत्तिविधिः । यथायुत्रग्रन्थस्वारस्यानुरोधेनोद्गीयावयवत्वविशिष्टप्रणवह्रपात्रयसमर्पेणपरे।य-मस्त्विति वाच्यम् । एकपदमुत्योपासनान्वितस्य विधेस्तदतिलङ्घनेन विशेषण-संक्रान्तिकल्पनाऽनौचित्यात् । श्रन्यया से।मेन यजेतेति विधेरप्यधिकारविधि-लभ्ययागानुवादेन सामगुगमाचविधित्वक्रत्यनाप्रवङ्गादिह रसतमत्वादिगुगविः धिषु चिष्वपि विनिगमनाविरहाततत्रुगविशिष्टोपासनाविधित्वस्य कल्पनीय-तया बहुविशिष्टविधिबहूपासनाविधिकल्पनागैरवप्रसङ्गाञ्च । ऋषि च । गै।एया वृत्तेरिति टीकायामध्यासपचे गै।ग्री वृतिः सिद्धवत्कृत्य व्यवहृता विशेषगपचइव तस्मिन्नपि पत्ते लवगैत्र किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन् पत्ते दृष्टिविधिलाभाष्यं गै।णी वृतिरवश्यात्रयणीयेत्याह ॐकारउद्गीथदृष्टि-विधा हीति। सादृश्यलवणागर्भा खलु गाँगी । ततस्वोद्गीयगब्दस्य ४०९। ६

^{*} श्रत्र वृतीयम् ग्रन्ययात्वाधिकारणं पूर्णम्।

[†] रसतमगुणेति २ पुः पाः।

यदोङ्कारे गाँगी वृत्तिराष्ट्रीयेत तदोद्गीयदृष्टिविषयत्वम् । श्रमी पिष्टपिरखाः मिष्ठाः क्रियन्तामित्यव सिंहाकारमिव साध्यसादृश्यं गृहीत्वा उँकारमुद्गी- यदृष्टिविषयं कुर्वेनुपासीतित्यये पर्यवसानं कतु शक्यमिति दृष्टिविधिक्तंभ्येत । श्रवयवावयविस्वन्धमूलकलचणाययये तु सा न लभ्यतहति । उद्गीथदृष्टि-विषयत्वादाङ्कार उद्गीथ इत्यर्थ इति । गौणवृत्याययये श्रोमित्येतदः सरमुद्गीयमित्यस्येव तद्ये। लभ्यतहत्यथे: ।

800 : 99

गै। एयां लच्लियार्थहारा ऽर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तेव्यवधानमाहिति । लच्लीयार्थी मुख्यार्थसादृश्यम् । ननु भाष्यस्वारस्यान्मुख्यार्थे यत्प्रवृत्तिनिमिनं तस्यान्यचारोपेण शब्दस्य वृत्तिगीणी वृतिरिममिनेति प्रतीयते ।
टीकायामव्यिधकरणीपक्रमे तथैव गीणी वृत्तिलिखिता । इह लच्लागीएयोः
सिन्नकषेविप्रकषेप्रदर्शनभाष्यव्याख्यानावसरे मुख्यार्थसादृश्यं लच्चियत्वा तद्द्वारेण तद्वत्यर्थान्तरे वृत्तिगीणीति लच्चितलचणाद्ध्या सा टीकाकारैराचार्यश्च
बच्चते किमर्थमिह भाष्यस्वारस्यपरित्यागः । भाष्योक्त श्वारोप एव हि
प्रकृतीपयोगी प्रसिद्धश्च । तथा हि श्रध्यासपचे नाम्नि ब्रह्मत्वादेराङ्कारे उद्गीयत्वादेराराप्योपासना वर्णिता तथापासना च नाम्नि ब्रह्मश्वदस्य ब्रह्मत्वारापेणाङ्कारे उद्गीयशब्दस्याद्गीयत्वारोपेण च वृत्तावेव घटते तस्मादारोपपच
पव प्रकृतीपयोगी । प्रसिद्धश्च स एव लोके वेदे च । लोके तावत् ।

किमसुभिर्गलितेर्जडः मन्यसे मिय निमञ्जत भीमसुतामनः । मम किल श्रुतिमाह तद्यिकां नलमुखेन्द्रुपरां विबुधः स्मरः ॥ इति ।

श्रव नलविरहातुरया दमयन्त्या चन्द्रं प्रत्युपालम्भः क्रियते ।
मृतानां मनश्चन्द्रे लगतीति प्रतिपादयन्ती यचास्य पुरुषस्याग्निं वागयिति
बातं प्राणश्चनुरादित्यं मनश्चन्द्रमित्यादिश्रुतिं दृष्ट्या खलु दमयन्ती मृता
चेदस्या मनः स्वस्मिन् लग्नं भवेदिति प्रत्याशया मां मार्ययतुमिच्छसि
सा चडस्य तव प्रत्याशा निष्मला यतः सा श्रुतिः नलमुखचन्द्रविषयिति
विबुधा मन्मयो मह्ममुण्दिष्ट्रवानिति । एवं श्रुतेश्चन्द्रान्तरविषयत्ववर्यानं
भलमुखे चन्द्रत्वाराएयव संगच्छते । एवस्

^{*} म्निपितिरिति नेषधपुस्तकेषु पाठा दृश्यते ।

श्रमतुर्वेदने। ब्रह्मा द्विबाहुरपरे। हरि: । श्रभानते।चनः शम्भुर्भगवान् बादरायगः ॥

बत्यचापि बादरायणे ब्रह्मत्वाद्यारोपे एवं चतुर्वदनत्वादिप्रसिद्ध-ब्रह्मा येकैकगुणवैकल्यवर्णनं स्वारस्यमञ्जते । म्रत्यल्प*मिदमुदाहृतम् । सर्वचारोपप्रमाणा एव कार्यसरणयः । एवंभूतेष्वारोपेषु सादृश्यं व्यङ्ग-विषयतया कविभिविवत्यते न तु गै। गविविवयतया । अत एव हुपके-गोगमा व्यक्यंतदत्यानङ्कारिकसमय: । तथा वेदे उप्यात्मानं रथिनं विद्धिर् शरीरं रथमेव चेत्यादिष्वात्मशरीरादिषु रथिरथादिभावारेषः सुप्रसिद्धः। अजामेकामित्यादिमन्त्रे प्रकृतावजात्वकल्पना असै। वा आदित्या देवम-ध्वित्यादावादित्यमगडले मधुत्वकल्पनेत्यादिकमपि सुप्रसिद्धमेव । इत्यं वेदे आरोपमूलां शब्दवृतिं शरीरहृषकविन्यस्तगृहीतेरिति कल्पने।पदेशाच मध्वादिवदविरोध इति च सूचकारो ऽपि स्पष्टमाह । तस्मादिह लिवत-लचगारूपा गाणीति व्याख्यातुमयुक्तम्। न च लचगागाय्याः सन्निकर्षविप्रकर्ष-प्रतिपादक्वयाख्येयभाष्यर् स्तर्य तथा व्याख्यानं मुख्यार्थमाचात्संबन्यमूना लचणा सिन्नकृष्टा मुख्यार्थवृतिगुणसमानगुणाधिकरणत्वह्रपपरम्परासंबन्धमूला गै।गी विप्रकृष्टेत्येवं भाष्यतात्पर्यापपतेरिति चेदुच्यते । यथाभाष्यमारापमूना गै।गोत्येव टीकाकारागामाचार्यागामव्यभिमतं तदधिकरगोपक्रमटीकातज्ञा-ख्यानाभ्यां स्पष्टम् । सन्निकर्षविप्रकर्षभाष्यं गै।एयारे।पमूला न भवति किं तु षादृश्यलवणामूलेति ये पूर्वमीमांसका वर्णयन्ति तन्मतानुषारेणापि याजयितुं शक्यमिति वैभवातया व्याख्यातम् । पूर्वमीमां स्कैहि तत्सिद्ध्ये टीकायां यजमानः प्रस्तर इत्यच प्रस्तरे यजमानशब्दस्य यजमानत्वारे।पेण वृतिने भवति किं तु तत्कायकरणत्वहृण्यजमानसादृश्येनेति महता यत्नेनापपा-दितम् । वस्तुतस्त्वचापि यजमानत्वारोपेण वृत्तिरित्येव युक्तमुत्तरम् । बर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हियंजमानः प्रस्तरे। यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोतीति संदर्भे। रोहितेन त्वा अन्तर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वा यजमान: प्रस्तरो यदेतै: प्रस्तरं प्रहरित देवाश्वरेव यजमानं स्वर्गे लोकं गमयतीति संदर्भश्च संगच्छते । बर्हिष उपरि यत्प्रस्तरस्यासादनं तदेव

^{*} ऋस्वरूपमिति २ पु· पा· ।

यजमानस्यायजमानादुत्तरीकरणिमिति वचनं हि बहिषि प्रस्तरत्वारीपे प्रस्तरे यजमानत्वारीपे च सत्येव संगच्छते । तथा रोहितेन त्वेत्यादिभिर्मन्त्रेः प्रस्तरस्याहवनीये स्वगा लोक म्राहवनीय इत्यर्थवादान्तरमुतेः प्रहरणं प्रचेपणिमिति वचनमि मन्त्रेषु देवाश्वत्वस्य प्रस्तरे यजमानत्वस्याहवनीये स्वगत्वस्य चारोपणव संगच्छते । एवं सत्यि वार्तिकादिषु यदारोपप्रच्छादनं तद्वेदप्रामाण्यसंरचण्ययसनितया । यद्यपि कद्ररोदनादासदर्थमवलम्ब्य विधेयस्तुती तात्पर्यवर्णने प्रामाण्यस्य न चितः तथापि

प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्व चन मर्कटाः। नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगाचरे॥

रतिन्यायमवलम्ब्य वेदप्रामाग्य*प्रतिषेधकारगं कियते। ऽप्यवकाग-स्यालाभायारोपपद्यः प्रौद्या प्रच्छादितः । श्रलं विस्तरेगं ॥

391 608

सर्वाभेदादन्यत्रेमे॥ १०॥

ननु केषितिकवाक्यमिति । एवंशब्दः सिन्नहितावलम्बन इत्ये-तावता शाखान्तरोत्तं विस्तृतिकं न व्यावर्तयित तस्याप्यनुमानतः सिन्न-हितत्वेनैवंशब्दपरामर्शनीयत्वादिति शङ्कार्थः । सिन्नधापितमेवैवंशब्दः परा-मृशित न प्रमाणान्तरसिन्नधापितमिष । श्रन्यथा गामानयेत्यच गोरिव प्रत्यवोपस्थापितघटस्यापि कर्मतया उन्वयप्रसङ्गादिति परिहारार्थः । फलविधिपरे इति । तथा य एवैवं विद्यादित्यादि तदमृता भवति यदमृता देवा इत्यन्तं तच फलवाक्यम् ।

विद्यैक्यद्वारा प्राप्तशाखान्तरीयफलसंबन्धानुवादादिति।
ननु कीषीतिकशाखायां तदमृता भवति यदमृता देवा इति प्राणदेवतासायुक्यं फलमुक्तम्। शाखान्तरे तु छान्दोग्ये बृहदारण्यके च क्येष्ठ्यश्रेष्ठ्यम्हणफलं तद्बुहदारण्यके स्वानामिति विशेषणाक् ज्ञातिमध्ये वयसा गुणेन
चाधिक्यहणमेहिकमेव तत्कृतः शाखान्तरीयफलानुवादसंभव इति चेदुच्यते। कीषीतिकशाखायामिवास्ति शाखान्तरे उप्यनाम्नातविष्ठप्रत्वादिगुणाः
प्राणिवद्या। श्रत एव भाष्ये कीषीतिकप्रभृतीनामित्युक्तम्। तेषु प्राणदेवता-

^{*} वेदवलामाग्रंति ३ पुः।

[†] अत्र चतुर्थे व्याष्ट्रिकरग्रं पूर्णम्।

षायुच्यं फलमुक्तमस्तीत्याचार्यागामाशयः। ननु क्वान्दोग्यबृहदारग्यके।कच्छेः ष्ट्रायेष्ट्रगुणनाभा ऽपि प्राणदेवतासायुच्यह्रप एव तत्सायुच्यस्य तद्गुणान्वय-रूपत्वाद्वहदारएयके ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीत्येतदनन्तरमपि च येषां बुभूषति य एवं वेदेति वाक्येनान्येषामपि येषां क्येष्ट्रश्च श्रेष्ट्रश्च भवितुमि-च्छति तेषामपि च्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवतीति च्येष्ठाश्रेष्ठायोरीहिकामुष्मिकसाधाः रग्यस्यात्तत्वात् । गवं फलाभेदापपादनेन* पूर्वपचिद्धान्तयार्विद्येश्यिसुः वत्कारयोगात् । तस्मात्फलानुवादेनान्यव्यावृत्तिपरते। तिर्धुत्तेव । ननु पञ्चाग्नि-विद्यावैश्वानरविद्यादिफलवाक्येष्विष गवं श्रयते तेषामिष शाखान्तरप्राप्रफ-लानुवादेनान्यव्यावृतिपरता स्यादिति चेत् । श्रस्तु । पूर्वपिचयः का द्यानिः । श्रव सेद्धान्तिकन्यायव्युत्पादनेन तेष्वनुषसंहारशङ्कानिरासे। भविष्यतीति। ननु सत्यमित्यादिटीकायामशैब्दस्यापि शाखान्तरीयगुणजातस्य शाद्धा-न्वया युक्तः श्रव्यभिचरितक्रतुषंवन्धिजुहूपस्यापितस्य क्रताः पर्यतान्वय-तथेहाऽव्यभिचरितवसिष्ठत्वादिगुग्रासंबन्ध्युपास्यफ्ले।पस्थापितस्य विषष्ठत्वादेरन्वयसंभवादित्युक्तमिति प्रतिभाति । तन्न युक्तम् । शब्दोषस्यापि-तस्येव शाब्दान्वयनियमात् पर्यातावाक्ये ऽपि न लिङ्गोपस्यापितस्य क्रतारन्वयः किं तु जुहूपदलितस्य । पर्याताया जुहुाकृतिमानार्थत्वे वैयथ्ये स्यादिति जुहूगदस्य तद्वति क्रता लचणा स्वीकृता। न चेह कस्य चित्यदस्य शाखा-न्तरीयगुणजातलचणायां किं चित्कारणमस्तीत्याशङ्कां वारयति सत्यम-शाब्दं शाब्देनान्वेतीति।

भवति शान्द्मिति । स्व†शाखाम्नातवत्परशाखाम्नातमि शाब्द 80८ । ५ मेव शाब्दत्वे ऽपि कीषीतिकशाखागतैवंशब्दायीवगतिसमये शाखान्तरा-मातं गुणजातं शब्देन ने।पस्थितं‡ किं तु स्वशाखामातं तत्पूर्वापरानेकः वाक्यविहितं तदाशब्देने।पस्थितं तदानीमशाब्दमपि शब्दमूलप्रतिपत्यास्पद-मेतत्प्रकरणास्नातगुणत्वेन क्रोडीकृतम् एवंशब्दो गाचरयेदिति यवं तर्हि याखान्तराम्नातमपि गुणजातमेतद्विद्यापंबन्धिगुणत्वेन क्रोडीकृतं स गाचरयतीत्यस्तु प्रधानभूतविद्याघटितप्रकरगानुप्रवेशापेवया विद्यानुप्रवेशे

* फंबमेदाऽमुपपादनेनेति २ पुः पाः। ‡ नेापस्थितं चेदिति २ पुः पाः। *

[†] स्वयब्दे। नास्ति १ पुः।

४०८। ९ लाघवादिति भावः । उपास्यफलप्रत्यभिज्ञानादिति फलप्रत्यभिज्ञा-नमुपपादितम् । स्यादेतत् । विषष्ठत्वादीनां कीषीतिकशाखाम्बाताः यामुदाहृतप्राणविद्यायामुपमंहारा न युज्यते विरोधात् । तथा हि । बाचा वसिष्ठत्वं वाग्मिन: सञ्चवहारजननेन वसुमतासंवादकत्वं चनुषः प्रतिष्ठात्वं चत्रुप्मतः समविषमभूतलादिप्रदर्शनेन प्रतिष्ठासंपादकत्वं श्रीवस्य संपन्तं वेदशास्त्रतदर्थेश्रवगादिसंगादनेन संपत्करत्वं मनस आयतनत्वं सक्-चन्द्रनादिविषयत्वज्ञानहृपभागायतनत्विमिति तत्तद्वाक्यशेषादानुसारेण स्थि-तम् । त्रते। यदहं वसिष्ठे। इस्मीत्यादेर्यदहं वसुमनासंपादनसमयो इस्मि त्वं तद्विषिष्ठे। ऽपि मत्यामर्थ्ये व्य त्वदधीनत्वातवैतत्यामर्थ्यमत्यादिरथे: । इदं च प्राग्यस्य वागादिगततत्कायेषंपादनसामध्येनिमितत्वरूपं वसिष्ठत्वा-दिकं कान्दोग्यवाज्ञसनेयकगतप्राणविद्यायासुपप्रदाते । तथाः प्राणीचिक्रमि-षायां वागादीनामपि क्रमेण प्रसक्तिवर्शनेन तेषां स्वकार्यकरणसामर्थ्यस्य प्राणा-धीनत्वात् । क्रीषीतक्षिशाखायां दशमाध्याये यत्प्राणविद्यास्त्रानं तनापि वसिः ष्ठत्वादिकमुपपदाते । तब हि यो ह वै ज्येष्ठं च येष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीत्यारभ्य छान्दोग्यबृहदारएयक्ररीत्येव प्राग्रस्य च्येष्ठ्यः म्रेष्ट्रगुगावत्वं वागादीनां विषष्ठत्वादिगुणकत्वं मुख्यप्रागस्य वागादीनां च श्रेष्ठ्यविषयपरस्परविवादेन ब्रह्मसभागवर्णनं यस्मिनुत्कान्ते शरीरेन्द्रियाऽ= नवस्थिति: स श्रेष्ठ इति ब्रह्मवचनं तत्पिरिचिकीषेया वागादीनामेक्रीकस्य .शरीरादुत्क्रम्य प्रयेटनं तदा शरीरस्येन्द्रियागां च यथापूर्वमवस्थानं प्राणस्या-ल्क्समग्रवृत्ते। तेषां विशरगं तता भीतानां वागादीनां मात्क्रमीस्त्वनः श्रेष्ठ इति मुख्यप्राग्रं प्रति वचनमित्येतत्सवै क्रमेग्र वर्णितम् । प्राग्रे वागदिः गतवसिष्ठत्वादिगुगसमर्पगमाचं नातः क्रीषीतिकशाखायां चतुर्थाध्याये ऋघाता नि:श्रेयसादानमित्यारभ्य या प्राणविद्या ऽञ्जाता तस्यामुत्तरूपं वसिष्ठत्वाः दिकं प्राणे नापपदाते । तत्र हि प्राणाऽनधीनकार्यत्वं वागादीनामुक्तम् । शरीरमाचस्य प्राणाधीनस्थितिषंचारादिमत्वमुक्तम् । अथाते। निःश्रेयषादानं सर्वा वै देवता ऋहंश्रेयसे विवदमाना अस्माच्करीरादुच्च मुस्तट्टा हमूतं शिश्ये अधैतद्वाक् प्रविवेश तद्वाचा वदन्छिश्यएव । अधैनचुत्तुः प्रविवेश तद्वा-

^{*} विचन्द्रत्वादिनेति पुः पाः।

चावदञ्चत्वा पश्यिक्त्रिश्याव । अयैनत् श्रोषं प्रविवेश तद्वाचा वदञ्चता पश्यक्रेषिण शृग्वत् शिश्ये एव । अथैनन्मनः प्रविवेश तद्वाचा वदञ्चत्वा पश्यत् श्रोषेण शृग्वत् मनमा ध्यायत् शिश्ये एव । अथैनत् प्राणः प्रविवेश तत्तत एव समुतस्थाविति । तस्मादुदाहृतकेषितिकशाखास्नातप्राणविद्यायां विष्ठुत्वाद्युपसंहारा न युक्त इति चेदुच्यते । वागादीनामिषवदनमा- पस्य प्राणानधीनत्वोक्ताविति गाष्ठीषु सञ्चवहारक्षिजननेन वसुमतासंपादकः त्यहृपं यद्वसिष्ठत्वम् एवमादिकं शरीरस्थितिसंवारापेशं प्राणाधीनिमत्येतदिः हाप्यनुमतमेवेति वसिष्ठत्वाद्युपसंहारे न का प्रयनुपर्णतः ।

डशब्दा ऽप्यर्थ इति । तथा इत्यव तथा उ इति द्वे पदे इति भावः । प्राणात्मत्वप्राप्त्या प्राणमायुच्यप्राप्ता श्रथ वा कल्पान्तरे प्राण-देवताभावप्राप्ताः ॥

ञ्जानन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

संयद्वामत्वाद्य इत्यादेयथाविधि व्यवस्थेत्यन्तस्यायमथेः ।
श्राविषुक्षेषप्रस्नार्थमुपास्यगुगत्वादये। संगद्वामत्वादये। दथ्यदिष्येयाः ।
श्रातः कालान्तरभाविफलेट्टिश्यकगुग्यविश्विष्ठव्रह्मोपासनाविधिप्रयुक्तं फलापूर्वमभ्यपगन्तव्यं तत्ययुक्ताश्चेतिकर्तव्यताहृषा धर्माः कर्तव्यत्वेनोपदिष्ठस्य कथं
कर्तव्यमित्याकाङ्वायामित्यं कर्तव्यमित्युपदिश्यमानस्ततत्प्रकारिवशेषः खविवित्वकर्तव्यता सात्वपूर्वप्रयुक्तिति पूर्वतन्त्रे सप्रमाद्ये व्युत्पादितम् । तदित्यं
यदापि यागेनाऽपूर्वे कृत्वा स्वगं भावयेदिति विधिना यागकर्तव्यता ऽप्यवगम्यते तथापि तत्र न प्रकाराकाङ्वा ऽस्ति किं चिदुद्धिय द्व्यत्यागहृपस्य
लेकिकस्य तस्य निर्चातप्रकारत्वात् । न ह्योदनं पचेत्युक्ते कथमिति
प्रकारविशेषाकाङ्का जायते जायते तु घृतपूरं पचेत्युक्ते । तथेहाऽपूर्वकर्तनव्यताया श्रानिचीतप्रकारत्वातत्र कथमाकाङ्कायां तदितिकतंत्र्यताहृपतयोपदिश्यमाना धर्मास्तत्ययुक्ता इति तदपूर्वमियते। धर्मानपेवतद्वित लोकतस्तत्पिरमागाऽनवगमाद्यव यावतामन्वयस्तावद्विस्तद्ववतीति विध्यनुसारेगावगन्तव्यत्वात् । यथाविधि व्यवस्थेति । यवं चानिर्चातपरिमाग्रत्वादि-

^{*} अत्र पञ्चमं स्वीभेदाधिकरसं पूर्णम्।

त्यस्यानिश्चातपरिमाणधर्मसाध्यत्वादित्यर्थः । श्रपूर्वबहुत्वाभावेन यथाश्रुतानन्वयात् । श्रयं वा ऽवान्तरापूर्वाभिप्रायं सर्वमिदं वाक्यं योजनीयम् ।
बहुगुणविधिष्ठब्रह्मोपासने हि पाठक्रमेण गुणचिन्तनेषु बहुषु जायमानेषु
प्रयाजाद्यपूर्ववद्वहून्यवान्तरापूर्वाणि भवन्ति तत्प्रयुक्ताश्च भवन्ति उपास्यफलाः । श्रङ्गापूर्वाणामपि तदङ्गुणप्रयोजकत्वातेषामियतास्त्रपं परिमाणमनिश्वातं विध्यधीनं निर्वातमिति यथाविधि व्यवस्था ।

यावर्त्रयो म्रान्तय इति । निर्गुणप्रकरणेषु गुणवैशिष्ट्राम्नानस्य निष्प्रधानभूतनिर्गुणप्रमित्यर्थत्विद्धार्थं गुणवैशिष्ट्र्यांशं त्यतुं चानत्वानन्दत्वा-दोनामन्यतमगुणवैशिष्ट्रप्रवणे ऽपि विरोधस्पूर्त्तये प्रकरणान्तराम्नातगुणे।पर्ष- हारे कर्तव्ये विनिगमनाविरहान्नानाप्रकरणाम्नानात् धर्वगुणे।पर्षहारः कार्यः । न चैवं धगुणप्रकरणाम्नातसंगद्वामत्वादिगुणानामिषि निर्गुणप्रकरणा उपंसहार-प्रसिक्तः । सिन्नदानन्दत्वानामुपपंहारस्यानृतजडदुःखात्मत्वपरिच्छिन्नत्वाऽना-त्मत्वभ्रान्तिनिवारणेनेव संगद्वामत्वादीनामुपपंहारस्य क्षिचिद्भ्रान्तिनिवर्तनेन सिन्नदानन्दापरिच्छिन्नप्रत्यगात्मभूतब्रह्मस्वष्ठपष्ट्रपप्रमित्युपयोगित्वाभावादिति भावः ॥

EP 1 308

श्रांध्यानाय प्रयोजनाभावात्॥ १४॥

व्रह्मस्वभावभृतेति । सत्तादिसामान्यानि घटत्वादिवदुर्मिस्वभावभूतानि श्रश्रादिपत्वं तु प्रतियोगिसापेचम् श्रस्वभावभूतमित्यथेः ।
न सर्वेवंक्योरिन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः पुरुषस्य परत्वं शब्दवृत्या प्रतिपादाते
इन्द्रियादिभ्या प्रशादीनां क्रमेण प्रतिपादनदर्शनात् । न चैकं वृणीते द्वौ
वृणीते बीन् वृणीते इत्यच चयाणां वरणस्य विधाननार्थसिद्धम् एकस्य
द्वयाच्च वरणमिव पुरुषस्याव्यक्तात्परत्वप्रतिपादनेनार्थादीनामिन्द्रियादिपरत्वमर्थसिद्धमनुवदितुं शक्यं तथेहार्थतः सिद्ध्यसंभवात् । तस्मातेन तेन
वाक्येनार्थादिपरत्वमि प्रतिपादनीयमित्यतः सर्वेषां वाक्यानां पुरुषपरत्वप्रतिपादनमाचे तात्प्रये कल्पयितुं न युक्तमिति भावः । द्दष्प्रयोजने
संभवतीति । यद् ग्राम्याणां प्रशूनां प्रयसा जुहुयाद् ग्राम्यान् प्रशून् शुचा

^{*} अत्र बष्टम् ग्रानन्दाधिकरणं पूर्णम् ।

ऽपेयेत् यदारग्यानामारग्यान् जांतेनयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुमयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारग्यान् । श्रयो खल्वाहुरनाहुतिर्वे जांतेलाश्व गवीधुमाश्वेति पयमा ऽग्निहोषं जुहोतीत्यत्र ग्राम्यारग्याशुहिं पाराहित्येन प्रगस्तये।रि जांतेलगवीधुमयवाग्वे।येदपेचया ऽपमपेस्तत्त्पयो ऽत्यन्तं प्रगस्त-मिति पयःप्राणस्त्यप्रतिपादनार्थे जांतेलगवीधुमयवाग्वे।विधिमहृपार्थेवादे। न तु विधिः । ग्रवमिन्द्रियाद्यपेचया उत्तरे।तरोत्मधेवधेरव्यक्तादि परः पुम्व इति पुम्वपरत्वप्रतिपादनगव तात्पर्यम् । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यथा इत्यादिस्तु नत्तत्प-रत्वप्रतिपादममहृपस्तव्येषः पुम्वपरत्वप्रमितिहृपे दृष्टुफलार्थेत्वे संभवति उपा-सनाद्वारमादृष्टुगर्थेत्वायोगात् । भूमपरत्वप्रमितिहृपे दृष्टुफलार्थेत्वे संभवति उपा-माद्यपासनातत्फलश्रवणस्येवावेन्द्रियाद्यपासनातत्फलश्रवणस्याभावेनावान्तर-तात्पर्यमल्पनाऽयोगात् । न च स्मृत्यनुसारेण तत्कल्पनं स्मृतेः सांख्यकल्पतत्व-विषयत्वेन श्रुतेरानुमानिकाधिमरणाः क्तन्यायाच्छरीरेन्द्रियादिविषयत्वेन च स्मृ-तेः श्रुत्यनुसारित्वाभावात् । श्राचार्येर्थाख्यातेन प्रकारेण स्मृतेः सांख्यकल्पिताहं-क्षारादिविषयत्वाभावे ऽिष श्रुतिकल्पितरथाश्वप्रयहादिविषयत्वादिति भावः । ॥

ञ्चात्मगृह्वीतिरितरवदुत्तरात्॥ १६॥

860 1 3

महासूतसर्गीपसंहारात्पादसंगितिरित । श्रये वत्त्यमाणे महाभूतसर्गानुपसंहारद्वि पादार्थे श्रनेकविषयवाक्योदाहरणपूर्वकं विद्यामेदपूर्वपत्तं कृत्वा विद्याग्यसमर्थनेन गुणे।पसंहारस्यानिद्धपणात्पादसंगितनी।स्तीति
यो मन्यते तत्पिरते।षाथे वर्णकान्तरमारभतहत्यथे: । यद्यपि निर्गुणविद्यासु
गुणे।पसंहारमाचं विचाय्यं न तु विद्येक्यमित्युक्तमाचार्ये: पादारम्भे श्रानन्दादयः इत्यिथकरणे च निर्गुणविद्योक्यमनाचित्येव गुणे।पसंहारमाचं चिन्तितं
तथापि नैतिसमन्निथकरणे सगुणविद्याधिकरणेष्विवानेकविषयवाक्यस्पर्थोऽस्ति । किं प्रथमाध्यायधिकरणेष्विव कस्य विद्विषयवाक्यस्याथेविशेषनिधीरगमाचं तत्र्यथमाध्यायएव सङ्गतमिति यो मन्यते तत्परितोषाथे वर्णकान्तरारम्भ इति तात्पर्यम् । विद्येक्यगुणे।पसंहाराऽनिद्धपणादित्यस्य सर्वामेदाधिकरणादिष्विव विद्येक्यस्यानन्दाधिकरणइवानेकविषयवाक्योदाहरणपूर्व-

^{*} व्याः सूर् अर ९ पार ४ सूर् ९। 🛨 अत्र स्थासम् **त्राध्यानाधिकरणं** पूर्णम् ।

[‡] व्याः सू मा ३ पाः ३ सूः १९। १ व्याः सू ऋ ३ पाः ३ सूः १०।

४१२ । २ कगुणे। पर्धहारस्य चानिह्न पणादित्यर्थः । भिन्नार्थी पन्न मेणेति । त्रात्मा-नात्मसु सतासामान्ययोगेन प्रयुज्यमानः सच्छदः सतासामान्यस्यैव वाचकः। विशेष्यं नामिधा मच्छेत् चीणबुद्धिविशेषणे इति न्यायात् । सन् घट इत्याः दिप्रयोगे तु घटशब्दादिसामानाधिकरण्यादुर्मिपर्यन्तता । न च सदेव ह्याम्येदमित्यव धर्मिपर्यन्तपद्रसामानाधिकरस्यम्,स्त । ततः सतापक्रमाच्छा-न्दोभ्यवास्यमात्मे।पत्रमाद्वास्याद्विचार्थमिति विद्यामेद इति पूर्वपचयती-त्यर्थः । ननु च्छान्देग्यइति । श्रस्तिधाताः सत्तावाचिनः शतृप्रत्ययान्तः सन्सब्दः सत्ताविशिष्ट्रधार्मवाची सता त्वात्ममाचवृत्तिः प्रपञ्चस्यानिकीचात्वा-दित्याकाशशब्दवदेकव्यक्तिवचन इत्युपन्नमस्यासंदिग्धार्थत्वं शत्यमुपपाद-यितुम् । ऋते। यथा वासः परिधनदत्यच वासः शब्दस्य न्वविशेषे पर्यव-सानमिति संदिग्धार्थस्य चौमे पर्यवसानार्थम् एतद्वे सर्वदेवत्यं वासा यत् चौममित्युपसंहारापेचा गवमिह सच्छन्दस्यात्मनि पर्यवसानाथं ने।पसंहाराः पेदा ऽस्तीति शङ्कार्थः । अभ्युपेत्यापि सच्छन्दस्य सामान्यवाचि-त्विमिति । श्रात्माऽनात्मसाधाराय्येन सताविशिष्टमाचवाचित्विमिह सामा-न्यवाचित्वं न तु सतासामान्य गाचित्वम् । त्रात्मह्रपविशेषपर्यवसानातिवि-राधापतेः । श्रुतिद्वये ऽपि विद्यैक्यइति । ननु सक्तशाखास्विषि निर्गुण-विद्येक्यमस्ति तस्मिन् सत्यप्यानन्दवल्लीवतर्दनाख्यायिकाकठवल्लीमुग्डकादि-षूपक्रमभेढेा दृश्यते तथेहाय्युपपदाते काच विशिष्योपक्रमभेदफलप्रश्नः डचाते । सत्यपि सक्तराखाम्नातनिर्गुणविद्येक्ये विशिष्य च्छान्दोग्यवाजः सनेयक्योनिर्गुणविद्येक्यमुच्यमानमत्यन्तसादृश्यविशेषकृतं भवितुमहेति तथा-त्यन्तसदृशयोर्पक्रमभेदस्य किं फलमिति प्रश्नः । अनयोरीपसंहारिक-कारश्व सदात्मे।पक्रमभेदेनैव भवति नान्ययेत्युपक्रमभेदफलं न्यायसंग्रहे ४१३ । ३ विवरणाचार्यम्तं दर्शयति तद्यथेति । त्रयमर्थः । तन्त्रमधीत्यच तन्त्र-स्पदयोः श्रेते सामानाधिकरगये वाच्यार्थयोः सर्वज्ञत्विकिञ्चिज्ज्वत्वादिवि-रुद्धधर्माक्रान्तये।रभेदायागेनानुपपन्ने पति तत्परिहाथै तत्वंप्रदयोविरुद्धविः शेषणांशत्यागेन ब्रह्मजीवस्वस्रुपमाचे लवणा ऽऽसीयते तथा लक्समाणाविष

^{*} ब्रह्मकाभेदेनेति = पुः पा ।

ब्रह्मजीवै। भेदेनैव व्रतीयेयातां लच्चकाट्य ननुप्रविष्टस्यापि हि भेदस्य तत्व-मिति नामभेद्रप्रयुक्ता प्रतीतिरनिवाया । श्रयीव ज्योतिरित्यादी नामभेदस्या-र्थभेदप्रत्यायकतायाः क्रुप्रत्वात् । ततश्च भेदकप्रतीतावय्यघटमानस्याभेदस्य माचा द्वेद प्रतीत्या ऽत्यन्तम् घटन। स्यात् । त्रता भेदकवि रोषणयोखि भेदः स्यापि त्यागार्थे लच्चणान्तरमाश्रयणीयं तदीस लचणान्तरं तत्वंपदयारेवेति युनरिव नामभेदत्यागाय लज्ञणान्तरमात्रयणीयमित्यनवस्या भवेतत्परिहा-राय नन्यमाणनादशायामेत्र प्रत्यग्ब्रह्मैश्यब्रह्मप्रतीतिदशायामेव शाब्दस्या-भेदस्य प्रतीतेनीसभेदन्यायलभ्यो भेदो ने।न्मज्जति । ऋतस्तत्वंपदार्थै। जीवन ब्रह्मपर्यन्ते। लचणीया तत्पर्यन्तलचणा च लचणीयार्थप्रसिद्धिमपेचते । तच छ।न्दोग्यवाक्यं तत्वमसीत्यतः प्राक्तनं तदये त्वमर्थेपर्यन्तमानयति सर्वेवि-ज्ञानप्रतिज्ञानादिना वाजसनेयिवाक्यं स वा यय महानज स्नात्मेत्यतः प्राक्तनं त्वम्य तद्येपर्यन्तमानयति त्रत जध्वे विमाचाय ब्रहीति प्रश्नातरतालि-ङ्गेन । त्रतः परस्परापकारहृषप्रयोजनैक्याद् विद्येश्वमपि । यदापि तत्पदार्थे .. विशेषणांश्वत्यागाय कान्देग्ये वाचारम्भणादिश्वनिरूपकरोति त्वंपदार्थे विशे-षणांशात्यागाय वाज्यनेयके अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यस — ङ्गत्वयुनिस्पकरोतीत्येवमपि परस्परे।पकारे। वर्तुं श्रक्यः तथापि स्पष्टत्वात्तमंशं विहाय तन्वंपदार्थयोर्जावब्रह्मपर्यन्तताप्रतिपादनेन परस्परापकारकत्वमुक्तम्। यतेनेयमपि शङ्का निरस्ता रहापि वर्णके विद्येश्यं गुणापमंहारे। वा न निद्धार्थते किं त्वेतरेयकवाक्यपूर्ववर्णकड्व छान्दे।यवाक्यस्य प्रतिपासविशेष्यमाचं निर्द्धा-यंते विद्येक्यचिन्तापयंवसानकल्पनायं परं वाजसनेयिवाक्यमपि उदाहृतम्। इदं पूर्ववर्णके उप्युदाहृत्य किमैतरेयकवाक्ययार्विद्याभेद उत विद्येक्यमिति शुक्यं विचारियतुमिति । क चिश्रहसणे। जीवैश्यप्रतिपादनमित्यच जीवस्य ब्रह्मेश्यप्रतिपादन चेापसंहारार्थमुपकर्तुर्ब्रह्मणा जीवपर्यन्तताया जीवस्य ब्रह्म-पर्यन्ततायाश्चोपक्रमे प्रतिपादनस्य छान्द्राग्यवाज्ञसनेयक्योरेव सद्वावात्पर्व-पचे सत्तामामान्यविषयतया छान्द्रोाग्यवाजसनेयक्योरिव जीवविशेषजीवसा-मान्यविषयतया रेतरेयकवाज्यनेयक्याविद्याभेदस्योपषाद्यितुमशक्यत्वाच्च जीवविशेषे जीवसामान्यविषयतया वचनानामुपसंहारेण विद्येक्यापपते: 🕆 ॥

^{*} स्व चिदिति नास्ति २ पुः। * † श्रत्राष्ट्रमम् त्रात्मगृङ्गित्यधिकर्णं पूर्णम्।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १६ ॥

ज्यातिष्टोमाङ्गत्वेनार्थवानिति । मीमांसकैर्दर्शपूर्णमासयानी नृतं वदैदिति श्रयते स निषेधः क्रत्वर्धः तेन ये। दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठन् तदुपयोगिद्रव्यसंपादनार्थितया पुरुषाये निषेधमुल्लङ्घाऽनृतं वदेतस्य क्रेवलं पुरुषार्थनिषेथातिलङ्घनेन प्रत्यवायमाचं क्षि तु क्रत्वर्थनिषेथातिक्रमेण क्रतोर्वेगुग्यमपीति निर्णीतं कर्षिकरग्रे । इह नेदाहरग्रमादरग्रीयमिति न्यायमनुस्तत्य दर्शपूर्णमामपदस्याने च्यातिष्ट्रामपदं निवेशितम् । च्योति-ष्ट्रोमप्रकरणे ऽपि वा नानृतं बदेदिति वाक्यान्तरं दृष्ट्वा न्यायसाम्येन तिन्न-वेशितम् । श्राचमनपर्यालो चनयेति । श्रनग्नतावादः सावादाचमनस्य न स्तुतिर्भवित किं त्वाचमनीयानामगं वासस्वकीर्तनात्तद्द्वारेगाचमनस्तुते। पर्यवसानं वाच्यं तदपि न संभवत्याचमनस्याविधेयत्वादित्यर्थः । अनग्न-तासंकल्पपर्या लो चनयेति । अनग्नतासंकल्पा विधेयः । सर्वाङ्गदृष्टिवि-धिसाहचर्यात् । लम्भुको ह वासे। भवत्यनग्ना भवतीति छान्दाग्ये फलार्थ-बादश्रवणात् । छान्दोग्यकाणवशाखयात्रीसस्त्यकीर्तनवदाचमनविधेरश्रवणेन तप वासस्त्वक्षीतंनएव विधिपर्यवसानस्य वक्तव्यत्वाच्च । त्रता विधे-येनाविधेयस्य स्तुतिकल्पनमत्यन्तमन्याय्यमित्यर्थः । प्राण्विचाङ्गत्वेन यदाचमनं विधीयतइति । प्राणद्वारा सर्वकर्मसाधारणाङ्गात् स्माताचम-नादन्यत्प्राणविद्यायाम् त्रमाधारणाङ्गम।चमनान्तरं विधेयमभ्युपगम्यते स्माती-. त्सर्वेषाचारणात्प्राणाग्निहोषादन्यदेव वैश्वानरविद्याङ्गं प्राणाग्निहोषं तदा नैमितिकेन नित्यस्य प्रमङ्गिसद्धकार्यतया ऽऽवृत्यनपेचणादेकमेवाचमनमु-भयकार्यार्थमङ्गीकरगीयमिति कल्पनागै।रवं भवेन्न सिद्धान्तइत्यर्थः †॥

898 1 38

समान एवं चाभेदात्॥ १६॥

ऋग्वेदे यजुर्वेदे चेति । सामवेदे यजुर्वेदे च ज्यातिष्टेामः मूय-त्रहति पूर्वमीमांसकैलिखितम् । इह तूदाहरगानास्यया ऋग्वेदे इत्युक्तम् । श्रय वा सामवेदएव ये।निग्रन्थोत्तराग्रन्थरूपसामाधारऋक्संहितावन्वादृग्वे-द्रथब्देनातः । सिद्धान्तितं भेद्लत्त्एइति । श्रेषलव्यो इति लेखनीय

^{*} व्याः सूरं श्ररं २ पारं ३ सूरं ३३ । ा भन्न नवमस् कार्यास्यानाधिकस्यां पूर्णम् ।

प्रमादाल्लेखकैमेंदलचणे इति लिखितम्। तृतीयाध्याये हि वाक्यपादे भूय-स्त्वेनामययुती*त्यधिकरणं प्रयागविधिस्तच निर्णीत इति उच्चैक्टेचा क्रियते उपांशु यजुषा उद्धे: साम्बेति वाक्ये: ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैरनुष्ठाप्यानां कर्मगां क्रमादुचैष्ट्रोपांशुत्वाचैष्टुरूपाः स्वरा विहिताः । यस्मिन्वेदे यस्य कर्मणः प्रयोगविधिस्तत्कर्म तेन वेदेनानुष्ठाप्यते प्रयोगविधिमूलत्वादनुष्ठा-नस्य । ऋतो च्यातिष्टोमस्य सामवेदे यजुर्वेदे च साधिकारविधिश्रवणे सति तस्मिन् कतरस्य वेदस्य स्वरो भवतीत्याकाङ्घायां यजुवैदस्य स्वर इति निर्गेतुमङ्गभूयस्त्वेन यजुर्वेदप्रयागविधिस्तिसिन्नधिकरग्रे निर्गोत इत्यर्थ: । प्रकृते विद्येक्याऽधिद्धिदूषणं प्रत्याच्छे यतात्रापीति । ऋङ्गभूयस्त्वं प्रयोगः विधेरेव निर्णायकमुत्पतिविधिनिर्णयानुपयागीति दूषणमनूदा निराकरोति न चाङ्गभूयस्त्वमिति । अङ्गुमाकल्यधीमापेचं प्रयोगविधिकल्पनं यचाङ्ग-बाहुल्यं तचाङ्गधाकल्यधीभेवति न तु यचाङ्गानामल्पीयस्त्वं तचापि । न हि महति तरुषगडे कित्रियतरुहानेपि वनबुद्धिवत् पञ्चषट्तरुवृन्दे वनबुद्धि-भेवति । श्रता ऽङ्गभूयस्त्वं प्रयोगविधेरेव नियामकं नात्पतिविधेरिति प्रकृता-न्षयोगवाद्यभिष्रायः । प्रयोगाऽविनाभूतत्वेनेति । प्रयोगविधिव्याप्यस्य प्रयोगविधिसमव्याप्रम् उत्पतिविधिं प्रत्यपि व्याप्यत्वमस्तीति भावः ‡॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि॥ २०॥

४१६ । ११

विषयशुद्धार्थे विद्योपक्रमयृतिमुदाङ्कृत्य विष्येगिति स्राप इति ।
स्रापा ऽच पञ्चाग्निवद्यायामापः पुरुषवचसे। भवन्तीत्यचेहामुच च संचरतां
जीवानामिव प्रथमजीवस्य हिरएयगर्भस्य शरीरारम्भार्था भूतान्तरसहिता
स्राप उच्यन्ते सूच्यावस्थास्ता एव इदं सवं व्याकृतं समस्तं जगद्धिरएयगर्भशरीरसूपम् अये नामसूपव्याकरणात्प्रागासुः नान्यद्विकारजातमासीदित्यर्थः। तावेतावादित्याचिपुरुषावन्योग्यस्मिन्नादित्यपुरुषो ऽचिपुरुषश्चादित्यपुरुषे परस्परोपकारं कुर्वन्ते। प्रतिष्ठिते। एव स्रादित्यपुरुषः स्रस्मिन्नचिपुरुषे रिश्मितः प्रकाशदानेनानुग्रहं कुर्वन्गतिष्ठितः। स्रिवपुरुषः स्रमुक्मिनादित्यपुरुषे प्राग्रेरनुग्रहं कुर्वन् प्रतिष्ठितः। प्राग्रेरादित्यपुरुषस्यानुग्रहस्तस्य

^{*} की सूर अर ३ घार ३ सूर २०।

[†] इन्दे द्वात २ पुः पार् खगडे द्वात् १ पुः पार ।

[‡] अत्र दशमं समानाधिकरणं पूर्णम्।

प्राणमूनम्ह्रपत्वातयात्वं च तस्य पुरुषविद्याधिकरणे श्रवितमसीत्यादिमन्त्र-चयव्याख्यानेन स्पष्टीकरिष्यते * ॥

39 1 98

संभृतिद्युव्याययि चातः॥ २३॥

नन्वाचिदैविकविभूतिब्रह्मप्रत्यभिद्यानमात्रमन्यवास्तातगुणानामुपर्ध-हारे न हेतुः वैश्वानरपोडशकलादिविद्यास्तातगुणानामपि परस्परे।पर्धहारप्रध-ङ्गादित्याशङ्क्य तदुभयप्रत्यभिद्यानमाविमह ने।पर्धहारहेतुन्वेन विवितितं किं तु विध्ययवणेन खिलग्रन्थपठितत्वेन चे।पष्टब्धं तदित्याह यद्यपीत्यादिना।।।

४१६ । १२ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्बानात् ॥ २४॥

षुस्षे। वाव यज्ञं इत्यादिखण्डद्वये विषयविवेकार्थमपेचितानि तच तच स्थित।नि वाक्यानि संकलस्य दर्शयति पुरुषा वावेति । ता अस्य दीचेति मुनिपाठ: सा इस्य दोचेति दोचाशब्दमामानाधिकरगयेनाथानुसारादेकवचनेन पठितम् । यद्धसित जवति यनमैथुनं चरित स्तुतशस्त्रेरेव तदेतीति श्रुतिर-र्थते। उनूदिता । शब्दवत्त्वसामान्यादिति धंपतिहेतुभूतं साम्यं श्रुतिवि-विचितं स्वयं विवृतम् । तं चेदेति मन् वयि कि चिदुपतपेदिति श्रुतिपाठः । किं चिदित्येतह्याख्यानायं व्याध्यादीत्युक्तम् । ऋचितमसीत्यादितनमन्त्रचये पुरुषयचे चवनदेवतात्वेन प्रस्तुनानां प्राणानां सूरमहृपमाधिदैविकमादित्यां-त्मक्रमचितमित्यादिशब्दैम् चाते । ऋचितमचीणमचतं वा ऋचुतं स्वस्वहः पादप्रच्युतं प्राणमंशितं प्राणहृपं च सूरमतत्वात्सम्यक् तनूकृतं च प्राणसूच्म-हृपं साविचं तन्वमित्येतत्वेते ऋचै। भवतः त्रादित्यवस्य‡रेतस उद्वयं तम-सस्परीत्यादिना साविचमन्त्रद्वयस्य यज्ञस्त्रयप्रतिपादिनार्थप्रतिपादकत्वेनावत-तरणात्स्पष्टम् । ननु कान्दाग्यवृहदारग्यकगताद्गीयविद्यये। बहुतरप्रत्यभिचाने सत्यप्यल्पवेद्धप्यमाचेण भेदो ऽन्ययात्वं शब्दादित्यधिकरणे व्युत्पादितः कय-मिह छान्देग्यतैतिरीयकाम्बातपुरुषविद्ययोर्बहुतरवैरूप्ये जायति मरगावभृथ-त्वसाम्यमाचेणामेदः शङ्काते । उचाते । उद्गीयविद्ययार्वहुतरप्रत्यभिचाने सत्यप्यपन्नमभेदात्प्रधाने।पास्यभेदाच्च भेद उत्तः । इह तु छान्दे।ग्ये यत्पस्वस्य

^{*} अत्र एकादर्थ संबन्धाधिकरणं पूर्णम्। † अत्र द्वादशं संभृत्यधिकरणं पूर्णम्। ‡ आदितप्रलस्येति ९ पुः पाः। ई जैः अ सूः ३ पाः ३ सूः ६।

यच्यत्वं प्रधानमुपास्यमुपक्रान्तं तदेव तैतिरीयके ऽपि विदुषा यच्चस्यैति सामानाधिकरण्याद्विद्वत्संबन्धिनः कस्य चिद्यचस्य तचाऽसंपादितत्वाच्च यचावयवा

गव हि तच संपादिताः । जतः प्रधानसाद्ध्य्यादवयवासाद्ध्य्यमृष्ठाकपालत्वद्वादश्कपालत्वादिवद्विकल्पयिष्यते । एकमिप प्रधानमेव ह्यनुरोध्यं न बहवी

ऽपि गुणाः । जत गव यूपप्रकृतिमुंख्यः खादिरो यदा तनुत्वेन तच्चणादिसंस्कारायोग्ये। लब्धः कदरस्तु स्यूलस्तद्योग्ये। लब्धः तदा बहूनां संस्कारणास्त्राणामनुग्रहाय कदरो ग्राह्य इति पूर्वपचे एकस्यापि मुख्यस्यानुग्रहाय

खादिर गव ग्राह्यः जसंभवतां संस्काराणामस्तु लोप इति सिद्धान्तितं

षष्ठे इत्यधिकाश्रङ्कया ऽच पूर्वपचे इत्यमधिकाश्रङ्का इह त्वसाधारणगुणप्रत्यभिचानाद्विद्येश्यमिति पूर्वपचयतीत्यवतारिकया पुरुषयचत्वमुभयचाय्यद्विगि
ष्टमिति द्येकाग्रन्थन च दर्शिता भाष्याद्युक्तप्रकारेण विदुषा यचस्येत्यच वैयधिकरण्यकल्पनाद् बन्धमाणामात्मादिषु यचमानादिकल्पनामाले।च्य तदर्थे
समूहस्य यचत्वेन प्रकरणलब्धेन विद्वत्संबन्धित्वेन चानुवादसंभवाच्च जवा
प्युपक्रान्तप्रधानमेद ग्वास्तीति सिद्धान्तः ।

विधादार्थभेदात्॥ २५॥

४२१। १

सितिधिलक्णमिति । यद्यपीतिकतेत्र्यताकाङ्कालवर्णं चतुर्थं सिन्
धिस्तु स्थानप्रमाणावान्तरमेदरूपं पञ्चमं प्रमाणं तथापि मीमांसकै: स्थानप्रमाणविशेषरूपो ऽपि सिन्धिस्तव तव प्रकरणशब्देनापि व्यविष्ट्रयते । गोदीहनस्य प्रकरणात्प्रणयनरूपात्रयलाम इत्यादिस्थलेषु तद्यावहारमनुस्थ्याव
सेनिधाविष प्रकरणत्वे।क्तिरितिकर्तव्यताकाङ्का पारिभःषिकं प्रकरणं सिन्धिर्लीकिकप्रकरणमिति विशेषः । काम्येष्टीनाम् इत्यादेविशेषसंबन्धा दृष्टः
इत्यन्तस्यायमथः । काम्येष्टिकाग्रेडे प्रमथमिन्द्राग्निदेवत्यं काम्येष्टिद्वयं तते।
वैश्वानरदेवत्यं काम्येष्टिद्वयमित्येवंप्रकारेण काम्येष्ट्यः पठिताः । काम्ययाच्यानुवाक्याकाग्रेडे प्रथमिन्द्राग्निदेवत्यं याच्यानुवाक्यायुगलद्वयं तते। वैश्वानरदेवत्यमित्येवंक्रमेण याच्यानुवाक्यामन्त्राः समाम्नाताः । तच काम्येष्टिकागडस्य याच्यानुवाक्याकाग्रेडस्य च समाख्यायाः संचाया ग्रकत्वात्सामान्यतः

^{*} खादिरापादानत्वेनेति पुः पाः।

त्रित्रत्र त्रयोदशं पुरुषविद्याधित्ररणं पूर्णम्।

संबन्धः सिध्यति एतासामिष्टीनामेते याच्यानुवाक्यामन्त्रा इति विशेषस्तु संबन्धः प्रथमाया इष्टेः प्रथमं याच्यानुवाक्यायुगलं द्वितीयाया द्वितीयमित्येवं- द्वृपः सिविवशादिति । अविष्ठिकाग्रहस्य मन्त्रकाग्रहस्य च संज्ञैक्येनेष्टीनां मन्त्रागां च संबन्धो मीमांसकैनीकः किं तु मन्त्रकाग्रहस्य काम्ययाच्यानु वाक्याकाग्रहमिति संज्ञया । आचार्येस्तु न्यायसंग्रहोक्तं समाख्यालवग्रमनु स्थ्य संज्ञैक्यमुक्तम् । न्यायसंग्रहे हि समाख्या ग्रीगिकी संज्ञेति मीमांसकी-क्त्रकारं विहाय प्रकारान्तरमाग्रितम् । प्रदेशद्वयान्त्रात्याः संबन्धिनिमत्तं संज्ञेक्यं सोमाख्या यद्यातिमुक्तिहोमानामिग्वर्थेचं नयतु प्रजानिवत्यादमन्त्रागां च संबन्धिनिमत्तमाध्वयंवसंज्ञैक्यमिति । अवापीष्टिमन्त्रकाग्रहयोः काम्येष्टि-काग्रहमित्येवमादिक्ष्पैका संज्ञा ऽस्तीत्याचार्याग्रामिमग्रायः । इह सिविवन्थादिक्ष्पैका संज्ञा उस्तीत्याचार्याग्रामिमग्रायः । इह सिविवन्थादिक्ष्पैका संज्ञा उस्तीत्याचार्याग्रामिमग्रायः । इह सिविवन्थादिक्ष्पेका इति यदुक्तं तचाप्यस्ति मीमांसकानां विमतिः ।

ते खल्वित्यमाहुः। द्विविधस्तावदाम्बानसादेश्यहृपः क्रमः यथासंख्या-म्बानं सिद्धध्याम्बानं चेति। तचाद्येने।दाहृतानामिष्टिमन्त्राणां संबन्धः न तु सिद्ध-धिना भिन्नप्रदेशाम्नातानां तेषां परस्परमिन्नध्यभावात् । मिन्नधिना तु शुन्धध्वं दैव्यायेति मन्त्रस्य सान्नाय्यपाच्युन्धने । विनियोग इत्यता उच सन्निधियोब्दः सादेश्यमाचे यथासंख्यह्वपविशेषपर्यवसायी व्याख्येय: । ननु प्रकृते मन्त्रकर्मगां विद्यामित्रध्याम्नानमस्त्यते। दाष्ट्रीन्तिक्रमाह्नव्यायान्यते। लब्धमामान्यमंबन्धानां विशेषसंबन्धमाचे सिव्विधः प्रभवित यथा प्रकरणापादितक्रत्वपूर्वसंबन्धानां शुन्धनमन्त्रादीनां सान्नाय्यपाचादिसंबन्धे । न च इह सामान्यसंबन्धापादकं प्रकरणमस्यतः सन्निधिरव न प्रभवतीत्युदाहर्तव्यम् । सत्यमित्यमुदाहरणं न हि यथा दर्शपूर्णमाधाबारभ्येत्यादिटीकायन्येन प्रकृते प्रकरणाऽभावं प्रदर्शयता ऽवगन्तुं यक्यमिति तद्विहाय प्रकरणान्तरेण दाष्ट्रान्तिकसाह्ययार्थ-माचाँग्रेयथां संख्यादाहरणं कृतम् । दाष्ट्रान्तिके हि तदुवनिषदास्त्रामिके द्वीभिविद्याभिर्मन्त्रकर्मणां सामान्यसंबन्धापादकं कि विद्यास्तीति प्रतिषिपाद-यिषितम् । तच यथा काम्ययाच्यानुवाक्यानां बह्हीभिरिष्टिभः सामान्य-संबन्धापादकं समाख्येकामस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तोदाहरग्रम् । अङ्गप्रधान-यारित्यादिपूर्वपचोपपादकयन्यस्यायमाज्ञयः । यथा मांग्रहग्यादिविकृतीनां

^{*} **मात्राय्यताशुन्धने द्वति १ पु**ग्राः ।

क्षिप्रोपकारप्राकृताङ्गधंबन्धेन प्रथमभाविना नैराकाङ्द्ये ऽप्यामनहोमादीनां प्रधानान्वयमाकाङ्गाणां मञ्जिषानतस्तामामाकाङ्गात्यापनाद्यभिव्यक्तेन प्रकर्णेन मामान्यमंबन्धिमद्द्रौ मञ्जिषानादामनहोमादीनां यथामामध्येमारादुपकारक-त्वादिना उन्वयस्तथेहापीति।

भाष्यगतस्यासांत्रत्यस्य व्याख्यानं सिन्निधिरिति। अकस्मादि- ४२१। २४ त्यस्य व्याख्यानं विना विषयेणेति। विना फलेनेत्यर्थः। अर्थवन्वे संभवतीति द्युपन्नान्तम्। अप्रियतुम्। अङ्गोकतुम्। न युक्त इति।
न होत्यवत्यस्य नर्जा युक्त इत्यवान्वये। द्यितः। अनेन सिन्न्येः साफव्यसंभवे निष्मले। ऽसावङ्गोकतुं न युक्त इति भाष्यार्थे उत्तो भवति। ननु
तदर्थे शास्त्रादिहेतुभिर्मन्त्राणामर्थेविववा नास्तीति पूर्वपचे प्राप्ते अविधिप्रस्तु वाक्यार्थे* इति सूचे इक् लोके इव मन्त्रेष्विप वाक्यार्थेविवचा ऽस्तीत्येनावन्मावमुच्यते न तु तेषां प्रयोगसमवेनार्थप्रकाशेनेनापयागः। अतः
प्रयोगसमवेनार्थेत्वादिदीका उनुपपचेत्रत्याशङ्क्य तात्पर्धगत्या तावत्पर्धन्तः
सूचार्थे इति व्याचेष्ठे लोकवेदयोरिति। तत्सर्वार्थभविशेषादिति।
अनारभ्य विधानानां प्रकृतिगामित्वमिति निर्णयार्थस्य पर्णमय्यधिकरणस्य
षष्ठपादादिमस्य पूर्वपवसूचं सर्वार्थमप्रकरणाः दित्येवंद्धणं तदिहार्थेतः पठितम्।
तत्सर्वार्थमविशेषादित्येवंद्धणं तु शेषलवणे तृतीयपादे पीष्णप्रपणाधिकः
रणस्य पूर्वपचसूचम्।

न प्रवर्ग्यसंबन्धविशेषहेतुत्विमिति ज्ञापनार्थं इति । यदापि प्रवर्ग्यस्य ज्ञोतिष्टोमसंबन्धहृपे संबन्धिवशेषे हेतुत्वमुपषदामस्त्युपसदुप-स्थापिते एव ज्योतिष्टोमे प्रवर्ण्यसंबन्धस्य बीधनीयत्वात् तथापि न तद-भावज्ञापनार्थत्विमहोपसदा सहत्यस्योत्तं किं तु प्रवर्ग्वीपसदीरङ्गाङ्गिभावहृप-संबन्धविशेषाभावज्ञापनार्थत्वम् । तेन पुरस्तादुपसदामित्यादिवाक्यं प्रवर्ण-स्योपसदुपस्यापितक्रत्वङ्गत्वबेधकं मा भूदुपसदङ्गत्वबेधकमस्तु राजन्य-वाविष्ठानां नाराशंसे द्वितीयः प्रयाज इत्यवेत्रोपसदामित्यव षष्ट्याः शेषि-विषयत्वे।पपतेरिति गङ्का पुरस्ताच्छब्दसन्वाद्विग्योगलवर्णे षष्टीयं न शेषि-

^{*} जै∙ सू॰ श्र∙ ९ पा॰ २ सू॰ ४०।

[†] जै॰ मूं॰ ऋ॰ ३ पा॰ ह मूं॰ ६

विषया। न च प्राप्रानुवांदेन पूर्वकालत्वे विधीयमाने उङ्गाङ्गिभावा इपि विधातुं शक्यते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति परिहारसूचनेन व्यावित् । एवमेव चतुर्था-ध्याये पुरस्तादुपसदां सै।म्येन प्रचरन्तीति राजपूर्यान्तर्गतवाक्ये सै।म्यं व-४२३ । ३ रूपसदोरङ्गाङ्गिभावा विधीयतद्ति पूर्वपचो निरस्तः । इतरपदानामपि समवेतार्थत्वमिति । यद्यपि निर्वापमन्त्रे सविचादिपदान्यसमवेतार्थान्येव श्रमवेतानामपि समवेतित्रिशेषणतया ऽभिधानमदृष्टार्थम् । ऋत एवं तेषां प्रकृतिष्वनूह इति नवमाध्याये निर्णोतं तथापि तद्विशिष्टाग्न्यर्थनिर्वापहरूप-समवेतार्थेपर्यवसानाभिप्रायेण समवेतार्थत्वमुक्तम् । तदिह सन्निधिरिति । यदि सिर्जिथिवीक्यगम्यमधे प्रत्याख्यातुं प्रवर्तेत तहीव बलवता वाक्येन सित्रिधिबीध्येत न त्वेवमस्तीत्यथै: । ननु विरोधाभावेन प्रबलप्रमागालभ्य-विनियागद्वयाभ्युपगमे बलाबलाधिकरणविरेधिः स्यात् श्रुत्यादिभिः क्षः चन विनियुक्तानां विरोधाभावेन लिङ्गादिभिरन्यचापि विनियोगोपपतेरित्याशङ्क्याह तद्नेनेति । तचाप्येवमेवास्त्वित पूर्वपत्यायय इति भावः । ह्वाः समान-कर्तृत्वमवगम्यतइत्यच ह्वा इत्यस्यार्यमाह क्तवाप्रत्यस्येति । ह्वाप्रत्यया-दिति व्याख्यातव्यं षष्ट्रयन्तपाठस्तु लेखकप्रमादागनः । धातुसंबन्धे प्रत्यया इति सूचाद्धातुषंबन्धइत्यस्थानुवृत्या ५नुवृतस्य द्वयोधीत्वर्थयोर्गुगाप्रधान-भावेन संबन्धा ऽर्थ इत्येतदुपपादयति धातुसंबन्धइत्युक्तइत्यादिना । धातारित्येकत्वाधिकारादिति हेतु: धातुद्वयात्यत्ययविध्यनुपपता । धातु-द्वयापती त्वेकस्य धाताः स्वेनैव संबन्धायागा हेतुः । समानकर्तृकत्वा-देकप्रयोगतामिति । यद्यपि शरदि वाजपेयानन्तरं बृहस्पतिसवस्य कालः वयन्ते कर्तव्य इति चतुर्थएव निर्णातत्वाद् बृहस्पतिसवस्य तह्यतिरिक्तमकः लाङ्गमहितवाचपेयप्रयोगात् पृथक् प्रयोगा ऽस्ति तथापि स्वाराज्यफलायि-राजबूयकर्चे अप्रयुक्तं महाप्रयागै श्यमस्तीत्यागयः । प्रयोगो भिद्येतेति । महाप्रयोगैक्यमपि न भवेदित्यर्थः ।

४२४ । ११ न चैकमेव वाक्यं दूरस्थं कर्म सन्निधापयति अन्याङ्गत्वेन च वि-धत्तइति युज्यतइति । सन्निधिना विपरिवृत्तौ सत्यां वाक्यं विधिमाचपरे दृष्टम् । यथा ऽग्निहोचविधिसन्निधी श्रूयमाणं द्रधा जुहोतीति वाक्यम् । यच न सन्निधिस्तचेकेन वाक्येन विपरिवृत्तौ कृतायाम् अन्यद्वाक्यं विधिपरं दृष्ट्रम् यथा गवामयनादिगतेन्ये।तिगैारायुरित्यादाहःक्रृप्रिवचनेन्ये।तिराद्यांभ्यानानमेकाहकतुह्रपाणां से।मयागानां विपरिवृत्ती कृतायां यं कामं कामयते तमेतेनाप्रोतीति वचनान्तरेग तन्के प्रदेशतया फले विधानस् । ग्रवमेव प्रकर्णान्तराधिकरणे वार्तिककृतेतद्व वनमुदाहृत्ये।क्तम् ग्रकेन वचनेन पर्युपस्थाप्यापरेग फले विधीयन्तहति । न चेह तथा वाक्यद्वयमस्ति । न चेतद्वाक्यं प्रसिद्धम् वृह्णपतिस्वप्रत्यभिद्धापनार्थेभेवास्तु प्रत्यभिद्धापनावैयर्थ्याय तस्याङ्गत्वेन विधिः कल्प्यतामिति वाच्यम् । क्षाप्रत्ययश्ववणाद चेव वाक्ये वाजपेये।तर्काले वृह्णपतिस्वविधेरत्यङ्गीकर्त्तेच्यत्वात् । तस्मात्यत्यभिद्धानाभिधानहृष्यव्यागरद्वयावेशे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्विधानावश्यंभावेन प्रत्यभिद्धानविरहे स्ति कर्मान्तरविधानमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । मतद्वयेपि संमतमितिः । मतद्वयन्माचार्यमतं गुक्रमतं च ।

सत्यमभ्युपेत्यवाद् इति 🔏 किमथे समाधीयते | मीमांसकानां ४२४ । १५ मुद्राभङ्ग इह चिक्रीषित एव कृत इति किमिति नेाच्यते विधानं प्रत्यभिचानं चैकस्मिन् वाक्ये न संभवतीति मीमांसकमुद्रा हि नि-रालम्बना प्रत्यभिचानं पदकृत्यं त्रिधानं वाक्यकृत्यमित्येकस्मिन् वाक्ये तदुभयसमावेशसंभवात् । अन्यथा आज्यंभागा यजतीत्यच का गति: । न हि तचाज्यभागानां व्यतिरेकेण प्रसिद्धाज्यभागयाः प्रत्यभिचापकमस्ति । न च चादकः प्रत्यभिचापकः । चादकलापाङ्गीकाराद्म वा तच विधायकम-न्यदस्ति । न च प्रत्यभिच्चापनावैयर्थ्याय विधिः सल्पनीया ऽस्त्विति शङ्कितुं शक्यम् । क्रृशोपकारप्राकृताङ्गविषयप्रत्यचविधिना नैराकाङ्च्येग हि तच चादकलाप इध्यते त्राज्यभागय।रिति चेद्विधि: कल्पनीय: । चे।दक एव किमिति न कल्प्येन तथात्वे हीतिकर्तव्यताकाङ्का प्रकामं परिपूर्णा भवेत् । त्राज्यभागै। यजतीत्येतच्च यदाग्नेयाष्ट्राक्षपाले। उमावा-स्यायां भवतीतिवदनुवादमाचं स्यानस्मादाज्यभागै। यजतीत्यचैव विधानं प्रत्यभिचानं चेत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवमेवातः भाष्यादिष्वपि । एवं तर्हि मासाग्निहे। चमि नित्याग्निहो चात्र भिरोत । नित्याग्निहो चस्यैव नाम्ना प्रत्य-भिचापितस्य तचापि विधानसंभवादिति चेद् ऋस्तु का हानि: । संप्रति-

^{*} मतहवेन समानमिति २ पुः पाः।

पत्नं हि नित्याग्निहोचस्य प्रकरणान्तरे ऽप्यग्निहोचनाम्ना प्रत्यभिचानम् ।
यया यतपयब्रास्त्रणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे चातुर्मास्येषु गृहमेथीयप्रकरणे च
स* यवाग्वेतां राचिमग्निहोचं जुहोतीति अश्वमेथप्रकरणे च वाग्यतस्येतां
राचिमग्निहोचं जुहोतीति । एतेन थातुना पूर्वापरीभूनतया प्रतीतस्य नाम्ना
प्रत्यभिचानं न संभवतीत्यिष यङ्का निरस्ता । कथं च थात्वर्थोपस्यापकत्वाभावातन्नामत्वमग्निहोचशब्दस्य भवेत् । ननु विहितस्य नित्याग्निहोन्
चस्य पुनर्विधानाऽयोगेन विधियोग्यकर्मान्तरपरत्वावश्यंभावेन तत्परतन्त्रं
नामापि कर्मान्तरपरं स्यादिति चेद् न । स्वातन्त्र्येण विहितस्यापि
नित्याग्निहोचस्य सचाङ्गत्विसद्वये पुनर्विधानसंभवेनाख्यातस्य भेदौदान्
सीन्ये सित कांस्यभाजिन्यायादाख्यातेनेव नाम्ना ऽनुवर्तनीयत्वान्नाम्नो
ऽप्रसिद्धार्थतायामाख्यातपारतन्त्र्ये ऽपि प्रसिद्धार्थतायामाख्यातस्येव नामपारतन्त्र्याच्च । न चैवं सित प्रकरणान्तराधिकरणविरोधः । तस्य धात्वथाभेदे ऽप्यथ्यायार्थभूतो भावनाभेदः स्वतन्त्रपरतन्त्रविध्यायतो ऽस्तीत्येतत्परत्वात् । उत्तं च वार्तिककृता तिस्मन्नधिकरणे ।

नाम्ना धात्वर्थमानं च सन्निधाप्येत शक्तितः । भावना त्वनुषस्थानाद्विद्यमाना न वार्यते ॥ इति ।

ननु तथापि उत्तं क्रियाभिधानं तच्छुतावन्यन विधिप्रदेशः स्या†दिति सममाधिकरसेन मासाग्निहोने नित्याग्निहोन्यमीयां नामा ऽतिदेशं प्रति-पादयता विरोधः स्यादिति चेन्न । तस्य नित्याग्निहोन्यप्रकरस्व मासा-गिनहोन्यस्यले ऽपि देवताविधानकृताऽग्निहोन्ननामः प्रवृत्तिनिमिनाभिव्य-तिनेस्तित्यस्पुटशितकत्वाभिप्रायत्वात् । प्रत्यवाद्गुग्यसंयोगात्क्रियाभिधानं स्यातदभावे ऽप्रसिद्धं स्या‡दिति तदधिकरस्यूचेण तथा तदमिप्रायस्पुटी-करणात् । तस्मात्स्वतन्त्रवृहस्पतिसवस्यैव वाजपेयाङ्गतायां न किचिद्धिः रोध इत्येवं सद्धान्तिकः पचा ऽभ्यपगन्तं युक्तः । त्रत एव विवरणान्वार्येरि पुरुषार्थस्य सीनामणिवृहस्पतिसवादेरिनचयनवाजपेयादिप्रकरणान्तरेषु ततत्वक्रमाङ्गतया विधानं सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतम् । तस्मादभ्युपेत्य-न्तरेषु तत्तत्वमीङ्गतया विधानं सिद्धवत्कृत्य व्यवहृतम् । तस्मादभ्युपेत्य-

^{*} स इति नास्ति च पुः। † जै. सूः ऋः ७ पाः इ सूः ९। ‡ जै. सूः ऋः इ पाः इ सूः ४।

वाद (र्हात न वक्तव्यमिति चेत् सत्यम् । अभ्युपेत्यवादत्वेक्तिरेवेयम् । एतावट्टरविवेचनाऽसमधान् त्रिनेयान् प्रत्यभ्युपेत्यवाद*) रूपा । ऋष वा उङ्गं बृहस्पतिसवः क्रमान्तरमित्यभ्यपगतवतां मीमासकानां क्रमीन्तरत्वपचा ऽप्यभ्युपेत्यवादरूपे।स्तीत्येतत्परेयमभ्युपेत्यवादत्वे।तिः । गुरुण हि निबन्ध-नटीकायामङ्गमै। चामणिबृहस्पतिसवये।: क्रमीन्तरत्वं प्रसाधितवतापि विव-रगटोकायामकर्मान्तरत्वं वयबहृतम् । एविनदं मीमांसकदृष्टा न व्यवस्थि तमुदाहरणिमिति मत्वैवं तन्मते व्यवस्थितादाहरणं खदिरत्वादीत्युदाहर-गान्तरमन्विष्टम् ।

नाङ्गाङ्गित्ववाधकमिति । नामा प्रसिद्धये।र्द्वर्शपूर्णमासयाः सामः ४२४ । १९ द्रञ्येग प्रसिद्धस्य से।मयागस्य च प्रत्यभिज्ञानातेषां च साधिकारत्वेन विनिगमनाविरहात्र किंचिदङ्गन्वेनान्यविधानं शश्चिमित्यर्थः । ननु से।म-यागे त्रिधियवणं तस्याङ्गचेन विधाने‡ विनिगमक्रमस्तीति चेदुच्यते । सामस्य दर्शपूर्णमामाङ्गन्वे तद्वि हृतीनां दीवणीयादिसामयागाङ्गेष्टीनामणि सा ऽङ्गं स्यादिति वीवणीयादिषहितस्य मेामयागस्य मिद्धा दीचणीयादीनां साङ्ग-त्विषिद्धिः सामयागपहितानां दोचणीयादीनां पिद्धाः सामयागस्य साङ्गत्विसि-द्धिरिति परस्पराश्रयः स्यात् । तत्परिहाराय दीचणीयादिषु से।मयागव्यति-रिक्तैष्टिकविध्यन्तरातिदेशः कल्पनीयः । दर्शपूर्णमासयाः सामाङ्गत्वे विधेर्गु-गापंक्रमणं कल्पनीयमेवं प्राप्ता किमच कल्पनीयमित्यच विनिगमनाविरहो विवित्तितः ।

ननु क चित्से। मयागप्रकरणे इति । ननूत्पत्तिकालविशय §इति चतुर्थ।ध्यायाधिकरगाप्रथमसूचे यदनुक्रान्तं तच दर्शपूर्णमासाङ्गसामद्रव्यक्या-गान्तरविधिरिति पूर्वपचे। दर्शितः स कथमुपपदाते । ऋस्य वाक्यस्य से।मप्रकर्णे श्रवणातदा हि से।माङ्गत्वेन दर्शपूर्णमासविधिरिति पूर्वपदाः कार्यः । सत्यमिदं वाक्यं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयतइति भाष्यकारमत्या तच भाष्यकारे। तप्रकारेण तदिधिकरणमनुक्रान्तम् इह वार्तिककारमतानुसा-रिटीकोक्तप्रकारेण सामयागे बृहस्पतिसववैषम्यं दर्शितमिति न विरोधः।

^{* ()} एतदन्तर्गती ग्रन्था नास्ति ९ पुः।

[†] कर्मान्तरत्विमिति २ पुः याः।

[‡] विधाने दति बुटितं २ पु॰।

[§] जै. मू. अ. ध पा. ३ मू. ३।

श्रनुवादे लाभमाहेति । प्रकरिणसे।माङ्गतया दर्शपूर्णमासयार्विधा स्वत-न्वाधिकारये।स्तये।रङ्गतया विधानेनाचाणाततः प्राधान्यपरित्यागस्यामावा लाभः । दर्शपूर्णमासे।त्तरकाले से।मयागविधा विधिः समानपदे।पात्तविषये। भवति पचान्तरे तु गुणसंक्रान्ते। विधिः स्यादिति तत्प्रसत्यभावा ऽपि लाभ इति दृष्ट्व्यम् । श्रत एव विनियुक्तविनियोगे ऽपि क्रत्वर्थतया विनियुक्तस्य खादिरादेः पुरुषार्थतया विनियोगान्तरं विनियुक्तविनियोगः ।

४२६ । १६

स्वार्थवाधे श्रुतेः शीघ्रप्रवृत्ते शिति । वाक्यसमपंगीयविशेषण-विशेष्यभावोपेतस्य श्रेतस्य शेषशेषिभावस्य लेङ्गिकविनियोगेन विरोधः समर्थनीय इति श्रुतिवाक्ययोपन्योन्यापेचयोलिङ्गेन विरोधे ऽपि श्रुतेः स्वप्र-मेये वाक्यतः श्रीष्ठं प्रवृत्तेः श्रुतिलिङ्गिवरे।धे एवेदमुदाहरणमित्यर्थः । तथा श्रेतस्य शेषशेषिभावस्य प्रतियोगिविशेषसभपंगेन गुणभूतं वाक्यं प्रधा-नेन च विरोधो लचणीय इत्यतो ऽपि श्रुतिलङ्गिवरोधे एवेदमुदाहरणम् । श्रिप च लिङ्गे बलीयिस यस्य बाधः तिल्लङ्गेन विरुध्यते न चाच बलीयिस वाक्यं बाध्यते किं तु गार्हणत्यश्रुतिरिन्द्रे लचण्या द्वितीयाश्रुतिवी सामीध्ये लचण्या बाध्यते वाक्यं तु पदचयसमिन्याहारह्वं तथैवावितष्ठते तर्हि लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणे लिङ्गवाध्यस्य स्थानं ते इत्यादेः सुमनस्यमान इत्यन्तस्य वाक्यस्य लिङ्गेन बाधे वाक्यद्वयकल्पना ऽस्ति । श्रता ऽपि श्रुतिलङ्गिवरोधे एवेदमुदाहरणम् ।

नन् उपस्थापियतव्य इत्यस्य प्रकाशियतव्य इत्यर्थः कृता लब्ध इत्याकाङ्कायामाह ऋच इति । उपान्मन्त्रकर्ग्य इति सूचेण उपपूर्वातिष्ठ-तेर्धाताः मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदं विहितम् । मन्त्रकरणं मन्त्र-कार्य तद्य प्रकाशनमेवेत्युक्तार्थेलाम इति मावः । के चित्रूपपूर्वातिष्ठते-धातारात्मनेपदं तदर्थं एव समीपावस्थाने मन्त्रकरणके विधीयते समीपा-पस्थानं मन्त्रकरणकं तदा स्याद्यद्यमिधानफलकं स्यात्रथा चेपस्थापिय-तव्य इत्यस्य समीपे ऽवस्थाय प्रकाशियतव्य इत्यर्थे इत्याहुः । नन्वा-चार्यरनेन श्रुतिलिङ्गाधिकरणमध्याचिप्रमिति पूर्वयन्थेन प्रवलदुर्बलाभ्यामिप

^{*} श्रीघतरप्रवृत्तेंरिति ९ पु· पा· ।

प्रमागाभ्यामुभयव विनियोगे। ऽस्तु विरोधाभावादिति पूर्वपद्यः स्रुतिलिहाधिकरणे निराकृत इति सूचितं कथिमह लेङ्गिक एव विनियोगे। न
स्रोत इति पूर्वपद्यः क्रियते । उच्यते । वस्तुतस्त्रथेव स्रुतिलिङ्गाधिकरणे
पूर्वपद्यः । लेङ्गिक एव विनियोगे। न स्रोत इति पूर्वपद्यवचनात् । यथार्थमैन्द्री स्यादित्यधिकरणे निराकृतत्वात् तथापि टोकाकारेरिह गेन्द्राधिकरणं लिखितविद्यः प्रवलस्तदिधकरणपूर्वपद्य एव स्रुतिलिङ्गाधिकरणपूरवेपद्यत्वेन लिखित इत्याद्यार्थरिष तदनुवर्तनं कृतम् । स्रुतेः शेषत्वे
ज्ञाते अनन्तरमर्थे तादशी शक्तिः कल्प्यतइति । स्रानिना सिञ्चे
दित्यव शक्तिकल्पनस्य बाधितत्वादप्रामाण्यमिति भावः ।

गै। एमपि सामर्थ्यमिति । गै। गण्यन्द इह स्वगुणा उन्यगुण वाधा- ४२७ । १९ रययेन गुणयागनिमित्तकत्व्रमाचपरा यागगाणवृत्तिसाधारणः । अत इन्द्र-शब्दस्य यागिकत्वप्रदर्शकेन प्रभवति हि स्वे वितायामित्यादाविमग्रन्थेन न विरोध: । इदि परमैश्वर्वे इति धातोरिन्द्रशब्द इत्ययं योगः प्रदर्शित: । यदि ऋजेन्द्रायवजेत्यादिषूचेणेन्धिधाती रन्प्रत्ययान्ततया निपातननि-व्यव इन्द्रशब्द इद्यते तदा गार्हेपत्ये यागः सुतरां संगच्छते । श्रानावेव खिल्विन्धि दीप्रविति धात्वर्धः सुप्रसिद्धः । ननु श्रेति गार्हेपत्यशेषत्वे सुप्रसिद्धे ऋगाम्नातस्यैन्द्रशब्दस्य तासिन् योगिकी वृत्तिः कल्पनीया । तदेव कयं विध्यति । न ह्यैन्द्रीति तद्धितान्तेन प्रातिपदिकेन इन्द्रशेषतया उनूदिता स्थगाहिपत्यशेषत्वेन तृतीयया विधातुं शक्या । प्रयाजशेषेण हवींष्यभियारयतीत्यच षत्यामपि तृतीयायां प्रयाजशेषतया ऽनूदितस्य हि द्विरभिघारगारीषत्वेन विधानं न संभवतीति तृतीयामविगगय्य प्रयाजशेषं हविष्यु चार्येदिति प्रयाजशेषप्रतिपनिविधानार्थत्वं वाक्यस्य समाम्रितं तथे-हापीन्द्रशेषत्वेनानूदिताया ऋचे। गाहेपत्यशेषत्वेन विधानं न संभवतीति गाईपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रः प्रकाशियतव्य इत्यर्थसमात्रयणं युक्तमिति चेदु-चाते । ग्रेन्द्रीप्रातिपदिकेनेन्द्रप्रकाशकतामात्रहर्णमन्द्रशेषत्वमुच्यते त्विन्द्रोपस्थानविनियुक्तत्वरूपं तद्विनियोजकबुद्धामावात् । इन्द्रप्रकाशकत्वं

^{*} प्रदर्शनं केनेति च पुः पाः ।

[†] सूत्रेग्रेदिधाते।रिति २ पुः पाः।

च न गार्हपत्योपस्थाने विनियोगेन विरुध्यते मुख्यतयेन्द्रप्रकाशकस्यापि गौगावृत्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वसंभवादतो विरोधाभावाद्विधिवाक्ये क्ष चिद्रप्र पदे जधन्यवृत्तिनीभ्यपगन्तव्या । अवश्यं क चिदाप्रयणीया जधन्यवृत्तिर-नुवादके तेन विधिना विनियोज्ये मन्त्रएवाप्रयितव्येति युक्तम् । प्रकरणा-म्नानसामध्यादित्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्बानसामर्थ्यादिति व्याख्यानं कोशेषु दृश्यते तत्याया लेखकप्रमादापादितम् अभिनचयनप्रकरणे खल्वेन्द्रश गार्हपत्यमुपतिष्ठतहति विधिराम्बायते ।

39 1 9€

नतु यथा प्रत्यत्तेणारिनवीध्यते इति । ननु श्रुतिलिङ्गाभ्यां तुल्यब-लाभ्यामस्य मन्त्रस्य गार्ह्वपत्यशेषत्वमिन्द्रशेषत्वं चास्तीति शङ्का न पूर्वपिचणे। युक्ता । लिङ्गादिन्द्रशेषत्वमेवेति हि षूर्वयचः कृतः । तथाशङ्कायां च यया ग्रत्यचानुमानाभ्यां वन्हिबीध्यते इति न दृष्टान्तीकर्तुम्चितं किं तु यथैकस्य पर्वतस्य प्रत्यचानुमानाभ्यां हृदवत्वं विह्नमत्वं चेति दृष्टान्तीकर्तव्यमिति चेत् । उच्यते । लिङ्गेन साचाद्विनियोगे। न कल्पनीय इति प्रतिचायां हि म्रोताद्विनियोगात्कल्पनीयस्यार्थेविप्रक्षणेदिति टीकायां हेतुक्तः स च लिङ्गस्य बाचाद्विनियाजकत्वगङ्कां से।पपतिकामवतार्यतिनावतार-गीयस्तस्य साचाद्विनियाजकत्वे च श्रुत्या हि लिङ्गस्य तुल्यबलत्वमेवायाति नाधिकवलवन्त्रम् । श्रुतेर्लिङ्गसापेचत्वस्य निराकृतत्वादत इह श्रुतिलिङ्गाभ्याः विनियागद्वयमिति पूर्वपचे। ऽपि टीकाशयस्य इत्यभिग्रेत्याभ्यां तुल्यवलाभ्याः मुभयच विनियोग इति शङ्का कृता।दृष्टान्तस्तु श्रुतिविल्लिक्षेनापि स्वातन्त्र्येण स्वविषयबोधनं संभवति वहूिविषयप्रत्यचवत्रद्विषयानुमानेनापि तत्प्रत्यच-निरपेचेण वहूिबाधदर्शनादित्येतावन्माचे याजनीय: । यद्वा इन्द्रे विनियागः श्रुत्येव लिङ्गेनापि बेाधियतुं शक्य इत्यस्मिन्नर्थं दृष्टान्तीयम् । अव दाष्ट्रान्ति-कांश उन्नेयः । इत्यं लिङ्गस्य स्वातन्चे सति फलितं स्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यबन लत्वमवलम्ब्योभयच विनियागाशङ्का एवं लिङ्गयुतिभ्यामित्यादिना दर्शिता तबैवमित्यस्य एवं सतीत्यर्थे इति न किं चिदवद्यम्।

११ । २९ अनुयोग आन्तेप इति । यदापि प्रश्नो ऽनुयोगः पृच्छा चैत्य-नुयोगगब्दः प्रश्ने ऽनुशिष्टस्तयापि शास्त्रेषु प्रश्न आन्तेपपर्यवसायीत्येवं व्याख्यातम् । यत्ततपद्समभिन्याहार इति । तत्यददर्शनादध्याहृतं

यत्पदमित्युभयसमभित्र्याहार उत्तः । तावत्युक्ते इति । विभन्त्रमानत्वे पति पाकाङ्गत्वमिति नचगे विभन्यमानमित्येतावत्युक्ते इत्यर्थः । अर्थैक-त्वविशेषणस्य त्विति । यद्यपि विभक्त्यमानसाकाङ्कत्वमानं तप्रे पर्यास द्यानयति सा वैश्वदेव्यामिन्तेत्यचातित्यामं तचाप्युतरवाक्ये तत्यदसद्भा-वेन विभागे पूर्वसाकाङ्कतायाः सद्वावात् तथापि यजुः शब्दाभिधेयेषु प्रश्लि-ष्ट्रपठितमन्त्रेषु परिमाणं दुर्ज्ञानमिति तञ्जानाय निरूपिते ऽस्मिन् लचणे यज्ञस्प्र मेत्र विशेषणव्यावत्ये वसव्यं तत्तु स्योनं ते इत्यादिक्रमेव विभ-च्यमानसाक्षाङ्घयजुष्ट्रस्यान्यवातिव्याप्रिशङ्काभावात् स्योनं ते इत्यादिमन्त्रे च पूर्वपचदशायां वाक्यमेदे। न सिद्ध इति व्यावर्त्यामावादर्यैकः त्वविशेषणं ने।पात्रमित्यर्थः । अग्नये निर्वपामीति पदाभ्यामेकवाक्य-तां कल्पियत्वेति । यद्ययेकवाक्यता स्वत एव प्रतीयते तथाप्यसमवे-तार्थत्वेन वाक्यानन्तर्भावशङ्कां परिहृत्य प्रतीतैकवाक्यता निर्वह्णोपेति कल्पयित्वेत्युक्तम् । अभिधानसामर्थ्यं कल्प्यतामिति । निर्वापान्वया- ४२८ । ९२ पयोगितत्प्रशंसामिधानसामय्ये कल्यतामित्यर्थः । न तु निर्वापाभिधान-सामध्ये कल्प्यतामिति निर्वपामीत्यनेन पैनिसत्यापते: । एवं दार्घृन्तिके ऽपि कृत्स्तमन्त्रस्य यदा सदनकर्णे विनियागस्तदान्तरभागस्य प्रतिष्ठापनाः र्थत्वस्वतिद्विशेषाभिधानसामर्थ्यकल्पनेति द्रष्टव्यम् । अत्रैकशब्दः प्रयुक्त इति । षिद्धान्ते यजुःपरिमाग्यलवर्गे श्रर्यैकत्वविशेषग्रस्यापेवितत्वादेक-शब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । तदपेचायां हेतुं सिद्धान्ते तङ्घावर्त्यसिद्धं दर्शः यित स्योनं तइत्यस्येति । एवमेकत्विविधेषणे कृते तत्प्रयुक्तलवणा-संभवपरिहाराथे प्रधानमिति विशेषणमित्याह एकस्मिन् वाक्ये इति। प्राप्तिमात्रीपपादि चेति। निःश्रेण्यारोहणप्राप्यं प्रासादादि प्राप्तिमाचेण लभ्य-मित्यर्थः । विलम्बेन लभ्यं चे पश्चादास्तृ है। ऽपि कदा वित्यतं गृह्णीयादि-त्यागङ्कापरिहार्थमिदं विशेषणम् । पश्चिमा ऽवतरेन्मुधेति । एवमेव वाक्यमूलक्रमामर्थ्यादिकल्पनाक्रमे। विनियागलवर्ण फलमगृहीत्वा‡ परावर्त-तइति दार्शन्तिके याजनीयम् । भेदेन चिनियागः स्यादिति । ऋग्नये

* यज्ञरूपमिति २ पुः पाः।

[‡] ग्रहीत्वेति २ पुः पाः ।

[†] व्यावत्यं दर्भयतीति २ पुः पाः।

जुष्टं निर्वेषामीत्येतदितिस्तानां देवस्य त्वेत्यादिषदानामिति शेषः । तथा सत्यतिप्रसङ्गान्तरमप्यापतेदित्याह तथा चेति । सदनादिषदातिरित्तपदानां स्योनमादिषदानाम् । यच तु विरोधिः लिङ्गम् अस्य तु विवरणं पृथिगिति । अगतेवरमिति । यदि पृथक्तर्मर्वर्तिपदाश्चेष्रकाशकपदानां वा सामर्थ्यः कल्पनेन विनियोजकत्वं न स्यातदा तेषां गत्यन्तराभावेन वैकल्यं स्याततो वरं तेषां वाक्यं विनियोजकमित्याश्चयणित्यर्थः । उदाहृतश्लेकिस्यानेमिति पदमुपादाय व्याचष्टे लिङ्गादायस्य मङ्ग इत्यर्थं इति । कार्यान्तरापेन्तावरोनेति । कार्यान्तरमिनिकर्त्यता तथा च सिद्ध्याम्वातः पदार्थसंबन्धापादकेतिकर्तव्यताकाङ्गावत्यधानवचनं प्रकरणिमत्युक्तं भवित् तद्विशेषसभावात् क्व चिदितिकर्तव्यताकाङ्गावशेन सिद्धितवाक्यान्तरसंबन्धः प्रकरणिमिति व्यवङ्गियते । क्व चिदितिकर्तव्यताकाङ्गावशेन सिद्धितवाक्यान्तरसंबन्धः प्रकरणिमिति व्यवङ्गियते । क्व चिदितिकर्तव्यताकाङ्गावशेन एकरणिमित व्यवङ्गिते । स्र चिदितिकर्तव्यताकाङ्गावशेन एकरणिमित व्यवः हियते । इदं कर्मप्रकरणमावाद्यासार्था प्रकरणलच्चाम् । ब्रह्मप्रकरणमाधार्थाः प्रतरणलच्चाम् । ब्रह्मप्रकरणमाधार्थाः त्र तत्वचणमाकाङ्गावाप्यामितिकर्तव्यताकाङ्गाविषयत्वविशेषणं विहायः निर्वक्तव्यम् ।

830 15

सितिहितकरणे।पकारे संभवतीति । सित्ध्याम्नातस्य करणस्थापकारे आकाङ्कावशाद्धिद्धस्य फले संभवत्यबुद्धिस्थस्वर्गफलकल्यना न
युक्तेत्यर्थः । अयमेव हेतुरनुषङ्गार्थवादिकफलाकल्पनयारिण । स्वर्गस्यानाकाङ्कत्वादित्यभ्यस्यमापं स्वर्गस्य दर्शपूर्णमासकरणान्वये उनाकाङ्कत्वे उणि
प्रयाचादीनां फलाकाङ्कया तदन्वयसंभवात् । या ते अपने अयाशयेत्यादिमन्त्रान्वयेन निराकाङ्कस्याणि तनूर्वणिष्ठेत्यादिवाक्यशेषस्य या ते अपने रज्ञाशया या ते अपने हराशयेति मन्त्रयार्णि तदाकाङ्कामाचेणानुषङ्गस्य द्वितीये
उच्याये निर्णोतत्वात् । चतुर्थाध्याये वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम
इत्यव अतस्य फलस्य सांग्रहणीष्टिह्रपकारणान्वयेन निराकाङ्कत्वे उप्यामनमस्यामनस्यदेवा इति तिम्र आहुतीर्जुहोतीति तत्सिन्ध्याम्नातानां होमानां
फलाकाङ्कया उनुषङ्ग इति पूर्वपचं कृत्वा सांग्रहणीतिकर्तव्यताहृषेण तदुपक्तारात्मकपले संभवति नानुषङ्गः कल्यनीय इति सिद्धान्तितत्वाद्य ।

^{ैं} विरोधिकमिति २ पु॰ था॰ । † वैकल्यमिति ९ पु॰ था॰ । ‡ इतिकर्तव्यताविशेषणमिति २ पु॰ या॰ ।

यमकरणादीति। वर्म वा ग्रतश्चस्य क्रियते वर्म यजमानस्य यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते इत्यर्थवादोक्तं फलं राविसवन्यास्त्रेन न विपित् ग्रामनीयमित्यर्थः। देवतासंवोधनप्रधानइति । परमंबोधवार्थलोडन्ता-स्थातयुक्तः पदसमूहो निगद इति यद्यपि निगद्धिकर्णे वर्णितं तथापि सूक्तवाकनिगद इडानिगद इत्यादिव्यवहारदर्थनादन्यचाि नितरां गदात-इत्युद्धिप्रयोगेन तद्यवहारो उस्तीति भावः। द्धिप्रयसारभावइति । यदाप्रयोगम्याजिने दिधिप्रयसेरभाव ग्रेन्द्राग्नपुरोडाशक्तेत्युभयं तत्तद्ववन् वलान्मिलतं न तु प्रयोज्यप्रयोजकभावात्। अन्यशा वैपरीत्यमेव किं न स्यात् तथाप्रयेसमाजमावमवर्गस्य प्रयोज्यप्रयोजकभाव उपवितः। अवविष्ठयेतामित्यादिमञ्चरोष इति । इदं हविरज्ञतामित्यंशस्याप्यपः लचणमेतत्। नानेष्टिपशुसोमससुदाय इति । अनुमत्यादिदेवताकाना-मिश्रोनामहादिपशुकानां पशुबन्थानां सेमयागानां च सन्धि। पठिते राज्यस्याप्रम्यकामे। राजसूयेन यजेतेत्यिकारवाक्ये श्रुतस्य राजसूयस्य नामधेन्यस्याप्रसिद्धार्थत्वेनाख्यातपारतन्त्यादाख्यातस्य च सन्धिहितसकल्यागानुन् वादस्वारस्यात्यिहितसकल्यागानुन् वादस्वारस्यात्यिहितसकल्यागानुन् वादस्वारस्यात्यिहितसकलेष्ठिपशुसोमसमुदायो राजसूय इत्यर्थः।

श्रीनःशेफाख्यानं विकृशिति शुनःशेफः किलेति । तदित्यम्। हरि ४३१ । ४ श्वन्दस्य राज्ञः शतं जाया बभूवः । तासु पुत्रमलभमानः स्वगृहे वसन्तं नारदं पुत्रप्रेयाजनं पप्रच्छ । स पुत्रवतः प्रशंसया तद्वितस्य निन्द्या च पुत्र-लाभमितितरां प्रशस्य जातेन पुत्रेश वस्रणं यद्ये इति संकल्पे कृते तव पुत्रो भवितेत्युवाच । हरिश्वन्द्रस्तर्शित सङ्गल्य रोहितं नाम पुत्रं लेभे । तदैव वस्रशेन मामनेन यजस्विति पृष्ठो दन्तोत्यत्यनन्तरमिति तदन्तरं पृष्ठे। दन्तायत्यनन्तरमिति तदन्तरं पृष्ठे। दन्तपत्नानन्तरमिति ततः पृष्ठे। द्वितीयदन्तोत्पत्यनन्तरमिति तदन् पृष्ठः कवचधरे जाते इति च तावत्ययन्तं कालं पशुभावानहेताद्वावनेन चप्यामास । कवचधरं कुमारं दृष्ट्वा मामनेन यजस्विति वस्रशेन पृष्ठे कुमारे धनुगृहोत्वा वनं प्रतस्ये । हरिश्वन्द्वे। वस्णगृहोते। जलीदरव्याध्युक्ते। चन्ने । रोहितः संवत्सरं वने चरित्वा प्रत्यागतः संचारे फलं प्रदर्शयतेन्द्रे- शेपिदष्टः पुनरिष संवत्सरं वने चरित्वा प्रत्याजगाम । यवं पुनरिन्द्रस्थो-पदेशात् पद्वारानेकैकं संवत्सरं वने चरित्वा प्रत्याजगाम । यवं पुनरिन्द्रस्थो-पदेशात् पद्वारानेकैकं संवत्सरं वने चचार । षष्ठे पर्याये पुत्रवन्तमजीगर्त-

नामानं ऋषि वने दृष्टा तमेकं पुषं ययाचिति हरिश्चन्द्रेण कर्तव्ये वर्षणयचे पशुत्वेन नियुच्य स्वात्मनिष्क्रयाये तदा पिता च्छेष्ठं माता कनिष्ठपुषं च दातुं नान्वमन्यत । ऋषीन्मध्यमः शुनःशेफो देयः पर्यवितः । तं क्रीत्वा समागत्य वर्षणं यष्टुं पुषो ददी । पिता च हरिश्चन्द्रे। राजसूयं प्रारम्याभिषेचनीये शुनःशेफं पशुं सङ्कल्पयामास । ऋजीगतः पुनः शतं गृहीत्वां तं विशिष्टि तुमुद्युक्तः । तिस्मन्विशिषतुमुद्युक्ते शुनःशेफो वर्षणं तुष्टाव । वर्षणस्य प्रीत्या पाशाद्विमुक्तस्तच यच्चे होतारं विश्वामित्रं प्राप्य तस्य पुषे। वसूनविति । ऋषार्थिहरिश्चन्द्रेण कर्नु प्रारब्धे। राजसूय यव पुरुषपशुक्रत्वेन पुरुष्मेध उपचरितः ।

839 1 90

विकल्पेन पूर्वपत्तं वस्यन्निति । संदेहटीकायामभिषेवनीयस्यै-वाङ्गिमिति पूर्वपचिक्तिरिप्रदर्शनमुक्तममाचिमिति भावः । नन्वाकाङ्कितमपि सिंहितमेवान्वेति सिंहितमयाकाङ्गितमेवान्वितीत्याकाङ्गासिवधानये।लेकि परस्परापेचाद शेनेन प्रकरणपित्रधानयास्तुल्यबनतया प्रकरणाद्राजसूयस्य वाङ्गं मित्रधानादिभिषेचनीयस्य वाङ्गिमिति विकल्पेन पूर्वपच इत्येतन्न युज्यते राजसूयस्य प्रकरणाविद्धेस्तदन्तर्गतानामिष्ट्यादीनां विकृतित्वेन क्रृप्रोपकारप्रा-कृताङ्गधंबन्धनिराकाङ्कत्वात्प्रकरणासन्वे ऽपि सन्निध्यनुरोधपचदव प्रकरणानु-रोधपचे ऽप्यभिषेचनीयाङ्गत्वस्यावश्यंभावेन नित्यस्य तस्य वैकल्पिकत्वासंभ-वाच्चेति चेत् । उच्यते । इष्ट्र्याद्यात्मना नैराकाङ्क्ष्ये ऽपि राजसूयात्मना ऽस्त्या-काङ्घा पविचादारभ्य चचस्यधृतिपर्यन्तं राजसूया यह्यैता उत्पुनातीत्यादि-ष्वङ्गवाक्येषु राजसूयपरामशानुवृत्या तदात्मनेतिक्रतेव्यताकाङ्कोत्यापनात् । विकल्पोक्तिस्तु अभिषेवनीयातिरिक्तपविचादिप्रधानान्तरविषया । एवं च संदे-हटीका उप्यङ्गशब्दस्य नित्याङ्गत्विवयतया त्रय क्रम इत्येतदनन्तरं प्रकरणतु-ल्यवत इत्यथ्याहारेग चे। तार्थे सुयोजेति ने। पक्रमविरोधे। ऽपि । न तु प्रक-रणाद्राजसूयार्थत्वमिति । विरोधे हि प्रकरणमन्निधानयाः पाचिकप्रवृ-तिर्वाच्या सक्तराजसूयाङ्गत्वाभिषेचनीयाङ्गत्वयानीस्ति विरोध:। न च सित्रधानेनाभिषेचनीयमाचाङ्गत्वं बाध्यमिति विरोधः शङ्कनीयः । प्रकरणसित-

^{*} वदिवतीति २ पुः।

धानयास्तुल्यबलत्वपूर्वपचे ऽपि प्रकरणबाध्यस्य प्रधानान्तराङ्गत्वस्याप्रतिचे-प्यतया सिन्निधिना तन्मानाङ्गत्वानाभादते। विरोधाभावात्समुन्नये। ऽस्त्विति भाव: । सिन्निधिबोध्यमभिषेवनीयाङ्गत्वं पविचादिसक्रलप्रधानाङ्गत्वं बाधयता प्रकरगोनैव बोधितमिति सिन्निधिबोध्यस्य समुच्चयस्याभावान्न समुच्चयः संभ-विति । ऋषे।च्येत सिन्निधिबलादिभिषेचनीयार्थत्वेन किं चिदनुष्ठानं प्रकरणबला-त्सकलराजमूयार्थत्वेनान्यदित्यनुष्ठानषमुच्चयः संभवतीति तचाह स्रिभिषे- ४३१ । १९ चनीयस्यापीति । अभिषेचनीय। ये यचभिषेचनीयमाहेन्द्रस्तोचकाले उपा-ख्यानादानुष्ठेयं तचैव सक्तराजसूयार्थमव्यनुष्ठेयम् । ऋभिषेचनीयानन्तरमा-म्नातस्यापि साम्राज्याभिषेकात् प्राचीनस्योपाख्यानादेमीहेन्द्रस्तोचं प्रत्यभिषि-च्यतइति साम्राज्याभिषेकापकर्षविधिप्रयुक्तस्य तदन्तापक्रवेन्यायसिद्धस्यापकः षेस्य पचद्वये ऽप्यविशेषात् । तथा च देशकालकचैश्यादिदमनुष्ठानमभिषेच-नीयार्थमेव न तु सक्तलराजसूयार्थमिति विशेषग्रहणामावादभिषेचनीयार्थमे-वानुष्ठानं सक्तलराजसूयार्थमपि भवेदता ऽभिषेवनीयमाचार्थे पृथगनुष्ठानाऽला-भादनुष्ठानभेदेनापि समुच्चयापपादनं न संभवतीति कदा चिदभिषेचनीयायै कदा चित्सकतराजसूमार्थमिति विकल्पेनैवानुष्ठानमप्युपपादनीयमिति भावः। न चैवं चिन्तावैयर्थ्यमिति । एवं हि सति न किच्दुपाख्यानाद्यनुष्ठाने विशेष: । न च तदननुष्ठाने अभिषेचनीयमाचवैकल्यं पविचादिसकलवैकल्यं वेत्यते। विशेषः पचद्वये ऽपि परमाऽपूर्वाऽनुत्पत्तिदे।षस्यैकस्वपत्वात् । तस्मा-देषा चिन्ता व्यर्थेति न शङ्कनीयमित्यर्थः । तत्सिखयइति । तदीयस्वीव-यवार्थेत्वसिद्धयइत्यर्थः । तित्सद्धा राजसूयान्तर्गतसक्रलेष्ट्रिपशुसामविकृतिष्व-तिदेशेन नित्यापाख्यानादिपापिः पूर्वपचे त्वभिषेचनीयविकृतावेव नित्या अन्यविकृतिषु वैकल्पिकीति फलभेद इति भावः। च्च्रस्य-धृतिरिष्टिरिति । अग्निष्टोममन्तत बाहरति अग्निः सर्वा देवता देवता-स्वेव प्रतितिष्ठतीति राजसूयप्रकरणान्ते श्रवणात् चवस्यपृतिः सामयागविशेष इत्यवगम्यते । चचाणां धृतिस्त्रिष्टोमा ऽग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः । तेन अन्तता यजेत संतिष्ठते राजसूय इत्यापस्तम्बवचनादिष तथा ऽवसीयते । इष्टिरिति त्वाचार्यैः शाखान्तरं कल्पसूचान्तरं वा दृष्ट्रोत्तम् ।

99 1 78

^{*} अभिषेचनीयापीति १ पुः पाः।

83219 प्रधानस्याकाङ्चायामनुवर्तमानायामिति । काङ्वा पविचादारभ्य प्राक्षिद्धा उनुवर्तते अभिषेचनीयमन्निधिना तु तदा-नीमुत्यापनीया । त्रतः सह प्रस्थितया राजसूयाकाङ्घाभिषेचनीयसिन्नधान-योराद्या शीघ्रं विनियागफलं गृह्हीयादिति भाव: । स्यादेतत् । क्रमप्रक-रणविरोधोदाहरणमिदमयुक्तम् । उपाख्यानविदेवनादीनामभिषेचनीयमध्यगः तत्वेन तदङ्गत्वस्यैवोचितत्वात् । नन्वनुष्ठानमेव तेषामभिषेचनीयमध्यगत-म मानं त्वभिषेचनीयानन्तरम् । एवमनन्तरमाम्बाने ऽपि तेभ्यः पश्चादा-मातस्याभिषेकस्य माहेन्द्रस्तोचं प्रत्यभिषिचातदत्यभिषेचनीयाङ्गमाहेन्द्रस्तो-चकाले ऽपकृष्टतया तदन्तापक्षषेन्यायेन तेषामपि तचापक्षषातन्मध्ये ऽनुष्ठान-माचम् । ततश्च तेषां महाप्रकरणेन राजसूयसंयोगादिभिषेचनीयमध्ये उनुष्ठा-नमाचेण न तेष्वभिषेचनीयाङ्गत्वााटकं तदवान्तरप्रकरणमुन्मिषति । असं-युक्तं प्रकरणादिति न्यायात् । एवमेत्र च चतुर्थपञ्चमयानिर्णोतमिति चेत् । स्यादेतदेवं यद्यभिषेचनीयमध्ये तेषामाम्बानं न स्यात् । स्रस्ति तु तद्विशी-भयं राजा उभूदिति । पञ्चाचान् प्रयच्छतीति श्रीनःशेषमांख्यायते इति च। एतदनन्तरमपि हि माहतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्ये चामिचाया अभ्नये स्विष्टकृते समवदानीति प्रागुणक्रान्ताभिषेचनीयाङ्गिष्टिशेषानुवर्तनम् । श्रपांनप्ते वाहोर्जे।नप्ते स्वाहा उम्मये गृहपतये स्वाहेति तिस्र श्राहुतीर्जुहोती-त्यभिषेचनीयाङ्गहोमिशिशेषविधानं च दृश्यते ऽताभिषेचनीयाङ्गसदृशाद्विदेव-नादेस्तदवान्तरप्रकरणसद्भावः स्पष्ट एव । यदि शाखान्तरे क्व चित्तेषामभिषे-चनीयसमाप्रनन्तरमाम्बानं स्यात् तथाप्यनावान्तरप्रकरखेन सिद्धं तदङ्गत्वम् अन्य चाप्यप्रत्याख्येयं महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य बलीयस्त्वादिति चेत्। उच्यते । नेादाहरणमादरणीयं न्यायमाचित्रमधिकरणं यच क्रमस्यैव प्रकर-ग्रेन विरोधः नावान्तरप्रकरग्रसद्वावशङ्कास्ति तदच मुख्यमुदाहरग्रं भवि-

ष्यति कृत्वाचिन्तया त्विदमुदाहरणमिति न कश्चिद्विरोधः । संबन्ध त्रानुमानिक इति । पदार्थान्तरहृपेण वैशिष्ट्येन संबन्धो उनुमेय इत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यवाचकत्वे ऽपि वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोग्यनुयोगिनै। चेति वया वाच्याः प्रसच्चेरन्निति तुल्यो देषः । प्रतियोगिविशेषविशिष्टं द्रव्य-मुच्यतइति विशिष्टहृपेण वाच्येकसमर्थनं तत्संबद्धद्रव्यमुच्यतइति संबन्ध-

22 1 99

HE3

वाचकत्वपन्ने ऽिष संबन्धमामान्यमेव पुत्या लभ्यते न तु विनियोगह्रषः संबन्धविष्ठेष इत्याह श्रिपि च भवत्विति । सन्निधिमुपकल्पयतीति । ४३२ । २७ ननु सन्निध्यभावे ऽिष ।

> यस्य येनार्थसंबन्धे। दूरस्थेनापि तेन सः । ऋषेते। ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥

इति न्यायात् संबन्धे। घटते । श्रशकां चान्यचान्नातानामन्यसन्नि-ध्याम्बानकल्पनम् । तस्मात्समाख्यया सन्निधिकल्पनं तावदयुक्तम् । तथा स्त्रिथिना ऽऽक्राङ्काकल्पनम्बिन युक्तम् । सन्निथ्यभावे ऽवि पुरोडाशवाच-शुन्धनस्यानुष्ठानाय स्मृतिजनकाकाङ्वासन्वात् । तथा ऽऽकाङ्कयैकवाक्यत्व-कल्पनमपि न युक्तम् । शुन्धनिवधेः शुन्धनप्रकाशक्रमन्त्रविनिये।जकविध्ये-कवाक्यत्वाद्वीह्यादिरीत्या विनियाच्यपदार्थहृपेग मन्त्रेगीकवाक्यत्वानपेच-गात्। वाक्येन सामर्थ्यक्रन्यनमपि न युक्तम्। शुन्धनप्रकाशनसामर्थ्यस्य स्फुन टतरत्वात् । स्फटतरतत्प्रकाशनसामर्थ्यलब्य ग्रव हि शुन्धनसंबन्धः समा-ख्यया पुरोडाशपाचशुन्धने बोधनीय: स्थानेन सान्नाय्यपाचशुन्धने वेति संदेहे। दर्शित इति चेत्। उच्यते। संबन्धेनाम्बानसिन्नधे: कल्पनिमह न विविचितं क्षिं त्वनुष्ठानसिन्नधेः । स तु घटतग्रव । त्रन्यनाम्नातस्याप्यन्य-चानुष्ठानसित्रिधिना च सित्रध्यनुष्ठीयमानमन्त्रविशेषाकाङ्काकल्पनं विवित्रतं तनु प्राङ् न सिद्धम् । ऋनुष्ठेयार्थस्मृतिजनकमात्रापेचा ऽपि हि प्राक्तिद्धा तदाकाङ्घया चैकवाक्यत्वं पुरे।डाशपाचशुन्धनविधेर्मन्त्रपंबन्धमाचरूपं विव-चितं ततु प्रकाश्यप्रकाशक्रभावस्वपुपपदाते तत्प्रकाशकत्वनिवीहाये च शुन्धनसामान्यप्रकाशेकस्य मन्त्रस्य पुरे।डाशपाचशुन्धनप्रकाशनसामध्ये कल्प-नीयमिति तत्कल्पनं विविचतम् । त्रतः सर्वमेतदुपपन्नम् ।

त्रश्रेषु प्रतीतिविरोधा न वस्तुविरोध इति टीकायां वस्तुविरोधा-भावे विविचतं हेतुमाह द्ध्न उभयार्थत्वद्शेनादिति । प्रतीतिविरोध- ४३३ । २२ सद्वावे विविचतं हेतुमाह अन्यशेषस्येति । ननु अन्यशेषस्यान्यशेषत्व-रूपं वस्तुतो न विषद्ध†मित्यनुषदमेवातां कथं तिद्वरोधा हेतूक्रियते ।

^{*} सिचध्यामानाकाङ्कासत्त्वात्कल्पनिमिति २ पुः पाः।

[†] वस्तुन विरुद्धिर्मित २ पु[.] पा[.]।

चयान्यशेषत्वेनानूदितस्यान्यशेषत्वेनानुवादादन्यस्यैव शेष इत्ययमर्थे। लभ्यते व्यावतं कस्वभावानां विशेषणानामन्ययोगव्यवच्छेदस्वारस्यात् तथा चानूद्यमानविधीयमानार्धयोविसदुयोः प्रत्यायनमेकेन वाक्येन न संभवतीन्त्येवस्यः प्रतीतिविरोधो विविच्चतः । चनेनैवाभिप्रायेण दृष्टान्त उत्तः यद् देवतीयं तदाचदत्रशेष इतिविदिति । यदिति । चच हि यद्वेव-दत्तीयमित्यनेन देवदत्तस्येव स्वमुच्यते न तु यच्चदत्तस्यापि साधारणम् । तथा पति देवदत्तस्य स्वसंबन्धे यच्चदत्तसपिचत्या सामध्यीभावेन तद्वि-तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तश्चिष्टानलच्ण्येति । यचानुवादे उन्यशेषत्ववान्वकः शब्दो ऽस्ति पुरोडाशक्रपालेन तुषानुपवपति परिधो पश्चं नियुज्जीतेन्त्यादौ तद्विषयेयमधिष्ठानलच्णोक्तिः । तच हि पुरोडाशशेषत्वादिस्वपविन्त्यादौ तद्विषयेयमधिष्ठानलच्णोक्तिः । तच हि पुरोडाशशेषत्वादिस्वपविन्त्यादौ विद्यायमधिष्ठानलच्णोक्तिः । तच हि पुरोडाशशेषत्वादिस्वपविन्त्यादौ विद्यायमधिष्ठानलच्णोक्तिः । तच हि पुरोडाशशेषत्वादिस्वपविन्याचेषणां विद्याय वस्तुतस्तदिधम्नुविद्यात्मविविषया न भवति त्वियमक्ष्रपालादिशब्दस्याभ्यपेता प्रकृतदिधवृहस्पत्तिसविवषया न भवति त्वियमक्ष्रपालच्यणेक्तिः । तयोरन्यशेषत्वसमर्पकशब्दाभावात् ।

४३३ । स्थ

तत्तुल्यमिति । नन्वधिष्ठानलच्या विरोधसमाधानं विद्यायां मन्त्रस्य विनियोगे ऽि तुल्यमिति न वत्तव्यम् । सिर्वधिकल्पनीये विद्यानियोगवाक्ये वैधादिमन्त्रस्य दिधिबृहस्पतिसववत्स्वहृपेण यहणस्योपपन्नत्या उन्यशेषत्वेनोपादानाभावात् । ऋते। यद्यप्ययेष प्रतीतिविरोधो न वस्तुविरोध इति यङ्कानन्तरं स विद्याविनियोगे ऽि तुल्य इति टीकायन्यस्य विरोधतील्यार्थकत्वं परिहृत्य विरोध*समाधानार्थकत्वमुपपादियतुं यङ्कापन्यस्येव किसाधिनद्विरोधसमाधाने तात्पर्यमुक्का विद्याविनियोगे तत्तान्त्यवन्तरस्य किरोधतील्यार्थकत्वं वत्तव्यपरत्वं वत्तव्यं तदा उप्येवं वत्तुमुनितम् । दिधिबृस्पतिसवयोरनूद्यमानयोरन्यशेषत्वप्रत्यायकविशेषणाभावान्नास्ति विरोध इति चेद्विद्यायां मन्त्रस्य विनियोगे ऽि तुल्यमिति । तस्मादिधिष्ठानलचन्याया विरोधसमाधानतील्यवचनमयुक्तमिति चेत् । उच्यते । अन्यशेषत्वन्य प्रत्यायकविशेषणसन्ये उप्यधिष्ठानलचण्या विरोधसमाधानेन विनियुक्तविन्वियोगः कत् शक्यते इह तदभावे किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकंन्यायोद्धान्द्यार्थमनया भङ्गा विरोधसमाधानतील्यमुक्तमिति न का चिद्रनुपपितः ।

^{*} श्रविरोधेति २ पुः पाः।

एकस्मिन प्रयोगे मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गादिति । यदाव्ययं न देशः ४३३ । २३ च्योतिष्ट्रोमप्रकरणामातस्य श्रम्त्रायाहि वीतये इति मन्त्रस्य यजुर्वेदे आग्नेय्याग्नीभ्रमुपतिष्ठतइत्याग्नीभ्रोपस्थाने उपि विनियोगदर्शनात् तत्र विनि-याजकप्रमाणद्वयानुसारेण यदोकस्मिन्नपि च्योतिष्ठोमप्रयोगे मन्त्रावृतिस्तहीं-न्द्रादाविष तथा स्यादिति चेत् । एवं तिहं श्रुतिलिङ्गाधिकरग्रमप्याचि-प्येतदधिकरणप्रवृत्तिरित्यस्तु । एवमेव खल्वावाँग्रहतः पूर्वपत्ते । ननु बृह-स्पतिसवन्यायेन विनियुक्तविनियोगे।पणादनं न युक्तम् । अङ्गबृहस्पतिसवस्य स्वतन्त्रबृहस्पतिसवादन्यत्वस्य मीमांस्कैकत्तत्वादित्याशङ्क्याह बृहस्पतिस-वादाहरणं त्विति । श्रव वक्तव्यं प्रागेवाक्तम् । श्रस्याधिकाशङ्केति टीकाया अर्थमाह अस्य पुनः स्मारणस्येति । नन् टीकायां नेहेत्यादि-श्लाकतद्विवरगाभ्यामधिकाशङ्कापरिहारे। यः कृतः से। ऽपि श्रुतिलिङ्गाद्यधि- ' करणस्य एव । तथा हि । द्विविधे। बाध: प्राप्नबाधी ऽप्राप्नबाधश्चेति । तच द्रशमे वैकृतविधिवाक्यशेषेण चादकेन कृष्णलादिषु प्राप्रस्येवावहननादेर्द्वार-लापादिना बाधा निरूपित: । तृतीये तु श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां स्वस्व*प्रमेय-परिच्छेदप्राप्रिरहितानामेव नैराकाङ्मोगा प्राप्निनिरोधलचागा ऽप्राप्नबाधा निरूपित द्दित पूर्वमीमां सकै: कृते। विभागस्तदनुसारेण टीकायामपि बलाबलाधिकरणा-नुक्रमणे ऐन्द्रीमन्त्रःदीनां प्रथमप्रवृत्तश्रुत्यादिभिनिराकाङ्घीकरणेनाप्राप्रबाध एव र्बार्णतः । तथा चेयमधिकाशङ्कापरिहारोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते यद्यपीति।

युत्यदिभिनिङ्गदिबाधः पूर्वन्त्रनिद्धिपता ऽप्राप्त†बाधः सम्गि प्रकाश्यस्येन्द्रादेः प्रकाशकमन्त्राद्याकाङ्कावशात्प्राप्रवाधत्वशङ्कामानस्यापि विषया
भवति इह तु तदिप नास्ति विद्यायाः मन्त्राकाङ्काविरहादिति भेदप्रदर्शनेन
पैतन्हत्त्यं परिहरति तथापीति । नन्विन्द्रस्य नास्ति प्रकाशकमन्त्राकाङ्का ४३४ । ०
श्रीनचयनप्रकरणे तस्य यष्ट्रव्यत्वादिना ऽनाम्मातत्वेन प्रकाशनाऽनपेचणादिति चेत् सत्यम् । नेदाहरणमादरणीयम् उदाहरणान्तरं भविष्यति इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्तइतीतिकारश्रुत्या
तृतीयाश्रुतिसमानाथया ऽश्वरशनायहणे विनियोगे कृते ऽपि रशनायहणप्र-

[ं] स्वग्रब्दः सकत् २ पुः। 时 निरूपितो वस्तुप्राप्तेत्यादिः पाठः ५ पुः।

कार्यनसामर्थ्यक्रपाल्लिङ्गाद् गर्दभरशनाग्रहणे ऽपि प्राप्तिः राङ्कितुं शक्यते तस्याप्यश्वरशनायहणवदग्निचयने ऽनुष्ठेयस्य तन्मन्त्राकाङ्गत्वानदिहोदाहर-णम् । ननु प्राप्तिशङ्कासद्वावतदभावाभ्यां विशेषकयने वेधादाधिकरणानार-म्भकशङ्केव स्थिरीकृता स्यात् प्राप्रिमन्वशङ्कास्यदस्यापि लिङ्गादे: युत्या बाचे पूर्वतन्त्रे निह्विते पति तच्छङ्काऽनास्पदस्य विद्यापन्निचेलिङ्गादिभिबीधस्य कैमुतिकन्यायेन मिद्धेरिति चेदुच्यते । शास्त्रभेदान्न पैानहतयमित्येव मुख्यः परिहारी ऽवाभिसंहित: । क्व वित्यौढ्या व्यवहृतमैक्रशास्त्यपचं यथाकथं चित्समर्थयितुमभ्युच्चयद्वयमधिकाशङ्कापरिहारये।हितः । ऋधिकाशङ्कापि वस्तुती ऽच नास्त्येव अविरोधे प्रवलदुर्वलये।रिव श्रुतिलिङ्गयाने वाध्यबाध-कभाव इत्यतः श्रुत्या क्व चिद्विनियुक्तस्यापि लिङ्गेनान्यच विनियोगा घटत-ं इत्येव मुतिलिङ्गाधिकरणे पूर्वपचकरणात् । ग्रेकशास्त्र्यपचे भाष्यादिष्वधिक-शङ्कापरिहारावन्याविष सूचिता लिङ्गादिभिरन्यच विनियुक्तानां मन्त्रादीनां विद्यायामपि सन्निधिना विनियोगः कल्पनीयः । श्रन्यथा विद्यासन्निध्यास्ना-नवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ऋयाते। ऽग्निष्ट्रोमेनानुयुञ्जन्तीति वाक्येनाहवनीयाधारतया चित्याग्नै। प्रकृत्यग्निष्टे।मे प्राप्ने उप्युत्तरवेद्याः प्रक्ररणाम्बानवैयर्थ्यपरिहारार्थे त्रदाधारतया प्राप्तिमङ्गीकृत्य विषमिशिष्टयोरम्युतरवेद्योविकल्या ऽप्यभ्यपगम्यते अव विकल्पाऽप्रसक्ता सिन्निधिवैयथ्य परिहर्तव्यमिति किमु वक्तव्यमिन्यिः काशङ्कांविद्यामित्रध्यामानम् आरग्यकत्वप्राप्यश्चेत्वेनान्ययासिद्धम् अन्यव विनियोगेन निराक्षाङ्घाणां नान्यच विनियागकल्पनचममिति परिहार:। यजे-तत्यादिसमानपदभूते। प्रकृतिप्रत्यययोरन्यान्यापेचासन्वादव्याप्रिवारणाय पदे उन्यस्मिति विशेषग्रम् । तथा च स्वाधीमिधाने पदान्तरनिरपेत्तः शब्दः मुतिरिति लचगार्थः । बहिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्रेषु शब्दशक्तिवत् सुवे-गावदातीत्यादिविधिषु सुवादीनां द्रवद्रव्यादावदानगत्तिरिप लिङ्गिमिति तत्साधारएयाय भावगतेत्युक्तम् । समानदेशत्वं यथासंख्येन सन्निधिना वा सिन्निधिरप्याम्नानसिन्निधिरनुष्ठानसिन्निधिरिति द्विविध: ।

8३५ । ध श्रैलोक्यमिति । श्रन्तरिचोदरः के।श्रो भूमिबुधो न जीर्धति । दिशो इयस्य स्रक्तया द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष वसुधान इत्यादिना वैली-क्यस्य के।शत्वेन कर्मफलहृपवसुनिधानार्थपेटिकात्वेने।पासना पुत्रदीर्घायुष्टु- फलाये विहिता तस्य केश्यस्य भूमिर्भूलावयवः ज्ञन्तरित्तमुदरं द्यौः पिधा-नाये जध्वावयवः दिशः केश्या इति प्रसिद्धकेश्यसदृश्यापादकावयवकल्पना कृता । भूरिति इमं लेशकमित्यर्थे इति । इदं मन्त्रगतशब्दमापं गृहीत्वा व्याख्यातम् । ग्रीते तु वाक्यशेषे भूरित्यस्य लेशक्यपरत्वेन व्याख्यानं दृश्यते । जय यदवेश्यं भूः प्रपदाइति पृथिवीं प्रपदो ज्ञन्तरित्तं प्रपदो दिवं प्रपदो इत्येतदवेशचमिति ॥

हाने। तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः-स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

४३५। ८

परत्रावस्थानसापेद्यत्वादिति । अवश्यं हि कुतश्चित्प्रहीणं किं चिदुपैति यथा ऽश्वात्प्रहोणं रोमवृन्दं भूप्रदेशमिति हानस्ये।पायनापेद्यां विद्य-मानयोः सुकृतदुष्कृतयोः फलजननावश्यम्भावादि तदपेद्या ऽस्तीति भावः । समिध इति । उद्गातृणां प्रस्तावकर्मणि स्तोषसंख्यागणनाथा दारुशलाका-विशेषा इत्यथेः । श्रीदुम्बरा इति विशेषणादिति । श्रनेन शाट्यायनि-शाखायां कुशशब्दः पुल्लिङ्ग इति सूचितम् । स्त्रीलिङ्गत्वे त्वादुम्बर्य इति स्यात् । यदि तु कस्यां चिदिति । श्रीदुम्बर्य इति भाष्यप्रयोगं दृष्ट्या तदः नुकार्यश्रीत्युद्मयनम् ।

पर्युदासाधिकरणविषयमाहेति । ननु नदीविताधिकरणिन ४३६ । २० द्वान्तसूषं भाष्यकारैः पठितं तित्कमिति ठीकाकारैः पर्युदासाधिकरणिवद्वानतसूषमय पठितमापाद्य पर्युदासाधिकरणमनुक्रम्यते किमिति च तदनुमेादनमाचाँगैः क्रियते । इत्यं हि नदीविताधिकरणम् । दीवितो न जुहोतीति
च्योतिष्टोमप्रकरणाम्वातं वाक्यं क्रत्वयेपुक्षार्थसाधारण्येन सर्वेषामि होमानां
प्रतिषेधकम् । त्रय वा क्रत्वयेषु प्रत्यविष्णुग्न विहायातिदेशप्राप्रानां क्रत्वथानां पुक्षार्थानां च होमानां प्रतिषेधकमिति पूर्वपचे प्रयागनहोषादिहोमानां स्वस्वविधिमः क्रतुमध्ये कर्तव्यतया नदीवितवचनेनाकर्तव्यतया
च पर्युदासाधिकरणपूर्वपचन्यायेन प्रतिषेधाङ्गीकारे विकल्पः स्यातत्परिहाराय नदीवितवाक्यस्यागिनहोषादिवाक्यशेषत्वमभ्यपगम्य नजः पर्युदासवु-

[्]रै अत्र चतुर्वशं विधादाधिकरणं पूर्णम्।

तिराश्रयणीया तेनादीविता यावन्जीवमम्निहोषं चुहोतीत्यग्निहोषादिवा-क्यानामर्थः संवदात्रहति । तदेव चाचिकरणं प्रदेशान्तरस्यवाक्यस्य प्रदेशान् न्तरस्यवाक्यशेषतायां प्रसाधनीयत्वेन प्रस्तुतायां दृष्टान्तत्वेनादाहतुं युत्तं न पर्युदासाधिकरणमिति चेत्। उचाते। नदीचितवाक्ये प्रतिषेधात्रयणे वस्तुता विकल्या न प्रसज्यते । होमनिवेध: क्रत्वया होम: पुरुषायं इति विधिनि-बेधयोर्विषयभेदात् । उभयारिष क्रत्वर्थत्वेन विषयेक्ये हि बेडिंगियहणाय-हणरीत्या तयारन्यतरस्य यस्य बस्य चित्परियहे ऽपि क्रताः साद्गायाद्वि-कल्पा भवेत्। इह तु है।मनिषेध एव क्रत्वर्थ इति होमपचे क्रतेविगुएया-द्विकल्पस्य न प्रमिक्तः । कृत्वा चिन्तया तु तत् सूचं प्रवृतम् । यदि प्रतिषेधा-भ्रयणे विकल्पः प्रसच्यते तदा नदीवितवाक्यस्याग्निहोचादिवाक्यशेवत्वमङ्गी-कृत्यापि सुपरिहरणीयम् । किंचित्प्रकरणास्नातस्यैकस्य गब्दस्य प्रदेशान्तरन्त्रा-म्नातानेकवाक्यशेषभावादिष पाषीयान् विकल्प इति न्यायं व्युत्पादियतुमतः पर्युदासाधिकरणपूर्वेपचे एव वस्तुते। विकल्पप्राप्निरिति तदधिकरणे,सिद्धान्तसू-चमेवाच पठितव्यमित्यारायेन ठीकाकारैभीष्यमन्यया कृतम् त्राचार्येश्च तदन्-मोदितम्। भाष्यकाराणां त्वयमाशयः। प्रतिषेधपचे विकल्पा भवत्येव। अग्नि-होचारानुष्ठाने से।मयागवैकल्यं तदननुष्ठाने यावज्जीवाग्निहोचसंकल्यवैकल्यः मित्यन्यतरवैकल्याभ्युपगमेनाग्निहोचन्योतिष्ट्रोमानुष्टानस्य तयेर्गिकंकल्पं विना गत्यन्तराभावात् । किं च चादकप्राप्रक्रत्वर्थहामप्रतिषेथे पर्युदासाधिकरगापूर्वप-चन्यायेन प्रत्यचिष्रष्टहोमप्रतिषेधे च चतुर्विशन्मन्त्रतत्प्रतिषेधन्यायेनानिवाया ंविकल्प:। यदि च विकल्पप्रसत्त्यभावे ऽपि प्रदेशान्तरस्यवाक्यशेषभावेन तदन्व-यादिष विकल्पः पापीयानिति न्यायव्युत्पादनार्थे नदीविताधिकरणं स्यानदा स्तरां तदधिकरणसूचादाहरणं प्रकृतीपयागि प्रदेशान्तरस्यानां कुशाच्छन्द:-स्तुत्युपगानविशेषवाक्यानां हाने।पादाने।भयविषयवाक्यस्य च प्रदेशान्तरस्यवा-क्वशेषभाव एव युक्ता न विकल्प इत्युपपादियितुं खलूदाहरग्रमन्त्रिष्यतइति ।

ननु न ते। पशे। करोतीत्यर्थवाद इति टीकात्तमयुक्तं पूर्वमीमां-सके: खल्वपूर्वे चार्थवाद: स्या*दित्यधिकरणे न ते। पशे। करोतीति पशा-वाच्यभागया: प्रतिषेथार्थ:,न तु दार्शपीर्णमासिकाच्यभागस्तुत्यर्थे। ऽनुवाद: ॥

^{*} जै॰ सू॰ श्र॰ ९० वा॰ ८ सू॰ ५ ।

पशाकाच्यभागप्रतिषेथस्याप्राप्रत्वात् । अधिकरगं तु न सामे ऽध्वरहत्येतः द्विषयम् । तदित्यम् । अयं प्रतिषेधा ऽर्थवादे। वेति संशये सामाङ्गेषु दीच-गोयादिष चेादकप्राप्रयोराज्यभागयारयं प्रतिषेधः तस्यैकशतं प्रयाजान्याजा इत्यव दीचणीयादाङ्गानां प्रयाजानूयाजानामिव तथाभूतयाराज्यभागयारिष सामसंबन्धित्वेन कीर्तनापपतिरिति प्राप्तेः तथा सित न ते। पश्ची करो-तीत्येतद्वेयथ्ये स्यात् । न सेामे ऽध्वरइत्यत एव दीवगीयादिवत्सामाङ्गे अम्नीषामीयपर्या तद्विकृतिषु सवनीयादिषु चाच्यभागप्रतिषेथलाभात् । अतस्ता न पर्शावित्यस्यायं प्रतिवस्तूपमाविधया दृष्टान्तसमपेग्रेन स्तुत्यर्थे। ऽर्थवाद इति । तस्मादयुक्तं ते। न पर्धावित्यस्य टीकाक्तमर्थवादत्वमित्याशङ्क्याह तथा क चित्पशुप्रकरणे अपीति । अयमाश्यः । ते। न पश्ची करोतीति ४३८ । इ प्राप्रकर्णे ऽपि किं चिद्वाक्यं टीकाकारैर्दृष्टमिन्तिः तस्याच्यभागवज्ये प्रकृतिवः त्क्यादिति पर्युदासवृत्या प्रकृतिवच्छब्दशेषत्वेनान्वये सति तल्लब्यस्य पशा-वाच्यभागाभावस्यानुवादा न ते। प्रशाविति न सामे इति सामे नित्यप्राप्रस्य तदभावस्यानुवादः । उभयमपि विधेयाज्यभागस्तुत्यर्थमिति । एवं च प्रति-षेधपचे पशावाज्यभागयार्विकल्पः। पर्युदासपचे नित्यमेव वर्जनमिति विशेषः। यदापि दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्बातस्येव न ते। पशावित्यस्य प्रकरणादुत्कृष्टस्य पर्युदासकृत्या पाशुक्रप्रकृतिवच्छब्दशेषत्वं वर्त्तुं शक्यम् प्राभाकरैरपि पर्युदा-चपचं चमर्थयमानेस्तयेवातां तथापि टीकात्तमनुवादत्वं पशुक्रतयो तथाभूतं बाक्यं विना न निर्वहतीति तत्यद्वावा उङ्गीकृत: । अवधूतेति । लाके त्यतसकतकमे। णमक्यूतमाहुस्तव यूननस्य त्यागार्थत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। यदाप्यवधूतशब्दस्यातार्थेपरतायामवधूतकर्मेति प्रयात्तव्यं तथापि विभक्तध-नेषु भ्रातृषु विभक्ता भ्रातर इतिवद्गम्यमानत्वादुत्तरपदस्याप्रयागः । घातूनां निर्दिष्टार्थव्यतिरेकेणाप्यधान्तरसद्भावे शाब्दिका ज्ञापकमाहुः। धातुपाठे कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येवकारः पठाते स धात्वन्तराणां धातुपाठे निर्दिष्टादश्चीन्तरमप्यस्तीति चायपति अन्यया ऽर्थनिदेशादेव क्रीडामाचार्थः त्विसद्धेरेवकारवैयर्थ्यादिति*॥

^{*} अत्र पञ्चदशं हात्यधिकरसं पूर्णस्।

४३६ । २१

सांपराये तर्तव्याभावात्तया ह्यन्ये॥ २०॥

सुकृतदुष्कृतच्यस्ति । न च वाच्यं पर्यङ्कविद्यायामिर्चरादि-पर्यं प्राप्रस्य मध्ये चन्द्रेण सह संवादोत्तेः संवादस्य शरीरसाध्यत्वातदर्थे कमीपेचा उस्तीति विद्यासामध्यादेव मार्गे उपि शरीरलाभीपपतेः । अवश्यं हि विद्यायाः दिव्यशरीरोत्यादने उपि सामध्ये वत्तव्यम् । अन्यथा पर्यङ्कि-विद्यायामेव देवयानेन पथा ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा सह संवादोत्तेः का गतिः ॥

४४१ । ११ गतेरर्घवत्त्वमुभयया उन्यया हि विरोधः ॥ २६॥

एनसः पापात् परीति । अपपरी वर्जने इति वर्जनाथै। ऽच परिशब्दः पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तदो।गे पञ्चमो । स्वकृतमन्यकृतं चास्मदनुभाव्यप्तलमेना वर्जयित्वा विनाश्य परिपालयतेति योजना । पिपृतेति । पृ पालन पूरग्रायोरिति धातुः । यदेनश्चकृमा वयं यद्वा ऽन्यकृतमारिम अन्या
समिधा वयं सवै तदपमृन्महे इति सामवेदमन्त्रे इन्द्राग्नी भिचावह्गी। से।मा
धाता बृहस्पतिः तेना मुञ्जन्त्वेनसे। यदन्यकृतमारिमेति यजुर्वेदमन्त्रे चान्यकृतपापस्यान्यच सङ्कमणं स्पष्टमेव यूयते । एवमनेक्रयुतिप्रतिपत्ने ऽर्थे शङ्कानुत्यानात्र तद्यावर्तनार्थत्वेन सूचं योजनीयमित्यि द्रष्ट्रव्यम् ।

४४२। १ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१॥

उभयत्रापीति । नारिष्टहोमानामप्यङ्गप्रधानार्थेर्बर्हिराज्यादिधमैं:
क्रितिपयधर्मवत्वमस्तीति भावः । श्रुत्याद्यो हि विप्रकारा इति ।
निन्वदं विशेषकयनमन्पपन्नं व्रीहिष्र्वितिन्द्रमाऽनिरुप्रवेहिष्विवेन्द्रीयतेरप्यस्ति
प्रकरणान्नाताऽनाम्नातानेकैन्द्रीषु साधारण्यात् । प्रकृताऽनुपयुक्तं चेदं प्रकारद्वयक्रयनम् । न चैविमिति यचापीति च टीकायन्थयोः प्रकरणान्नाताऽनाम्नातत्र्यत्यादिविषयत्वस्येव स्पष्टं प्रतीयमानतया तये।ः सामान्यविशेषविषययुत्यादिविषयत्वाप्रतीतेः। उच्यते । इन्द्रो देवता अस्या इति विग्रहवाक्यसमानार्थत्वादैन्द्रीयुतेर्विग्रहवाक्यस्यस्य च सर्वनाम्नः कदा चन स्तरीरसीति

^{*} अत्र षेडियं सांपरायाधिकरणं पूर्णम्।

[†] अत्र सप्तदशं गतेरयेवस्वाधिकरणं पूर्णम्।

सांपरायाधिकरणम् । गतेरथैवन्वाधिकरणम् । ऋनियमाधिकरणम् । ५६९ प्रकृतेन्द्रीविषयत्वादैन्द्रीयुतेविशेषविषयत्वमुत्तम् । यचापीति टीकायन्यस्य प्रकरणाभावे श्रुत्यादिकृतविनियागनिवीहाय प्रकरणं कल्पनीयमित्येतदर्थप-रत्वं न युक्तम् । न हि यदाहवनीयं जुहातीत्यनारभ्याधीतश्रीतविनियागे यस्य पर्णमयी जुहूभेवतीत्यनारभ्याधीतवास्यविनियोगे च श्रुतिवास्याभ्यां प्रकरणकल्पनमिष्यते । तथा सनि श्रुत्यादिषूत्ररोत्तरमेव पूर्वपूर्वकल्पनाम-पेद्य प्रमाणं न तु पूर्वपूर्वमुतरीतरकल्पनामपेद्येति बलाऽबलाधिकरणमया-दाभङ्गापतेः । तस्मात् ङ्गायकल्पनीयप्रकरणकयुत्यादिविषयत्वमुदाहृतटीकावा-क्यद्वयस्यानुपपन्नमित्याले।क्याचार्येर्विषयान्तरं दर्शितम् । वस्तुनस्त्वप्रकरणाः मात यत्यादि कृतविनियागनिर्वाहाय प्रकरणकल्पनमपि टीकास्तमुपपादियतुं शक्यम् । श्रुत्यादिषूत्ररोत्तरस्य स्वविच्छिद्यप्रमेये पूर्वपूर्वकल्पनापेता हि बला-बलाधिकरगादै। बेन्यहेतुत्वेन दर्शिता सा ऽच ने। चाते कि त्वनारभ्याधीतयः त्यादि कृतविशेषविनिये।गनिवीहायापूर्वेदमर्थ्यह्र एसामान्यविनिये।गहेतुत्वाका-ङ्कानवगाप्रकरगाकल्पनम्चते । न च प्रमेयभेदेनान्यापेवामाचं स्वप्रमेयपरि-च्छेद। श्रां श्रत्यादिप्रवृतिं निरुन्धे येन प्रकरणादिह श्रत्यादीनां बलाबलाधिक-रयोक्तदीर्बल्यमापतेदिति ।

प्रकरणस्य वाक्याद्वाधमाशङ्क्याहेति । यद्यपि वाक्यस्यावि ४४३ । द स्वप्रमेयविशेषविनियोगनिवाहाय सामान्यविनियोगहेत्प्रकरणापेवणमनुपद-मेवार्क्तामिति वाक्येन स्वापेवितप्रकरणवाधनमशक्यशङ्कः तथापि यथा कथं वित्यकरणवाधकत्वेन शङ्कनीयं वाक्यमप्यच नास्तीति दर्शयितुं शङ्कात्था-पनमिति द्रष्ट्रव्यम् । सिद्धान्ते प्रकरणस्य वाक्याविरोधिन यव वाक्येन सामा-न्यसंबन्यनिवाहायान्वेषणं न तु विरोधिना ऽपीति यदुक्तम् इदं सर्वासां विद्यानां गत्यपेवालवणिलङ्गस्यापि समानम् । लिङ्गमपि हि स्वविरोधिप्रकरणं नानुकन्ये दर्शपूर्णमासप्रकरणादिभ्यः पूषादानुमन्त्रणमन्त्राणां पूषदेवताकया-गादिषूत्कषीभ्यपगमात् । ननु विद्याद्वये गत्यास्तानमनुचिन्तन।धैमित्येतद-युक्तम् । सर्वास्वपि विद्यासु गतिरनुचिन्तनीया तत्कतुन्यायाद्वतेरप्यान्तरा-लिकविद्याफलत्वात् गतमितः ग्रेत्यानिसंभवितास्मीति शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मप्राग्निवद्गतेरप्यनुचिन्तनीयकाटै। निवेशनात् । तच हि ग्रेत्येति प्रकर्षेण गमनं दूराध्वगमनमुच्यते तनु देवयानमार्गगमनमेव भवति । सूचकारे-

वेदान्तकल्पतहपरिमले [ऋ ३ पा ३ ऋधि १८-२२

गापि चतुर्थाध्याये गत्यनुचिन्तनस्य सक्कविद्यासाधाराय्यमुक्तं विद्यासाम्यानच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चेति । गतिचिन्तनस्य सर्वब्रह्मविद्यासाधारार्यये ऽपि पञ्चाग्निविद्यायां ब्रह्मविष्यायां प्राप्त्रयेत्वेन तदाइत्यं विदुरिति वचनं सफलम् । उपकोस्नविद्यायाम् अय यदु चैवास्मिन् श्रेच्यं कुर्वन्ति यदु चनेत्यारभ्याचिरादिमागक्षयनम् अविपुरुषोपासकस्य पुचैदेहनकर्मणा ऽकृतत्वे ऽपि त्वरितमेवाचिरादिगतिप्राप्तिरस्ति न विद्यान्तरशोलिनामिव तत्प्राप्ते विक्रम्बो ऽपस्तिनिविद्याचिरादिगतिप्राप्तिरस्ति न विद्यान्तरशोलिनामिव तत्प्राप्ते विक्रम्बो ऽपस्तिति विशेषप्रदर्शनार्थत्वेन सफलम् । यतेन प्रतिपद्य-माना इमं मानवं नावर्तन्तदत्यनावृत्तिफलरूपविशेषप्रदर्शनाणि सफलम् । तस्मादुभयचम्मात्त्रमनुचिन्तनार्थमित्येतत्व्यसुपपादनीयमिति चेत् । इत्यम् । यत् प्राप्त्रयेमाम्नानं यच्च विशेषप्रदर्शनाये तदनुचिन्तनार्थमित भवति । अनु-चिन्तनमेव हि साचादिद्याशेषः, तद्विषयभूता गतिः क्वाचित्कस्तदीया विशेष्यचानुचिन्तननिर्वाहार्थत्वेन कथिता ऽतः प्राधान्यादनुचिन्तनं फलत्वेनानकमिति न क्विच्छेषः ॥

४४४ । ६ यावदिधिकारमवस्थितिराधिकारिकागाम् ॥ ३२ ॥

482

ऐश्वर्यफलकत्विमिति । निर्गुणविद्यायाः परममुक्तिफलकत्वाऽसंभवे निर्गुणविद्यावाक्यशेषाम्बातं सतत्र पर्येति जचत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिक्षा यानै-वैत्यादिसगुणविद्याफलकीर्तनं निर्गुणविद्याफलमेवाभ्युपेतं स्यादिति भावः ।॥

वारवन्तादिपदवन्तीति । अध्वं नत्वा वारवन्तमिति वारवन्त-पदवत्यामृचि गीतं साम वारवन्तीयम् । यञ्चायञ्चा वा अग्नयइति यञ्चाय-ञ्चापदवत्यामृचि गीतं साम यञ्चायञ्चीयम् । वामदेव्यं तु वामदेवेन दृष्टं साम । वारवन्तादिपदवन्तीति बहुवचनं स्वविन्यायेन योज्यम् । उत्पत्त्या-दिषु मध्यइति । यद्यपि सर्वेषां विधीनामृत्यत्तिविनियागप्रयागाधिकारश-त्तिर्रास्त तथापि लाघवाथं विधया विध्यन्तरप्राप्यांशं विद्यायाप्रामांशमाने

^{*} अत्र प्रष्टादशम् ग्रानियमाधिकारगां पूर्णम्।

१ अत्र जनविश्रम् यावदधिकाराधिकरणं पूर्णम् ।

विद्याम्य न्ति । यथा दर्शपूर्णमासयोर्घदाग्नेया ऽष्टाकपाल इत्यादय उत्पत्तिवि-धयः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा यजेतेत्यधिकारविधिः । स गवाङ्गवा-क्येरेकवाक्यतापन्ना विनियागिविधिः । पौर्णमास्यां पूर्णमास्या यजेत त्रमा-वास्यायाममावास्यया यजेतिति प्रयोगिविधिः । विध्यन्तराभावे त्वेकस्यैव विधे-श्चातुक्र्य्यम् । यथा गेन्द्राग्नमेकादशकपालं निवेषेत्प्रजाकाम इति ॥

इयदामननात्॥ ३४॥

889 1 23

त्रव गुहाधिकरणेन पैनिक्त्यमाशङ्क्य तवाता पिबच्छन्दस्य लचणा न युक्ता मुख्यार्थमंभवात् । न च प्रकरणेन वाज्यशेषेण वा लचणा । ताभ्यां वलीयमे वाज्यस्य वाधायोगादित्यधिकाशङ्कामुद्वाच्य न केवलं प्रकरणेन वाज्यस्य वाध उच्यते किं तूपक्रमोपमंहारैकहृप्यावगिमतमहावाज्यविरेश्वेना-वान्तरवाज्यस्य वाध उच्यतहित परिहारच्युत्पादनार्थत्वेनाधिकरणस्य माफल्यमुक्तमित प्रतीयते । तवापक्रमोपमंहारानुमारेण मध्यमवाज्यं नेयमित्येत-दिव प्रतदेनाधिकरणादिषु बहुशः चुण्णम् । तस्मादित्यमधिकरणस्य माफल्यं वक्तव्यम् । मन्त्रयोरीत्यितकद्वित्वविशिष्टमाध्यात्मिकं वस्तुद्वयं तावत्प्रतिपाद्यं तत्त्व्यम् । मन्त्रयोरीत्यितकद्वित्वविशिष्टमाध्यात्मिकं वस्तुद्वयं तावत्प्रतिपाद्यं तत्त्व्यम्यम्यव्याप्रमाणवशादिति द्विभयचाप्यमिन्नमिति प्रतीयते । तुल्याभिधानहृपममाख्याप्रमाणवशादिति द्विभाक्तन्यायच्युत्पादनार्थमिदमधिकरणम् । न च ममाख्यायाः किं चिद्वाध-कमस्ति प्रत्युतानुगाहकमेवास्तीति वाधकाभावं व्यतिरेकमुखेन व्यवस्थाप-धितुमुपक्रमे।पमंहारप्रदर्शनमिति ॥

श्रन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

882 1 40

युवेति । ऋपत्यं पेषप्रभृति गोषं जीवति तु वंश्ये युवेति पाणिनी-योक्तलचणं युवापत्यमित्यर्थः । ऋपरोच्चादिति । व्यत्ययो बहुलमिति कान्दमेन विभक्तिव्यत्ययेन प्रथमार्थे पञ्चमी । ऋभ्यासात् सर्वान्तरत्व-प्रत्यभिज्ञानाचेति । ननु द्वावच पूर्वपच्चा । उभयच वेद्यमेद इत्येकः । वेद्याऽभेदे ऽप्यभ्यासाद्विद्याभेद इति द्वितीयः । तषाद्यनिराकरण्यव सर्वान्त-रत्वप्रत्यभिज्ञायुक्तिः । द्वितीयनिराकरणे सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानस्याविशेष-

^{*} श्रन विशम् **ग्रत्तरध्यधिकर**णं पूर्णम् ।

[†] अत्र एकविंशम् द्यद्धिकरणं पूर्णम्।

पुनः श्रवणस्याभ्यासे।पपादकतया द्वितीयपचएवे।पपादकत्वस्याचाँग्रेरग्रे वच्य-माणत्वात् । तस्य तु निराकरणम् श्रभ्यासासिद्धान्यथासिद्धिभ्यां करिष्यते । सत्यम् । प्रथमपूर्वपचिनराकरणयुक्तिरेवाच सिद्धान्तके।ट्यपपादकयुक्तित्वेन लिखिताः द्वितीयपूर्वपचे निराकरणयुक्तिस्तु वच्यमाण। चातुं शक्येति न लिखिताः ॥

४५०। ३ व्यतिहारी विशिषन्ति हीतरवत्॥ ३०॥

भाष्यकारैरिधकरणान्ते जावालैरैतरीयभिश्व प्रदर्शितस्य व्यतिहारस्य समाने विषये उपसंहार: कार्य इत्युक्तम् । तत्र समाने विषये इत्येतत्समा-नगुगविद्यान्तरविषयं सकलाहंग्रहोपासनापरं वाष् ॥

" ^{१०} सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

निवहाधिकरणे सत्यविद्याभेदाभेदिचिन्तावत्सत्यहृदयिद्याभेदाभेदिचन्ता प्रि कतुँ शक्यते सत्यविद्यायां जयतीमान् लोकानित फलनिर्देशः
हृदयविद्यायामेष प्रजार्णतयंद्भृदयमेतद्भलेतत्स्व तदेतत् च्यत्रः हृदयमिति
हृ इत्येकमचरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद इत्येकमचरं द इत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमचरमेति स्वगे लोकं य एवं वेदेति
फलनिर्देशभेदः पूर्वपचन्यायस्तुल्यः । तच्छब्दद्वयेन प्रकृतहृदयब्रह्मस्वरूपप्रकारपरामर्थेन तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यरूपताच्यत्वर्तत वेद्याभेदात्त
विद्याभेदः । फलनिर्देशभेदस्त्वसिद्धः जयतीमान् लोकानिति प्रधानब्रह्मोपासनायाः फलवन्वे सिद्धे तदङ्गहृदङ्गहृदयनामाचरोपासनाफलिन्देशस्यार्थवादत्त्वात् । प्रधाने प्रध्येकामपदेन फलनिर्देशभावात् । स्वन्यायेन फलविपरिणामे कल्पनीये प्रधाने तदवयवे यत्त्विञ्चत्पक्षं श्रतं सर्वस्यापि जातेष्टिफलन्यायेन समुच्यकल्पनीयपत्तेश्चेति सिद्धान्तन्यायो प्रि तुल्यः । अथ
एष प्रजापतिर्यद्भृदयमित्यारभ्य तस्ये।पनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेदेत्यन्तेन संदर्भेण विधीयमानैकेव विद्यत्येवमधिकरणव्यात्यादो
प्रथे वक्तव्ये किमिति स यो ह वैतिदिति मध्ये गृहोत्वा भेदाभेदिचिन्ता।

अत्र द्वाविंगम् ग्रन्तरत्वाधिकरणं पूर्णम् ।

[।] अत्र प्रयोविशं व्यतिहाराधिकरणं पूर्णम्।

व्यतिहाराधिकरणम् । सत्याद्यधिकरणम् । कामाद्यधिकरणम् । ५६५ उच्यते । एकदेशे कृता चिन्ता तुल्यन्यायतयैकदेशान्तरे ऽपि संचारियतुं शक्येति क्ष चिदियं चिन्ता कृता* ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥ ४५१ । २०

तस्य न स्थानता ऽपीति। उपलचणमेतत्। इहाव्यधिकरणे भाष्य-कारैंबृहदारययकेक्ता निर्गुगविद्या तत्पूर्वेत्तरयन्दभीदाहरयेन छान्दोग्य-वर्षिता सगुणविद्येत्येतांश्च सत्यान् कामानिति तपत्यवाक्योदाहरणेन च स्पष्टीकृतम् । ग्रतांश्च सत्यान् कामानित्येतदुदाहरग्रेनापि बृहदारग्यकाता विद्या निर्गुणविद्येति व्यञ्जितम् । ऋणमिति चेत् । इत्यम् । विद्यान्तरे-षूपास्यगुणानामुपदेशमाचं कृतं तावतेत्र गुणविशिष्टोपासना सिद्धातीति । इह तु गुगानामप्यपासना विधीयते तत्किमधे बृहदारग्यके उपसंहता यते निर्गुणप्रकरणानुसारेणानुपास्यास्तवेहाप्यनुपास्या मा भूवज्ञित्येतदर्थ-मित्येव कल्पनीयम् प्रयोजनान्तराभावात् । कामशब्दधंगृहीतगुणजातव्यति-रिक्तदावापृथिव्यादिसमानाधारत्वव्रमुखगुणानामनुपास्यतायाः प्रयोजकत्वक-ल्पने परिसंख्यार्थत्वप्रसङ्गात् । गुणानां पृथगुपासनासिद्धार्थत्वं स्यादिति चेन्न तावद्धर्मियं विना उपासना पृथगुपासनां युता सत्यकामादिशब्दानां र्धामेपर्यन्तत्वेन गुणापासनाविधाने ऽपि गुणविशिष्टधर्म्युपासनाप्राप्तेः । नापि धर्मिविशेषगतयैव गुगानां क्रमेगोपासना पृथगुपासना शाण्डिल्यविद्यादिषु मनामयादिगुणानामपि तथैवापासनेति तता विशेषाभावात् । नापि गुण-विशेष्यकोषासना पृथगुषासना । तस्यापि विविचतत्वे श्रस्मिन् कामाः समा-हिता इति गुर्वावशेष्यकापदेशतस्त्रह्माभात् । तस्मादसमदुक्तमेव तत्र-योजनमिति युक्तम् । तन्मुखेन च भाष्यकारैवीजपनेयोक्तविद्याया निर्गुण-विद्यात्वं व्यञ्जितम् । ननु छान्दोग्यवाजसनेयके।त्तविद्यये।: सगुर्यानगुँगा-विषयतया भेदे ऽप्यायतनत्वादिसाम्यमाचेण परस्परगुणापसंहारे समा-ख्याभेदेन भिन्नये।र्दहरशाण्डिल्यविद्यये।रिप परस्परगुणे।पसंहारः स्यात् तये।-रिष हृदयायतनत्वमेतत्सत्यं ब्रह्मपुरं मनामया ऽयं पुरुषा भाः सत्यमित्युक्तं सत्यत्वम् । त्रय य त्रात्मा स सेतुर्विथृतिः सत्यधृतिरित्युक्ता धृतिः । सत्यकामः सत्यमङ्कल्पः भारूपः सत्यमङ्कल्प इत्युक्तं सत्यमङ्कल्प-

^{*} अत्र चतुर्विशं सत्याद्यधिकरणं पूर्णम् ।

334

वेदान्तकल्पतहपरिमले [अर ३ पा ३ ऋथि २५-२६ त्वम् । सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्युभयनायाते सर्वेश्वरत्वसर्वाधि-पतित्वे चेत्येवं बहवा गुणाः समाना दृश्यन्तइति चेत् । नाष साचान्मुख्य उपासनार्थगुणोपसंहार उचाते। किं त्वेकैकच स्तानां गुणानामन्यचापि सत्यकामत्वादिसामर्थ्येन हृदयायतनत्वादिसाम्येन चापस्थितानां स्तृति-प्रकर्षमाचप्रयोजनतोच्यते । एवमेव हि ध्येयत्वमपूर्वमित्यादिना स्रता उन्त-भावमाषमुण्यंहार इत्यन्तेन प्रात्तनयन्थेनात्तम् । श्रन्यषाय्ययं न्याये। भव-त्विति चेद् भवतु नाम नैतावता विद्याभेदे ध्यानार्थगुगोपसंहारप्रसङ्गः ॥

8भूर । १३

आदरादलापः ॥ ४० ॥

पूर्वे। तिथिभ्य इत्यादिस्तुत्युपपत्त्यर्थिमिति। यद्यपि पूर्वे। ऽति-थिभ्यो ऽश्नीयादित्ययं विधि: यथा वै स्वयमहुत्वेत्यादिस्तदर्थवाद एव स्तावकः तथाप्यर्थवादे। यथा विधेये आदरावहः एवमिह पूर्वा-तिथिभ्य इति विधिरिष प्राणाग्निहोचे त्रादरावह इति साम्याद्विधिरिष स्तुतिकाटै। निर्वोशतः । यद्वा पूर्वे।तिथिभ्यो ऽश्नीयादित्ययमादिर्यस्येत्य-तद्गणसंविज्ञानबहुत्रीहिणा ऽर्थवादांश एव गृहीतः । यदेतद्ज्ञाभ्यञ्जन-मिति । अद्याभ्यञ्जनमप्येकष्टायनीनयनस्य प्रयोजकं चेदचाभ्यञ्जनात्प्राक् पदपांस्वपचारे तत्संपादनाथे पुनरप्येकहायनीनयनं कार्यम् अप्रयोजकं चेत्युनस्तन्न कार्यम् श्रवाभ्यञ्जनं तु पांश्वन्तरेणान्येन वा कार्यमिति फल-भेदः । (नन्वेकहायनीक्रयार्थानयनं क्रयाभ्यञ्जनाभयार्थमस्तु । उभयारिष नयनसाध्यत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह यद्थी च सेति । यद्येद्व्यं तत्संस्का-रोषि द्रव्यद्वारा तद्र्थे एव स्यादिति भावः। सप्तमपद्पांशुग्रहण्मि-त्यर्थ इति । एवं च टीकाकारपचे पदकर्मीत सूचपदेन पद्यांशुग्रहणं विविचतं तद्विषय: प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वविचार इति प्रथमं शिलायां सप्र-मपदनिधाने पदपांशुग्रहणार्थे पुनरप्येकहायनीनयनं पूर्वपचे कार्य छिद्धान्ते नेति फलभेद: †।) पचद्वये ऽपि पूर्वपचिद्धान्तन्याया समाना वस्तुतः प्रांशुग्रहग्रमचाभ्यञ्जनं चेत्युभ्यमप्यधिकरग्रस्योदाहरग्रम् । एकस्मिनुदाहृते न्यायसाम्यादन्यदप्युदाहरणमुपगन्तुं शक्यमित्यभिग्रेत्य टीकाकारैः प्रथमा-तिक्रमे कारणं नास्तीति पांशुग्रहणमुदाहृतम् । त्राचार्यस्वचाञ्जनमप्यु-

^{*} अत्र पश्चविंगं कामाद्यधिकर्णं पूर्णम्। 🛊 () एकनमध्यमे अन्थे। नास्ति 🗷 पुः।

दाहरणिमिति स्पष्टीकते तदुदाहृतम् । तस्येकहायनीनयनसाध्यतायाः पांशुग्रहणद्वारकतया तस्येकहायनीनयनप्रयाजकत्वसमर्थनेनेव पांशुग्रहण-स्यापि तत्प्रयाजकत्वसामर्थ्यात्समिथतं भवतीति तन्नोदाहृतम् ।

प्रागुच्यमानमशनमप्य श्विहोत्रमेवेति । त्रत ग्वाधिकरणा- ४५३ । ११ रम्भे पादसङ्गितः । टीकायां प्राणाग्निहोत्रमेव पूर्वभाजनशब्देनाक्तम् । स्वामिभाजनमित्यध्याहार इति। यदितिथिभाजने।तरकालं विहितं स्वामिभोजनं समयादपकृष्येत्यच विद्यमानं स्वामिभोजनपदम् अपकर्षकर्म-समर्थकतया द्वितीयान्तमित्यभिग्नेत्य विहितमित्यस्यान्वयार्थे प्रथमान्तस्य स्वामिभे।जनपदान्तरस्याध्याहार उत्तः । वस्तुतस्तु तदेव पदं प्रथमान्तं वतुं शक्यम् । ऋषकृष्य विहितमित्यच विधानरूपप्रधानक्रियाकमेशी ऽसि-हितत्वमाचेगाम्रुतपदस्य प्रथमान्तत्वोपपते: । म्रयं ब्राह्मगस्तते। ऽपकृष्याच नीत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । त्रता नाध्याहारानुषङ्गापेचा । उपसद्रि-भमें इति । उपसद श्रादया यस्याग्निहातस्य तदुपसदादि । भावप्रधाना निर्देश:। तथा चेापमदादित्वधर्म: उपमदानन्तर्भधर्म इत्यर्थ:। देव-तान्तरायरुद्धत्यादिति । त्राग्नेयमष्टाकपालमग्नीषामीयमेकादशकपाल-मित्यादिविधिभिः कृत्स्त्रस्य पुरोडाशस्य देवतान्तरार्थत्वावगमादित्यर्थः । न च ह्यवदानमाचस्याग्ने। प्रचेषातावदेवाग्न्यादार्थमिति शङ्कनीयमुत्पतिवा-क्यानुसारात् । कृत्स्त्रेन पुरोडाग्रेनाग्न्यादियागः ग्रुविपमाचं द्यावदानस्य तिन द्युवदानप्रचेपकाले कृत्स्व: पुराेडाघा उग्न्यादिदेवतायै मनसा त्यक्तव्य इति सर्वप्रदानाधिकरणे वार्तिककारै: स्थापितत्वात् । प्राणिमात्रस्य वराहमेषहरि-णादे: । उत्तं च वार्तिके ऽपि जाघन्यधिकरणे । नावश्यमिति यच्छागा-देव ग्रहीतव्या जावनी जावनीनामकावयवमाच्यवगादिति । स्रिनित्यानां च प्रारब्धानामिति । प्रारब्धकाम्यकर्मणामित्यर्थः । अविशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानादिति । प्रतिनिधिद्रव्येषु नीवारादिषु मुख्यब्रीह्यादिद्रव्याव-यवानुप्रवेशप्रयुक्तमादृश्यमूलात्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। नाम्निहोत्रहवणीति । ४५५ । ४ यदाप्यग्निहोनं यया होष्यते सा ऽप्यग्निहोन्हवर्गीति वतुं शक्या ल्युटो हि भूतकाले विधानामावात् तथापि भाव्यर्थे प्रमाणाभावात् प्रवृत्तिन-

^{*} उच्चमानमप्यथनिमिति २-५ पुः पाः।

मित्ति निर्धारणाय यया अग्निहोचं हुतं सैवाग्निहोचहवणी बाह्येति भाव:। ४५५ । ४ तक्रिशिष्टत्वेन श्रुतस्येति । यदापि चतुरो मुष्टीनिर्वपतीति संख्यामुष्टि-विशिष्टे निर्वापे विहिते ऋग्निहे। बहवरयेति वाक्यान्तरेग तत्साधनमाचं विधीयेत तथापि तस्मिन्वाक्ये साधनविशेषविशिष्टत्वप्रतीतिरस्तीति तद्वि-शिष्टुत्वयवणमुक्तम् । पश्चात्प्राभातीति । यदाप्यखण्डाणकारमुखेन सक-लपदार्थानां युगपदेव प्रापकश्चोदकः न तु चादकस्य प्रतिपदार्थे पृथम्या-पारे। ऽस्ति न वा प्रतिपदार्थे चे।दक्षमेदे। ऽस्ति तथापि प्रकृतिवच्छब्देन युगपत्याप्रेष्विप पदार्थेष्वनुष्ठानकाले तत्तदवान्तरापकारापेवाक्रमेण तत्तदु-पकारजनकपदार्थानुष्ठानापेश्वित्वुद्भिमा उस्तीत्येतदवलम्ब्य प्राप्तिपीर्वापर्य-मुक्तम् । अर्थवाद्गतस्त्विति । से।मा वै वाजिनमित्यर्थवादे से।मे वाजि-नशब्दवदेष वे दर्शपूर्णमासयारवमृत्र इति अर्थवादे अपां व्यत्सेके अव-भृषणब्दवच्च सिद्धसादृश्यमाचपर इत्यर्थः । परिमाणविशेषवानिति । गुञ्जाबीजपरिमाणं परिमाणविशेष:। अवधाताद्यंइति । आदिशब्देन निष्मलीकरणग्रहणम् । ननु वितुषीभावादिलचणद्वाराभावे बाध एव युक्त इति कयं पूर्वपच इत्यवाह अचराचिति । अनवस्नावितान्तर जव्मपक्षीद-नविशेषवाची चरुशब्द इति दशमे निर्णीतम्। तथा चाचरी चरुशब्दीयं अववातादीनामितदेशकः स्यादित्यर्थः । सत्यां गता विधा गाणत्वायागादिति । अनिहावशब्दस्तु द्रव्यदेवतापेचावशाद्धि-धिगता गै।गो। ऽभ्युवगतः। न चेहावघाताद्यपेचा ऽस्तीति वैषम्यमिति भावः । गत्यभावादिति । द्वारलापात् श्रपणवद्विशेषविध्यभावाचेति भावः । नन्वतिथिभाजने।तरकालिमत्यादिशङ्कायाः पूर्वपचोपयोगं दर्शयति ननु स्वामिभे।जनस्येति । श्रतः प्राणाप्रिहे।त्रस्यैवेति । तथा चाद-रिलङ्गस्य न परिहारिसिद्धिरिति भावः* ॥

४५६। द तज्ञिर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथाच्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२॥ रात्रिसत्राणामगत्या विपरिणाम आश्रित इति । ननु विप-रिगामाऽनाययये अधेवादमाचता स्यात् सा च फलविपरिमाययगाज् जघ-

[🕈] अत्र विक्वंशम् ग्रादराधिकरणं पूर्णम्।

न्येत्यनुष्डमेव टीकाकारे। बद्धाति ऋषेवादमावत्वे उत्यन्तपरे। चा वृत्तिष्या न तथा फलपरत्वरित स्राच्यां स्रिष तत्रथेवानुमे।दिष्यन्ते स्रतः पूर्वापरिविराध रित चेत्। उच्यते। ऋषेवादमावात् फलविपरिणाम एव जधन्यः। तवरिष्य रित चेत्। उच्यते। ऋषेवादमावात् फलविपरिणाम एव जधन्यः। तव हि ये प्रतितिष्ठापन्ति तपता राचीक्षेयुरिति यत्तदीर्व्यत्यापः प्रनर्थान्त्रभावश्चेति बह्वी क्रिष्टक्रल्पना । उदाष्ट्रतटीकावाक्यं तु प्रकृतोद्गीथापपन्त्रायम् । तापां क्रत्वर्थपचे हि पर्यातावाक्यद्वाव्यभिचरितिलङ्गीपप्यापितक्रतुलचणां विधावङ्गीकृत्य वाक्यशेषस्य प्राशस्त्यलचणा उप्यङ्गीकर्त्या तती वर्ष वाक्यशेषमावस्य फलविपरिणामकल्पनेति । स्रत एव यच प्रकरणात् क्रतुषंवन्थिद्धः क्रतूपस्थित्यये विधी लचणा न वक्तव्या तच वर्मकरणादिवाक्यशेषे टीकायामय्यथेवादतेवाङ्गीकृतेति न किष्चिद्विरोधः।

कतृपकारस्य सिद्धत्वादिति । प्रयाजाञ्जनयोः प्रकरणात् क्रतू- ४५९ । ५ पकारमिद्धिः पर्यातायास्तु फलकल्पनापचे ऽपि क्रतूपस्थित्यवश्यंभावात् । सा सप्तम्यर्थेति । नन्वादित्यादिमतय† इत्याद्यधिकरये द्वितीया सप्र-म्यर्थेति न बद्धते किं तु कर्मार्थैव । सप्रमी तु तृतीयाथी । तेन लेकिश-ब्दस्य लाकदृष्टिपरत्वमङ्गीकृत्य लाकदृष्ट्या सामापासीतेत्यर्थे इति वच्यते । सत्यम् । इह सप्रम्यर्थेति वत्यतइत्यस्यायमथैः । सामदृष्ट्या लेकानुपासीतिति तदधिकरणपूर्वपचे लेकिव्यिति सप्रम्या या उर्थः अनीप्सितकर्मत्वं लेकाना-मन्यवापि नियुक्तानाम् असंस्कायेतयेप्सितकर्मत्वायागात् तदेव तत्य-द्धान्ते सामेति द्वितीयाया ऋषे इति वच्यतइति । यदापि कमीथीपरित्या-गमाचं वद्यते न तु कर्मणा ऽनीप्सिनत्वं तथाप्युपासनायाः कर्मार्थत्वासं-भवाद् ऋषीदनीव्सितत्वे पर्यवसानं भवति कर्मणामुपासनार्थतायां हि दृष्टार्थेता लभ्यते निरालम्बनापाचनानुपपत्तेरालम्बनस्य तदपेचितत्वात् । उपासनायाः कर्मार्थत्वे ऽदृष्टार्थता स्याद् उपासनेनाद्गीयादिषूत्यत्तिप्राप्निविकृ-तीनामसंभवेनादृष्टसंस्कारस्येव वक्तव्यत्वात् । दृष्टादृष्टफलपर्यव वाय्यन्वयद्वयसं-भवे च दृष्टुफलपर्य्यवसाय्येवान्वया ग्राह्य: । त्रत एव खलेवाली यूपा भव-तीत्यस्य यः खादिरादिः प्रकृतितः प्राप्ते। पूर्यः तस्य खलेवाल्याकृतिपरतायां त्वदृष्टार्थेता स्यादिति विधेर्दृष्टार्थेत्वलिप्सया खलेवाल्या यूपकार्ये विधिरा-

^{*} अनूपकरणानुगततामिति २ पु॰ पा॰। । चादित्यादित्यादित्यादिमतय इति २ पु॰।

श्चितः । ननु तेने।ङ्कारेग्रीभाषि कुरुत इत्यादिना श्राध्यादिगुगकविचानस्य षेडिशिग्रहणवदिनियताङ्गत्वमङ्गीकृत्य तिद्विचानाऽविचानयाः फलाभेदं पूर्वप-चियत्वा षोडिशियहणपचे इवाङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वेन न्यायसिद्धेन सिद्धान्तः क्रियतहिन। तेनाभा कुम्त इत्यादिश्वतिव्याख्याता। इदं व्याख्यानं विद्ययेति तृतीयायुत्या विज्ञानस्य कर्माङ्गत्वप्रतीतेः वीर्यवतरमिति तरपा विज्ञानपचे फलभूयस्त्वप्रतीतेश्व श्रुतिस्वारस्यानुसार्येषि प्रकृताधिकरणार्थेविसद्धम् । उच्यते । युतै। वीर्यशब्देन फलं ने। च्यते । वीर्य हि लोके कार्यानुकूलं बलमिति प्रसिद्धं न तु कार्यमेव । बलवतरत्वं च कर्मणः स्वफलजननप्रतिबन्धका-पेत्रया वत्तव्यम् । अन्यस्य प्रकृतानुपयागात् । अतः स्वफलढानान्मुखेन विरोधिकमीन्तरेगाप्रतिबन्धकृपं फलान्तरवन्वं वीर्यवत्तरत्वमित्योचित्याद-वधीयते । एवं च विद्ययेति तृतीयाश्रुति: फलान्तरार्थस्य विज्ञानस्य मुख्यं कर्मशेषत्वं न प्रतिपादयति किं तु कर्मभिरविलम्बेन फले जननीये तदुषकारकत्वहुपं मुख्यमेव शेषत्वमिति न श्रुतेरङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्व-मित्यस्मिन्नर्थे स्वारस्यं किं तु पृथग्च्यप्रतिबन्धः फलमिति सूचे।क्तरवार्थे। तस्मादङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यमित्याचार्यवचनम् ऋतिबन्धे।पक्षारजनक्षरा-हित्यात् पालस्याविलम्बलचग्रम् इत्येतत्परतया व्याख्येयम् ॥

88€ 1 4

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥ ४३॥

नन् वायुप्राणयोध्यत्वाऽभेदेऽध्यवस्थाभेदाद् भेदे। न वायुक्तिये पृथगुपदेशादित्यधिकरणे निर्णातः । ततः प्रयोगभेद उपपन्न इत्याशङ्क्य हेत्वन्तरमाह तत्प्राप्तिलच्चेति । नन् वाजमनेयके अध्यात्मप्राण्येष्ठ्यान्
विन्तनस्य तेन ह वाव तत्कुलमाचवते यस्मिन् कुले भवतीति य एवं वेदेति
फलमुक्ता अधाधिदेवतिमत्युपक्तान्तस्य वायुम्रेष्ठ्यान्चिन्तनस्य तेन एतस्यै
देवताये मायुज्यं मलोकतां जयतीति फलान्तरमुक्तम् । अतो वाजमनेयके
फलेक्यं सिद्धम् । छान्देग्ये अञ्चवानज्ञादे। भवति य एवं वेदेत्युत्पित्वाक्ययुतफलेक्येपि तत्फलमुपास्यदेवताप्राप्रिक्षपं न भवति । अतस्तत्प्राप्रिलचणफलेक्योदिति हेतीक्भयचिष नान्वय इति चेत् । उच्यते । वाजमनेयके ये।

^{*} अत्र सप्तविशं तिविधारणाधिकरणं पूर्णम्।

[†] फलेक्बं सिद्धमिति २ पु॰ पा॰।

ऽयं मध्यमः प्राणः प्राणाद्वा एव सूर्य उदेतीत्युवक्रमापसंहारैकहृत्यात् कृत्स-मपीदं प्रकरणमेकविद्याविषयमिति उपसंहारयुतदेवतासायुच्यहृत्यफलैक्यमु-सम्। अर्थवादान्तरप्राप्तं कुलश्रेष्ठं फलान्तरं भवित चेद् भवतु नाम हान्द्राग्ये तत्प्राप्तिलचणफलाऽश्रवणे ऽपि पूर्वपचे हेतृत्रणा उपेचितस्य फलैक्यस्य सद्भावा उस्तीति तावता संगतिः । उपास्यभेदफलैक्ये यद्यपि सत्यविद्यायामपि स्तः तथापि तवाद्यादित्यस्थानभेदात्पृथगन्चिन्तनं व्यक्तमिति पूर्वपचसंभावनार्थे प्राणश्रेष्ट्राविद्या संवर्गविद्या चेद्याहृता । वत्कारो धर्मस्येति । दिधितगडुलादि-विदिति वित्रप्रत्यये। उध्यात्ममधिदैवतं च भिन्नस्य गुण्वातस्योपमार्थे इत्यर्थः ।

देवताकाण्डाधिकरणस्येति । यद्यवि संकर्षकाण्डा न देवतावि- ४५८ । २० चाराघे प्रवर्तितः किं तु द्वादशलचग्यविचारितनानाविषयन्यायविचारात्मक-स्तत्परिशिष्टः तन्त्रप्रसङ्गवदुपदेशातिदेशमाधारग्येन प्रकीर्यकः प्रवर्तितः । न हि तच देवताविचारेणापक्रम उपमंहारा वा ऽस्ति तच ह्यनुयजतीत्यनुवषट्-कारश्चोद्यतहति सूर्वेण प्रथमं सामस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीत्यच किमैन्द्रवाय-वादियागेषु मन्त्रविधानमुत कर्मान्तरविधानमिति विचारेगोपक्रमः पशा-बुतमे प्रयाचे सुगादापने। न विदाते संप्रेषितत्वाद् विदाते वा उन्यकालत्वाद् ययाच्यसंप्रेषा यथा याच्यसंप्रेष इति सूनाभ्यां पशा प्रथमप्रयाने।पक्रमे होचा प्रयुक्ता अनिहीता वेत्विनिहीं वेत्वित्यादिः सुगादापनमन्त्र उक्तः प्रयाजापक्रमे न प्रयाक्तव्य उत तदानीमपि प्रयाक्तव्य इति विचारेण शास्त्र-समापनम् । तथापि संकर्षे देवताविधानरहितेषूपांशुपाजादिषु देवता ऽस्ति न वा) प्रयाजादिषु देवतावाचिनस्समिद्वहिरादिशब्दाः दर्शपूर्णमासाङ्ग-प्रिसिद्धसमिद्वार्हरादिपरास्तदन्यपरा वा श्रीनं होचायावह स्वं महिमान-मावहेत्यच होचशब्दोत्तहोमद्रव्यार्थत्वेन स्रुत: स्विष्टुकृदग्निराहवनीया गार्हपत्ये। वा पशे। यष्ट्रच्या वनस्पतिदेवता पश्वङ्गयूपह्रपा उन्या वा स्वाहा देवा त्राज्यपा जुषागा इत्यवाज्यपाः सकलप्रयाजानूयाजदेवताः उत्तमप्रयाजानूयाजमावदेवता वा ग्रहाणां वैराजस्य स्ते।वायेत्यादिचतुर्थोनिर्दि-ष्ट्रानि स्तोचाणि देवता , त्राग्नेयं गृह्वातीत्यादितद्भितनिर्दिष्टा त्राग्न्यादया वा यां देवतां वषद्वरिष्यन् स्यातां मनसा ध्यायेदिति देवतावाचिशब्दध्यान-

^{*} संकर्षेणकागड इति २-५ पुः पाः। एवमग्रे ऽपि पाठद्वैविध्यं दृश्यते ।

विधि: देवतार्येध्यानविधिवी यनित द्युवरं ये यनामहद्दति पञ्चान्तरिति विहित्तयार्यन्ययनामहयारिनं विष्णुमित्यादिद्वितीयान्तदेवतानां निर्देशः कार्ये। न वा त्रावह देवान्यनमानायेति प्राक्षरिणक्रमक्षतदेवताविषये। वा त्रानमानत्रावहेत्यादिनिर्देन्यमाणाग्न्यादिदेवतामानविषये। वा देवान् यनित प्रथमानूयानापक्षमप्रेषे देवानिति शब्दः प्रथमानूयानदेवताविषयः सर्वान्यानदेवताविषयः सर्वान्यानदेवताविषये। वेत्यादिदेवताविचारमूयस्त्वाद् भूम्मा संकर्षकाण्डस्येव देवताकाण्ड इत्यपि व्यवहारे। उस्तीति तस्य तेनापदानम्।

842 1 56

पूर्वपत्तं सिद्धान्तं चाहेति । संकर्षे नानाप्रदानाधिकरणात् पूर्वाधिकरणे तेषां पृथक्कृतानां निरवदानं यथा उन्येषां हवि:पृथक्वादिति
सूर्वेण ग्रेन्द्रादिपुराडाशानामध्यधांश्रम्यणे कृते स्रवदानवेलायां पुराडाशान्
पृथक्कृत्य पृथ*गवदानानि तन्मध्यपूर्वाद्रीम्यां ग्राह्याणि उत पुराडाश्रम्यादिष
सहैवावदानानि ग्राह्याणीति संशये हविभेदात् पृथगिति पूर्वपत्तं प्रापय्य
वचनात्, सर्वेषां सहावदीयेतेति सूर्वेण सर्वेषामभिगमयन्नवदातीति वचनात्
सर्वेषामिन्द्रादीनां चयाणां पुराडाशानभिगमयन् प्रापयन्नवदाति न पर्यायेणेत्येतदर्थकात्सहैवावदानं/नास्ति वचनस्यातिभारः पुराडाशानां मध्यभागे
नलकप्रवेशनाद्युषयेन मध्यादिष युगपदवदानं ग्राह्यमिति सिद्धान्तः कृतः ।
ततस्तेषां पृथक् प्रदानमवदानैकत्वादिति सूर्वेणास्याधिकरणस्य पूर्वपत्तः
कृतः । स्रवावदानैकत्वादिति सेषहेतुरेव मिलितानां स्रपणाविशेषादिति
दीकाग्रन्थे विविचितः ।

प्रथमपुरे। डाशप्रदानइति । अस्याः विषुरे। डाशायाः वेधातवीया-ख्याया इष्ट्रेयां च्यान्वाक्याकृषतया प्राच्यां दिशि त्विमन्द्रोति राज्येत्यादयस्तिस् स्वः समाम्नाताः । तव प्रथमयागे प्रथमानुवाक्यामध्यमा याच्या पुनः प्रयोगे द्वितीयभागे मध्यमानुवाक्या तृतीया याच्या पश्चातृतीयप्रयोगे तृतीयानुवाक्या या पूर्व प्रथमप्रयोगे उनुवाक्या प्रथमा सा ऽच याच्येत्यर्थः । संकर्षे नाना-प्रदानाधिकरणस्यान्यार्थप्रदर्शनाच्चेति गुणसूचं भाष्यकृता भवस्यामिनेत्यं व्याख्यातम् । याच्याऽनुवाक्याविनियागपरं वचनं प्रदानभेदं प्रकाशयति

^{*} प्रथम प्रथमिति ३ पुः पाः।

(प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेद् मध्यमामनूच्यातमया यजेद् उत्तमामनूच्य प्रथमया यजेद् एवं सर्वा अनुवाक्याः सर्वा याच्या भवन्तीति)*। तदनुसारे-योत्यमाचार्यवचनं योजितम् ।

प्राण्ने प्राप्ते प्राण्यादिति । अवेयं विषयशुद्धिः । अध्यात्मं प्राणं ४५६ । ० वागादींश्चाधिदेवतं वायुमग्न्यादींश्चापक्रम्य ऋष या हैताननन्तानुपास्ते श्रनन्तं स लेकं जयतीति तेषामुपासनासाफल्यमुह्मा श्रयाता व्रतमीमांसेत्य-ध्यात्मं प्राग्णस्याधिदैवतं वायोश्च व्रतं तदुपासकेन काय्ये न तु वागादी-नामम्यादीनां वेति निर्धारणाये विचारं प्रस्तुत्य वागादीनामभिवदनादिनि-यमह्यस्याग्न्यादीनां प्रज्वलनादिनियमहृषस्य च व्रतस्य तेषां श्रान्त्यस्तमः याभ्यां भङ्गमुङ्गा त्राध्यात्मिकाधिदैवतभेदभिन्नस्य प्राणस्य स्वव्यापारनिय-मरूपव्रताभङ्गमुक्का तस्मादेकमेव व्रतं चरेदित्यभग्नव्रतस्य प्रागस्येव व्रतं तञ्चापारक्रवम्वासनया प्रागात्मतां प्राप्त उपासकश्चरेन्न वागादिव्यापारमभिव-दनादिक्र पिमतीतरनिवृतिं विधाय तत् किं प्राणव्रतमित्याकाङ्घायामिदमा-म्बायते प्राग्याचेवापान्याचेति । तत्र जीवत उपासकस्य स्वरससिद्धयोः प्राग्रनाः ऽपाननव्यापारयोर्विधानं व्यर्थेमित्याशङ्क्य प्राग्याचैवेति एवकारलब्याप्रसः क्तयोः प्राग्रनापाननव्यापारयाः कदा चिदिच्छया प्रसक्तस्य निरोधस्य निवृति-व्रतत्वेन विवित्ततेत्याचार्येर्द्शितम् प्राग्वने प्राप्ते प्राग्यादपानने प्राप्ते ऽपान्या-त्यागापाननिरोधनं न कुर्यादित्यर्थे इति । नन्वेक्रमेवेति यावज्जीवं वागादि-व्यापारनिवृत्तिः कथं विहिता अशक्यत्वादिति चेदुच्यते । वागादिव्यापारेव्वपि प्राणव्यापारतादृष्टिः कर्तव्या वागादिभिरभग्नव्रतत्वेन प्राणस्य ग्रेष्ट्यं निर्द्धार्य प्राणानामरूपत्वं प्राप्रमिति हन्तास्येव सर्वे रूपमसामेति एतस्येव सर्वे रूपम-भवंस्तस्मादेतग्तेनाख्यायन्ते प्राणा इतीति प्राचीनसंदर्भे प्रतिपादितत्वेन वागादिव्यापारेषु प्राणव्यापारतादृष्टेक्चितत्वादिति तात्पर्य्यम् । ऋते। वागा-दिव्यापारस्य स्वरूपता निवृत्तिने विधेयेति नाशक्यानुष्ठानता । केषु चिन्मू-लको छेषु प्राणने प्राप्ते अपान्याद् अपानने प्राप्ते प्राण्यात् प्राणापाननिरोधं

^{* ()} स्तन्मध्यमे। यन्यो न दृश्यते २ पु. ।

[†] व्यथान्यादिति सुद्रितमूलपुस्तके तदादर्शपुस्तकेषु च पाठः । तत्रापि उपरितन एव षाठः प्रोध्यः । स्मुदीभविष्यत्यनुपदमेवैवं परिमलात् ।

कुर्यादित्यर्थे इति पाठे। दृश्यते । स पाठे। वृहदारएयके प्राणस्याभग्नव्रत-त्वोपक्रमविराधातद्वाष्यवार्तिककृड्याख्यानविराधाच्च न सांप्रदायिकः ।

सायुज्यं समानदेहतामिति । दिह उपचयद्गति धातार्घजन्ता देहराब्दे। योगेनापचयवाची भागसपृद्धिपरः । चतः समानभागतामित्यर्थः । न तु साह्ययमित्यर्थः । उत्कृष्टे।पासनाफलस्य भागसाम्यद्वपतायाः सूचकृता वद्यमायत्वात्*॥

898 1 988

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तद्पि॥ ४४॥

प्रकरणेनित । नन्यानरहस्यब्राह्मणे मनश्चिदादीनां क्रताविनियानकं क्रतप्रकरणं नास्ति किं त्वनारभ्याधीतस्य क्रत्वङ्गस्याग्नेरेव प्रकरणं तावतश्च क्रत्वङ्गप्रायपाठलचणः संनिधिरेव लभ्यते । सत्यम् । संनिधिरेवाच लेकिक प्रकरणलचणः प्रकरणणब्देनोकः । अर्थगतसुद्दाहरतीति । पणुना यन्तेत्यच नृतीयेकवचनार्थस्य एकत्वस्य समानपदे।पानेन पणुना नान्वयः एकः पणुरिति किं तु समानप्रत्ययोपानेन करणकारकेणान्वयः । एकत्वसंख्या करणकारकमिति समानपद्ययोपानेन समानप्रत्यययुतेरन्तरङ्गतया बलीयस्त्वात् । तदुक्तम् ।

तथा पश्वङ्गमेऋत्वं पदश्रत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥ इति ।

एवं शब्दान्वये स्थिते संख्यायाः सावात्क्रियानिर्वर्तकत्वायोगाद् द्वारान्वयापेवायां संख्येवावच्छेदसामध्येद्धपाल्लिङ्गात्पशुद्रव्यावच्छेदकतया उत्त्योकहायनीन्यायेन पार्ष्णिकान्वय इति मीमांसका वदन्ति तदिहोदाहरतीत्यथेः।
पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्तहति वचनादिति। ननु द्वादशाहप्रकरणाम्त्रातं सर्वेषामह्रामसाधारणिमदं वचनम् श्रहरन्तरमपि सृशेदेव श्रता
ऽहरन्तरपचे उप्येतद्वचनिवरोधः समान इति चेत्। उच्यते। श्रहरन्तरपचे
प्रायणीयाद्यदयनीयान्तानामह्रां बन्धक्रमत्वाद् मानसं चयादशमहः स्यात्
पत्नीसंयाजान्तवचनमुक्तम् श्रहवेज्वियित्वा श्रस्थिते। हि तहि यच्च इति
वाक्यशेषादिवशादिति पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामिवशेषादिति नाविमकाधिकरणे निर्णीतम्। श्रता ऽहरन्तरपचे नास्ति वचनिवराधः।

^{*} श्रत्राष्टाविशं प्रदानाधिकरसं पूर्णम् ।

दशरात्रस्य द्वादशाहिबक्कतित्वादिति । ननु द्वादशाहस्य प्राय- ४६० १ ७ गौंया ऽतिराचः प्रथममहः ततः पृष्ट्यः षडहस्ततश्छन्दोमचतुष्ट्रयं तत उदयनीया ऽतिराव इति द्वादशाहानि । तव चतुर्थे छन्दोमे ऋविवाक्ये ऽह्नि मानसग्रहः ततश्च द्वादशाहविकृती दशराचे द्वादशाहस्य प्रायगीयमा-रभ्य द्वादंशानाम् अहां धर्माः प्रवर्तेरिव्वति तृतीयक्टन्दोमधर्म एव दशरा-षस्य दशमे उहनि प्रवर्तेतिति तस्मिच्चविवाक्यधर्माप्रवृतेः कथं मानसग्रहप्राप्तिः । उच्यते । द्वादशाहिवकृतिषु द्वादशाहस्य प्रावगीयादयनीया वर्ज्जायत्वा मध्यमदशराषस्य धर्माः प्रवर्तन्तइति दशमे चादनामु त्वपूर्वत्वाह्मिन धर्म-नियमः स्या दित्यधिकरणे निर्णातम् । तस्मिन्नधिकरणे द्वादशाहित्रकृतिषु द्विराचादिषु द्वादशाहस्य ऋहां धर्मा ऋदित आरभ्य प्रवर्तन्ते प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति प्रापय्य सिद्धान्तितं लिङ्गविशेषैः प्रायगीयादयनीया वर्जः यित्वा मध्यमदशराचधर्माणामेव विकृतिषु प्रवृतिः । तथा हि । द्विराचे श्रूयते यत्प्रथमं तद् द्वितीयं यद् द्वितीयं ततृतीयमिति। द्विराचे यत्प्रथममहः तद् द्वादशाहे द्वितीयं यद् द्विराचे द्वितीयं तद् द्वादशाहे तृतीयमित्यर्थः। इदमेकं निङ्गम् । तथा द्विराचएव चगतीमं तप्येन्तीति पाष्ट्रिकस्य तृतीयस्याङ्गो चाग-तस्यान्तराय: श्रूयते से। ऽपि पाष्ट्रिकेन द्वितीयेनाहू। द्विराचस्य समाप्तिं प्रथ-यत् प्रायणीयवर्ज्यातिदेशलिङ्गतया द्वादशाहस्य मध्यमेषु दशसु ऋहःसु दशराचशब्दप्रसिद्धिरस्ति द्विराचादिचे।दनास्विषि राचशब्दो प्रस्ति तच्चोदनाः लिङ्गं विशेषलिङ्गं सदहर्गगत्वसामान्यलिङ्गाद् बलीय: । तेन यत्प्रथमं तद् द्वितीयमित्यादिलिङ्गानुगृहीतेन द्विराचादिविकृतिषु मध्यमदशराबस्येव प्रवृतिरिति । तस्मान्मध्यमदशराचे दशममहरविवाक्यमिति दशराचस्य दशमे उहनि तदुर्मप्रवृत्या मानसप्रहप्राप्रिरस्ति। एवं च भाष्ये दशरावश-ब्दस्य द्वादशाहान्तर्गतमध्यमदशराचिववयतेवे।पपद्येति विकृतिदशराचान्वेष-गमि न कार्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मने।वृत्तिष्वग्नित्वदृष्टिविधेरिति । क्रत्वङ्गानात्रितत्वहेतुं षट्ः चिंगत्महस्राणीत्यादिषुत्यर्थोपन्यासेने।पपादयति पट्त्रिंशतं सहस्राणीति। श्रुतावात्मने। ऽग्नीनित्यचात्मन इति षष्ठी स्मानीनां तदृतिषु दृष्टिविधाः

25 1 66

^{*} द्वयाहानामिति ९ पुः पाः। . † जैः पुः ग्रन्थ पाः पं मूर् ९३।

नाद् वृतिमद्भावषंबन्थार्थेत्यभिष्रेत्य तद्यै विवृग्रेगित चात्मनोवृत्तीरग्नी-निति । नन्वतुल्यकार्यत्वेन विकल्पासंभवे स्पष्टे कथं विकल्पेन पूर्वपदाः पूर्वविकल्प इति सूचेण कृत इत्याशङ्क्याह कियानुप्रवेशमात्रमिति। विकल्पः पूर्वपचे न विविचतः प्रसिद्धाग्निविलचणाग्निप्रकारभेदमाचं सूचे विकल्पशब्देन विश्वितमें मयमप्यग्निविकल्प इति भाष्ये तस्य व्याख्यात-त्वात् । इह तु विकल्प इति मन्दशङ्कामात्रस्य निर करणमित्यर्थः । इत्य-मवतारिकया टीकायां यदुक्तमित्येतदाशंसायां भूतवद्विधानाद् यदि वकुमिष्टं यदि विविचितद्दत्येवंपरतया व्याख्यातं भवति । तद्द्वावेष्टावपीति । तदन्तर्गताबेष्ठावित्यर्थः । राजसूयान्तर्गतेष्ठिपशुस्रोमानां सर्वेषां समप्रधान-त्वेनावेष्टेरङ्गत्वाभावात् । राज्यस्य कता राजेति त्रैवर्णिकानां राज-त्वादिति । यदापि चिचयस्यैव राज्यपरिपालनं धर्मः तथा उप्युह्महित-मयादी ब्राह्मणवैश्याविष राज्यं कुर्वाणी दृश्येते अतस्ताविष राजशब्दवा खी शब्दवाच्यतायां प्रवृति किमनसङ्घावमा वस्यापे चितत्वादिति शास्त्रसहितेति । शास्त्रमहितानामार्याणां प्रिनद्धोत्यर्थः । गावानुधाव-न्ति अनुकुर्वन्ति । चतुष्पात्त्वेन शुक्कादिशब्देभ्य इति । जडादिशब्दा-नामुपलद्ययमेतत् । शुक्रादिशब्देभ्यो हि भावार्थमाचे व्यक्तिमनिचा प्रत्यया विहिता तत्र शुक्रस्य भावः श्रीक्र्यं श्रुक्रिमेत्याद्युदाहरणम् । उदाहृत-सूचे जाड्यादिगुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावकर्मणारश्चेयाः ध्यज्यत्यय-मानं विधीयते जाङां मीट्यमित्यादि तदुदाहरणम् ।

४६२ । १८

अनादिवृद्धव्यवहाररूढ़त्वादिति । ननु तथात्वे ऽपि स्वरवर्णा-दिश्रंगे प्रत्यवायमनुषंदथानानामार्थाणां प्रसिद्धिराप्तिमूलत्वेन बलवती स्ने-च्छानां तु गवादिविषये गाव्यादिशब्दमपश्रंगं प्रयुक्तानानां प्रसिद्धिरनाप्तिमू-लत्वेन दुर्वेला अतः स्वरूपतस्तावत्र विशेषा ऽन्तीत्येतदयुक्तम् । राजश-ब्दे‡ त्वार्यप्रसिद्धेनीस्ति वेदानुग्रह इत्येतदप्ययुक्तम् । सेमो ऽस्माकं ब्राह्म-गानां राजा सेम श्रेषधीनां राजा ती वा गती देवतानां यदग्नीषेगमे।

वाच्यतायां कुर्वित्तं च प्रवृत्तीति २ पुः पाः ।

[†] चतुष्यात्वादिशब्देभ्य इतीति प्रतीकाकारः २ पुः।

[‡] प्रक्वेनेति २ पुः पाः।

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षगीनामित्यादिवेदानुग्रहसन्वातदभावे ऽपि स्वत ग्रधा-र्यप्रसिद्धेर्वनवन्वविशेषसद्वावाच । विशेषमाहेत्यप्ययुक्तम् । सृत्यन्यहस्य षत्यमागरीत्ये।भवषाव्यविशेषात् । स्मृत्यनुगृहीता म्लेच्छप्रये।ग श्रायप्रये।गाः द्वलीयानित्यप्ययुक्तम् । राज्यशब्दे गुणवचनादिसूचविधीयमानव्यज्प्रत्ययप्रकृ-िभूतस्य ब्राह्मणादिगगपिठतस्य राजगन्दस्य चित्रार्थताया इव पालका-र्थतावा अप्युपण्यत्तत्रया स्मृतेस्थयसाधारस्यात् । न हि विधीयमानप्रत्यया-थादन्यदेव ॥ प्रकृत्यर्थे प्रवृतिनिमितं याह्यमिति नियमा ऽस्ति । काठकणब्दे कठप्रोत्तशाखाध्यायिनामास्त्राय इत्यर्थेके गोवचरणादिसूचविधीयमानप्रत्य-यार्थस्य कठप्रोक्ताम्बायस्य कठप्रोक्तशाखाध्यायिवाचककठशब्द हुपप्रकृत्यर्थप्रः वृतिनिमितान्तर्भावदर्शनात् । घटस्य शैक्ष्यमित्यव वर्णदृढादिसूचविधीय-मानस्य प्यञ्जत्ययार्थस्य गुक्रगुणस्येव गुक्रगुणविशिष्टद्रव्यविषयगुक्रशब्द-द्धपप्रकृत्यवैप्रवृतिनिमितत्वदर्शनात् । किं च । ब्राह्मणादिगणपठितस्य राज् शब्दस्य पालकार्थत्वमेव याह्यम् । श्रन्यथा यै।वराक्येन संयातुमेक्छत् प्रीत्या महीपतिरित्यादिप्रयोगेषु व्यञ्प्रत्यये। न स्यात् । तच राजगब्दस्य चित्रयार्थत्वे युवत्वराजत्वयाः प्रागेव सिद्धनया संयोक्तुमिष्यमाणस्यालाभात् । न च तच मा भूत् ष्यज्प्रत्ययः पत्यन्तपुरे।हितादिभ्यो यगिति भावकर्मगोरेव विहिता यक्त्रत्यये। उस्तु पुरेहितादिगणे ऽपि राजगन्दस्य पाठादिति वाच्यम् । तः राजासे इत्येतदसमासगतस्य राजशब्दस्य पाठेन तते। युवराजशब्दादाग-प्राप्पा ष्यञ एवान्वेषगीयत्वात् । ब्राह्मगादिगगपिठतस्येव तस्यापि पालका-र्थेत्वोपपतेश्च । जनपदिवशेषवाचिना विदेहपञ्चालादिशब्दात् तस्य राजे-त्यर्थे प्रपत्यार्थप्रत्ययानिदेशके तस्य राजन्यपत्यवदिति वार्तिके राजगः ब्दस्य पालकार्थतायाः संप्रतिपन्नत्वाच्च । विदेहानां राजा वेदेहः पञ्चालानां राजा पाञ्चाल इत्यादि हि तदुदाहरणम्। एवं राजपदस्य पालकार्थेत्वाध्य-वसाये सित यत्कर्माधारय इति ब्राह्मणकुमारयोगित चानुतौ राजेति (पूर्व-पदं ब्राह्मणकुमारये।हतरपदये।रन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरे। भवति पूर्वपदप्रकृ-तिस्वरविधायकस्य राजा चेति‡) सूचस्योदाहरणं राजब्रास्मण इति तदिष

^{*} प्रत्ययार्थादेवेति २ पुः पाः ।

[🕇] प्रत्ययार्थस्य पानकार्यत्वमेवेति २ पुः पाः।

^{‡ ()} एसम्मध्यमा ग्रन्थो नाह्ति ९ पुः।

राजत्वब्राह्मगत्वयोर्युगयत्सामानाधिकरगयादाञ्जस्यं लभते । ननु मा भूद् राच्यशब्दव्युत्पादकसृत्या म्लेच्ह्यापिद्धेरनुग्रहः । राजश्वशुराद्यदिति स्मृत्या राजगब्दादपत्यार्थे यत्प्रत्ययविधानार्थेया तु स्यात् चित्रयापत्यइव जन-पदपालकब्राह्मणाद्यपत्ये राजन्यशब्दप्रयागाभावेन तत प्रकृतिभूतस्य राज-पदस्य चित्रयार्थताया एव याह्यत्वादिति चेत् किं ततः । एवमार्थप्रसिद्धेरपि पाणिनिस्मृत्यनुग्रहे। उस्तीति राजसूयवाक्ये चित्रम्यहे नैव कि चिद्विनिगमकं लब्यम्। गतेन स्मृतिशब्देन त्राषे धर्मशास्त्रादिकमनुग्राहकत्वेन विविचतम्। गै।तमीये हि धर्मशास्त्रे द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति चैवर्णिकानां साधारगाधर्मात्यनन्तरं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इत्यादिनाः ब्राह्मणवैशेषिकधर्मानुक्षा चिषयवैशेषिकधर्मीतिग्रस्तावे राज्ञा ऽधिकं रचणं **धर्वभूतानामिति राजशब्द: प्रयुक्तः । न च तस्य पालकार्थयहणं युक्तं प्रक**् रगानुरोधात् पालकमेवोद्धिश्य पालनविधानायागाञ्च । न हि यः पालकः तेन पालनं कर्तव्यमित्यन्वेति । एवं धर्मशास्त्रान्तरमप्युदाहर्तव्यम् । समृति-ग्रहणमत्र युतेरप्युवनवणम् । त्रस्ति हि म्हेन्छ्यसिद्धेरनुग्राहिका राजानम-भिषेचयेत् तिष्येन प्रवर्णेन बेति प्रति: । अव राज्ञ: सते। ऽभिषेका विधीन यते न च चिचयत्विमिव पालकत्वं प्राक् सिद्धमस्ति । अभिविक्तस्य स्मृतिषु पालनविधानात् । न च यूपं तचतीत्यच तच्योन पूर्यं कुर्यादितिवद् अभि-षेक्रेण राजानं कुर्यादिति क्रिष्टयोजनं न्याय्यम् । यूपणब्दार्थस्येव राजणब्दाः र्थस्य प्राक्षिद्धस्यामन्वाभावाद् म्हेच्छप्रयोगप्रिसद्धस्य चित्रस्य मन्वादिति निरस्तम् । एवमपि विनिगमनाविरहृदूषणानितनहुनाद् श्राय्येप्रसिद्धेरपि युत्यनुग्रहस्य दर्शितत्वात् ।

> नगरस्यो वनस्यो वा त्वं ने। राजा जनेश्वर । विविक्ते देवराजानमिदं वचनमञ्जवीत् ॥

इत्यादिस्मृत्यनुग्रहस्यापि सन्वात् । राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते तेनैतान् राजेत्याचचतइति श्रुती रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपीति भारत्वचने च पालकत्वं राजग्रब्दार्थं इति साचादेव प्रतिपादनाच्च । सतेनैव चित्रवाचिने। राजपदस्य पालकत्वसादृश्याद् त्रायाणां जनपदपरिपालके ब्राह्मणादे प्रयोग इत्येतदर्थेकायिमग्रन्थस्याप्ययुक्तत्वं व्याख्यातम् । पालन

कवाचिन एव पालकत्वयाग्यचिये गाँगातेति वैपरीत्यस्यापि वतुं शक्य-त्वात् । तस्मात्सर्वे। उयमनुषपद्मः विद्धान्तयन्य इति चेत् । उचते । विनिगमनाविरहादर्थेद्वयमन्वे ऽपि राजसूयवाक्ये चिषय एवार्थे। याह्य: । सप्रतियोगिकौ।पाधिकधर्मह्रपपालकत्वापेचया निष्यतियोगिकाखग्रङ्हपधर्मच-वियजातेर्लघुत्वेन असित बाधके लघुप्रवृतिनिमित्तकार्धग्रहगौचित्यात् । न चावेष्टिवाक्यगतवैवर्णिकप्रापिद्यातकयदिशब्दस्वारस्याद् गुरेरप्यर्थस्य ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । द्योतकनिपातस्वारस्यानुरोधेन वाचकानां स्वारस्य-भानायागात् । वस्तुतस्तु श्रुतिस्मृतिप्रयागवैयाकरणव्यवहाराणामुभयच साम्ये ऽपि चिचयेष्येव शक्तिस्तेषु चिचयजातेरिव पालकेष्वनुगताऽनित्रस-त्राक्यतावच्छेदकस्रुपाभावात् । तथा हि । न पालनमाचं निमितं सर्वसा-धारग्यप्रमङ्गात् । ऋस्ति हि सर्वेषामपि पुचदारधनादिविषयमन्ततः स्वग्ररी-रविषयं वा पालनम् । नापि जनपदपरिपालनं निमित्तम् । राज्ञा नियुक्ते तत्तत्पदाधिकारिणि चत्यपि निस्मन् राजपदाप्रयोगात् । नापि स्वतन्त्रपालनं निमित्तम्। सम्राजा नृपतिना देशविशेषे राजभावेनाभिषित्ते तदभावात्। कि च विनापि पालकत्वं श्रेष्ट्रामाचेगा राजण्दप्रयोगा मृगराज: पचिराजा वृचराज-श्वेतीत्यादिव्यवहारे दृश्यते । तस्य राजदन्तादिषु परमित्युपसर्जनपरनिपात-विधायकपाणिनिस्मृत्यनुग्रहे। ऽप्यस्ति । तृमाद्नुगताऽनित्रयस्तजाति-निमितकः चिचयार्थं एव राजशब्दः चिचयेषु प्रायेग पालकत्वस्य तत्कृतस्य श्रीष्ट्रास्य च सद्वावात्क्व चित् पालको केन चित्कोन चिद्राग्रेन श्रीष्ट्रये च तस्य निह्नुठा लच्चणेत्येव युक्तम् । इत्यं राजगब्दस्यानेकार्यत्वे ऽपि राजसूयवाक्ये लाघवात् चित्रार्थे। याद्य इति व्यवस्थापनं वस्तुतस्त्वस्य चित्रार्थ-त्वमेवेति व्यवस्थापनं च तस्य चिषार्थत्वमद्भावाधीनं तत् समृत्याद्यनुगृ-होतम्बेच्छप्रसिद्धिप्रसादलभ्यमिति तदुक्तिः । एवं च स्वरूपतस्तावच्च विशेषा राजशब्दगीचरयोरायम्बेच्छप्रयोगयोगीगावीशब्दप्रयोगयोरिव स्वरूपते। वर्णविकाररूपः श्रुतिसमृत्यनुग्रहसदसद्वावकृता वा विशेषा नास्ती-त्यर्थः । एवमिह स्वेच्छप्रसिद्धेरपभंशत्वादिमूलकदै।वेल्यशङ्का निरस्ता । तद-नन्तरवाक्येन यववराहादिशब्देष्वार्यप्रसिद्धेरेव वाक्यशेषानुग्रहः । ऋतस्तव

^{*} तेष्ट्रित्येतत्स्थाने म्लेक्केव्वित २ पुः पाः ।

तदादर इति प्रकृताद्वेषम्यमुक्तम् । नास्ति वेदानुग्रह इत्यनेन वाक्यशेषानु-यहे। नास्तीत्युक्तम् । यदि राजसूयवाक्यशेषानुग्रहः स्यादार्यप्रसिद्धेः तदा तद्वान्यगतराजगब्दस्य बच्चमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तगारवं गाणवृत्यापति चाविगगाय्य पालक गवार्थी ग्राह्यः स्यात् ।

> गै। एया लच्च गया वापि वाक्य शेषेण वा पुन: । वेदे। यमाश्रयत्यर्थे को नु तं प्रतिकूलयेत्॥

इति न्यायात्। त्रतो वाक्यशेषाभाव उत्तः। विशेषमाहेत्यस्य राजः म्यवाक्ये राजशब्दस्य चियार्थग्रहणे प्रवृतिनिमित्तलाचवरूपं मुख्यवृत्तिला-भरूपं वा विशेषमाहेत्यर्थः । स तु विशेषः चिचयप्रसिद्धेः स्मृत्यनुग्रहोनया राजगब्दस्य चित्रये गितिसद्वावव्यवस्थापनद्वारा सूचित:।

४६३ । २४

đ

तद्यावर्तकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । विशिष्टोट्टेशप्रयुक्तवाक्य-भेदप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु राजपदस्य कर्तृषमपेकत्वे ऽपि वाक्यभेदस्तुन्यः । उत्पत्तिवाऋविहितान् यागाननूरौकेन* फलसंब थस्य कर्तृसंबन्थस्य च विधा-नाऽयागादिति चेत्। स्यादेवं वाक्यभेदः यदि कर्तृवत्फलमपि विधेयं स्यान त्वेवं तस्य कालवदनुषादेयत्वात् । ऋतः फलमनूदा यागा विधेया इति तदङ्गाख्याते।वात्तवंख्यावच्छे यक्तर्रविशेषह्रपतया राजैव विशिष्टविधिना वि-धेया न फलमिति न वाक्यभेदप्रसङ्गः। न ह्यधिकारवाक्यान्तरगतमिति। तटस्थवाक्यविहितमङ्गम् ऋवेष्टिप्रयोगद्वयसाधारणं स्याद् राजा तु स्वारा-च्याधिकारवाक्यसुत इति स्वाराज्यफलाथीयामेवाववेष्टावङ्गं स्याद् न त्वन्नादा-फलार्थायामपीत्यर्थः । तथाप्येतयेति प्रकृत†परामर्थे सर्वनामपदं यावद्वि-िषष्ठावेष्टिः प्रकृता तार्वाद्विगिष्टां तां परामृशेद् ऋते। ऽधिकारान्तरे ऽपि स्वाराज्यकामकर्तृका स्यादिति मन्दशङ्कामुद्राच्य निराकरे।ति यसुच्येतेति।

४६४ । ११ मध्ये निधानाऽसंभवादिति । मध्यदेशनिधानं हिवषां यौगपद्ये यव संभवतीति भाव: । ननु यचान्तरवेष्ट्री सिद्धान्तिना तन्त्रभेद: समर्थनीय: न तच लिङ्गदर्शनमेकवचनं व्यक्ति यचास्ति बहिरवेष्ट्रौ न तच तन्त्रमेदः विषाधियिषित इति कयं लिङ्गदर्शनैकवचनाभ्यां पूर्वपद्यः । इत्यम् । उत्तहे-

^{*} एकोन वाक्येनेति २ पु॰ पा॰।

[†] प्रकत्येति च पु॰ पा॰।

तुभ्यां बहिरवेष्ट्रौ ताबदैकतन्त्र्यं निर्वेवादम् । अतस्तव दिवणाशब्दो दिविणावयवपर इति मिजितेव दिविणा वाच्या । अन्यया तव तन्त्रभेदप्रसङ्गात् ।
तथा चान्तरवेष्ट्राविण स दिविणाशब्दो दिविणावयवपरः स्यादिनि दिविणाभेदाभेदादैकतन्त्र्यमिति । कथं तिर्ह सिद्धान्तः । इत्यम् । वर्णवणसंयुक्ते। बहिरवेष्ट्रिप्रयोगस्तावद्राजमावक्र नृकादन्तरवेष्ट्रिप्रयोगाद् भिन्नः । तथा च तवागत्या दिविणाशब्दो दिविणावयवलविको जात इति प्रयोगान्तरे दिविणावाक्यान्वये ऽपि स लविको वक्तय इत्यव न मानमन्ति । ऐन्द्रमन्त्रद्याग्न्युपस्थाने लवकस्यैन्द्रे ऽपि कर्मणि विनियोगवशात् प्रयुज्यमानस्येत्र मुख्यार्थः
ते।पपतेः । अते। दिविणाभेदादन्तरवेष्ट्रौ तन्त्रभेद इति । इत्यं पूर्वपचिनद्यान्तप्रकारः सूवकृता क्रत्वर्थायामिति चेदिति सूचेणोद्घादितः । तव क्रत्वथेत्वं क्रत्वन्तर्भावमावं विविचितिमिति न प्राथान्यिवरेषः ।

न राजमात्रकर्तकेति । राजमावकर्तृकत्वेन वर्णवयसंयोगाभावा- ४६४ । १० दन्तरिष्टे न मध्यनिधानादिप्राप्तिरित्यर्थः । ततश्वैकतन्त्रव्हेत्वभावेन दिव्वग्राथव्यस्य दिविगावयवे लचगाया श्रकल्पनीयतया दिविगाभेदातन्त्रभेद इति
तात्पर्य्यम् । विरुद्धत्वमाशङ्क्येति । श्रव नित्यः श्रब्दः कृतकत्वादितिवत्
पवे साध्यसध्यकत्वेन निर्दिष्टस्य हेतोः साध्याभावसध्यकत्वरूपं विरुद्धहेत्वाभासत्वं ने।च्यते चन्तरिष्टे मध्यनिधायप्राप्यभावादिद्वारा तन्त्रभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य वर्णवयसंयोगाभावस्येकतन्त्र्यसाधकत्वाभावात् किं तु बहिरिष्ट्रा
वेकतन्त्र्यसाधकत्वेनाभिमतो वर्णवयसंयोगः । तस्यान्तरिष्टे सन्वेन तस्यां
साध्याभावस्रपेकतन्त्र्यसिद्धाविस्यं विरुद्धत्वमुच्यते ते उन्तया मनसेवाधीयन्त । यद्यपि मनश्चितादीनामग्न्याधानस्यग्रिडलस्वरेगोपास्यानामग्नीनामाधानं नास्ति किं तु तेषु निधेयस्याहवनीयस्य तथाप्यभेदोपचारादाह्वनीयस्याधानं तेषामाधारत्वेनोपचरितम् ।

एष्विग्निषु ग्रहा ऋगृह्यन्तेति । एव्यग्निषु सित्स्वत्यर्थः । एवं ४६५ । ६ ग्रह्मग्रहिणात्ते यचनिष्यत्यर्थे कृत्स्त्रस्य सित्तपत्योपकारकस्य मानसस्योत्तेश्च तित्रिर्वत्यो मानसः क्रतुरि विविच्ति इति दृष्ट्यम् । न चैवं सित मनश्चितादीनां भाष्योत्तं स्वातन्च्यं विरुध्येतेति शङ्कनीयम् । क्रियानुप्र- वेशाभावमाषस्य स्वातन्च्ये।त्या विविच्तित्वात्। ऋषाप्यग्रिमाधिकरग्रसंग-

तिभाष्ये मनश्चितादीनां पुरुषार्थत्वमुतां कथमुपपादनीयमिति चेदित्थम् । इष्ट्रकचितोग्निहत्तरवेदिवत्केवलक्रत्वर्थे। न भवति किं तु पुरुषाया उपि । पशुकामश्चिन्वीतेत्यपि श्रवणात् । अभागिप्रतिषेधवार्तिके तस्य वाक्यस्यो-दाहृतत्वात् । तथा च तेषामेकेक एव तावान् यावानसे। पूर्व इति विद्या-मयाग्निषु क्रियामयाग्निकार्यातिदेशस्याग्निष्यारग्रहुपतत्कार्यविषयत्वस्यासंभ-वात् पशुरूपफलविषयतेव चिद्धाति क्रियामयाग्नियावत् पशुसाधकस्तावत्य-शुवाधक एके। ऽग्निरिति यावतावच्छन्दाञ्जस्याच् । यहवादिभिः सन्निपत्याः पकारकै: स्तोषशस्त्रादिभिरारादुपकारकैश्च निर्वत्या मानसक्रमस्तु तदाश्रय-त्वेनापयुज्यते । क्रियामयाग्निचद्विद्यामयाग्नये। इपि क्रत्वाश्रिता यवन पशु-फलसाथनानीत्येतन्मानसफलऋत्वङ्गापदेशसामध्याज् ज्ञायते । न हि मान-सानि यहणादीनि विद्यामयाग्न्यङ्गानि तेषां तिन्नवेतंकत्वाभावात् । नाषि फलान्तराधानि । तेषां फलान्तरापदेशाभावात् । न च सार्वेचिक्रत्वं सर्वभू-तकर्तृकत्वं विद्यामयाग्निचयनं विदुषः स्वापकाले उप्यनुवर्तमानं कथं तदी-यविद्यामयक्रत्वात्रितं स्याद् बहिः प्रयागवर्तित्वादिति सङ्गनीयम् । सर्वाधिक-सर्वभूतकर्तृक *मिष विद्यामयाभिचयनमिदानी मदनुष्ठीयमानक्रत्वाश्रितमिति भावनया तढाश्रितत्वोपपतेः । न हि भावनामावसाध्यं किन्नाम साधियतु-मशक्यं तस्मात्पशुफलाधेतयाः पुरुषाधेत्वोत्तिरप्युवपदातइति न कि विदक् द्यम्†॥

ईई५ । १२

एक आत्मनः शरीरे भावात्॥ ५३॥

यज्ञायुधीति । पैतृमेधिके कमेणि यजमानशरीर यज्ञपात्राणां सदनं विधाय पठाते स एव यज्ञायुधी यजमानाञ्जसा स्वर्धं लोकं यातीति रप्यादीनि यज्ञसाधनानि यज्ञायुधीन स्प्यश्च कपालानि चानिन्होज्ब्ह्वणी च गूपं च कृष्णाजिनं चेत्याद्यनुक्रम्य एतानि वै दश यज्ञायुधानीति प्रव-णात्तत्सादनेन तद्वान् यजमानः स एव इति निर्दिष्टः प्रत्यज्ञदृश्यो देह एव तस्य तदानीमेव दहनेन भस्मीभवतः स्वर्गगमनं प्रत्यज्ञविरुद्धम् । न च देहातिरिक्त ज्ञातमा देहामेदोपचारात् स एव इति निर्दिष्ट इति वक्तुं शक्यम् । देहातिरिक्तात्मिन प्रमाणाभावात् । ज्ञतस्तद्वाक्यं न प्रमाणमिति

^{*} कर्तकत्विमिति २ पुः पाः । । श्रत्र कर्नात्रंशं तिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं पूर्णम् ।

व्राप्ती तत्परिहारायावत्य रवार्था भाष्यकृता तवावकृत्य वर्णित इत्यर्थ: । अयमर्थे। भट्टवादैरप्युक्तः ।

इत्याह नास्तिक्यनिरात्रिरिष्णु-रात्मास्तितां भाष्यकृदच युक्या । दृढत्वमेतद्विषयस्तु बेाधः प्रयाति वेदान्तिनिषेव्णेन ॥ इति ।

यदापीत्यादिग्रन्यस्य घटादिदृष्टान्तेन देहाचैतन्यानुमानप्रदर्शने तथापीत्यादिग्रन्थस्य तच बाधान्नीतपचेनरोपाध्युद्वावने च तात्पर्य दर्शयति देहें। न चेतन इति । तथाविधेति । घटदृष्टान्ते। उस्तीत्येतावता देहे। न ४६५ । २३ चेतन इत्यनुमानं प्रवर्तेत तदा चलादिदृष्टान्तेन मदिराया मदकरत्वाभावा-नुमानमपि स्यादित्येवमाभाससमानये।गत्तेमत्वरूपं प्रतिकूलतर्कमयाहेत्यथेः। तसाद्देहधमेरिति । अहंप्रत्ययविषयस्यात्मना देहधर्मेस्तादात्म्यानुभवा-दिति योजना । यदा नित्यस्यात्मनश्चैतन्यमनित्यगुण्विशेष इति। यदातमा चिणकत्वादिरूपेणाऽनित्यः स्याद् यदि वा चैतन्यं शब्दवत्कादाचि-त्काभिव्यक्तिमन्वेन नित्यं स्थातदा नानैकान्त्यमित्याशङ्क्यात्मनि नित्यत्वं विशेषगुणे चानित्यत्वं विशेषणमुक्तम् । ज्ञानं न देहविशेषगुण इति । न च सामान्यगुणत्वसिद्धा ऽर्थान्तरम् । ऋष्टद्रव्यव्यावतं सस्य तस्य विशेषगुण-त्वनियमेन सामान्यगुगत्वाऽसम्भवस्यातत्वादिति भावः । किं तु निमि त्तत्वेनेति । तथा च जीवमृतावस्थयोर्यदसद्वावसद्वावाभ्यां प्रागाचेष्टादितद-भावे। स देहाधिष्ठाता ऽऽत्मैव विद्धोदिति भावः। नन्वदृष्ट्रसद्भावासद्भा-बाभ्यां जीवमृतावस्थयोः प्राणचेष्टाभावै। स्याताम् त्रता निमित्तत्वेनात्मा न कल्पनीय इत्याशङ्कानिराकरणार्थे तस्यापीति टीकायन्यमुपादाय व्याच्छे श्रद्धब्दमपि विशेषगुण इति । गुणत्वे सतीति । गुणत्वविशिष्टं यट्टेवद-नेतरप्रत्यचिषयत्वं तद्रहितत्वादित्यर्थः । देहगतगुरुत्वादाचिति । तच विशेष्याभावेन विशिष्टाभावस्त्रपहेतुसत्वादनैकान्त्यपरिहाराय तत्रापि साध्यं सम्पाद्यतितुं विशेषग्रहणमित्यर्थः । इच्छाद्यतिरिक्तेति । देवदत्तस्य स्वकी-येकादिषु न परप्रत्यत्तं परक्रीयेकादिषु न स्वप्रत्यत्तिमित्येविमक्तादिमान् यय चार्वाकाणां स्वपरप्रत्यचाभावप्रसिद्धिः नान्यचान्यस्य स्वमाचप्रत्यचस्य

परमान्वत्यवस्य चाभावाद् उभये।रप्यव्रत्यचस्यातीन्द्रयस्य तन्मते ऋभा-8६६ । १७ वाच्चेति भावः । दृष्टान्ताभावादिति । नन्वस्ति व्यतिरेश्नद्रशन्तः ये देहधमास्ते स्वह्नपप्रत्यवा इति हि देहह्मपादिषु दृश्यते टीकायामपि व्यति-रेकदृष्टान्ता दर्शितः हिता परग्रहगोनान्वयदृष्टान्तमद्वावा ऽपि सूचितः । तेन शिक्यादिमानं न पत्तः किं तु कस्य चिदेवेच्छादय इति दर्शितम् । अन्यया सर्वस्यापीच्छात्रयस्य सत्वेन परगब्दार्थृत्वाभावात् । एवं च देवदतस्येच्छा-दया न देवदनदेहविशेषगुणाः देवदनतदितरप्रत्यचत्वाभावाद् इतरेच्छादि-वदिति टीकाकहेतुके अनुमाने न का विदनुपर्णतिरिति चेत्यत्यम्। एवमपि माध्यं विशेषणीयमामीदिति यथाश्रुतग्रन्थे। न घटतइत्याचार्ये। सिर्धुसेव । इयांस्तु विशेष:। त्राचार्ये।पन्यस्ते हेतै। टीकात्तस्विशिषणमपहाय गुणत्ववि-शेषणं कृतम् । उभयमिव तत्तद्रभिमतान्वयदृष्टान्ते षाधनवैकल्यपरिहारार्धेमि-त्यच न विशेष: । अयावद्भृतेति । यावन्ति भूतानि तावत्स्वसदपीत्यर्थः। न तु यावत्स्वाययभूतकालवर्त्यपीत्यर्थः । अनुक्तानुभाषणापातात् । यदादि समस्तव्यस्ते व्यन्यादिषूर्वणचटीकाग्रन्थे भूतव्यत्यन्तरेषु चैतन्य।ऽसन्वस्यैवे।-क्तत्वाद् इहापि देहाकारपरिकतेषु स्यादित्याचार्यात्वा मदशक्तेमीदरावयवे-ष्वसन्वमङ्गीङ्गत्य मदशक्तिदृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शकेन ऋषि च मदशक्तिरित्याद्य-यिमडीकायन्थेन च भूतव्यक्त्यन्तरेष्वसदपीत्यर्थस्य स्फ्डीकरणाच्च । यावद्दे-हभावित्वानुमानवदिति । यथा विशेषगुगत्वेन हेतुन। चैतन्यस्य याव-द्वेहकालभावित्वानुमानं तथा यावद्भुतवर्तित्वानुमानस्यापि प्रवृतेरित्यर्थे: । ननु पूर्वे तथानुमानं ने।पन्यस्तम्। इहापि यावद्भृतव्यक्तिभावित्वानुमानं यदा-पीत्यादिटीकाग्रन्थेन ने।पन्यस्थते अनुमानथार्बाधितविषयत्वात् किं तु पूर्व चैतन्यं यदि देहविशेषगुणः स्याद् यावट्टेहकालवर्ती स्यादिति तर्क उप-न्यस्तः । इहापि यदि देहविशेषगुषाः स्याद् यावद्भूतव्यत्त्यनुवर्तेतेति तर्भ उपन्यस्यते । यावद्भूतमनुवर्तेतिति हि टीकायन्यः । तदनुपारेण यदापीत्यस्य यदीत्यर्थयहणमुचितम् । एवं च निराकृतं विशेषगुणत्वमभ्युपेत्य यदापीत्या-दिटीकायन्यप्रवृतिरिति ततात्पर्यकथनमय्ययुक्तम् । हेतुत्वे खलु सिद्धपेचा न तु यदि वहूर्ने स्यादितिवदापादकत्वे । मत्यम् । यदापीत्यस्य स्वारस्य-मनुक्थ्याचार्येः प्राद्धाः व्याख्यानान्तरमङ्गीकृतमित्यद्वेषः । मान्नयापि

मद्जनकत्वाऽद्शेनादिति । यदापि चूर्णे ऽपि योग्यताहृपं मदजनकत्वमस्त्येव केवलं तु चूर्णे पहकारिवैकल्यान्मदं न जनयतिति वतुं शक्यं
तथापि चूर्णे मदं न जनयति किं तु चर्वणादिसाध्यस्ताम्बूलाख्यः पूगादिपयपरिणामविशेषः । न चैतावता स्वते। मदहानिकरे चूर्णे ऽपि मदजनकत्वं
कल्पनीयमिति तात्पर्यम् । वित्तेः कमवद्व्यापारा *ऽयोगादिति । ऋषि १९० । ९०
करणप्रतियोगिग्रहणपूर्वकं खलु भेदग्रहणम् । ऋतः प्रथमं तदुभग्यहणं पश्चाद्
भेदग्रहणमिति प्रत्यवस्य विरम्य व्यापारे। न सम्भवतीत्यर्थः । प्रतियोगिभेदसिद्धग्रसिक्वेगरिति । भेदग्रहणं प्रतियोगिग्रहणापेचं प्रतियोगित्वेन
प्रतियोगिग्रहणं च भेदग्रहणापेचमिति परस्परात्रयमित्यर्थः । एतेन प्रतियोगिविण्यप्रमेदप्रत्यचे विरम्यव्यापागदेशि न प्रमच्यते ग्रुगपदेव प्रतियोग्यिषकरणविण्यप्रभेदविष्यत्वस्वीकारात् । प्रतियोगिविष्यस्याधिकरणविष्यस्य
च विशेषणचानत्या कारणस्य चानान्तरत्वस्वीकारादित्यिष शङ्का निरस्ता ।
तस्य चानस्य भेदनिद्धप्यतियोगित्वविषयताया ऋषि वक्तव्यत्वेन परस्परात्रयाऽनुद्धारात्† ॥

अङ्गावबन्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्॥ ५५॥ " । २५

स्वरादीत्यादिशब्देन वर्णमेदिश्वत्याग्न्यादिप्रकारमेदश्च गृद्यते ।
यदायोङ्कारावयव उद्गीय उपास्यः तच स्वरवर्णमेदो नास्ति तथापि स्वरमेदः सम्मावितः उद्गीयस्यावयव उपास्य इति विधी कस्योद्गीयस्यावयव
इति विशेषाकाङ्घायामुद्गीये सामात्यादिविषये।पासनायां च स्वरवर्णोभयमेदः
सम्भवति । पूर्वाधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वाद्यविषये।पासनायां च स्वरवर्णोभयमेदः
सम्भवति । पूर्वाधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वाद्यविष्ठति। का श्रुतिरस्माभिः पीड्यतइति ।
सङ्गाचलचणं तु पीडनं सन्निधिवशात्सद्यमित्यचापि शुक्तं पटमानयेत्ययमेव
दृष्टान्तः । दृष्टान्तवैषम्यं विवृणवन् सिद्धान्तयन्यमवतारयित दृष्टान्तइति ।
मा बाधीत्यच लुङन्तमाख्यातं माङ्योगादडागमाभावः । एकत्र होतव्या
इति । पञ्च प्रयाचान् प्राचा यज्ञतीति देशभेदविधानेन विकल्पितमिदं
देशैक्ये विधानं छागस्य वणाया इत्यादाध्वर्यु प्रेषस्यार्थमाह छागादेरिति ।

^{*} क्रमव्यापारेति १ पु॰ पा॰।

[ा] अत्र त्रिंथम् ऐकातम्याधिकरण् पूर्णम् ।

श्रादिशब्दो वैकृतपश्चन्तरप्रैषगतपशुनात्यन्तरसंग्रहार्थः । स जनास इन्द्र इति शेष इति । श्रनेन सन्ननपदवत्सूत्तं हि सन्नीयम् । यो जात इति सूत्तं क्षयं सन्नीयमित्याकाङ्घायां मन्त्रान्तरहृपशेषदर्शनेनेदं सूत्तं सन्ननीयं भवतीत्युपपादितम् । श्रस्मिन् सूत्ते श्रन्त्यामृचं विना प्रत्यृचं सन्ना-स इन्द्र इति मन्त्रान्ते इदं सन्नीयं भवतीति भावः ॥

४९३ । ३९

भूदः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५० ॥

वैश्वानरं द्वादशक्षपालं निर्वेपेत् पुचे जाते यदृष्टाक्षपाला भवति गायच्येवैनं ब्रह्मवर्च्चमेन पुनाति यद्मवक्षपालस्तृवृत्तेवास्मिन् तेजा दथाति यदृशक्षपाला विराजेवास्मिन्नन्नादां दथाति यदेकादशक्षपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नन्दियं दथाति यद् द्वादशक्षपालां जगत्येव तस्मिन् पशून् दथाति यस्मिन् जात्रपतामिष्टिं निर्वेपति पूत एव तेजस्व्यनाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति समान्नायः । तमर्थेतः सङ्घित्य दर्शयित वैश्वानरमिति । अत्र कपालानां प्राप्ता अष्टुसंख्यादिस्त्रपा गुणा विधीयन्ते उत्त प्राप्ताभिस्ताभिरेकदेशद्वारा विध्या द्वादशसंख्या स्तूयतद्वति संशये महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तभावस्य थतेन पञ्चायदनुमानादिना सुप्रसिद्धन्वेन द्वादशसंख्याविधानते। ऽष्ट्रत्वादीनां प्राप्तेः स्तुत्यर्थतेव युक्तेति कथं पूर्वपच दत्याशङ्क्य परिहरति यद्यपीति ।

8031

तथापि न परिच्छेदकत्वमिति । वस्तुतः सन्त्यव्यष्टादिसंख्या द्वादशसंख्यासंख्यानां कपालानां न परिच्छेदिका न विशेषणानि सम्भवद्विरोधिव्यावर्तकं च नीलमुत्पलमित्यादी विशेषणं भवति न च द्वादशस्वष्टत्वादयः पर्य्याप्रवृत्तयः संभवन्ति न वा विरोधिसंख्या व्यावर्तिका श्रतः परिच्छेदकत्वेन तासां न प्राप्तिरत्यर्थः । ननु मा भूत्परिच्छेदकत्वेन प्राप्तः । श्रन्तभावमानेण प्राप्तिरस्ति द्वादशस् निष्कृष्टानां केषां चित्परिच्छेदकत्वेनापि प्राप्तिरस्ति यथा शतं ब्राह्मणाः से।मान् भचन्यन्तीत्यन शतमध्ये निष्कृष्टानां केषां चित्परिच्छेदकत्वेन दशसंख्यायाः प्राप्तिः श्रत यव दश दशैकेषं चमसमनुसर्पन्तीति तदनुवाद इति चेदुच्यते । यथा कयं चित्प्राप्तिमानिह न पर्याप्तं किं तु कपालसाध्यपुरोडाशद्वव्यसंस्कारार्थतया तत्परिच्छेदकत्वेन प्राप्तः । तद्वितार्थे।तरपदसमाहारे चेति सूनेण

^{*} अत्रेकत्रियम् अङ्गावबद्वाधिकरणं पूर्णम् १

लिद्धितार्थे संस्कृते विषयभूते श्रष्टादिशब्दानां कपालशब्दस्य च समासे पश्चादप्रकपालप्रातिपदिकादप्रमु कपालेषु संस्कृतमित्यर्थे ऽण्प्रत्यये तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि सत्यप्राकपालादिशब्दिनिष्यते: । न च द्वादशसंख्यावदप्रत्वादिसंख्यानां पुरे।डाशसंस्काराङ्गतया प्राप्तियंदप्राकपाला भवतीत्यादिवाक्यप्रवृत्तेः प्रागस्ति । तस्मातेष्वप्रत्वादिसंख्यानां संस्काराङ्गतया विधिरिति
गुणविधिपच यवाश्रयणीयः । न चेत्पितिशिष्ठद्वादशसंख्याविरोधात् तद्विकद्वाप्रत्वादिसंख्याविधिने घटतइति शङ्कनीयम् । एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरं
द्वादशकपालिमत्यादि पशुमान् भवतीत्यन्तम् । न चेकस्मिन्वाक्ये विधेयेषु
संख्याविशेषेषूत्रपत्युत्पद्वशिष्ठविवेको ऽस्ति । तस्मादेकेन वाक्येन विहितानां
विश्वदुसंख्याविशेषाणां वैकल्पिकाङ्गत्वेन विधिषु न का चिद्रनुपपितिरिति
भावः ।

उत्पत्तिशिष्टेति । उपक्रमापसंहारैकहृत्येगैकवाक्यत्वे ऽपि वैश्वान- ४७३ । १० रमष्ट्राक्रपालं नवक्रपालं दशकपालमेकादशक्रपालं द्वादशक्रपालं निर्वपेदित्याम्नाः नाभावाद् द्वादशकपालं निर्वपेदित्येतावता विधिवाक्यसमाप्रेः द्वादशसंख्यैवाः त्पतिशिष्टा न तु प्रथमान्ताष्ट्राक्षपालादिशब्दे। का ऋष्ट्रत्वादिसंख्या इति तेषां विध्यन्तरसमर्पितानामन्वया वाचाः । न तु त्रयं संभवति । उत्पतिशिष्टु-गुणावरोधादित्यर्थः । विध्यन्तरसमाययगे विध्यर्थवादभावेनान्वय इवे।पक्र-मापसंहारैकहृत्यावगतम् एकवाक्यत्वं न संरचितं स्यादित्याह स्रिप चेति। वस्तुतः प्राप्तानीति । वंज्ञामाचेण प्राप्नानीत्यर्थः । एवं चाष्ट्राक्षपालादिश-ब्दानाम् ष्रष्टुत्वादिसंख्यापरिच्छित्तकपालसंस्कृतवाचिना द्वादशकपालसंस्कृः तपुराडाणावयवेष्वष्टुकपालादिस्थितेषु लचगाया वृत्तिरेष्ट्रव्येति भावः । स्तु-त्यर्थमिति । गजास्वादिस्तुतिद्वारा सेनाया इव नेषा दस्तुतिद्वारा गरीरस्ये-ष चाष्ट्रत्वादिसंख्यास्तुत्या तत्संख्येयकपाननिष्ठपुरे।डाशावयवस्तुत्या च द्वाद-श्रमंख्यायास्तत्मंख्येयकपालिनष्ठपुरोडाशावयविनश्च स्तुत्यर्थमित्यर्थः । किं च यदाष्ट्राक्रपालादिषु विधयः सूयेरन् तदोपक्रमोपषंहारावगतमेकवाक्यत्वमङ्गप्र-धानविधिह्रपानेकावान्तरवाक्यघटितमहावाक्यैकह्रपतया कथं चित्समर्थ्येत न तु तदस्तीत्याह वर्तमानापदेशानामिति । उपक्रमापसंहारयारे-कविद्याविष्यत्वेनेति । ननु भूमविद्याप्रकरणोपक्रमोपसंहारयारात्मवि-

वेदान्तकल्पतरुपरिमले [ऋ ३ पा ३ ऋधि ३२-३६ द्याविषयत्वे ऽपि मध्ये नामाद्यपासनतत्प्रलयवणात् तद्विधयो ऽप्यङ्गी-कृता:* तथेह कि न स्याद् वैषम्यात् । इह हि व्यस्तोपासनासु निन्दा श्रूयते \न चारव्यसमस्तोपासनाः पुरुषविषयास्तविन्दाः । श्रविज्ञातसम-स्तोषासनानामपि प्राचीनशालादीनां व्यस्तोषासनाभिनिन्दितत्वात्। किं च। मूर्द्धा त्वेष चीत्मेति होवाचेत्यादिवाक्येषु द्युप्रभृतीनां स्वतन्त्रोपास्यत्वव्यव-च्छेदः कृतः । एते वै खलु पूर्य पृथगिवेममात्मान वैश्वानरं विद्वासे ज्ञमत्येती-वकारेण व्यस्तोपासनानां भ्रममूलत्वमुद्घाटितम् । एवं वैषम्यान्नाच भूमवि-द्यान्यायशङ्कावकाशः †॥

3 1 868

नानाशब्दादिभेदात्॥ ५८॥

अपूर्वसाधनमिति । अपूर्वसाधनमूता या पुरुषप्रवृत्तिः सा भावने-त्यर्थः । तत्र हेतुर्गुणानां गुणिनश्च ब्रह्मणः सिद्धत्वादिति । उपासनानां स्वता यागदानहोमवद् भेदाभावाद् वेदास्य ब्रह्मण एकत्वेन विषयीकृतस्यापि भेदस्याभावाद् ब्रह्मगुगानां सिद्धतया सिद्धव्रह्मविशेषगतया च स्वतः परता वा कार्यत्वाभानेन कार्यविशेषग्रवाजिनादिगुग्रवद्वेदकत्वा-भावाच्च न विद्याभेद इत्यर्थ: । एवं च यथा सत्यविद्यायां सत्यस्य ब्रह्मणी वेदास्यैकस्याच्यादित्यस्यानयारहरहर्नामभेदेन पृथगनुचिन्तने ऽप्येकविद्यात्वं यथा वा संवर्गविद्यायां वायुत्वस्य वेद्यस्येनस्य बाह्याध्यात्मिनभेदेन वागा-द्यान्यादि चंहर्तृत्वगुग्यमेदेन च पृथगन्चिन्तने ऽप्येकविद्यात्वं तथे।पक्षे। चल-विद्यान्तरादित्यविद्यादहरविद्यादीनां स्थानभेदेन शाग्डिल्यविद्यावैश्वानरवि-द्यादीनामगुत्वमहत्वादिगुणभेदेनान्यासामिष विद्यानां तत्तत्प्रकरणास्नातगु-ग्रविशेषेश्च पृथगनुचिन्तने उप्येकविद्यात्वमिति पूर्वपचाशय: । किमुपासना-वाक्येषूपासनामावनाह्रपकायेप्रतिपादनं नास्तीति गुणभेदेन तद्भेदेग नास्ती-त्युच्यते श्रथ वा गुणानां कार्यविशेषणत्वाऽभावेनाकार्यतया तद्भेदाद्वेदो नास्तीति उत तेषां कार्यान्वये ऽपि गुणिन एकत्वेन गुणभेदान्न भेद इति ।

^{*} तिहवययारव्यङ्गीकता इति ५ पुः पाः।

[🕆] श्रत्र द्वातिंशं भमज्यायस्त्वाधिकरसं पूर्णम् ।

[‡] सा भावनेत्यादिवाक्येषु द्युवसतीत्यर्थः । इति पाठः २ पुः ।

[§] सिक्तत्विमतीति २ पुः पाः। ॥ गुणभेदात्तकोदद्गित २ पुः पाः।

393

नाद्य इस्याह यदि वस्तुनिष्ठानीति। उपासनावाक्यानां भावनाहृपकार्य-परत्वाभावे प्रवर्तकविष्यभावादेकविद्यात्वपचे ऽपि तदनुष्ठानं न स्यादिति भावः। द्वितीयपचमाशङ्क्य परिहरतीत्यवतारयित उपासनाप्रवृत्तेरिति। ब्रह्मविशेषणानामिषि गुणानामस्योकहायनीन्यायादुपासनामावनाहृपकार्या-न्वया ऽस्तीति भावः। तृतीयमाशङ्क्य निराकरोतीत्यवतारयित ननु सत्य-कामत्वादिगुणानामिति। दशङ्क्याणामिति। दशसंख्यायुक्तद्रच्या-णामिति मध्यमपदलेषो समासः। दशद्रव्याणि पयोदध्याच्यतग्र्डुलीदनय-घारूमांससे।मजलतेलानि ॥

विकल्पे। विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

894 । €

सहंप्रहोपास्यदेवो मृत्वेति । त्वं वा त्रहमस्म भगवा देवते श्रष्टं वे त्वनमीत्यभेदध्यानदाळीन तत्त्वन्यमाचात्कारे। ऽप्युपास्यदेवोहम-स्मीति चायते तं लब्ध्वेवोषास्यदेवतामायुक्यं प्राप्नोतीत्यथे:†॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरज्ञ वा पूर्वहित्वभावात्॥६०॥‡

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

99 1 9€

श्रविधेयत्वात्कामनाया इति । अनेन ग्रन्थेन ग्रेगाविध्येने प्रियत्या कामनानियमत्यासंभव उक्तः न तु सर्वथा तदसंभवः । तदाथा ऽऽम्रे फलार्थे निमितेच्छ्या गन्ध इत्यनूत्यदीते ग्रवं धमे चर्यमाणम् अर्था अनूत्यदान्ते इत्यापस्तम्बोक्तन्यायात् स्वगादार्थमनुष्ठीयमानेषु क्रतुषु तत्य-योगमध्ये समृद्वित्यानुष्ठेयैः कैश्चन पदार्थैरयन्नेन नान्तरीयक्रतया पिद्धात्सु फलेषु कामबहुलानां कर्मणां स्वत ग्रव कामनाऽसंभवात् । अन्यथा प्रस्तर-प्रहरणप्रभृत्यङ्गफलेषु का गितः । अपापश्लोकत्रवणाद्यार्थवादिकमेवाङ्गफलं न विविधितम् । आयुराशास्तद्दत्यादिमन्त्रकर्णे प्रकाश्यमायुरादिहृषं प्रस्तर-प्रहरणप्रभृत्यङ्गफलं तु विविधितमेव । करणमन्त्रस्य पदैः सर्वैरय्यनुष्ठेयस्येव

[ै] अत्र त्रयस्त्रिंशं शब्दादिभेदाधिकरणं पूर्णम्।

[।] श्रम चतुस्त्रिंगं विकल्पाधिकरणं पूर्णम्।

[‡] पञ्चित्रिंशं क्राम्याधिकर्णमेतिहिशेषव्याख्यानानपैचणाद् न व्याख्यातम्।

[§] इदं सूत्रं परिमलपुस्तकेषु न प्रतीकता ग्रहीतं दृश्यते पूर्वसूत्रं काम्यास्तु इत्येतायत्र-तीकक्षेण ग्रहीतं दृश्यते तथापि कल्यतस्युस्तकेषु गतत्सूत्रस्य प्रतीकता ग्रहणादस्य चाधिकरण-त्येन ग्रन्थकारणे न्यनुसारेणात्र प्रदर्शनं क्रम् ।

भावात्स्बन्धिद्वयप्रकाश्यत्वनियमेन प्रस्तरयागकरग्रमन्त्रप्रकाश्यानामायुरान्दीनां तत्फलतयैव तत्सम्बन्धस्य निर्वहणीयत्वात् । ग्रवमेव नवमाध्याये स्थापितत्वात् ।

ननु विद्धान्तभाष्यव्याख्यानानन्तरं समाहारादिति पूर्वपचसूचभाष्यं 899। द व्याख्यायते । इदं व्यत्यस्तमित्याशङ्क्ष्याह एवमधिकरणस्यार्थ∗मु होति । बुद्धिमै।कयार्थमधिकरगाशरीरं सङ्कल्पितम्।इदानीं पूर्वपचभाष्यव्याख्येयांशमु-पादाय व्याख्यायतइत्यर्थे: । तच यदाात्रयतन्त्रत्वादुपासनानां पुरुषार्थाना-मिष समुच्यः तदा गादोहनादीनामिष स्याद् श्रविशेषादित्याशङ्क्य तता बिशेषप्रदर्शनार्थं सूचं शिष्टेश्चेति । गोदोह्दनादयः चमसादिस्थानापन्नतयोपदि-श्यन्ते तेषां समुद्यये चमसादीनां निवृत्या चमसेनापः प्रणयेदित्यादिशास्त्रा-गामप्रामाण्यं स्यादिति गोदोहनादीनां न समुच्यः । नैवमुपासनानां किं चित्स्यानापन्योपदेशो ऽस्ति किं तु तत्स्यानापत्तिराहित्येनाद्गीयाद्यपदेशा-विशिष्ट एव तेषामुपदेश इति । एवमस्य सूचस्यार्थे। भाष्यएव स्पष्ट इत्यर्थे: । समुचयलिङ्गदर्शनत्वघटकं भाष्यमिति । छान्द्रोग्ये य उद्गीयः स प्र-गवा यः प्रगवः स उद्गीय इत्युद्गातुः प्रगवाद्गीयैक्यापासनाविधेर्यवादे। होतृषद्नादित्यादिः । उद्गातृवेदविहितप्रग्वेदादीयैकत्वविज्ञानस्य स्थवे-दे।दितप्रणवसंबन्धनियमा दृष्टः । ऋयं वेदान्तरोदितोषासनासंबन्धनियमोषि तस्यास्तीत्यच लिङ्गम् । वेदान्तरे।दितप्रणवस्यपदार्थमंबन्धेन सह वेदान्तरे।-दिततया सादृश्यात् सादृश्यमवलम्ब्याप्यस्ति लिङ्गोपन्यासः । यथा विधिश्चात-थंकः क चित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्व मिति जैमि-निसूचे। तच ह्यादुम्बरा यूपा भवतीत्युम्बा उदुम्बर जर्क पणव जर्जैवासगदूजे पश्चनाप्रात्यूजीवस्द्भा इत्यचार्गवराधशब्दोकान्नप्राप्रिक्षपफलाय उदुम्बरतागुणा विधीयतङ्ति प्रापय्य वैकृतसे।मापीष्णपशुप्रकरणे चेादकप्रा-प्यस्य यूपस्याप्रकृतत्वेन प्रकरणादाश्रयसंबन्धाऽलाभाद् वाक्येनैवाश्रयसंब-न्थस्य फलसंबन्थस्य च बाधने वाक्यभेदप्रसङ्गाच गुगाफलविधिने संभवती-त्येवंजातीयका अर्थवादा इति सिद्धान्तं कृत्वा क्व चिदप्सुयोनिवी अश्व इत्यादावप्सुयानिरश्व: कर्तव्य इत्येवमादिविधिरशक्यत्वाच संभवति ।

^{*} अधिकरणसारार्थिमिति ५ पुंगा। † जी सूर अर ९ पार २ सूर २३।

वार्ये चेपिष्ठा देवतेत्यादै। वायुः चेपिष्ठः कार्यः इत्यादिविधिः सिद्धत्वाच्च संभवतीति तत्र स्तुत्यथैत्वमेत्र वाच्यं तत्सामान्याद्विथ्यसंभवह्रपतत्सादृ-श्यादितरेषूदुम्बरादिष्विष तथात्विमिति सादृश्यमवलम्ब्यः स्तुत्यथैत्वमुण्णा-दितम् । एवमिहापि योजनीयम् । एवं समाहारादिति सूत्रे समाहारणब्दोक्तं देशसमाधानं हेतुत्वेन न विविचितं कि त्वानन्दमया ऽभ्यासादित्यवान-न्दमयशब्दश्व समाहारणब्दः स्थलप्रदर्शनाथे इति दृष्ट्व्यम् ।

श्राश्रयसाधारययइति । अवेदं वक्तव्यम् । यदोङ्कारस्यात्रयस्य ४९९ । १८ बेदचये माधारययेन तदामितोषासनायास्तयात्वमुपासनानां समुच्चये लिङ्गमुत्तं भाष्ये तद्युक्तम् । श्रोमित्येतद्वरमुद्गीयमुगाधीतेत्यच स वेदव्यापिन श्रोङ्कारः माषस्योपासनाश्रयत्वं मा भूदित्येतदर्थमुद्गीषावयवत्वेन विशेषग्रमिति व्या-ब्रेश्च समञ्जसमित्यधिकरणे निर्ह्णपतत्वेने।पासनात्रयत्वेन प्रकृतस्योङ्कारस्य* पर्ववेदमाधारण्याभावात् तेनेयं चयी विद्यति प्रकृतपराम्यितच्छच्देनापामना-श्रयन्वेन प्रकृतस्याङ्कारस्य परामर्थ इति तस्य वेदचयसाधारस्यविद्धाः तद्द्वाराः तदनु चाचरं यद्धि कि चिदनु जानात्ये। मित्येव तदाहिति प्राचीनवाक्यगततः च्छब्दस्याय्युपासनाश्रयोङ्कारपरामर्शित्वेन।पासनानां लेकसाधारएयस्यापि सिन द्विप्रसङ्गात्।कथं विदाययसाधाराययेने।पासनानां वेदचयसाधारायासिद्वाविष तेन सर्वेषु क्रतुप्रये।गेषु नियमेनानुष्ठेयत्वलज्ञायस्य समुचयस्यासिद्धेश्च । यच्चा-न्वयस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमाचाँ हत्तं तदप्ययुक्तम् । वेदवयमाधारणय-इपस्यान्वयस्य तद्विलद्योन आश्रयस्य सर्वप्रयोगसाधारक्याभावे तदाश्रितः स्योगासनस्य सर्वप्रयोगसाधारग्याभाव इति व्यतिरेकेण वद्मभावे धूमाभावः इति व्यतिरेक्षेणेव दृढीकरणाऽसिद्धेः । त्रात्रयतन्त्रत्वे सत्यप्यात्रयस्य सर्वेः प्रयोगसाधार ग्याभावात् तदात्रितापासनानामयागाञ्च । तस्माद् गुणसाधारः रायसूचस्य वृतिकारकृतव्याख्यानम्पहासार्थमनूदाः भाष्यकारैरय वेत्यादिनाः स्वयं व्याख्यानान्तरं कृतमिति तात्पर्यक्रयनं युक्तम् ।

चमसं चेत्रीयेति । यदापि ग्रहणस्ताचणस्त्राणामिव सहभावग्रहः ११ । २० णस्याभावः समुद्यमान्ने न हेतुः सदभावे ऽपि प्रयाजादीनां तद्धमाणां च

^{*} उपासनाययोङ्कारस्येति २ षु चर्- ।।

समुद्रयदर्शनात्तथापि तद्वदिह पुरुषार्थानां प्रयोगवचनपरिहारासंभवात् सह-भावश्रुतिरस्तीति चेत् तद्वशात्समुद्र्यसिद्धिरन्वेषणीया सा ऽपि नास्तीति न समुद्र्य इति भावः । छान्देश्ये यदि ऋत्तो रिप्येद्* भूः स्वाहेति गाहेपत्ये जुहुयाद् यदि यजुष्ट्रो रिप्येद् भुवः स्वाहेति दिवणाग्ने। जुहुयाद् यदि सामतो रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयादित्युपदिश्याम्बायते एवं विद्व वा इत्यादि । तच यज्ञस्य रचाङ्गवेकल्यप्रयुक्तदेषपरिहारः यज्ञमानस्य रचाफ-लवत्कर्मणा कर्मफलाऽप्रतिबन्धः ऋत्विजां रचामन्वे।द्वारणेषु स्वरादिभ्रंगप्र-युक्तदेषपरिहारः ।

> श्रवहीने। दहेदाष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विनः । श्रात्मानं दिचणाहीने। नास्ति यच्चमे। रिपुः ॥

इति मन्त्रहीने कित्वजां दोषस्मरणात् । एवं च यद्युद्गीयाद्यु-पासना नित्याः स्यः तदा तत्फलतया कर्मफलाप्रतिबन्धसिद्धेः प्रणवाद्गीयैक-त्वेषासनाफलतयाद्गातुः स्वरभंगादिदोषपरिष्ठारादिसिद्धेश्च यजमानस्य सर्वे षामृत्विजां च ब्रह्मणा परिपाल्यत्वं नोच्चेत तदुच्यमानमुपासनानामनित्यत्वं चापयतीति लिङ्गदर्शनमुक्तम् । तचोदाष्ट्रतश्रुतावेवंविच्छब्दः प्रकृतप्रायश्चिता-भिच्चपर इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलिखकीस्तुभश्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीविश्वजिद्याजि-श्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनीरस्मयदीचितस्य कृती वेदान्तकल्पतह-परिमले तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

[&]quot; वदक्ती रिष्येदिति ५ पु॰ या॰। † मन्त्रद्वानाविति २ पु॰ पा॰। ‡स्रज पद्जिसं ययात्रयभावाधिकर्गां पूर्णम्।

ग्रय दतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

पुरुषार्था उतःशब्दादिति बादरायणः॥१॥ पूर्वपादेनावसरसंगति दर्शयन् पादार्थमाह अपूर्वमिति । ब्रह्मवि-द्यानां स्वातन्चेण फल अधनत्वनिरूपणं तदितिकतेव्यतानिरूपणं च न पादार्थः ऋषेभेदेन पादभेदप्रसङ्गात् किंतु तदितिकर्तव्यतानिह्पणमेव फलकरणस्य सत इतिकर्ने व्यताकाङ्क्षेति तदाकाङ्कासिद्धर्थमुपाद्घानत्वेन प्रथमाधिकरणे तामां स्वातन्चेण फलकरणत्वस्य निरूपणमिति द्रष्टव्यम् । कम्मानपेचाणामिति । स्वयं कर्माङ्गभावेन कर्मापेचारहितानां स्वयमेव फलकरणानामित्यर्थः । का नामेतिकर्त्तव्यतेति । उपकासलिद्यादिषु कासु चित्सगुगविद्यागिनविद्याद्यारादुपकारकाङ्गापदेशे सत्यपि निर्गुगवि-ऋविद्यानिवृतिरूपदृष्टुफलीत्यादने ऋारादुपक्षारकाऽनपेचायामपि सर्वासां विद्यानां चितशुद्धिचितैकाय्यद्वारा सन्निपत्यापकारकेषु चेयापास्यत्र-सस्बद्धपञ्चानाथै प्रमागाभावेन च सिन्नपातिष्वाकाङ्का उस्तीति तात्पर्यार्थः । ननु फलभेदा भेदावन्तरेणेति। यदापि फलाऽभेदे ऽपि गुणभेदेन ब्रह्मला-क्रप्राप्तिफलकविद्यानां भेदा भवति विद्याभेदे ऽपि हृदयायतनत्वादिना सगुगा-निर्गुणविद्ययाः सत्यकामत्वादिगुणापसंहारा भवति विद्येश्ये ऽपि सत्यविद्याः यामत्यादित्यस्थानभेदेनाहमहनैामक्रत्वनचणगुणानुपमंहारे। भवति तथापि प्रायाऽभिप्रायेणैतदुक्तम् । न प्रकरणादिति । प्रकरणादात्मज्ञानं कर्माङ्गं न भवित प्रकरणस्याभावादित्यर्थः । न वाक्यादिति । श्रनारभ्यवादः शब्दस- ४९६ । २९ मर्पितक्रत्वङ्गतां लिङ्गापस्यापितक्रत्वङ्गतां वा वाक्यप्रमाग्रेन विधते । तद्यया । श्रयाता अग्नमग्निष्ट्रामेनानुयजन्तीत्यनारभ्यवादा अग्निष्ट्रामशब्दसमपितन्न-त्वङ्गतां चित्याग्नेरग्निष्टामादिपदसमभिव्याहारहृपेण वाक्यप्रमाणेन विधते यस्य पर्यामयी जुहूर्भवतीत्यनारभ्यवादे। जुहूलिङ्गापस्यावितजुहूपदलित-क्रत्वङ्गता पर्यातायाः पर्यामयीजुहूपदादिसमभित्र्याहारहृपेण वाक्यप्रमायोन

^{*} तात्पर्यमिति २ पुः पाः।

विधते न वा ऽऽत्मचानवाक्येषु क्रतुसमर्पकः शब्दे। ऽस्ति न च तदुप-स्थापकं लिङ्गमस्ति श्रात्मने। ऽव्यभिचारित्वेनातित्वङ्गत्वादित्यर्थेमनुस्मार-यन् वर्तेत इत्यर्थे इति टीकायामनुस्मारयित्रत्येतदनन्तरं जुह्यदिवद्वाक्ये-नैव तन्त्रानं पर्णतावत्क्रत्वर्थतामापाद्यतइति पाठं दृष्ट्वा अनुस्मारयन्नित्य-स्यापाद्यतहत्यनेनान्वयाद्वतेतहत्यथ्याहारः कृतः । क्रत्वर्धतामापादयतीति पाठे तु नाध्याहारापेचा । ननु देहातिरिक्तात्मिन सत्यप्यव्यभिचरितक्रतु-संबन्धे नास्ति तद्वाने सति क्रतुस्मृतिनियमः कारणे सति कार्येनियमा-भावात् । निह धूमस्य दशैने सित विह्समृतिनियता तथा च यस्यात्मा दृष्ट्रव्य इत्यादिवाक्यश्रवणकाले क्रतुस्मृतिः तस्य लचणया वाक्येनात्मदर्भ-नस्य क्रत्वर्थताप्रतिपत्तिः यस्य न तत्स्मृतिः तस्य नेत्यव्यवस्थिता वाक्या-थेथीः स्यादित्याशङ्क्य परिहरित यद्यपीति । कापि प्रवृत्तिभवतीति । स्वानुभविद्धमेर्तादति भाव:। व्याप्यव्यतिरेकविज्ञान भिति । देहाति-रिक्तात्मचानं पारलै।किकफलसाधनविषयेच्छादिजनकक्रतुस्मृतिनियत्मित्य-र्थः । एवमपीह क्रतुस्मृतिनियमे।पपादनं संभवतीत्येतदुक्तं न सार्विचिक् पर्णतादिविध्यव्यापनात्तत्फलकल्पनार्थवादिकफलविषरिणामादिदे।षपरिहाराय स्वत एव पर्यातादीनां फलवदन्वयाकाङ्घया वाक्यात्प्रकरणाद्वा तदलाभाद् लिङ्गात् फलवत्ऋतुस्पृतिनियम इति सार्विचिकं तदुपपादनम् ।

59 1 3e8

श्राचाराचन्यार्थद्श्निमिति । नन्वेतदुपोद्वलनार्थमिति टीका-ग्रन्थः स्वयमस्वतन्त्रस्याचारादेः पर्णमयीन्यायप्रापक्षमपेन्योन्मेषपरत्वेन व्या-स्थातुं न युक्तः किं तु देहातिरिक्तस्य वेदान्तप्रतिपाद्यस्यात्मनः परार्थत्वा-भावादव्यभिचारक्षतुसंबन्धाञ्च इह पर्णमयीन्यायस्यानुन्मेषप्राप्नावाचारादिक्रम-पेन्य तदुन्मेषपरत्वेन व्याख्यातुं युक्तः श्रमकृदावेदितं ह्यधस्ताद् वेदान्ता-नामकर्षनन्यार्थात्मपरत्वम् । न च तस्येहोषमदें। ऽस्ति पूर्वपचे न वा सि-द्वान्ते तस्यात्मनः परार्थत्वाभावे न्यायान्तरोपन्यासा ऽस्ति प्राक्सिद्वन्याय-जातमेव हि इहापि सिद्धान्ते स्मारितं देहातिरिक्तस्य च कर्तुनीव्यभिचरित-क्रतुसंबन्धा ऽस्ति दानादिभिरिष तस्य सम्बन्धात् । न वा ऽच क्रतुशब्दो विहितक्रमेमाचेपलचक इति वाच्यम्। निषिद्वक्रमेभिरिष संबन्धात् तान्यपि

^{*} ज्ञानिमिति ३ पु∘ पा∙।

हि स्वफलभागायै देहातिरिक्तात्मसायेदाणि । यदि त्वच क्रतुशब्द: पारली-किकफलसाधनविहितनिषिद्धमाधारणकर्ममेमाचोपलचकः स्यात तदा यथा-त्मदर्शनसंस्कृतेनैव क्रषा उनुष्ठितं विहितं कर्म स्वर्गादिसाधनं यथा तेनैवा-नुष्ठितं निषिद्धं कर्म नरकसाधनमिति पामरानुष्ठितनिषिद्धकर्मणां नरकजन-कत्वं न स्यात् । तदाया पुष्करपलाशे त्रापा न क्लिब्यन्तइति येषामात्म-दर्भनवतां पापा श्लेप: श्रुत: तेषामेव तन्नरकजनकं स्यात् । नन् निषेध-वाक्येषु प्रत्यवायफलकं निषद्धानुष्ठानं न शास्त्रार्थः किं तु प्रत्यवायपरिहारफलकं निषद्धाननुष्ठानं प्रत्यवायपरिहाराय भवतीति शास्त्राधाङ्गीकारे ने। कदोष: । निषिद्धानुष्ठानेन प्रत्यवायजनने देहातिरिक्षात्मचानानपेचगादिति चेन्मैत्रम्। यवं सति वेदान्तजन्यात्मज्ञानरहितानां निषिद्धाननुष्ठाने ऽपि प्रत्यवायाऽप-रिहारादषश्यंभावी प्रत्यवाया निषिद्वानुष्ठानेनैवास्त्वित प्रतिसंधानेन तेषां तदनुष्ठानप्रसङ्गा दुवीरः । किं चाच क्रत्वव्यभिचारस्तेनाग्निसाध्यक्रमाव्यभि-चार एव पूर्वपित्रणा विवित्तित इति वक्तव्यम् । अन्यथार्ध्वरेतस्य च शब्दे होति सूचे। तस्य विद्यास्वातन्त्यहेतारनन्वयापते: । पारलै। किकपलकर्माव्यमि-चारविवचायां नैष्ठिकादीनामपि स्वात्रयधर्मस्रुपकर्मसन्वाद् विद्यायास्तदङ्ग-त्वोपपत्या स्वातन्त्रयं न मिध्येत् । तस्माद्वेदान्तप्रतिपाद्यस्यात्मनः पारार्थ्यक्र-त्वव्यभिचारये।रभावादिह पर्यमयीन्यायाऽनुनमेषेण तदुन्नीवनार्थमियमयुति-लिङ्गादिवर्णनिमत्येव व्याख्यातुं युक्तम् । न चान्यार्थदर्शनं स्वयंप्रापक्तमापे-चम् इह तद्रहितं कथमन्ये।पोद्वलकं स्यादिति शङ्कनीयम्। त्राचारदः र्शनमेव हि वैश्वानरविद्यादिप्रशंसार्थत्वाद् अन्यार्थदर्शनम् । यदेवेति श्रुति-रेव तर यदेव करोतीति सर्वनामावधारणाभ्यां व्याप्रिगमकाभ्यां सर्वे कमानूदा तत्साधनत्वेन विद्या तृतीयायुत्या विधीयतइति स्पष्टमेव प्रती-यते । न च तेने।भा अस्त इति विद्याविहीनस्यापि कर्मात्रया कश्चि-द्वीषः | तावता हि षे।डिशिग्रहणवद् वैकल्पिकाङ्गत्वं मिध्यति न त्वनङ्ग-त्वम् । अत एव तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यापचे उङ्गभूयस्त्वप्रयुक्तं फलः भूयस्वमनूदाते समन्वारम्भणं तु सिद्धान्ते उप्यङ्गीक्रियते तद्वते। विधानम-प्यविचले। हेतुरधीत्येति ह्यध्ययनकर्णिकार्थेचानफलपर्यन्ता भावने।च्यते फलापर्वार्गत्याद् भावनायाः । ऋत् एव वाजपेयेनेष्ट्रा बृहस्पतिमवेन यजेते-

त्यव वाजपेये प्रधानयागानुष्ठानानन्तरमेव बृहस्पतिसवयागग्राप्री फनापवर्गिणी भावना फलाऽपूर्वपर्यन्तेति तन्निष्यन्यर्थे।दीच्याङ्गपहितवाजपेयप्रयोगसमा-प्यनन्तरमेव बृहस्पतिसव इति मीमांसकैरङ्गीक्रियते अध्ययनं च स्वस्ववे-दस्य कात्स्र्येन विहितम् । तथा च ऋथीतस्य कृत्स्त्रस्य वेदस्याधावबाध-फलपर्यन्तस्याधीत्येति गृहस्यात्रमकर्मसु विनियोगात् कर्मभागचानस्येष कथमै।पनिषदात्मज्ञानस्यापि कमानुष्ठाने।पयागितया तप विनियागे। न षिध्येत्। एवं नियमा ऽप्यविकलः पूर्वपचहेतुः । ईशावास्यमिदं सर्वमित्या-त्मे।पदेशपूर्वकं हि कुर्वन्नेवेति श्रवणमात्मविदे। जीवनस्य कर्मसु विनियागं बाधयदात्मविद्याया एव विधिविभक्त्या क्रमाङ्गत्वं बाधयेत् । एवं च श्राचारदर्शनमन्यार्थेदर्शनमि वद्याकर्मेणेः समप्राधान्येन कर्मणे विद्याङ्ग-त्वेनापपद्यमानमपि यदेव विद्ययेत्याद्यनुगृहीतं विद्यायाः क्रमाङ्गत्वे पर्यव-स्यल्लिङ्गं भवेदेव । तस्मात्पर्यमयीन्यायोज्जीवनायं स्रुतिलिङ्गापन्यास इत्येव युन्तम् । एवं हि सित देहातिरित्तस्य कर्तुः क्रत्वव्य भवारे। उस्तु वा मा वा श्रात्मा द्रष्ट्रव्य इत्यादिना विधीयमानात्मविद्यायास्त्रव्यप्रत्ययेन तावदात्म-संस्काराचीत्वमवगतं यदेव विद्ययेति मुत्या तस्याक्रत्वयेत्वमध्यवगतं य श्राचार्यं कुला द्वेदमधीत्येत्यध्ययनफली पनिषदातमाव बे। धस्य ऽपि विद्यायाः क्रमार्थेत्व†मवगतं विद्यायाः स्वातन्चे विद्यानुष्ठाने।पयागि-नस्तस्य कर्मार्थत्वायागात् । श्रेषिनिषदात्मसंस्कारस्वविद्यायाः क्रत्वर्थः त्वमै।पनिषदात्मनः क्रत्वर्थत्वे सत्येवे।पपदाते यचमानस्य क्रत्वर्थत्वे सत्येव हि यजमानसंस्कारस्याञ्जनादेः क्रत्वर्थेत्विमिति पर्यमयीन्याया ऽच लब्यप्रसरी भवतीति चेदुच्यते । विद्यायाः ऋत्वर्थेत्वमाधनांशेन पर्णमधीन्यायानुपाह-कर्माप पदं यदेव विद्ययेत्यादिकं केवलक्रत्वर्थत्वसाधनाय पर्यमयीन्यायसा-पेत्तम् । त्रम्यया दथ्यादिषद्विद्यायाः पुरुषार्थेत्वमप्यस्तु , फलस्यापि स्रवणा-दिति शङ्काया निवारणं न भवेत् तस्मात्यर्णमयीन्यायानुगाहकत्वं यदेव विद्ययेत्याद्वेरेतदुपे।द्वलनार्थमिति येन टीक्नाग्रन्थेने तं तेनैव तस्य केवलपुर्न-षार्थत्वसाधनांशे न स्वातन्चमिति तदंशे पर्णमयीन्यायसापेचत्वमपि दर्शि-

^{*} दर्भमधीति २ पुः पाः।

[†] क्रत्यर्थत्विमिति च पुः पाः।

तमित्यभिशयेण तथा ऽवतारितम् । तथा च वनसिंहन्यायेन प्रमाणतर्क-न्यायेन वाभयारप्यंशभेदेन परस्परावेद्यायाम् न परस्पराश्रयदे । ।

त क्यतेरित्यादिस्त्राणीति । यद्यपि तच्छुतेरिति सूचं यदेव वि-द्ययेति युतिप्रदर्शकं तथापि तृतीयायुत्यवगतक्रत्वङ्गत्वलिङ्गेन आर्थवादिकफ-लविवद्यया केवलक्रत्वङ्गत्वमवगन्तव्यमिति तदंगाभिष्रायानच्छतेरिति सूचस्य लिङ्गपरत्वेक्तिः । एति सङ्गद्रश्निमिति । क्वाचित्कीयमन्ययामिद्धानिने सा-वेचिको निर्गुणविद्याप्रकरणे ऽपि तच तच गृहस्यक्रमानुबन्ध्युपाख्यानदर्शना-दित्याशयेनेतदित्युत्तम् ।

सर्वविषयत्वशङ्कामिति। यश्चैवं बेदेति पूर्ववाक्यगतेवंश- ४८०। ६ ब्दसामर्थ्याद्विचागब्दस्य प्रकृतं विद्यामानविषयत्वमवश्यंभावीति भावः । विभाग: शतव शदिति सूचं विद्वदविद्वत्यु रूपभेदेन विद्याक्रमेगीरनुव्रज-नव्यवस्थापकमयुक्तम् । निर्गुणविद्यावत उत्क्रमणगमनयारभावेन विद्या-यास्तदनुत्रजनाभाषात् । सगुणविद्यायाः फलभूयस्त्वाये कर्मधापेवत्वेन विद्याकर्मेगोरेकस्मिन् पुरुषे साहित्यापपत्या विभागाऽनपेचणात् । तस्मा-च्छतन्यायेन विभागे। न सूचग्रीय इति न वेदसमन्वारम्भणमित्यादिभाष्येण दर्शितमित्येतदविभागे ऽपि न दे। इत्यादिटीकायन्येने। त्रमं स्पष्ट-त्वाच व्याख्यात इत्यस्तु अध्ययनमाचवत इति सूचस्य तु भाष्यटीकायन्या विचारणीया । भाष्ये तावत्स्वातन्चेण प्रयाजनवद्यदात्मदर्शनं तन्माचयह-ग्रीन व्यावर्त्यते न त्वध्ययनफलम्यावबाधनं न चैतावतीपनिषद्यावबाध-नस्यापि कर्माङ्गत्वप्रसङ्गः । क्रत्वन्तरज्ञानस्य क्रत्वन्तरइव तस्य कर्ममाने अनङ्गत्वे।पपतिरित्युताम् । अनेन भाष्येणार्थाववे।धपालकाध्ययनेतिकर्तव्यः तारूपेण स्नानात् प्राचीनेन विचारेण कृत्स्त्रवेदाधीवबे।धमङ्गीकृत्य तचापनि-षदंशार्थावबेाधस्य कर्मसूर्योगमात्रं व्यावितिमिति प्रतिभाति । तदयुक्तम् । उपनिषद्विचारस्य साधनचतुष्ट्रयसंपन्नाधिकारिकत्वेनाधीतवेदमाचाधिकारिक-त्वाभावात् । टीकायां तु माचग्रहणेने।पनिषदंशस्याध्ययनमेव व्यावर्त्यत-इत्युत्तम्। इदमप्ययुत्तम् । ऋथ्ययनविधेः कृत्त्वस्वशाखाविषयत्वात् । तस्मा-

^{*} व्याः सूर ग्रन्त वार ४ सूर १९।

[†] श्रवबोधस्यापीति २ पुः घाः। ‡ स्तवयुक्तिमिति २ पुः पाः ।

दिदं भाष्यदीकायन्यद्वयं स्फुटविराधं विचारगीयं कथमाचार्यस्यकमिति चेदुच्यते । भाष्यकारैरात्मचानस्य कर्मानङ्गत्वात्म्या दारपरिग्रष्टप्रभृत्यवश्या-नुष्ठेयिनरन्तरसंतन्यमानं कमीनुष्ठाना वयोगितया कर्मभागविचार एव स्ना-नात्पूर्वे न तूर्पनिषद्विचारैः ऽपीत्येतत्युचितमिति स्पष्टमेव । त्राचार्येकुनाद्वेदः मधीत्येत्यव त्वधीत्येत्यध्ययनिवृतिमाचमुक्तं न तु फलभावनापर्यन्ता ऽध्ययननिवृत्तिः। वाज्ययेयेनेष्ट्रेत्यच तृतीयाश्रुत्यवगतफलभावनाकरणत्वनिर्वा-हाय तत्पर्यन्तयागनिवृत्त्यर्थेन्वाभ्युपगमे ऽप्यच तादवस्थ्यस्यानङ्गीकतेच्य-त्वात् । अधीत्य वेदं न विजानाति ये। ऽर्थमिति युत्यन्तरे अधीत्येत्यस्या-ध्ययननिवृत्तिमात्रार्थत्वदर्शनाच्च । न चैवं सत्यधीत्यभिसमावृत्येति श्रुता-वध्ययनानन्तरमेव। समावर्तनप्रसङ्गः । ऋतिनहोत्राद्यनुष्ठाने।पयोगितया समा-वर्ननात्पवे कर्मविचारप्राप्तेः । श्रीनहोषादिकर्मसंबन्धे सति कर्मविचारतदथेन गुरुकुलवासयासवकाणाभावात् । तस्माद् भाष्ये न का चिदनुपपतिः । टीकायां माचयहणस्योपनिषद्ध्ययनव्यावनेकत्वेकिर्विचारसाध्यत्वाववे।धपर्यन्ताध्यः यनव्यावर्तकत्वाभिप्राया । सा च विशेष्यव्यावर्तनाऽसंभवाद् विशेषग्रामाच व्यावर्तनाथा पर्यवस्यति । सर्वेमिदं प्रथमसूचप्रतिपादितार्थपर्याले। चन्या ऽव-गन्तुं शक्यमित्याचार्य्येस्त्यतम् ।

850 1 5

बहुद्चिणेन विश्वजिदादिनेति । विश्वजिति द्वादशशताधिकं यस्य यावद् भूमिपुस्वाश्वरजतवज्जे स्वमस्ति तत्सवे दीयतइति तस्य बहुद-विगात्वमुक्तम् । त्रादिशब्देन बहुदचिगात्वेन प्रसिद्धस्याश्वमेधस्य समदशे। ऽग्निष्टोमस्तस्य दीवणीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददाति चतुर्वेशति-मानं प्रायगीयायां द्वे चतुर्विगतिमाने त्रातिच्यायामित्यादि ऋष्टाविगति-शतमष्ट्राविशतिशतमानानि वशाया वपायाः‡मित्यन्तेन बहुदविग्रतये।कस्य च ग्रहगम् । तच हि दीचगोयाप्रायगोयातिच्याषडुपसदम्नीषे।मीयपशुसवनी-यपशुमवनचयोदयनीयानुबन्ध्यपशुषु द्वादशमानमारभ्योत्तरीतरद्विगुणा दिन-गाता। कुर्वत्रेव कर्माणि वर्त्तेतेति । कर्मसंक्रान्तिविधिकल्पनं कर्मा-शुभमित्यशुभत्वाध्याहारः । यावच्चीवं संतन्यमानसन्कर्ममहिन्दा उन्तरान्तराः

^{*} कर्मान्तरानुष्ठानेति २ पुः। † श्रुते। ‡ सानानिवाशायीवपायामिति ६ पुः पाः। † युत्ते। ध्ययनानन्तरमेवेति २ पुः पाः ।

कातं पापं कर्म नश्यतीत्यर्थः । इदं व्याख्यानं नाविशेषादिति सूचानुसारेण विद्वद्विषयत्वमात्रित्य । स्तुतये उनुमितिर्वेति सूचानुसारेण विद्वद्विषयत्वे तु भाष्यकारैः श्रुत्यभिप्राये। दिशेत इति न व्याख्यातम् । तिस्मन् पचे त्रामन्त्रणशब्दोक्ते कामचारणे* लिङ् यथाकामं कर्म करोतु नामेत्यर्थः । नान्ययेते। उस्तीत्यस्य इते। विद्यासामर्थ्याद् श्रन्यथा संसारनिवृतिर्नास्तीत्यर्थः ।

स्रयं लोकः प्रत्यत्तं फलमिति । स्रनेन यथा यदाङ्के चत्त्रेव भ्रान्तृत्वस्य वृङ्के इत्यदिकमेविशेषार्थवादिनिर्देष्ठफलस्योभयनापि वर्त्तमानिर्देशेन प्रतीयमानं तात्कालिक्रत्वं प्रत्यचिषद्धिमिति तत्पिरिष्ठाराय व्यवधारण-कल्पनापेचणात् ततः क्रतु†फलेन फलवन्वकल्पना बलीयमीति तत्पिद्धये क्रात्वन्वयाकाङ्का नैविमिष्ठ तदाकाङ्का ऽस्ति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति विद्यार्थेषाद‡निर्दिष्ठफलस्य विद्यासमानकालतायाः प्रत्यचिकरद्धत्वाभावात् । लोके ऽपि भ्रान्तिनिवर्तके तत्त्वसाचात्कारप्रयुक्ताधिष्ठानस्वस्वपिवभावस्य तात्का-लिकत्वदर्शनाच्चेति प्रकृते पर्यामयीन्यायवैषम्यं सूचितम् । इदं भाष्यालाचन्या स्पष्टमिति नेक्तम् ।

परामशं जैमिनिरचेादना चापवदित हि॥ १८॥

361 058

श्राचेपलच्णामिति । ननु श्राचेपस्य समाधानं कथमनेनाधिकरणेन लभ्यते तत्र हि षया धर्मस्कन्धा इति विषयवाक्याद् धर्मशब्देन ब्रह्मचा-रिवानप्रस्थयोर्दशितमभ्युदयसाधनकर्मास्तित्वं तथैवाङ्गीकृतं संन्यासिना ऽप्य-धिकशोषाष्ट्रग्रासिन्यमशमदमादिकृषं कर्माङ्गीकृतं तस्य तपःशब्दवाच्यत्व-माषं परं प्रतिक्रम् । उच्यते । संन्यासिना विद्यां प्रति प्राधान्ययोग्यं किमिष कर्मानङ्गीकृतम् । समधिकशोचादेरानथैक्यमिति चेत्रं तदयेचत्वादिति ॥ सूषोक्तन्यायेन (सर्वेकमीपेचितत्वादाचारान्तर्गतस्य तस्य विद्यार्थत्वश्रवणाच्च शृद्धित्वसंपादकत्या शमदमादेः शमदमाद्यपेतः स्यादिति सूषोक्तन्यायेन चितेकाय्यसंपादकत्या च विद्योपयोगित्वात् स्वातन्च्येणाभ्यदयसाधनस्य) श

^{*} कामकारकरणे इति ३ पुः पाः । कामकरणे इति २ पुः पाः ।

[†] सत्क्रतिविति ९ पुः पाः। ‡ विध्यर्थवादेति २ पुः पाः।

[🖇] अत्र प्रथमं पुरुषार्थाधिकरग्रं पूर्णम् । 🖐 इति चेत्र। सर्वापेचा चेति ९ पुः पाः ।

[¶] शतदन्तर्गता ग्रन्थो नास्ति २-५ वुः पाः।

सर्वस्य कर्मगः संन्यासिना त्यकत्वात् । श्रतस्त्रशाभूतसंन्यासाश्रमास्तित्व-प्रमाधनेन कृताचेषं समाधानं लभ्यते । प्रण्वारूयब्रह्मणः प्रस्तुतत्वा-दिति । ननु ह्यान्दाग्ये चये। धर्मस्कन्धा इत्युपक्रान्तस्य खगडस्याङ्कार ग्वेदं सर्वमिति समापनात् तस्मिन् प्रणवः प्रस्तुत इत्युपपद्मतां (मध्विद्यायां गुह्या ग्वादेशा मधुकृता ब्रह्मेव पुष्पमिति प्रणवे ब्रह्मशब्ददर्शनात् प्रणवाख्यं ब्रह्मेत्युपपदाते *) । ब्रह्ममंस्य इत्यच् ब्रह्मणब्दस्य प्रणवपरत्वं तु ने।पप-दाते तदुंगाधनेनामृतत्वानुपपते: । नान्यः पन्या इति श्रुतिविरोधात् । न वेहामृतत्वमापेविकं वर्तुं शक्यम् । तथा सति पुर्यलोकभाजामाग्रमान्तरा-णामपि तत्यन्वेन तदपेचया ब्रह्मसंस्थस्योत्कषीलाभापतेरिति चेत् । उच्यते । प्रश्ने।पनिषदि विमाचप्रणवप्रतीका या ब्रह्मोपासनाका सैवाचापि विविचिता तस्याश्व ब्रह्मलेकि तत्वसाचात्कारीत्यादनद्वारा ऽऽत्यन्तिकाऽमृ-तत्वफलत्वमुक्तमित्यचापि तदुक्तिरूपपदाते इति तात्पर्यम् । प्रणवप्रकरणान-नुरे। घे तु ब्रह्मसंस्थपदं स्वातन् चेण परब्रह्मनिष्ठापरं न तु प्रणवप्रतीक-४८१। १ ब्रह्मोपासनापरमिति द्रष्ट्रव्यम् । स्रप्राप्तार्थद्ययप्रतिभानादिति । गृहस्या-श्रमस्य प्रत्यचश्रुतिप्राप्रत्वात् चिषु धर्मस्कन्धेषु नैष्ठिकवानप्रस्यक्रुपमेवाप्राप्र-मिति भाव: । महापितृयज्ञइति । शाखान्तरं दृष्ट्वोक्तं प्रताग्निहोचग्रवाध-स्तात् समिधमिति विधिप्रसिद्धे। उनुवाद इत्यव हेतु: वर्तमानापदेशाद् विधिशब्दायवणात् हिशब्दयुतेश्चेति । त्रप्राप्रस्यानुवादे। न संभवतीति बाधकवारणार्थमुपरि समिधः प्राप्नेरित्युक्तम् । प्राप्नुपपादकं हविषे उभ्यः हितद्व्यत्वादित्यादि । वाक्यान्तरप्राप्ता समिन्नियम्यतइति । तेनैव वाक्यान्तरेगेति शेष: । हविषः प्राग्देश इति । सुग्दगड एव हविराधार-बिलस्थानापरभागसूप: प्राग्देशशब्देन विविच्चतः। यदापि परामर्श एवाय-मिति माष्येग स्तुतिसामर्थ्यात् ब्रह्मसंस्यत्वे विधिरभ्युपेय इति प्रसाधितं तत्त्रसाधनीय प्रकृतसंन्यासाश्रमसिद्धाः नापयागि, गृहस्यादीनामेवामृतत्व-फलकब्रह्म पंस्थाविधिसंभवादित्याशङ्क्य एतच्छङ्कानिराक्षरग्रफलं विचारान्तरं भाष्यकारैरारभ्यतइत्यवतारयतीत्याह ब्रह्मसंस्थताविधावपीति । यदाप

^{* ()} एतदन्तर्गता यन्यो नास्ति २-५ पुः पाः । † प्राप्तं तत्त्रसाद्येति २ पुः पाः ।

नेपन्यस्तगङ्कानिराकरणायं विचारान्तरमारभ्यते किं तु तपः शब्देन संन्या-साम्मस्यापि ग्रहणं चतुर्णामप्यात्रमाणां ब्रह्मसंस्थता ऽमृतत्वफलोच्यते इति वृत्तिकारमतिनराकरणायं तथापि तिव्वराकरणायंनेव गृहस्थादात्रमेषु ब्रह्म-संस्थपदस्यावयवार्थासंभवप्रदर्शकेन वद्यमाणन्यायेनोपन्यस्तगङ्कानिराकर-णमप्यनुषङ्गता लभ्यतहित तात्पर्यम् । किं च गृहस्थादिष्वमृतत्वफलक-ब्रह्मसंस्थाविध्यभ्युपगमे ऽपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यं सिध्यत्येव । क्रम्माङ्गत्वे फलार्थत्वासंभवादित्यपि द्रष्ट्रव्यम् । प्रथममाग्नेयाद्या मन्त्रा इति । प्रथ-मगब्दादये पुनराग्नेय्याग्नीश्रमिति पुनःशब्दाच्च एकस्मिन्नेव वेदे मन्त्रास्ना-नस्तोचविनियागे।पस्थानविनियागाः क्रमिका इति प्रतीयते । चन्ये तु मन्त्रा-स्नानस्तोचविनियागा सामवेदे उपस्थानिवनियागस्तु यजुर्वेदइत्याहुः ।

अप्रकृतारनेयीग्रहणइति । अयमर्थः । आग्नीभ्रापस्यानस्य द्वे ४८२ । १६ रूपे । श्राग्नीश्रोपस्थानत्वं च्यातिष्टामाऽपूर्वसिद्धौ।पियकव्यापारत्वं चेाभयमिष बिधातव्यं केवलाग्नीभ्रापस्थानत्वविधाने हि नैय्मल्यं स्यात् (फलं वा कल्येत तदादावृत्रताग्नेयो गृह्येत तदा रूपद्वयमप्यनेनैव वाक्येन विधातव्यमिति गै।रवं भवेत्। प्रकृताग्नेयीयहर्षे तु तस्याः) * करणाम्बानाज् ज्येतिष्टे।मगता व्यापारः कर्तव्यत्वेनावधारितस्य व्यापारस्याग्नीभ्रोपस्यानात्मक्रविशेषह्य-त्वमविधेयं य त्राग्नेय्या च्योतिष्ट्रोमे व्यापार: कर्तव्य: स त्राग्नीध्रोपस्याना-त्मक इति विधेयलाघवं लभ्यते । ऋता लाघवाये प्रकृतेव ग्राह्मिति। न तस्याः पारार्थ्यमिति । यदि पारार्थ्यमपि विनियोगान्तरे ऽनुप्रविशेत् तदा विनियुक्तिनियागविरोधदेषः स्याद् यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती-त्यवाधिष्ठानलचणानङ्गीकारे तदा हि कपाले पुराडाशशेषत्वविशेषणम् भन्यशेषत्वव्यवच्छेदकं स्याद्, विशेषणानां स्वविरोधिव्यावनेकस्वभावत्वात् तथा चानुवाद्यपुराडाशशेषत्विविधेयतुषापवापशेषत्वयाः परस्परिवराधाद् वाक्यार्थेप्रतीतिर्ने निष्यद्येतिति तच विनियुक्तविनियागविरोधा देाषः । तत्प-रिष्ठाराय च पुरे। डाथशेषत्वस्पविशेषणांशमपहाय वस्तुतस्तद्धिष्ठानकपाल-स्वरूपमाचे पुरोडाशकपालशब्दस्य लचगा ऽङ्गीकृता । न चेहाग्नेय्या: स्तावशे-षत्वरूपविशेषग्रयवगमस्ति येन विनियुक्तविनियोगविरोधगङ्का स्यादित्यर्थः ।

^{* ()} स्तवन्तर्गता यन्या ब्रहिर्ल्खितः २ पुः । 🕴 तया होति ९ पुः पाः ।

ननु यथा ब्रीही ग्रीचतीत्यन ब्रीहिषु ब्रतुशेषत्वविशेषगायवगे ऽपि प्राक्-क्रतुशेषत्वेन विनियुक्तत्वात् क्रतुशेषाणामेव तेषां ग्रहण्म् ग्विमहाप्याग्नेय्याः प्राक् स्ते च शाधनत्वेन विनियुक्तत्वात् तथाभूताया एव तस्या ग्रहणं भवेत् स्ताचशेषत्वेने।पाताया उपस्यानशेषत्ववे।धने विनियुक्तविनिये।गदे।ष: स्यादि-त्यागङ्काह यदि पुनरिति । ब्रीहयः क्ष चित्कार्ये न विधीयन्ते किं तु ब्रीहीनुदृश्य प्रोचणसंस्कारी विधीयते तथाप्रतीतमेवे।दृश्यं क चिदुपयुक्तमेव च पंस्कार्यमिति क्रत्वपूर्वार्थत्वेनैव ब्रोहीगां ग्रहणमिति युच्यते न तथेहा-ग्नेयोमुद्धिश्य तत्संस्कारत्वेनापस्थानं विधीयते किं त्वाग्नेय्येव तृतीयाश्रुत्या-पस्थाने साधनत्वेन विधीयते । न च यच वाक्ये यद्विधीयते तस्य तचा-द्वेशे। उप्यस्ति तथा सति हि तदुद्वेशेनान्यदि विधेयमिति वाक्यमेदः स्याद् त्राता उच नाग्नेय्युट्टेश्येति न ब्रीहिन्यायेन तस्यां पारार्थ्याविवचा प्रस-च्यतहत्यर्थः । ननु संनिहितव्यक्तिपरत्वमेत्रेत्ययुक्तं सिव्विचना स्थानप्रम ग्रेना-४८२ । २६ विशेषप्रवृत्तश्रुतिसंके। चाऽये।ग दित्याशङ्क्याह अग्निदेसतेति । न सामान्य-मात्रेति । यदाप्याकृत्यधिकरणन्यायेन जातिरर्थः प्राप्नोति तथाप्य मनदेव-ताप्रकाशकत्वहृपावयवार्थस्य जातावनन्वयाद् त्राग्नेयीशब्दस्य व्यक्तिरेवार्थः । श्रता न जातिद्वारेणामनिहितव्यत्यनुप्रवेशा भवतीत्यर्थः । नन्विग्नदेवत्याना-मृवं नानाच्छन्दस्त्वाद् नानास्त्रपत्वाच्च न तास्ववयवार्थातिरिक्तमनुगतं जातिहृपं सामान्यमस्ति अतः सामान्ये ये।गा न घटतइत्युक्तिने युक्तेति चेत् । सत्यम् । ऋतिरिक्तसामान्याभ्युपगमे ऽपि इह व्यक्तिवाचित्वमेव वक्त-व्यमित्यभ्युगमवादे।यम् । ऋस्तु व्यक्तिव।चित्वं तथाप्यविशेषप्रवृतसुत्यनु-यहायासिन्नहितव्यक्तिपरत्वमप्यस्तीत्याशङ्क्याह तद्धितान्तर्वेतीति । ऋग्नि-दें बता उस्या इति विग्रहवाक्यगतसर्वनामाधीन्तभीवात् सर्वनाम्बः सन्नि-हितपरामार्थत्वस्वामाव्यात् सर्वनामयुत्यपेचाकृतः सन्निधिना संकोचा न दोषायेति भावः । ननु व्यक्तयपेत्त्त्वे ऽपीति । यदाप्ययं व्यक्तिशब्दः तथापि सिर्विहितव्यितिपरत्वमयुक्तम् । तस्याः स्ताविविनयुक्तत्वेन गतर-पत्वात् किं त्वसिद्विहितव्यितिपरत्वमेव हि युक्तमित्यर्थः। व्यतिरेकमुखेन विवृणातीति । न त्वसाधारणाभ्यामुपक्रमधमाप्री श्लिघ्येते इत्येतद्यातिरेक-मुखेन विवरणम् । अधिकमप्याहेति । समधिकशोचं तव इति पूर्वे

शङ्कितम् रदानीं शमादिकमपि तप रति शङ्कनीयान्तरमपि निरमितुमाहे-त्यर्थः । यद्वा ग्रामशौचनियमयोस्तपस्त्वाभावे गृहस्यसाधारस्यादिति हेतु-रुतः स तु शमादेरिय तयस्त्वाभावे साधारिया हेतुः । श्रात्मनि सर्वेन्द्रि-याणि संप्रतिष्ठाप्येति गृहस्यस्यापि तदुचितवाह्यान्तरेन्द्रियनिग्रहविधानात् । इदानीं शै।चनियमस्य श्रमादेश्च तपस्त्वाभावे हेन्वन्तरमाहेत्यर्थः । शै।च-संते। वेति पातञ्जलसूचे शे।चं तावत्पृथग् गृहीतमिति स्पष्टं संते। वशब्देन शमदमादिकमपि तपसः पृथग् गृहीतं तदहितस्येन्द्रियवश्यस्य सर्वदेवा-संते। षादिदं पृथग्गहणं हेत्वन्तरम् । एवं च भाष्यमपीति । ब्रह्मसंस्य इति श्रतेर्गृहस्यादिविषये यदा तदेत्यध्याहारेण भिचुविषये उनध्याहारेण च ये।जने उत्तदोषं वाक्यवैद्धप्यलवर्णं हृदि कृत्वा स्पष्टत्वान्मनस्येव निधाय यथायुतार्थोषादाने यदातदेत्यध्याहाराऽनध्याहारै। विहाय यथायु-तार्थग्रहणे फलमेदव्यपदेशं पूर्वपचित्रामहेतुं व्यपदेशमेदा उच भवतीति भाष्यं वदतीत्येवं तद्वाष्यं टीकाकारैव्याख्यातं भवतीत्यर्थः । तपः चव्देन भिचारग्रहणमङ्गीकृत्याविरोधाषपादने प्रागुक्तदोषं स्मारयति यदा तदेति ४८४ । १४ वैरूप्यादेवेति । तेन तद्गुहणमङ्गीकृत्याऽविरोधोषपादने देाषमाह न च संन्यासस्येति । त्राग्नेयीन्यायेन दृढीकृतः पूर्वपचः कथमाभास इत्याशङ्क्य कृिं सिद्धान्तिन इष्ट्रेत्यारीणिमिप्रायेयमाभासत्वेक्तिरित्याह सिद्धान्तिन इति । कथं त्रयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभव इति । ज्राग्नेयीन्यायेन प्रकृ तेषु चिषु वर्तमानः श्रीतब्रह्मसंस्यशब्द एव कर्मच्छिद्रेषु ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मसं-स्येति तेषां ब्रह्मसंस्यासंभवमुपपादयतीति भावः । ब्रह्मसंस्यगब्दस्य गृह-स्यादिसाधाराये वैद्धय्यापतेः तत्साधारायासंभवाञ्च प्रकृतविषयत्वानुपपतेर-प्रकृतविषयत्वं युज्यते प्रकृतार्थनामे ह्यप्रकृतपरामर्थित्वं परिहरणीयं न तद-लाभे ऽपि । अत एवाग्नेयसूक्तेन संवत्सरमुग्दधानमाधीन सूक्तेनाविच्छेदा-येति यावन्ति दाशतयोष्ट्राग्नेयानि सूक्तानि तावतामिष्टकीपधाने त्रिनियागे तेषां मूकानां तचाप्रकृतत्वे । यदि तु ब्रह्मणि संस्था ऽस्येति सप्रमीसमासं विहाय स्थः क चेति सूचेण स्थाधाताः कर्तरि विहितं कप्रत्ययमात्रित्य ब्रह्मणि संस्य इति सप्रमीतत्पुरुष आद्रियते

[•] उक्तमित्येव पाठः ९ पुः।

[†] श्रमाकतत्वे अपीति २ पुः याः।

तदा वर्षनामान्तभीवा दाग्नेयोन्यायेन प्रकृतपरामार्थित्वशङ्काया एव नावकाश इत्यपि द्रष्ट्रव्यम् । ब्रह्मसाचात्कारकामस्य तद्धिकारिणः सत्त्वा-दिति । ब्रह्मसाचात्कारश्च चित्रायागादिफलवदामुध्मिकसाथारणं फलमिति जन्मान्तरसंपन्नसंन्यापाऽपूर्वस्य गार्हस्थ्यद्रशायां कृतश्ववणादिकस्यापि भवति अत एव वामदेवस्य गर्भस्थस्य प्रागकृतसंन्यासस्यैव साचात्कारोदयः श्रूयते । देवादीनामप्यकृतसंन्यासानोव साचात्कारस्तेन मुक्तिश्च श्रूयते तदो। देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादौ । घटिकास्थानानि पुग्यचेत्रविशेषा गोदावरीतटादिषु प्रसिद्धाः । श्राथवणीं श्रुतिम् श्रथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मोपनिषदिति प्रसिद्धाः ।

854 199

न चात्र सशिखमिति। बानरीयमत्रं भुञ्जीतेतिवत्कतृत्रिशे-षणमाहित्ये मिणकिमिति शब्दः न तु मघृतमत्रं मुञ्जीतेतिवत्कर्म-षाहित्यहति भावः । गतदुवनचगम् । बहिः सूचमित्येतदप्यवगरिबहिर-ञ्चवः पञ्चम्या इति पञ्चम्यन्तेन कृताऽव्ययीभावसमासं सूचाद्वहिर्भूतस्यापि सर्वस्यापि त्यागप्रतिपादनाथै न तु यद्योपवीतस्येति यतेषां मतं तदप्यच विविचतं निरासकहेतुसाम्यात् । बाह्यशिखां व्यावच्येति । एतद्वा-द्धयचोपबीतव्यावर्तनस्याप्युपनचग्रम् । चानयचोपबीतिन इत्यपि वाक्य-शेषाम्बानविशेषगोदाहरणाद् लाकाचगृह्यवचनं चाऽयातः परमहंसपारिव्रा-च्यविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य प्रवृत्तं स शिखान् केशान्निकृत्य विसृच्य यज्ञोपवीतमित्यादिकमचोपबृंहगं द्रष्ट्रव्यम् । गतेन कुर्वन्नेवेह कमाणि जिजीविषेच्छतं समा इति ज्ञानस्तुत्यर्थेकमानुमितिरिति स्तुत्रयेनु-मितवें ति सूचोित्तन्यायेन चानस्तुत्यर्थमेव शिखायचोपवीतत्यागानुमितिरि-त्यपि तेषां मतं निरस्तम् । शिखावपनादिविधायकापवृंहगाऽनुगृहीतमि।-खवपनयचोपवीतत्यागविधिस्तावकत्वस्यैव वाक्यशेषस्य वक्तव्यत्वेन चान-स्तावकत्वोत्तययोगात् । न हि परिधीन् परिदर्धाति रच्चमामपहत्ये न पुरस्तात्परिदधातीति प्राग्देशपरिधानपर्युदासशेषस्यादित्या होवादान् पुर-स्ताद् रचांस्यपद्दन्तीत्यर्थेवादस्य तत्स्तावकत्वमपद्दायादित्यस्तावकत्वक-ल्पना युक्ता। ननु —

^{*} व्यन्तर्भावादिति २ पुः पाः। + व्याः सूः वाः ३ पाः ४ सूः १४।

चानदराडे। धृता येन एकदराडी स उच्यते। काष्ट्रदराखो धृते। येन सर्वाशी चानवार्जेत: । स याति नरकान् चारान्महारीरवसंचकान् ॥

इति परमञ्चंसे।पनिषदि यतीनां ज्ञानमेव दगडो न काष्ठ-प्रवगस्य चानस्तुत्यर्थत्वमेव वक्तव्यं न काष्ट्रदग्डव्यावतंकत्यं दगडचारगस्य मिद्धान्ते ऽप्यभ्युपगतत्वात् । दगडधारेगा रीरवादि-प्राप्ते: केनाप्यनभ्युगगतत्वाच्च । तद्वदिहापि किं न स्यादिति चेदुच्यते । तव सर्वान् कामान् परित्यच्याद्वेते परमे स्थितिरिति ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकृतत्वेन स्तुत्यर्थेत्व मुगपराते यः संन्यस्यापि ब्रह्मनिष्ठां विद्याय केयलमञ्जलाभाय यतिलिङ्गकाष्ठं धृत्वा अभिशस्तपतितपर्यन्तानां सर्वेषामञ्जमः श्नन् पर्य्यटित तस्य रारवादिप्राप्रिरित्यप्युपपदाते । इह तु शिखायचोपवी-मत्यागविधिशेषस्य तत्स्तावक्षत्वमेव वक्तव्यं न तु चानस्तावक्षत्वमिति वैष-म्यम् । एतेन यज्ञोपवीतत्यागविधिः पुरागयज्ञोपवीतविषयः गृहस्यधार्यद्वि-तीययचोपवीतविषया वेति यत्केषां चिन्मतं तत् शिखावपनविधावपि पुरा-गणिखाविषयत्वेन सञ्चारियतुं शक्यं तदिष प्रत्युक्तम् । ज्ञानिशिखिना ज्ञान-यचोपवीतिन इति ऋग्नेरिव शिखा नान्या यस्य चानमयी शिखेति च वा-क्यविशेषे सर्वथैव बाह्यशिखावबीतव्यावर्ननात् परमहंसे।पनिषद्यद्वयानन्दवि-चानघन एशस्मि तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा तदेवीपबीतं चेत्येव-मेव बाह्यणिखापवीतव्यावर्तनात् । त्राहरण्युपनिषदि दराडमाच्छादनं कोषीनं परियहेत् शेषं विञ्चजेदिति सवै त्यक्षा दराडकोषीनाच्छादनमानस्येव परिग्राह्मते। त्रेरच । प्रत्यच युतिविरे। धेन नूतने। प्रवीतादिग्रहण। प्रेक्षयुतिस्मृति-षाल्पनानुपपतेश्च । तादृग्वचनसद्भावे कुटीचकादिविषयत्वोपपतेश्च ।

शिखायचोपवीतत्यागविधेस्तानवुद्धिभिस्त्रीतां विषयान्तरकल्पनां निरस्यात न चैतद् ब्रिजिदिनेति। सिद्धं प्रति तद्वैयर्थ्यादिति। उत्यन्न ॥ १२ । २२ स्मराचात्कारं प्रति ध्यानविधिवैष्ट्यादित्यधेः । यतदुपलचणम् उत्तीर्णसर्ववि-धिकातं प्रति वचनादि विधिवैष्यथ्यो द्वेत्यपि द्रष्ट्रव्यम् । सर्वेत्थागाद्स्ति

^{*} प्रक्रतेन तत्स्तुत्यर्थत्विमिति ९ पुः पाः ।

[ा] भारययार्यानवदीति ३ पु॰ या । ‡ वचनानीत्यसंगतः पाठः २ पु॰ ।

संभव इति । सर्वे त्यत्तवत स्वावासस्त्वं संभवति विदग्डं क्रमग्डलं शिक्यं पावं जलपविवं मेखलां यचोपवीतमित्येतद् भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यच्यात्मा-नमन्त्रिच्छेद् यथाजातहृपथर इति जाबाले।पनिषदि सवे त्यक्तवत एव यथाजातस्वपथर इत्यवासस्त्वोत्तेः । परमहंसे।पनिषदि सामान्यतः परमहंसः य दण्डकीपीनाच्छादनमाचयहणमुद्धा तच्च न मुख्योस्ति के। उयं मुख्य इति तदयं मुख्यो न दर्गं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहं न इति मुख्यपरमहंसस्यावासस्त्वोत्तेश्च । वैश्वानरसूचे परमहंसानां वृत्तमूले श्रन्यागारे श्मशाने वासिनः साम्बरा दिगम्बरा वा न तेषां धर्माधर्मावि-त्यादिनेदाहृते।पनिषदुपबृंहणाञ्च । तस्माद्यमस्मृताववासस्वोत्तिन्तत्सहनि-यततया श्रुतिसिद्धं शिखायचोपवीतत्यागर्माप स्मर्तुराशयस्यम् श्राविष्क-४८६ । २ रातीति भावः । हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति प्राणप्रक्रमा ∗दिति। हृदि प्रायश्च च्योतिश्चेति प्रायोपक्रमादित्युदाहरगोयम् । बहुवचनान्तप्रायशः ब्दस्य चतुरादिपरत्वेन हिरण्यगर्भपरत्वाऽभावात् । सादृश्यस्पेति। यदापि सिंगिखं वपनं कृत्वा बहि:सूचं त्यनेद्वय इत्येतस्योत्तराद्वे यदवरं परं ब्रह्म तत्पूर्वमिति धारयेदित्यस्मिन् पठितस्य ब्रह्मपरस्य सूर्वशब्दस्य मुच्छादृश्यमूला गाँगी वृत्तिवाच्या ।

> येन सर्विमिदं प्रातं सूचे मिणगणा इव । तत्सूचं धारयेद्योगी यागिवनन्वदर्शिवान् ॥

इत्यनन्तरमन्त्रानुरोधात् । तथापि बहिः सूचिमत्यच सा न वाच्या विकारविकारिभावहृपसाचात्संबन्धमूलक्रसन्निकृष्टार्थलचयो।पपतेः । ज्ञानिश-खिना ज्ञानयचोपवीतिनः शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयमिति वाक्यशेषेया त्याच्यसूचस्योपवीतत्वावधारयाच्चिति तात्पर्य्यम् । हृच्छ्वदे।-क्तमिति ।

ष्ट्रदिस्या देवताः सबी हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । ष्ट्रदि प्राणश्च न्योतिश्च चिवृत्सूचं च तिद्वदुः ॥ इति श्लोको हृच्छब्दोत्तं ब्रह्म तच्छब्देन परामृश्य तस्य चिवृच्छब्देन चिवृत्कृतप्रपञ्चातमत्वपरेण चिसूचत्वसंपादनादित्यर्थः । यज्ञोपवीतसाध्ये-

^{*} प्राणीपक्रमादिति १-५ पुः पाः।

ति । मूनपुरीषकर्मभाजनादिप्रयुक्तं प्रायत्यमुच्छिष्टत्वं स्वापादिनिमितं सदश्चित्वम् उभयमपि यज्ञोपवीतं विना कृते उप्याचमने नापैति । विना यज्ञोपवीतेन त्राचान्तो ऽप्यश्विभवेदित्यादिस्मरणात् । त्रत उच्छिष्टाऽशुचि-त्विनवृतिर्यज्ञोपवीतमाध्येत्यर्थः । एतेनेति । यज्ञोपवीतकार्याऽशुचित्विन- ४८६ । ११ वृत्तिकरत्वेनेत्यर्थः । एकार्थत्वादिति । तथा च बहिः पूर्वं त्यनेदित्यते। ऽपि संन्यासस्य प्रकृतत्वं वतुं शक्यमित्यर्थः । स्रपरमहंस इति । परमहं सविषयय चोपवीतादित्यागवचनस्य पर्युदासवृत्या नित्यादकी नित्ययचोपवीतीत्यादिकमंकाग्रङगतयचोपवीतादिविध्यन्वयेन तदेकवाक्यतेति भावः । नित्यविधिभिरिति । पुरुषार्थतया सर्वकर्मार्थ-तया च सदोपबीतादिथारणविथया नित्यविथयः ते तद्धारणनिवृत्तितः। प्रत्यवायं अल्पयित्वा पुरुषं सदा तद्वारयो प्रवर्तयन्ति तेषु सत्सु निषेधः कथं प्रत्यवायापादिकां निवृत्तिं कारयेद् ऋते। निषेधो उभ्यवगन्तुं‡ न युक्त इत्यर्थ: । ननु निषेध: प्रवृत्तौ प्रत्यवायं कल्पयित्वा निवर्त्तयतु न च प्रवर्त-कशास्त्रेण विरोधस्तस्य सामान्यशास्त्रस्य निषेधशास्त्रविषयपरमहंसातिरिक-विषयत्वेन व्यवस्थोपपतेरित्याशङ्काह न च प्रवृत्ताविति । परमहंसवि-षये ऽप्युपवीतादिधारणविधयः प्रवर्तन्ते न वा§ । प्रवर्तन्ते । चेन्कथमुपवीः तादि निषेद्धुं शक्यम् । न हि शास्त्रप्राप्रस्य रागप्राप्रवत् सर्वेथा निषेधा उस्ति प्रापक्रशास्त्रस्याप्रामाग्यप्रसङ्गात् । विकल्पाऽभ्यूपगतावष्टदाषदुष्टः ¶ स गव देाष: । न प्रवर्तन्ते चेतचाह तथा सतीति । निषेध्यप्राप्यभावे निषेध: सर्वेथैव नात्मानमासादयेदित्यथे: । प्रवर्तन्तइति पत्ते निषेधस्य विकल्पेन वोन्मेषा ऽस्ति सोऽपि नास्त्यस्मिन् पचडत्याशयेन सर्वनाशप्रसङ्गा-दित्युक्तम् । तस्मात्पर्युदास इति । न च पर्युदासपचे प्रकरणान्तरगतवा- ११ । २४ क्यशेषत्वमङ्गीकर्नव्यं तता वरं विकल्प एवास्त्वित वाच्यम् । अयमेका दे।षः पर्युदासे विकल्पे ऽष्टी दे।षा इति तस्यैव परिहरणीयत्वात् । दीविता न जुहोति न ते। पशे। करोतीत्यनयोर्जिकल्पपरिहाराधे पर्युदासवृत्या

^{*} साम्येतीतिः पा॰ २ पु॰ ।:

[‡] श्रभ्युपगन्तुमित्युचितम् ।

[॥] प्रवर्तते इति २ पुः पाः । स्वमग्रेपि ।

[🕆] निवृत्ताविति १ पुः पाः ।

[§] विषयः प्रवतंते न वेति २ पुः पाः।

[¶] देाप्रदृष्ट दित १ पु. णा. ।

उग्निहोचादिवाक्यपाणुकप्रकृतिवत् शब्दशेषत्वयोर्भट्टाचार्येश्वराष अङ्गीकृ-तत्वाच्च । व्यवह्रियमाणेति । पराशरस्पृतिहि श्लोकरूपा द्वादशाध्यायी सर्वेषु देशेषु व्यवह्रियते तचैतद्वाक्यं दृश्यतहत्यर्थः ।

८६ । ३०

करपने चेति । यदि सामान्यतः संन्यासिवषये कल्यते तदा कुटी-चकादिषु चारिताच्ये स्पष्टं विशेषतः परमहंस्विषये तु कल्पनैव नान्मञ्जित प्रत्यच्यम्तिविरोधात्। सशिखमिति ब्रह्मोपनिषद्वचनं हि परमहंसविषयं ये।ग-मुतममास्थित इति श्रवणात् । सम्यग्त्वानसाधनानां संन्यामानां मध्ये पारमहं-स्यमेव ह्युत्रमं साधनं सर्वकर्मत्यागेनानन्यव्यापारतया दृढिचितैकारयसंभवात् । दण्डमाच्छादनं कीणीनं परिग्रहेत् शेषं विस्रजेदित्यारुग्युपनिषद्वचनमपि परम-हंसविषयम्। त्रास्तिः प्रजापतिलेकिं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माएय-शेषते। विस्रजानीति * सर्वकर्मत्यागे।पक्रमात् कुटीचकादिषु तदभावात् । अग्रे च तस्यामुपनिषदि श्रयातः परमहंसपरित्राजकानामिति परमहंसमुपक्रम्य त्यजेत् पितरं पुचम् भान्युपवीतं कर्म कलचं यञ्चान्यदपीहेत्याम्बानात् चिद्रगः समग्र जुमित्यादिजाबालागनिषद्वचनमपि प्रमहंसविषयम्। तद प्र-महंसा नाम संवर्तकार्वाणश्वेतकेत्वित्याद्युपक्रमात् संन्यासेन देहत्यागं करोती-त्यन्तेन संन्यासवृतिकथनानन्तरं स परमहंसे। नामेत्युपसंहाराच्च न दग्छं न शिखामित्यादिपरमहंसे।पनिषद्वचनमप्यये।गिनां परमहंसानां के। ऽयं मार्ग इति परमापक्रमादेव परमञ्चंचिषयमिति स्पष्टम्। श्रय परिवाडेकशा-टीपरिहिता मुख्डे।दरपाच्यरख्यनित्या भिचार्थं गामं प्रविशेदासायं प्रदिचिये-नाऽविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैत्रचर्यम् श्रामशस्तरितवर्ज्जमयश्चोरवीती शीचनिष्ठ: काममेकं वैणवदग्डमाददीतेति मेचायणे।पनिषद्वचनमपि परमहं-सविषयमेव । मुगडेकदगडत्वलिङ्गात् । एवंभूताभिः प्रत्यचत्रुतिभिविषद्धाः भूयमाणाः स्मृतयः सन्ति चेदप्रमाणा ह्येव यथा संन्यासविधायकप्रत्यचमु-तिविषद्धास्तिवराकरणस्त्रतयः । त्रापस्तम्बसूचे ह्यूर्ध्वरेतसामात्रमाणां देव-यानपथम्बकादन्यहमाचेण वृष्ट्यानयनापत्यदानादिशक्तिसद्वावाच स्त्यमस्तीति पूर्वपद्यं कृत्वा पर्योविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा त्रच यानि मूयन्ते वीहियवपश्वाच्यपयः कपालपत्नीसंयुक्तान्युचैनीचैः कार्य-

^{*} विम्रजानीति २ पु- याः।

मिति चयीविस्दु त्राचारे। ऽप्रमाणमिति मन्यत्रहति तेषामप्रामाणिकत्वेन निराक्षरणं कृतम्। गृहस्यधमेषु वर्तमानानामेव ब्रह्मलोक त्रात्रमान्तरं प्रशंस- चिष्ठियवितीत्यस्मिन्नर्थे ब्रह्मवचनमप्युदाहृतम्। चयीविद्यां ब्रह्मचय्ये प्रजाति श्रद्धान्तये। यचमनुप्रदानं ययतानि कुर्वते तैरिहत्सह स्म सेरिजा भूत्वा ध्वंसते ऽन्यत्प्रशंसन्ति । तथा महाभारते कर्यादिवधनिर्विण्णं प्रव्रजनोद्युत्तं युधि- श्रिरं प्रति भ्रातृणां द्रौपद्याः ऋषीणां भगवतश्व वचनानि संन्यासनिन्दा- पराणि बङ्कृति श्रूयन्ते ।

काषायधारणं मे।गड्यं चिविष्टच्यं कमगडलुम् । लिङ्गान्यद्वार्थमेतानि न माचायेति मे मति: ॥

इत्यादीनि । यदि प्रत्यचयुतिषिहद्वान्यपि स्वृतिषचनान्यपेस्येरन्
तदा संन्यास यव प्रत्याख्यायेत क्र तचोपवीतादिसदसद्वाविन्ता । यद्युच्येत कर्मठानापातिष्ठत्त्र्या प्रव्रचनेद्युक्तांस्तितो निवर्त्य कर्मस्वेव नितरां कर्तुमापस्तम्बसूचे संन्यासिनराकरणं युचिष्ठिरं राच्यपरिपालने प्रवर्त्तयितुं तिव्वराकरणमित्येवं प्रत्यचसंन्यासिवध्यविरोधेन तादृग्वचनजातं नीयतद्दिति तदा
पारमहंस्योपयुक्ततीव्रवेराग्यराहित्ये ऽपि तत्स्वीकरणप्रवृत्तान् कुटीच्कादीन्
यथापूवं स्वस्ववृताववस्थापियतुं परमहंसानामिष शिखायचोपवीतादिकमस्ति
न कश्चिद्विशेष इति तत्तद्वृतिप्रशंसार्थत्वेन तान्यपि वचनानि नीयन्तां प्रत्यचयुतिविरोधस्य परिहरणीयत्वाऽविशेषात् ।

कर्मण्यिधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः । गमिद्वार्य्यमिदं सूचं क्रियाङ्गं तद्धि तैः स्मृतम् ॥

कति ब्रह्मोपनिषद्वचने।पबृंहणार्थे व्यासस्मरणं यच्चोपवीतं कर्माङ्गमित्यादि । यद्यपि परमहंसस्यापि श्रवणमननध्यानप्रणवनप्रभाननाचमनादि
कर्मास्तीति सर्वकर्मार्थतया विहितमुपवीतं तस्मात्याग्रोति तथापि तस्यात्मचाने।पवीतसत्वात् तेनेव तिन्नवीहः । तथिव कीषीतिक्रब्राह्मणे प्रक्नोत्तराभ्यामुपपादितम्। तच हि किमस्य यच्चोपवीतं का वा ऽस्य शिखा कयं वे।पस्पर्यनमिति प्रक्नः । इदमेवास्य तद्यच्चोपवीतं यदात्मच्चानं विद्या शिखेत्याद्युतरम् । अवोपस्पर्यनग्रहणं श्रवणादीनामप्युपलचणं चानशिखिना चानयच्चोपवीतिन इत्यादिप्रागुदाहृतवचनते। ऽपि संन्यासिकमेवाह्यशिखायच्चोपवीता-

नपेचिमत्यवधृतम् । त्रतस्तदितरात्रमकमाङ्गत्वमेव बाह्ययचोपवीतस्य परि-शिष्यते तद्दभावात् परमहंसस्य न तदपेचेति भावः ।

के चन प्रात्तनमुपवीतं त्यक्षा नूतनं याद्यं नखानि निकृत्य पुरागा-वस्त्रं यच्चोपवीतं क्रमण्डलं त्यक्षा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेदिति स्मर-गादिति मन्यन्ते तन्मतिनरासाय वैयासिकं तचत्यदृष्टान्तवचनमप्युदाहरति स्रिमहोस्रेति । स्रिनहोचिवनाशे। यचमानपातित्यादिना ऽग्निविनाशः । इष्ट्यन्तः चरमेष्ट्यन्तः । एवं च नूतनग्रहणस्मृतिबंहूटकादिविषयेति भावः ।

859 1 80

एकद्ण्डी त्रिद्ण्डीति । (स्रव शिखी विदण्डीत) वहूर दकादिविषयं मृण्डित एकदण्डीति परमहं पविषयं काषायमा वधारिण इति यो मुख्यपरमहं पे। दण्डमप्यिनक्किन् पामरजनमं को चपिहाराय की पीनाक्कादन-मार्च धारयति तद्विषयम् । न च परमहं पर्स्यापि विदण्डित्वं शङ्कानीयम् । जाबालो पनिषदि पारमहं स्यप्रवेशे विदण्डं कमण्डल् मित्यादिना विदण्डपरि-त्यागस्यो तत्वान् । स्राक्ष्यप्रपनिषदि कुटी वक्को ब्रह्मचारी कुटुम्बं विस्त्रजेत् (पाचं विस्तृजेद् दण्डान् विस्तृजेदिति) मुक्तीचकस्य पारमहं स्यप्रवेशे दण्डा-निति बहुवचनेन विदण्डपरित्यागमुक्का स्थनन्तरं पढ़ा मा गोपायेत्यादिकमेतं थे। प्रभानमृक्कित्वत्यन्तं मन्त्रमुपादायान्तेन मन्त्रेण कृत्वोध्ये वैण्वं दण्डं की पीनं परिप्रहेदिति तेन मन्त्रेण एकदण्डपरिग्रहस्योक्तत्वाद्य। स्कन्दपुराणे च

की। धीनाच्छादनं बस्तं कन्यां घीतिनवारिणीम् । श्रवमालां च गृहीयाद्वेणवं दग्रवमत्रणम् ॥ परमहंस्िस्त्रदग्रवं च रञ्जुं गावाल विमिनेताम् । घिखां यद्वोपवीतं च नित्यकमे च संत्यजेत्॥॥

इति परमहंषस्य विदय्बत्यागैकद्युब्यहणये। स्तत्वाञ्च । स्रथ पर-मर्पारत्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोचमेके सत्यानृते सुखदुः खे वेदानिमं लेकि-ममं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् शिखायचोपवीतचिद्युबक्तमग्रुब्वपालानां त्यागीति विश्वामिचेण तदूष्ट्रे यच्चोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टिं शिक्यं जल-

^{*} जिंदगडी बेति १ पुः पाः। † () यतन्मध्यमे यन्यो नास्ति १ पुः।

^{‡ ()} यतवन्तर्गतयन्यस्थाने-दयहान् विस्रजेविति पाठः ९ पुः। § परहंस हति २ पुः पाः। ॥ गोपानेति २ पुः पाः।

[¶] न त्यजेदिति २ पुः पाः।

पविषं कमगडलुं पार्चामत्येतानि वर्ज्जायत्वा ऽयेकदग्डकमग्डलुकपालाना-दत्ते* सखा मा गेपायेति बे।धायनेन च परमहंसस्य चिदग्डत्यागैकद-ग्रह्मग्रयोक्ततत्वात् । ग्रतेन परमहंसस्य चिदग्डालाभे एकदग्डग्रहणं कार्य्यमिति तथार्म्ख्याऽमुख्यतया विकल्पं कल्पयन्तो

नष्टे जलपविचे च चिदग्छे वा प्रमादतः । एकं तु वैग्ववं दग्छं पालाशं बैल्वमेव वा । गृहीत्वा विचरेत्रावद्यावल्लभ्यं चिदग्डकम् ॥

इति स्मृतिवचनमुदाहरन्ते। निरस्ताः। जावाने।पनिषदि पारमहंस्य-प्रवेशे चिदग्रहत्यागस्योक्तत्वात्। अनन्तरं यथाजातस्रूपधरा निष्परिग्रह् इत्युक्तत्वेन पुनस्त्रिदग्रहान्तरपरिग्रहानुमतेरनाशङ्कनीयत्वाञ्च। आरुग्युपनि-षदि चिदग्रहत्यागपूर्वकमेकदग्रहग्रहग्रस्योक्तत्वाञ्च।

> विद्रग्डस्य परित्याग ग्रकदग्डस्य धारग्रम् । ग्रकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता ॥

हति व्यास्मृतावास्य्युपनिषद्वचनावलाक्वनेनेत्र प्रमहंसानामेकद्वयहस्यामुख्यत्वशङ्काया निराकृतत्वाच्च । तस्मादमुख्यत्वस्मयं कुटीचकाटिविस्यं योज्यम् । तथा सित पालाशं बैल्वमादुम्बरं दयहमिजनं मेखलां यच्चोपवीतं च त्यक्षेत्यास्य्युपनिषदुपमंहारवचनमि धृतामुख्येकदयहकुटीचकादिपारमहंस्यप्रवेशविषयत्ययोपपद्यते । नन्वस्तु शिखायचोपवीतरहितैकदयहादिकं परमहंस्य मुख्यं तत्स्विहितं † विदयहादिकमि तस्य विकल्पेन मुख्यं
भवन्न निवारियतुं शक्यम् । श्रन्यथा परमहंसविषयविदयहादिवचनानां निरालम्बनत्वापते: । इन्द्रस्य वच्चोसीति वैग्रवान् दयहान् दिवयो पाणी धारयेद्
एकं षा यद्येकं तदा सिशखं वपनं कृत्वा यच्चोपवीतं त्यचेदिति मैचायणीयश्रुतावेकदयही विदयही वा मुग्रहः शिखी वेत्यादिस्मृतिषु च विकल्पस्मरग्रात् । काममेकं त्ववैग्रवं दयहमाददीतिति मैचायणीयश्रुतावेकदग्रहिवधी कामशब्दोत्त्या
यथाजातस्रपद्यरः प्राचीमुदीचीं वा दिश्रं प्रव्रज्ञीतिष्ठ भगवन् दग्रहं गृहाग्रोत्यध्वर्युगा दत्तं मस्तकप्रमागं सन्नतमृजुं सै।म्यमेकं वेग्रवं दग्रहिनन्दस्य
चच्चो ऽसि सखा मा गेपायेति यदीच्छेद् दधीतिति लोकाचगृद्ये यदीच्छे-

^{*} यकतपदमादने द्रात ९ पु॰ पा॰ । † तत्स्रीव्यतस्ति ९ पु॰ पा॰ ।

दिति शब्देन वैगवदग्रहस्य पाचिकतास्मुटीकरगाञ्च । चिदग्रहपित्यागादिवचनानामेकदग्रहादिपचिविषयतयोपपतेश्च । तस्मात्पारमहंस्ये पाचिकतया
ऽपि प्रविश्वत् चिदग्रहादिकं न प्रत्याख्यातुं शक्यमितीदं पारमहंस्ये यथा कथं
चित्तिदग्रहादिषद्वावं व्यवस्थापियतुं धृतव्यमनानां ब्रह्मास्त्रमिति चेदुच्यते ।
विकल्प ग्वाष्ट्रदेषदुष्टुः स्रति गत्यन्तरे न युक्तः । नतरां चिदग्रहेकदग्रहादिक्रयोगुंहलघुनाः समविकल्पः । नतमामेकदग्रहादासंभवे चिदग्रहादिकमिष
मुख्यामुख्यविकल्पः । तस्मात्केनापि प्रकारेग व्यवस्थितविकल्पासंभवाद्
वाशब्दगुक्तान्यदाहृतश्रतिस्मृतिवचनानि प्रागुदाहृतबहुश्रुतिस्मृत्यनुसारेग कुटीचकादिविषये परमहंस्विषये च व्यवस्थितविकल्पानि योज्यानि । मेषायगीयश्रुते। कामशब्दस्य लोकाचगृद्धे यदीच्छेदिति शब्दस्य चाग्रहग्येन
विकल्पार्थतेव स्वरसतः प्रतीयते तच चाग्रहग्राच्चो मुख्यविद्वत्परमद्दंसविषयं पचान्तरं मुख्यविविदुषुपरमद्दंसविषयमिति वचनानुसारेग व्यवतिष्ठते । परमहंसविषये चिदग्रहवचनं यदि क्व चित्क्व चित्स्यात् तत्स्वव वाग्दग्रहादिविस्वयम् । तथाह मनुः ॥

वाग्दर्ग उथ मनादर्ग कर्मदर्ग के वयः । यस्मेते नियता बुद्धा विदर्ग कि स उच्यते ॥ इति । दचश्चेमं श्लोकं पठित्वा वाग्दर्ग विवच्यामाह वाग्दर्ग मीनमातिष्ठेत्कर्मदर्ग सत्वनीहता । मानसस्य तु दर्ग द्रागायामा विधीयते ॥ इति ।

यवं च चतुर्धा भिद्यवो विद्राः सर्वे चैव चिद्रिश्वन इति विद्रश्वस्य सर्वे संन्यासमाधाराय्यवचनान्यपि वाग्द्रश्वादिविषयत्वेन व्याख्यातानि । युधिष्ठिरधनञ्जययोः परिव्राजकवेषयह्यो यद्योपवीतादिसद्वावे राजगृहेषु चिरनिवासार्थितया कुटीचकाद्यनुकरणाद् यद्योपवीताद्यत्यागेन कुटीचकाद्यनुकर्षे सम्भवति स्वाधमित्रहृद्धेन तत्त्यागेन परमहंसानुकरणाऽनीचित्यात् ।
यवं द्रणाननस्यापि कुटीचकाद्यनुकरणादेव यद्योपवीतादिसद्वावो राजधमेप्रश्रंसार्थमिति राजधमेप्रशंसया युधिष्ठिरं राज्ये प्रवर्त्तयितुं संन्यासाद्यमिनन्दायां
मुण्डा निस्तन्तव इति शिखायद्ये।पवीतराहित्येन संन्यासाद्यमपरामर्थः
कृतः । तेन तादुम्यं तस्याद्रमस्यावसीयते । यथा

श्रानिहोषं षये। वेदास्तिपुरखं भस्मकुराडनम् । ब्द्विपै।स्वहीनानां जीविकेति बृहस्पति: ॥

इति बृहस्पतिमतं प्रयंधितुं वैदिकनिन्दायामग्निहोपादिपराम-र्येन वैदिकमार्गस्य तादुम्यंमिति भाव: ।

सतामप्यविरोधि योदिति । यन्तः ब्रह्मसाद्यत्कारवन्तः। श्रस्ति ४८८ । ३ महोति चेद्वेद सन्तमेनं तता विदुरिति युतेस्तेषामद्वितीयब्रह्मसादात्कार-निरस्तसमस्तकर्तृकर्मक्रियादिमेदप्रषञ्चानामप्यविरोधि नैष्कर्म्यादिति भाव:। अस्तामप्यविरोधीति क्ष चित्पाठः । तचासन्तः पापिनः ये‡ तेषामप्य-विरोधि सक्तवापचयहेतुत्वादिति भावः। यजुःशाखायाम् । यजुः शाखा-ख्यवेदशाखाविशेषे। परब्रह्मे।दितं न्यास इति ब्रह्मेत्यादिश्रुते।। तत्तदाग-मेति । त्रागमयन्त्यर्थानित्यागमाः प्रमाणानि ते तु त्रतिवाक्यादय आग-मास्तेषां कर्माणि तानि तत्तदागमानि तान्याचरन्तीति तत्तदागमाचाराः कर्म्मग्यणिति कर्मग्युपपदे धातारग्प्रत्यपः । यज्ञदानतपःप्रभृतिबहुविधकर्मा-नुष्ठानशुद्धान्तः करणास्तैश्वेष्टितमनुष्ठितमित्यर्थः । चेष्टितमित्यनेन बहवा ऽप प्रवृता इति यूच्यते । ब्रह्माराधनमुख्यानां परब्रह्मापासनाप्रभृतीनां तीव्रतेज्यां महाफलानां व्रतानां परमं तेभ्यः श्रेष्ठमित्यन्वयः । दग्रङहस्तास्तु धंचाता हस्तगतदराखेनैव लिङ्गेन परमहंचा इति चायमानाः पुरा देहान्तरे मया चीण न तु तस्मिन् देहे गृहीतं पारमहंस्यत्यागेन पुनराश्रमान्तरपरि-यहासंभवात् शिखायचापवीते न त्यते तत्कयमसै। द्विज इति मूर्खेदेवली-केषु देवदानवै: पूजितो ऽपि स निन्दातइत्यन्वय: । मूर्खेरित्यध्याहर्तः ध्यम् । ननु जाबाले।पनिषदि परमहंसानां संबन्धार्गिष्रे तकेतुदुर्वासक्तमुनि-दाघजडभरतदनाचेयरैवर्तकप्रभृतय इति दुवीषषः परमहंसेषु परिगणनं कृतं तस्य च हंसडिम्भकोपाख्याने ताभ्यां छिन्नाः शिक्यादया वर्षिताः। चतः शिक्यतत्महचरितचिदग्डपविचादिकं परमहंसस्याप्यस्तीत्यवसीयते इत्यायङ्क्याह पराकान्तं चेति। अयमाशयः । तस्मिनुपाख्याने हंसाः ४८६। २

* जिदयडं भस्मग्यठनमिति पाठान्तरम् ।

। सूने विरोधयदिति प्रमादानमुद्रितं तदेवं शोध्यम्।

[‡] में इति नास्ति १ पुर । े § यज्ञभाखायाति २ पु. पा ।

परमहंगाश्वीत दुवीषसमनुवर्तमाना हंगादया ऽपि यतया वांगीताः तदीय-शिक्यादिविषयं भविष्यति शिक्यच्छेदादिवचनम् । किंच श्वेतकेतुप्रभृतया ऽपि तव परमहंगेषु परिगणिताः । न च तेषामात्रमेण परमहंस्यमस्ति ब्रह्मच-र्य्यादिश्ववणात् । श्रतस्तत्वमाद्यात्कारवन्वेन वृत्याः परमहंस्यम्पणदनीयम् । एवमेव दुवीससा ऽपि भविष्यति । श्रत एव तस्य तच तच राजगृहादिषु चिरनिवासा ऽपि प्राणेषु प्रतिपादाते इत्यादिपरिहार हन्नेय इति* ॥

४८६ । ३ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नन् ब्रह्मविद्याषाधनिवचारे उद्गीयविद्याविषयविचारस्य न पाद-सङ्गितनीपि शास्त्राध्यायसङ्गितस्तदभावे पूर्वाधिकरणासंगितमाचमप्रयोजक-मित्याशङ्क्य क्रमितिकन्यायेन पुरुषाधौधिकरणाधेदृढीकरणोपयागमाह यदा रस्तमत्वादीनामिति । विद्याङ्गकमेवीयेवत्तरत्वोषमुक्तत्वाद्विद्यापेचितिचि-तेकाय्यशिखरारोहणसोपानत्वाद् उपनिषदाम्नातत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् शास्त्रा-न्तरेष्वविचारितत्वाद्याच विचार इति प्राणविद्यादिसाधारणायां संगती। स्थितायामियमस्याधिकरणस्य वैशेषिको सङ्गतिरुक्ता।

चित्पतिस्त्वेति । न्यातिष्ठामे चित्पतिस्त्वेत्यादयस्त्रया मन्या यजमानपावनाथा त्राम्बाताः । तचाच्छिद्रेगोत्यादिः शेषः किमव्यविहित्नेव तृतीयमन्त्रेण संबध्यते उत्त सर्वेदित संदेहे मन्त्राणां स्वता निराकाङ्कृत्वा-दिच्छद्रेगोत्यादेः क्रियारिहतस्य साकाङ्कृत्वे उप्यव्यविहतान्वयेन निर्वृत्तेद्तेनेव संबध्यतद्देति प्रापय्य राद्धान्तितं भेदलच्चे । न्यातिष्ठामप्रकरणाम्बानात्तद्वपूर्व-साधनपवनक्रियान्वयद्वारा तदपूर्वान्वयो वाच्यः । पवनक्रियान्वयश्व तस्या-चिद्धद्रेगोत्यादितृतीयान्तपदापानतत्करणप्रकाशनद्वारा निर्वाद्यः । पवनक्रिया त्वेत्वेव विभिः पवयतीति युत्तिवलात् परं विकत्याहाणामिष तत्प्रकाशक्रमःन्वाणां समुच्चयस्त्रया च मन्त्रमेदे उपि शेषिण्याः पवनक्रियाया एकत्वात् करणद्वारा तत्प्रकाशनार्थः शेषः सर्वचानुष्वच्यते । प्रधानानुसारित्वाद् गुणान्वरात्वा स्थिति । स्थित्वद्वेष्ठेगोत्येषा उर्थवाद् इति । मन्त्रेकदेशत्वे उप्यिवनोर्वाद्वः भ्यामितिवदसमवेतार्थवादतीत्काः । वैश्वदेव इति । वैश्वदेववहणप्रधास-स्यामितवदसमवेतार्थवादतीत्काः । वैश्वदेव इति । वैश्वदेववहणप्रधास-स्यामितवदसमवेतार्थवादतीत्काः । वैश्वदेव इति । वैश्वदेववहणप्रधास-स्यामेवत्रस्योगार्थे पर्वचतुष्ट्ययुक्ते चातुर्मास्ये वैश्वदेविकानामाग्नेयादीनां

^{*} बन द्वितीयं परामर्थाधिकरणं पूर्णम् ।

पञ्चानां हिवणं यद् ब्राह्मणं तस्य वाक्णप्रधािषकेष्वाग्नेपादिपञ्चमु अतिदेशार्थे प्रवृत्तमेतद् ब्राह्मणान्येवीत वचनं वार्षप्रानि वा एतानि हवींषीत्यादि तदर्धवादानां नव प्रयाचा हत्यादितदङ्गविधीनां चातिदेशिक्रमिति सप्रमे निर्णोतम् । सित्रिहितविध्यभावाङ्गीकारेणेति । एतेन रसतमत्वाद्यक्तिः सित्रहिता-पासनविधिस्तुत्यर्थेति पूर्वपचे कतुं शक्ये किमिति व्यवहिताद्गीयादिस्तुत्यः र्थित सूचभाष्ययोः पूर्वपचः कृत हत्याशङ्कायाः सिन्नहितविध्यभावे ऽपि स्तुत्यर्थतयोपपादियतुं शक्यतहित न्यायव्युत्पादनाथे कृत्वाचिन्तया तथा पूर्वपचः कृत हित परिहारा यदाच सिन्नहितोपासनाविधिनीस्तीति टीकायन्येन कृत्वाचिन्तात्वप्रदर्शकेन सूचितः स्कृटीकृतः । भावशब्दाचेति सूचं च कृत्वाचिन्ताद्यप्रदर्शकेन सूचितः स्कृटीकृतः । भावशब्दाचेति सूचं च कृत्वाचिन्ताद्यप्रदर्शकेन सूचितः स्कृटीकृतः । भावशब्दाचेति सूचं च कृत्वाचिन्ताद्यप्रदर्शकेन सूचितः स्कृटीकृतः । भावशब्दाचेति परिहार इति गृहग्रन्थस्यार्थे तध्वाख्येयभाष्यतात्पर्यक्षयनपूर्वकं विशदयिति विधिनैवेति ।

यथा लोकइति । ननु लोके पटे। भवतीति पदद्वयानवगता ४६०। ३ रितमगुगारूपः कश्चन विशेषा रत्तपदेन बाध्यते तद्बोधश्च रत्तपटिदृचा पादित्सावतां प्रवृत्ते। तिन्नहासावतां निवृत्ते। चे।पयुन्यतइति युक्ता तचा-काङ्घा इह तु स्तुतिनिन्दापदै बैं।ध्यं कं चिट्टिशेषं न पश्याम: । प्राशस्त्या-प्राथस्यमिति चेत् तदेव किमिति विशिष्य न जानीमः । न च तद्बोधः प्रवृतिनिवृत्युपयागी । विधिनिषेधलभ्येष्टानिष्टुषाधनताबे।धादेव तदुभये।प-पते: । न च तदुभयानुपयोगि शास्त्रं भवनीति चेत् । अवाहु: । बलवदिन-ष्टाननुबन्धित्वं प्रारास्त्यं तदिष प्रवृत्युपयोगि । सत्यपीष्टसाधनताचाने बलव-दिनिष्टानुबन्धित्वेनावगते सविषात्रभाजनादावप्रवृतेः बलवदिनष्टाननुबन्धि-त्वप्रायस्त्यं तदिष प्रवृत्युपयोगि सत्यप्यनिष्टसाधनताचाने वलवदिनिष्टानन्-बन्धित्वेनावगते यागादै। प्रवृते: । तदुभयं यदापि विधिनिषेधाभ्यामाचेप्रं श्रम्यम् अन्यया तयाः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वानुपपतेः तयापि विधिनिषेधी सत्सु स्तुतिनिन्दापदेषु तत एव तल्लामा भविष्यतीत्याचेपगैरवमस-हमाने। तत्सिन्नधानात्थापिताकाङ्मया तदेकवाक्यतामनुभवतः । यद वस-न्तादिवाक्ये तेषाममावः तत्र स्वयमेव तदाचिपत इति । ऋन्ये तु कर्मगामिष्टानिष्ट्रमाधनत्ववाधनं तद्योग्यताचानमपे-विधिनिषेधवाक्यै: चते तद्येवादाश्च विधेयनिष्ध्यकर्मसंबन्धिगुणदोषान् कीर्नयन्तस्तेषां

कर्मणामिष्टानिष्ट्रमाधत्वयोग्यताबोधं जनयन्ति । द्रष्ट्रमाधनत्वयोग्यत्वमेष प्राणस्त्यम् श्रानिष्ट्रमाधनत्वयोग्यत्वमेव च निन्दा । यदापि योग्यन्तानाद्यां यदापि च वेदप्रामाण्यदृढावधारणाद् न्यायलभ्ये स्वस्वार्थे सर्वाणि वेदिकवाक्यानि योग्यान्येवेति सामान्यतो योग्यतानिष्ट्यः सम्भवति तथापि सत्स्वर्थवादेषु तज्जन्ये। योग्यतानिष्ट्यो विधिनिषेधवाक्यार्थवेषधकारणमिति कल्यतद्ति वदन्ति । स्रथमाद्स्य साकाङ्च्त्वादिति । गुणस्य प्रधानानुवर्तनाकाङ्वासन्वादिति भाषः ।

8€0 1€

न त्विह रसतमत्वादेरिति । ननु रसतमत्वादेरुद्गीयविध्य-नपेचायामप्युद्गीयादिविधेः स्तुतिप्रकर्षलाभाय रसतमत्वाद्ययेचया तद-न्वयः स्याद् चत एव सुकृतदुष्कृतयोद्दीनोपायने यच युते केवलापायनं षा यच युतं तचोपायनस्य तद्विद्यान्वयेन निर्पेचत्वे ऽपि यच निर्मुणवि-द्यायां केवलहानं श्रुतम् अध्व इव रोमाणि विधूय पापमिति तचापि स्तुतिप्रकर्षनाभाय विद्यापेचयोषायनगब्दस्यान्वयो भाष्यकारैस्तः सत्य-कामत्वादीनां च दहरोपासनायामुपास्यगुणतया उन्वयेन निराकाङ्घाणां निर्गुणविद्यायामपि स्तुतिप्रकर्षलाभायान्वया ऽङ्गीकृत इति चेत् । उच्यते । हानेापायनाधिकरये * स्तुतिप्रकर्षे भाष्यकारैरानुविङ्गकप्रयोजनतयातः । न तूपायनशब्दान्वये प्रमाणतया प्रमाणं तचावश्यकं कुतिश्चद्वीनं किं चिदुपै-तीति हानस्यापायनापेचा कुतश्चिद्धीनमपि सुकृतदुष्कृतं फलजननाय कञ्चिदाश्रयमपेचतइति तदपेचा चेत्युभयमेव कामादाधिकरगे हृदयायत-नत्वादिषाम्येन विद्याद्वयाम्बानगुग्धामध्येन चापस्याधितैर्विद्यान्तरगुगैः स्वत एव भवत: स्तुतिप्रकर्षस्य त्यागा न कार्य इति सा उङ्गीकृत: तथेहापि कर्मकागडगताद्गीयादिविधिषु स्वत एव रसतमत्वाद्युपस्थितिवी रसतमत्वा-दिम्बबोषूद्गीयादिविध्युपस्थितिवी भवति चेदस्तु रसतमत्वादिनीद्गीयादिस्तु-तिरिष । न चैवं सिद्धान्तस्य पूर्वपचामेदः । रसतमत्वादीनां केवलस्तुत्यर्थे-त्वेन पूर्वपद्यः उपास्यत्वसद्वावेन सिद्धान्त इति भेदात् । ऋत एव सूचे पूर्व-

^{*} स्थाः सूर् ऋः ३ पाः ३ सूर २६। † स्थाः सूर् धः ३ पाः ३ सूर ३६।

पचप्रदर्थेने स्तुतिमार्चमिति मार्थव्देन क्षेत्रलस्तुत्यर्थतया पूर्वपद्य इति दर्शितम्। पूर्वपद्यनिराकरणार्थेन च नजा न स्तुनिमाचमित्येतदर्थकेनापूर्वत्वा-दुपास्यस्य सतः स्तुत्यर्थत्वमपि भवति चेद् भवत्वित्यङ्गीकृतम् । ऋत एव च सिन्नहितोपासनाविधिसद्भावे ऽपि व्यवहितोद्गीयादिविधिस्तुत्यर्थतया पूर्वपत्तः सूचभाष्ययोदिर्शितः । तथा पूर्वपत्तः कामादाधिकरणन्यायेनाद्गी-थादिविधिस्तावकत्विसद्धौ सिन्नहितापासनाविध्यन्वयस्यापि क्रुयेन स्तावकः त्वेनैवापपत्तेः सत्यकामादिष्वेताश्च सत्यान् कामानितिवदुपास्यगुणतया उप्यन्वये विशेषवचनाभावात् केवलस्तुत्यर्थत्वमेवेति पूर्वववः सुदृढे। भवति। मित्रिहितोपामनाविधिस्तुत्यर्थतयैव पूर्वपचकर्यो तु न तथा पूर्वपचः सुटृढः स्यात् । अन्य स्तुत्यर्थत्वेन क्रृष्यभावे उपाप्तनाविधिपत्तिधानादुपास्यगुण त्रयेवान्वयोवित्यात् । वेदान्तेषु हि निर्गुणप्रकरणाभावे गुणाम्नानस्योपासनार्थ-त्वमेवै।त्स्रिम् । श्रत यवानारभ्याधीतानां सम्भृत्यादिगुगानामुगसनावि-धिमित्रिधिरहितानामप्युगामनार्थत्वं सिद्धवत्कृत्य किं तेषां क्रृप्रशागिडल्यवि-दादान्वयः उत तर्वेव कल्येन विद्यान्तरेणान्वय इति विशेषविन्ता सम्मूत्य-धिकरणे कृता । इह क्रुग्रेगामनाविधिश्ववणे तदुपास्यगुणतया उन्वयः कथं प्रत्याख्यायेत यदोषामेव रसतमत्वादीनामन्य स्तावकतया उन्वयक्रुप्रि-रूत्सर्गंबाधकतया नापेच्येत । यदोवं पूर्वपचः कथं तर्ष्टं सिद्धान्तः । सतारपि ह्यपूर्वत्वं भाषणब्दमाः। पत्यकामादिगुणानामन्यच स्तुत्यधादीनां पित्रहित-विधावुपास्यगुणतयान्वये प्रतिप्रसवापेचा दृष्टा नैविमह प्रतिप्रसवीतिः । तद-भावे कथमेकस्य सिर्वाहतविधावुगास्त्यर्थत्वमन्यव स्तुत्यर्थत्वं च स्यात्। नेष देाष: । स एव प्रतिप्रसव एकस्य तथे।भयार्थत्वसम्भवे लिङ्गदर्शनतया प्रकृतिसद्धान्ते।पयागी भविष्यति । अस्मिन् पत्ते न कृत्वाचिन्तेति न तदु-द्घाटनाथ यूचं कि तु यदाच सिन्निहितापासनाविधिन श्रयते तदा उन्यच केवलस्तुत्यर्थत्वं शङ्कोतापि न तदयवणमस्तीति प्रदर्शनार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

न हि घात्वर्थभेदइति । कृभ्वस्तिहृपधात्वर्थभेदे कुर्यात् क्रिये- ४६० । १५ तिति लकाराधेकर्तृकर्महृपकारकमेदे वा विधिलचणं न भिदाते विधिनमन्त्र-गादिषूचेषु लिङादार्थेतयोक्तस्य विधेस्तद्वेदे ऽपि सर्वेचेकरूप्यस्य वक्तव्यत्वादिः त्यथे: । न्यायवित्सारणमयुक्तमितीदमुपलचणं भाष्यकारेहणासीतेत्यादया

विधिशब्दा इत्युक्षा तत्र संमितत्वेन कुर्यात् क्रियेतेत्यादिविधित्वप्रतिपा-४६० । १६ दक्षवचनादाहरणमप्ययुक्तमिति शङ्कान्तरमपि द्रष्ट्रव्यम् । विधिलक्षं तावदाहेति । इष्ट्रमाधनत्वं विधिः । तच्च लिङादाकारेगाख्यातवा-च्यमाख्यातसामान्याकारेण तद्वाच्यायां पुरुषप्रयत्नहृपायां भावनायामन्वे-तीति । यथा पशुना यजेतेत्यच सुब्विभिक्तिह्रपेण तृतीयावाच्ये करणकारके एकवचनहृपेण तद्वाच्यमेकत्वमिति भावः । इष्टसाधनत्वं विधिरिति स्वमतमुक्तम् । के चितु प्रवर्तकः खलु विधिः। स तु वैदिको लिङादिशब्द इति स एव विधिरित्याहु: । अन्ये तु लिङादिशब्दमाषस्य प्रवर्तकत्वे अन्धग-तार्थस्यापि प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् तदर्था नियागः प्रवर्तकः स विधिरिति वद-न्ति । त्रपरे तु अल्प्यापूर्वेह्रपस्य नियोगस्य निङादिवाच्यत्वाभावानद्वाच्या शब्दभावना प्रवितेका साविधिरिति भगन्ति । शब्दभावना हि शब्दव्यापार-रूपा ऽभिमताचा न तावदभिधाव्यापाररूपा घटादिशब्दाभिधावदर्थवेषायानु-कूलशब्दव्यापारहृपायाः स्वयं तद्येत्वाभावात् । नापि शब्दभावनापरपर्यायं लिङादिवाच्यं शब्दस्यैव व्यापारान्तरं कल्पनीयं तत्कल्पनायां प्रमागाभावात्। प्रवर्तकतया लेकानुभविषद्धस्येष्ट्रमाधनत्वस्यैव लिङाद्यर्थत्वेषपतेरित्यमुमर्थे शङ्कोद्घाटनपूर्वकं सूचयति ननु शब्द एवेति । कृत् चेत्यनुक्रियमाग्रास्पा-परिज्ञानपरिहाराष्ट्रे स्वकारान्तादेव विभिक्तः कृता । उदाहृतवानिति । कुर्णत् क्रियेतेति श्लेक्कृदिति शेष: । नन् धन्तु कृभ्वस्तया भावनासामान्यवचनाः तथापि भावनागतेष्ट्रसाधनत्वह्रपर्परज्ञानाथे सर्वधात्वथानुगतभावनायामु-दाहर्तव्यायां किमिति कृभ्वस्तीनामेवादाहरणिमत्याशङ्कानिराकरणाय प्रवृत्तं सामान्योत्ताविति यन्यं व्याच्छे यद्यपि धातव इति । सर्वत्र व्याप्यार्थ-मिति। पचत्यादानन्ताख्यातपदे।दाहरणासम्भवात् सामान्यादाहरणे तत एव सर्वविशेषानुगतिरवगन्तुं शक्यतइति लाघवार्थे सामान्ये।दाहरग्रामित्यर्थे: । श्रता ऽस्मच्छोकस्यादाहरणं भाष्यकारीयमपि न प्रकृते उसङ्गतमिति भावः । ननु कृभ्वस्तया यदि भावनावाचिनः तदा कुर्यादित्याख्यातैः किर्माभधी-୬^{) । २५} यतइत्याकाङ्घायामाह एतद्धातुगतेति । तच लिङाद्यथाकारवाच्यमिष्ट्रसा-धनत्वमेव भावनान्वितमाख्याताभिधेयमित्यर्थः । ऋष्याताकारेख तु प्रकृत्य-र्थभूतेव भावना प्रत्ययेनाप्यनूदाते द्वावित्य्व द्वित्वसंख्येव । न तु प्रतिधा- त्विति । कुम्बस्तिषु धातुभेदेन वा कर्तृकर्मलकारकृदूपप्रत्ययभेदेन वा भावनाभेदो नास्तीत्यर्थ: ।

कृद्नतत्वेन द्रव्याभिधायित्वादिति । श्राख्यातानि न द्रव्य ४६० । २० पर्यन्तानि किं तु भावनाम।चनिष्ठानि तच कुर्य।दित्यादी कर्नरि प्रयोगे भाव-नाविष्रस्य कर्नुरन्वयः स्वर्गकामः कुर्यादिति । क्रियेतेत्यादी कर्मणि प्रयोगे तदाविप्रस्य कर्मणा ऽन्वयः। पाकः क्रियेतेति । ननु कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये। तयोस्तिङा उनिर्माहतत्वे उपि तत्संख्यायास्तिङा उमिहितत्वाद् यदनमिहि-ताधिकारविहिते द्वितीयातृतीये न भवत इति स्वर्गवास इति पाक इति च प्रातिपदिकार्थमाचविहिता प्रथमा।कृत्यत्ययास्तु कर्तृकमीदिषु विहिता 🗶न केवलं भावनावाचिनः किं तु भावनापमञ्जेनकर्तृकर्मादिका एकपर्यन्ताः। न चाख्यातानामपि तत्पर्य्यन्तत्वं स्यात्,पत्ता चैचः पत्तव्य ग्रादन इतिवत् पचित चैव: पच्यते ग्रे।दन इति कर्तृकर्मकारकाधिष्ठानवाचिनां सामानाधि-करण्याविशेषादिति शङ्कनीयम् । भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्यनुसारेष श्राख्यातानां भावनाप्राधान्याङ्गीकारात्रयात्वे ऽप्याख्यातार्थभावनायाः कर्त-कमीचेपकतया तदाचिप्रकर्नादि(सामानाधिकरग्येन पदित चैव इत्यादिप-योगः । वार्तिककारास्तु यथाख्यातेषु भावनया कर्तृक्रमीचेपः ग्रवं कृदन्तेषु कर्नादि) * कारकैर्भावनाचेप इति मन्यन्ते । यथाहुः । यथैव भावनाप्रधान-त्वादाख्यातेषु तत्सँबन्धादेव गुग्रभूतकारकप्रतीतिचिद्धेने कर्तृकमेग्रीरिभधानं भविष्यति एवं क्रें।द्यभिथानादेव तदन्ययानुपपत्या भावनासिद्धेरनिभधानं। गम्यमानापेचयेव च सामानाधिकरगर्यामित ।

ननु भवनभावने प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारै। घटे। भवति तं कुलाले।
भावयतीति विवरणाद् ऋतः कृभ्यस्तये। भावनावाचिन इत्ययुक्तमित्याशङ्क्र्यः
निराक्तरोति यद्यपीति। ऋस्ति तावदस्तिभवत्योरिष भावना सा क्व चिद्ववितृनिष्ठा क्व चिदन्यनिष्ठा दण्डी भवेदित्यच भवितृनिष्ठा तस्मात्प्रायणीयस्याहा ,,। २६
च्छित्विचा भवितव्यमित्यच कर्मसंबन्धनिमितच्छित्विग्भावनास्रुपवरणिक्रयाकर्तृयजमानिष्ठा। तथा च ऋस्तिभवत्योरिषभावनासद्वावमाचेण करोतिवद्वावना-

^{* ()} एतन्मध्यस्यो यन्यस्तुदितः ९ पुः ।

Eyo

वाचित्वमुक्तम् । तदाहेति । कर्तृकर्मकारकमेदे ऽपि भावनैक्यमाहेत्यर्थः । ४८१ । ४ भ्वादेशादिरिति । आर्थधातुकविषये अस्तेर्भूरित्ययमादेशे। विहित: । श्रता भवितव्यं भूयेतेत्युदाहरगद्वयमस्तिधातुषाधारगिन्यर्थः । सार्वधा-तुकविषये स्यादित्युदाहरणं श्लोके उस्तीति तच्चेदाहृतिविति भावः। श्रान्ति-प्रकम्मिका भावनेति । यदापि भवतेरस्तेश्च।कर्मकत्वाद् भावतव्यमिति भावे तव्यप्रत्ययः भूयेतेति च भावे लकारः तथापि यदथै भवनिक्रयाचिमा भावना सक्तिमिका तस्याश्च दिवाडनेनि तृतीयापात्तो भवनिक्रयाक्रतेव कर्मा तस्य स्वरूपेण सिद्धत्वे ऽपि दिपडत्वाकारेण साध्यत्वात्। भवतिरस्तिश्चेति। तथा च पर्यायत्वाद् भवत्युदाहरखेनैव चारितार्थ्यमत्यस्त्यदाहरखं न कार्य-मिति शङ्कार्थ: । भूतानां पृथित्र्याप्रितानां पृथित्री रस: उत्कृष्टा पृथित्र्या ऋष्-स्वातप्राताया त्रापा रसः त्रापां तत्कार्यभूता त्रेषध्य त्रेषधीनां तत्परिगामः पुरुषः पुरुषस्य वाक्प्रधानस्य वाग्रमः वाच ऋग् रमः वाङ्मध्ये सारभूत-त्कादृचः साम रसः तत्परिष्कारकत्वात् साम्न उद्गीय उद्गीयावयव डँकार त्रादिभूते। रस इत्येवं पृथिव्याद्यत्कवेतारतम्यपर्यवसानभूमित्वं रस-तमत्वम् । परमात्मप्रतीकत्वादिति । प्रणवे प्रतीके परमात्मदृष्ट्यायासनं शैव्यप्रश्नप्रसिद्धम् । अडँ स्थानमिति । अध ह गै।तमे। राच्चे।धंमेयाये-त्यादिश्रतिषु ऋषेंगब्दः स्थाने प्रषिद्धः । तदहंतीति यत्प्रत्यये ब्रह्मस्थानाहं इत्यस्य ब्रह्मतुल्य इत्यर्थपर्यवसाने सति केनाकारेण तील्यमित्याकाङ्गाया-🤧 । १६ माह ब्रह्मवदुपास्य इति । ब्रह्मनामत्वाच्च ब्रह्मवदुपास्यता । ननु परमः परार्ध्य इत्येतत् तेनेयं चर्यो विद्या वर्तते च्रामित्याश्रावयत्ये।मिति शंस-त्योमित्युद्गायत्येतस्यैत्राचरस्यापचित्याइत्येतच्च स्तुत्यर्थेमिति संप्रितपन्नं तथा रसतमत्वमिष किं न स्यात् । न ह्याप्रिसमृद्धिगुणयोर्वेदने यथा आपियता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानचरमुद्गीयमुपास्ते इति फलवचनं नैवं रसतमत्वस्य वेदने किं चित्फलवचनमस्तीति चेदुच्यते । परमत्वं पराद्धांत्वं चर्योविद्यासाध्यसामयागाङ्गस्तोचगस्त्राश्रवग्रप्रवर्त्तमत्वं चेाङ्कारसामान्यस्य गुगः तित्वहोषास्यस्ये।द्गीयावयवोङ्कारस्यैव गुगाः त्रात्रवग्रावतंकत्वादेस्तवाभावाः तस्मादतद्गगत्वादुपास्यगुगतया उन्वया न संभवति । स्तुतिद्वारतया त्वन्वयः संभवति । प्रन्यदीयगुणकीर्तनस्यापि परंपरासंबन्धेन स्तावकत्वे।पपते: ।

दृष्टं हि वेतसगाख्या चावकाभिश्च विकर्षत्यापा वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयतीत्यच अपां शान्तत्वगुणकीर्तनस्य तत्प्रभववेतसशाखास्तुति। पर्यवसानम् । रसतमत्वं चात्तिसपृद्विवदुद्गीयात्रयवे।ङ्कारगुणत्वेन कीर्तित-मिति तत्कीर्तनस्यो।पास्यसमप्रकृत्वे संभवति न स्तुतिमावार्थकत्वं कल्प-नीयमिति विशेषः † ॥

पारिप्लवार्था इति चेव्र विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

869 1 95

स्तुत्यर्थत्वात्सकाशादिति। स्तुत्यर्थत्वावेद्ययेत्यर्थः । आश्वि-नग्रहशंसिन इति । ऋष्विनस्तोचगंसिन इत्यर्थः । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वे। त्रीय स्तोचमुणाकुर्यादिति यहग्रहणस्तोचोपाकरणयो: पौर्वापर्यस-म्बन्धयवणाद् यहशब्देन स्ते। चं लिवतम् । ननु यस्य मन्त्रस्य श्रीता विनियागस्तद्विनियागं सर्वयुति: सहतां यस्य लिङ्गादिभिर्विनियागस्तं नियेगं कथं सहेतेत्याशङ्क्याह के चित्सामान्यं चेति । क्व विद्विनियागे समानस्य तद्विनियोजऋप्रमाग्रेन तुल्यबलस्यात एव विनियोगान्तरं सेडि-वतः सर्वशब्दस्य लिङ्गादिभिदुंबेलैरन्यचापि ये। विनियोगस्तिद्वयातकत्वं नास्ति तत हेतुः सकृत्प्रवृत्तस्यावकुण्ठनाभावादिति । एकच त्यता-नियमस्य सर्वशब्दस्यान्यवापि नियमत्यागविरे धिनियन्त्रणासम्भवादित्यर्थः । नन्वेवं सित च्योतिष्टोमे स्तोचिविनियुक्तानामृचां मध्ये कस्याश्चिदाग्नेय्या श्राग्नीधोपस्थाने श्रोतविनियोगेन स्तोचविनियोगनियमभङ्गो जात इति स्तोचविनियुक्तानां सर्वासामपि ऋवां निङ्गात् तच तच विनियागः प्रसच्येत श्रीतविनियोगेन नेराकाङ्क्यात्र तासां लैङ्गिको विनियोगः । श्राकाङ्कामूलत्वा-क्लिङ्गेन विनियागकल्पनाया इति चेतिहं दाशतयीनामपि श्रीतविनियागनि-राकाङ्काणां नास्ति लैङ्गिका विनियाग इति लिङ्गादिभिर्मन्त्रविनियागिः तिरियं निरालम्बनेति चेत् । उच्यते । यामां श्रीतविनियोगेन निराकाङ्घाणामपि दाशतयीनामवश्यभावी लैङ्गिका विनियागस्तद्विषयमिदमाचार्यवचनं यथा यचैकविंशतिमनुबूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादै। सामिधेनीविवृद्धिः युता तच प्रवेशवानीयाद्यभ्यासेन संख्यापूरणं न भवति त्रिं तु ऋगन्तरागमेनेत्यभ्यासेन

अत्र ततीयं स्तुतिमात्राधिकरणं पूर्णम् ।

[†] सामान्यस्येतीति १ पुः पाः। .

संख्यापूरणं सामिधेनीष्यभ्यासप्रकृतित्वा*दिति दाशमिकाधिकरणे स्थितम् ।
तव गम्यमानानामृचाम् त्रान्तप्रकाशनिक्ष्णादेवागमानदागमाभावे सामिधेनीपरिच्छेदकैकविशितसंख्यानुपपतेः त्रागमे चाग्निप्रकाशनिक्ष्ण्येव शरणीकरणीयत्वात् । न च चपपारायणादिविनियुक्तानामपि विधिवाक्यानां यया
विधायकत्वं तथा परिप्रविविनियुक्तानामप्युपाख्यानानां स्तावकत्वं स्यादिति
वाच्यम्। त्रानिक्षेवादिविधी प्रवृत्तिविशेषो उस्तीति चपपारायणादिविधिवद्विधायकत्वाभ्यपगमे ऽपि स्तुती प्रवृत्तिविशेषालाभेन शंसनविनियोगनिराकाद्वाणां सिव्विधिमाचेण स्तुत्यर्थत्वकल्पनायोगादिति भावः ।

86₹ 1 €

उपलच्यार्थत्वेन व्याख्यायतामिति । विशेषप्रवृत्तोषक्रमानुसारेखीपसंहारिकविशेषप्रवयस्य यथा कथं विद् व्याख्यान†मेकस्तोमे वा क्रतुसंयोगा‡दिति पाञ्चमिकाधिकरयो स्थितम् । तच ह्येष वाव प्रथमा यच्चे। यच्चानां
यच् च्योतिष्टोमे। य एतेनानिष्टा ऽयान्येन यच्चते गर्तपात्यमेव तत् कुरुते
इत्यचान्यशब्दस्य यो हि तृवृद्दन्यं यच क्रतुमापाद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः समदशः स तं य एक्षविशः स तमिति वाक्यशेषगततृवृदादिस्तोमकक्षतुसंक्षीतेनानुसारेण तात्रन्माचे संकुचितवृत्तित्वं पूत्रेपचीकृत्य राद्धानिततम् । ऋविशेषप्रवृत्तोपक्रमगतचादनानुसारेण वाक्यशेषे विशेषाम्नानृवृदादिस्तोमप्रशंसार्थत्वेन कथं चिन्नेतव्यमिति । तथेहापि स्यादिति शङ्कार्थः ।
ऋवच्छेदकविधिषुनःश्वत्यवैषय्यायोपक्रमगतस्यापि सर्वशब्दस्याच सङ्काच
इति परिहारे। मूनएव स्पष्टः । किं च । ऋनन्तशाखाम्नातासंकुचितसर्वाख्यानशंसनासम्भवात् सर्वशब्दस्य स्वत एव किञ्चिदवच्छेदेन सङ्कोचाकाङ्घायां तत्सङ्कोचकवाक्यशेषानुसरयमुपपदातदत्विष्य दष्टव्यम् । कथापरे। यन्यः पञ्चतन्त्यादिः॥॥

99 1 QE

अत एव चारनीन्थनाद्यनपेता॥ २५॥

भाष्यटीकयोरस्फुटमधिकरणश्रीरं दर्शयति ब्रह्मविद्येति । ब्रह्म-विद्या माचे जननीये कर्मणीतिकर्त्तव्यतास्कृषेणापेच्यते न वेति संशय: ।

^{*} जै सूर ग्रन्थ पार प्रसूर ३७।

[‡] जै. मृ. श्र. ५ पा. ३ सू. ४३।

[॥] अत्र चतुर्थे पारिप्रवाधिकरणं पूर्णम्।

[†] भ्रव्याख्यानिमिति १ पुः पाः ।

[§] मात्रेखेति ९ पुः पाः।

तदयं यचादीनां किं विद्यापते मोचे उन्वय उत विविदिषायामिति संगयः। पूर्ववाख्यातानां विद्यासितिथना विद्याशेषत्वमुक्तम् ग्रवमेव प्रकर्णन यचा-दीनां मोचपत्कक्रब्रह्मविद्याशेषत्वमिति संगितः। तच पूर्वपचे हेतुमाह यज्ञेनिति। यच्चेन विविदिषन्तीत्याद्यन्वयाद् यचादीनां तृतीयाश्वत्या विविदिषायां साधनत्वेनान्वयः प्रतीयते स च न संभवति विषयसीन्दर्यलभ्याया-स्तस्या यचादिभिरसाधनीयत्वात्। श्रतो विविदिषाप्रकृत्यर्थभूतायां विद्यायां तदन्वयः। तस्यामिष प्रमाणाधीनजननायां तेषां स्वद्धविवर्त्तकत्वाऽसंभवात्वयः। तस्यामिष प्रमाणाधीनजननायां तेषां स्वद्धविवर्त्तकत्वाऽसंभवात्वयः। तस्यामिष प्रमाणाधीनजननायां तेषां स्वद्धविवर्त्तकत्वाऽसंभवात्वयः। तस्यामिष प्रमाणाधीनजननायां तेषां स्वद्धविवर्त्तकत्वाऽसंभवात्वयः। तस्यामित् प्रमाणाधीनजननायां विविदिषायां यचादीनां करणत्वं प्रतीयते। न च तदसंभवः। त्रविशुद्धानेन्तःकरणानां ब्रह्मविद्यायां विषयसीन्दर्य्यातिसंधानमूलेच्छा न संभवतीति तद्विशुद्धिसंपादनद्वारा तस्यां करणत्वोप्यते। श्रती विविदिषायामेव यचादान्वय इति न मोचे कर्मापेचा ऽस्ति। श्रविद्यास्तमयद्वपे मोचे विद्यातिरिक्तसाधनाऽनुपयोगादित्यर्थः। ॥

सर्वापेता च यज्ञादिश्रुतैरश्ववत् ॥ २६ ॥

e 1 \$38

तिह सा स्वात्पत्तावपीति। पूर्वाधिकरणे यचादीनां यद्विवि-दिषामाथनत्वमुक्तं तिद्विद्यामाधनत्वपर्यवसायि। विविद्यायाः स्वतः पुरुषा-धत्वाभावेनानन्दमाचात्काररूपब्रह्मविद्यापयागेनेव पुरुषार्थता वक्तव्येति सदभावात्पूर्वाधिकरणेनाचेषिकी संगतिरुक्ता। श्रपि चानेन वाक्येनेति। ननु विविद्येषेद्वेशेन यचादिविधाने प्रागुक्तम्। श्रतो विविद्यिषाविधानादिवि-कल्पे। उस्थानविज्यम्भितं इति चेत्। उच्यते। विविद्येषोद्वेशेन विधानमेव न संभवति। तस्याः फलत्वायागात्। फलत्वं हि विद्यारूपफलजनकत्वोषा-धिकं वाच्यं तस्याः स्वतः फलत्वाभावात्। तथा च विविद्येषाकले विद्यायां प्रागेवच्छासन्वे सेव विविद्येषितं तस्याः सिद्धत्वात् तदसन्वे तस्यां फलजन-कत्वोषाधिकपुरुषार्थत्वाऽप्रतीतेः। एवं विविद्येषायाः फलत्वेनान्वयाऽसंभ-षपूर्वपेचे। यथा सुन्दरे ऽपि गुडादावित्यादितत्परिहारार्थसिद्धान्तग्रन्थेन

^{*} अन्यायामिति ९ पुः पाः। + विशुद्धेति ९ पुः पाः।

[💲] अत्र पञ्चमम् न्यानीत्धनाद्यधिकरणं पूर्णम् ।

सूचितः । एवमुक्ते यदीच्छादिविधानं यद्यादिवाक्यायं के चन केनापि मन्दमतयः शङ्कोरन् तिव्राक्षरणार्थः। इमे विकल्पा इति न देषः । एवं च प्रकारेण यद्यादिवाक्यस्य विधायकत्वाऽयागाद् विद्यास्तुत्यर्थमेव तद्वाक्य-मिति पूर्वपद्यः स्थितः । यथा सुन्दरे ऽपि गुडादावित्यादि सद्धान्त- यन्यस्यार्थः प्रथमसूचे ऽस्मामिः स्फुटीकृतः तचैत्र द्रष्ट्रव्यः । प्रत्यक्पा- वएपं कर्मफलं दृष्ट्वित । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यः ।

प्रत्यक्प्रवयतां बुद्धेः कमाय्यापादा शुद्धितः । कृताधीन्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥ इति ।

भास्तरोक्तमित । विद्याविविद्यिषेगरिव मेाचस्यापि प्रतिबन्ध-कानि कमाणि चन्ति तिव्वराषार्थे शमादिवत्कर्मणामनुवृत्तिरिति शङ्का । भिद्यते हृदयगन्धिरित्यादिशास्त्राद् विद्ययेवार्यशिष्टमकलकर्मनिवृत्तिभेवतीति परिहा-राभिप्राय: । शास्त्रकृतत्वादश्रद्धाया इति । ले किकप्रमाणमूलिमय्या-त्वबुद्धिप्रभवेश्वद्धया स्वप्रारव्यसेमयागादिकस्य मध्ये प्रबुद्धस्य पुरुषस्य कर्मशेषत्यागे ऽिष् किल न प्रत्यवाय: शास्त्रमूलिम्थ्यात्वबुद्धिप्रभवारश्व-द्ध्या स्वत एव कर्मणामस्तमये नास्ति प्रत्यवाय इति किमु वक्तव्यमिति भाव: ‡॥

यस्मिनुत्क्रान्ते इद शरीरं पतेतच्च श्रेष्ठमिति यस्मिनुत्क्रान्ते शरीरं पाणिष्ठतरमिव दृश्यते स च श्रेष्ठ इति श्रुतो प्रजापितवाक्यं तदर्थे। ऽच भङ्गान्तरेण दर्शित: । प्राणात्कान्ते। त्वपतिदिति प्राण उच्चिक्रमिष्यन् स यथा सुद्ध्यः षड्विंशशङ्कन् समिखदिदेविमतरान् प्राणान् समिखदित् तं हाभिस-मेत्योचुः भगवन्निध त्वं नः श्रेष्ठोसि मेत्क्रमीरिति श्रुतिवाक्यं तदर्थं इहापि भङ्गान्तरेण दर्शितः । प्रवृत्तिविशेषला मे प्रयोजनइति । श्रनेन लाभ-इति निमित्तस्प्रमी चर्माण द्वीपिनं हन्तीतिवत्प्रयाजनस्य निमितत्वपन्ने विविचितित व्याख्यातं भवति । ग्राम्यव्यापारगतचेष्ठादिषु हिङ्कारादिदृष्टिविहिन्तेति हिङ्कारादिषु ग्राम्यव्यापारगतचेष्ठादृष्टिविहित्येवं स्राम्यथेस्य हिङ्कारा-

^{*} नैष्कर्म्यसिद्धियन्थे।

[†] त्यागाःपीति ९ पुः पाः । । । अत्र बृष्टं सर्वापेताधिकरतां पूर्णम् ।

दिषु योजनेन* व्यवधारगकल्पना कार्या। एवमेव हि लोकेषु पञ्चविधं सामा-पामीतेत्यादिश्रातवाक्येषु मप्रमीद्वितीयये।व्यत्यस्य योजनया व्यवधारणक-ल्पना स्थास्यति तां श्रुतिशैलीमन् सत्याचार्ये हत्म् । अशक्तेरिति श्लोक-प्रीक्रमादाय श्लोकं व्याच्छें सर्वान्नस्येति । करभ उष्द्र इति । उष्ट्रिश-शुरित्यर्थः । अडादेरअवणादिति । लेटे। उडाटाविति अडागम बाडाग- ५६४ । ११ मश्च लेटा विहितः तदश्रवणादित्यर्थः । श्रूपर्वत्वादिभावादित्येतद् विधियोग्यार्थरहितत्वादित्येतदर्थेकम् स्रभिग्रेत्य तदर्थस्य विधियोग्यतां चेया विभन्य दर्शयति सर्वमन्नं भवतीत्यस्येति । नन्वनुवादत्वमिद्धं स्वहृपते। भचणस्य प्राप्रत्वे ऽपि प्राणविद्याङ्गत्वेन तत्प्राप्रभावाद् अनदनी-यत्वं न देषः । कृष्णलवददनीयस्यापि किं चिद्वचगोपपतेः । कलञ्जादै। निषिद्धत्वमपि न दोष:। विधिनिषेधयो: क्रत्वर्थपुरुषार्थतया व्यवस्थोपपतेः रित्याशङ्कानिराकरणार्थे न च सत्यां गतावित्यादिग्रन्थमवतार्थे व्याचिष्ट्रे शास्त्रान्तरेति । ऋष्रत्वादिति । अनेन क्षृप्रशास्त्रविरोधिशास्त्रान्तरकः ल्पनैव न प्रवर्तते येनाप्राप्याद्युपपादनेनानुवादत्वािषद्धािदिकमुच्येतेति भावः । सुरावर्ज्जमिति । पैष्टीवर्ज्जमित्यर्थः । गैडिमाध्व्योर्मरगान्तप्रायश्चितामा-वात् । सुरावस्य ब्राह्मणस्योव्यामानिञ्चेयुः सुरामास्ये मृतः शुद्धोदिति गैातम-स्पृतिः मरगप्रसङ्गे ऽपि सा न पेयेति । के चित्वनन्यसाध्यव्याध्यपश्मार्थे पेयैव तच मरगान्तिकप्रायश्चित्ताभावाद् एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायां प्रति-षिद्धानि भवन्त यानि चान्यान्येवं अकाराणि तेष्वप्यदेष इति सुमन्तोस्त्व-दोषत्वस्मरणस्य प्रायश्चितलाघवसूचनार्यत्वात् ।

> गाडों मार्ध्यों सुरां पैष्टीं पीत्वा विष्रः समाचरेत् । तप्रकृच्छं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥

इति बाईस्पत्यनघुप्रायश्चितविधानस्य तादृग्विषयताया वत्तव्य-त्वाच्चेत्याहु: । वर्ज्जयेदिति शेष इति । मदां नित्यं ब्राह्मण इति ४८६ । ३ भाष्योदाहृता गैतिमस्मृति: । तच वर्ज्जयेद् मधुमांसगन्धमाल्येत्यादि-पूर्ववाक्याद् वर्ज्जयेदित्यनुवर्तते स शेष इत्युक्तः ।

^{*} प्रयोजनेनेति ९ पुः पाः। 🗼 🕆 अत्र सप्तमं सर्वाचानुमत्यधिकरणं पूर्णम्।

85É 18

विह्तित्वाञ्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२॥

विविद्षन्तीत्यस्येति । यज्ञादिवाक्ये वर्नमानापदेशात् कर्म-कारड इवेतिकर्तव्यतामानाभावाच्च तस्यैव स्तुत्यर्थेत्वमध्यवसीयतइति भावः । वास्तवविरोधेनेति । षोडिशिग्रहणाऽग्रहणन्यायसञ्चारणे तथैव विरोधपरिहाराय विकल्पौ ऽभ्युपगन्तव्य इति काम्यप्रयोगे नित्याननुष्ठानात् प्रत्यवायः स्यान्नित्याऽनित्यसंयागे वास्तवविराधानङ्गीकारे च पूर्वतन्त्रे नि-त्याऽनिन्यसंयागविरोधस्य दे।षत्वक्रयैवास्तमियादिति भावः । श्रावश्य-कत्वाऽनाचस्यकत्वप्रतीतेरिति । जीवननिमिनकतया विद्यार्थितया उनावश्यकत्विमिति विषयभेदादिह न नित्याऽनित्यसंयागवि-रोधः । यच तु नित्यस्यानित्यमेव द्वारं तच परं नित्याऽनित्यसंयोगे। विस्थ्य-तहित संदोष:। यथा भिन्ने जुहोतीति । श्रव हि होमा भिन्नाधिकरणक: तत्संस्कार इति पूर्वपचे भिन्ने इत्यस्य संस्कार्य्यपरतया निमित्तपरत्वाभावेन होमे। नित्यः स्याद् द्वारं तु भिन्नमनित्यं दर्शपूर्णमासमध्ये पाचादिमेदस्य कादाचित्कत्वात् । अते। होमा न नित्यं दर्शपूर्णमासयास्यकुर्णात् । अनि-त्य*भिन्नद्वारेति वाक्याधेबाधा न निष्यदाते ऋनित्यद्वारकत्वमस्याप्यनित्यत्व-प्रसङ्गादिति विरोधपरिहाराय भिन्ने इत्यस्य निमित्तपरत्वं सिद्धान्ते उङ्गीकृ-तम् । ऋतस्तादृग्विषयो नित्यानित्यसंयागिवराधा देष इति प्रथेति भाव:। न चेन्नित्यप्रयोगस्यैवेति । साध्यविषये प्रयोगैक्ये विरोधपरिहारे। न संभवति विकल्पेन विरोधपरिहारे च कदा चिन्नित्याननुष्ठानेन प्रत्यवाय: स्यात् । श्रता नित्यप्रयोगा ऽपि पृथक्क्तंच्य इति भावः । विकृत्येत्यस्य सापपतिकं व्याख्यानं प्रयोगस्येत्यादि । बाधित्वेत्यन्तेनापि तत्सिद्धेरिति ग्रन्यं ,, । २५ व्याच्छे काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसि देरिति । उक्तमर्थमुण्या-दयित यादृशा हीति। कर्तव्यस्येत्यर्थ इति । मिद्धकृपस्यैवैकस्य माध्यस्य नित्याऽनित्यात्मविरोधे। नास्तीत्यर्थः । कमेसु सत्स्वित । ननु कमेगां विद्यार्थत्वपचे विद्योत्पत्तिपर्यन्तं कर्मणां फलापवर्गाणा मनुवृत्तिरित्यस्तु। विविदिषार्थानि कमाणीत्याचार्यपचे न तेषां विद्योत्पत्तिपर्यन्तमनुवृतिरस्ति।

^{*} नित्येति ९ पुः पाः।

[†] फलायवर्गिणामिति २ पुः पाः।

सत्यम् । विद्यार्थेत्वपचमायित्य सित्स्विति वर्तमानताता । विविदिषार्थेत्वपचे तु ऋ।लविशेषाऽनादरेग सद्वावमाचं विविद्यतमित्यदेग्यः ।

एका हि प्रतिपत्तिरिति । अङ्गाध्ययनवते। वेदान्तवाक्ययवण- ५६९ । ११ माचजन्याऽद्वेनिवयापातदर्शनहृषा प्रतिपत्तिरेका श्रवणाख्या शास्त्रनिहृषि-तन्यायचिन्तानुगृहीतवेदान्तवाक्यजन्यतद्विषयनिर्णयह्ण मननाख्येत्यर्थः । डतं हि सर्वापेवाधिकरगाटीकायां प्रथमा तावदुपनिषद्वास्यप्रवगामाचाद् भविन यां किलाचचते श्रवणमिति द्वितीया चिन्तासहितात् तस्मादेवीय-निषद्वाक्याद्यामाचवते मननमितीति । सर्वया ऽपि तस्वाभयलिङ्गादिति मूचमधिकरणान्तरपरत्वेन योजयितुं शक्यं प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन ूर्यवेषचान्तरात्यानात् तस्य च टीकायां प्रदर्शनात् । ननु यावज्जीवमग्नि-होचं जहुयादित्याद्याचार्ययन्यस्यायं दृष्टान्तवैषम्येण पूर्वाधिकरणस्थितनि-त्यविद्यार्थयज्ञादिप्रयोगैक्याचेपह्रपत्वेन तस्यैवाचेपस्य पूर्वाधिकरणसङ्गत्य-र्थत्वे।पपतेश्च तथापि खादिरादिषु नित्याऽनित्यविरे।धपरिहारस्य पूर्वतन्त्रे चुग्णतया फल्गुस्तदवलम्बनः पूर्वपचः । अतः पूर्वसूचद्वयं प्रकरणान्तर-न्यायालम्बनपूर्वपचेात्यापक्रतया तच्छेषत्वेन प्रवृत्तमित्यभिप्रेत्य न्यायनि-णेये विवरगाचार्यै: कृतमैकाधिकरग्यमाचार्यैरनुस्तम् । नन्वच सिद्धान्ते प्रकर-णान्तराधिकरणन्यायवैषयं किमुक्तं किं मासाग्निहोत्रस्येवात यज्ञादेविधा-नमेव नास्तीति किं वा धातुने।पादाय विधानं नास्तीति । नादाः । विवि-दिषाद्वेशेन यचादिविधानाङ्गीकारात् । यद्यच्येत प्रसिद्धस्य यचादेः प्राप्नत्वेन तस्याप्राप्तं विद्याफलसंबन्धमाचं विधीयतइति इदं तचापि वर्तुं शक्यं प्रविद्धस्यैवाग्निहोषस्य मासगुगापंबन्थमाषं विधेयमिति । यदि तष काले कर्म विधीयतइति विहितस्य विधानाऽयोगात् कर्मान्तरं तहींहापि काले कर्मविधानमिति तत एव न्यायात्कर्मान्तरत्वं वर्ज्जनीयम् । नापि द्वितीय: । इह यज्ञादेविधाने विहितस्य पुनर्विधानं न सम्भवतीति न्याय-तील्ये च नागति घातुनापादाय विधानं नास्तीति वैषम्यस्याप्रयाजक-त्वात् । धातुनेापादाने साध्यतया प्रतीते: कर्मान्तरता भवति न तु नाम्बोपादाने ततः सिद्धतया प्रतीतिरिति चेत् । यदि सिद्धतया प्रतीतिः क्षयं तर्हि विधेयत्वं यदि नाम्बापातस्याविधेयत्वं कथं न कर्मान्तरत्वं

विहितस्य विधानाये।गात् । तस्यदिह प्रकरणान्तरन्यायवैषम्यं न स्फुटमिति चेदुच्यते । इह यद्यादिशब्दोणातं कर्म यद्यादेरन्यच्चेतित्कंह्रपं कर्मेत्यवगन्तुं न शक्यते इष्ट्रिणशुसे।मादिह्रणाणां यद्यादोनां मध्ये कैर्यद्यादिमः
सादृश्यमवलम्ब्य प्रवृत्तया गै।एया वृत्त्या यद्यादिशब्दप्रवृत्तिरित्यप्यवगन्तुं
न शक्यते यद्यादिनामा द्रव्य देवताद्यतिदेशे सति देवते।द्वेश्यद्रव्यत्यागत्वादिह्रण्यद्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्राप्रेरनिवार्यत्वेन यद्यादिभिन्नत्वमि विधेयस्य कर्मणः समर्थियतुं न शक्यते । तस्मादिह यद्यादिभान्यत्वमेव
यस्य कर्मणः समर्थियतुं न शक्यते । तस्मादिह यद्यादिमाधारणशब्दानां
यद्यो ऽध्ययनं दानमिति प्रथम इत्यादिगुतिब्वित्र प्रसिद्धयद्यादिपरत्वमेव
युक्तं न मासानिहोचनामवदप्रसिद्धपरत्विमिति प्रकरणान्तरन्यायवैषम्यमिह
विवितितम् । तदिदं यद्यादयस्त्वन्यचेवोत्यन्ना श्राख्यातपरतन्त्वेर्यज्ञादिशब्दैरनूद्यन्तदित ग्रन्थेन सूितम् ।

तत्राप्यमावास्यादिकालइति । एवं च यदाग्नेयवाक्यममावास्यायामेकस्याग्नेययागस्य पैर्णिमान्यामन्य च विश्वायकतया वाक्यद्वयताः मापदातहित भावः । सायं जुहोतीत्यादाविति । यदाय्यग्निहोषं जुहु-यात्स्वगकाम इत्यव प्राप्रस्थैव होमस्य फले विश्विरितिविदिह काले विश्विरिति वत्तुं शक्यं तथाय्यभ्यपेत्य परिहारं दर्शियतुमियं शङ्का ॥

8€5 1 5

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

यदि नित्यानामेव यद्वादीनां विनियागभेदेन विद्यार्थत्वं तिहं तद्वहितानां विधुरादीनां न विद्याधिकार इति संगति:। ते विद्यायामधिक्रियन्ते
न वेति तेषां जपयद्वदानादिकमेसद्वावादनाममित्वनिन्दनाच्च संशय:।
तेषामाश्रमकम्।भावादनाश्रमिकमभ्यो प्रि ब्रह्मविद्यासभवे बहुायाससाध्यानामाश्रमकमेणां ब्रह्मविद्यार्थत्वेन विधानस्य वैप्रश्यंप्रसङ्गाच्च ते नाधिक्रियन्तइति पूर्व: पद्य:। तद्भावादनुष्ठितसाधनस्येति । यदि जन्मान्तरानुछितसाधनः प्रारब्धवशादात्यन्तिकहोनदात्वी जातस्तस्यापि प्रतिबन्धाभावे
विद्यात्यदातदत्वर्थः।

[ै] अत्राष्ट्रमम् ग्रात्रमकर्माधिकरणं पूर्णम् ।

[†] अन्न नवमं विधुराधिकर्गां पूर्णम् ।

विधुराधिकरणम् । तद्भनाधिकरणम् । त्राधिकारिकाधिकरणम् । ६५६

तद्भूतस्य तु नातद्भावा जैमिनेरपि नियमात्तद्रपभावेभ्यः ॥ ४० ॥

38 1 98

किमु वक्तव्यमिति । अनायमवर्तित्वादाश्रमवर्तित्वं ज्याय इति पूर्वपूरेण कथितत्वादिति भाव:। ऋरगयिमयादिति पटमिति मुति व्यवहि-तान्वयेन पदणब्दार्थकथनेन व्याव्धे अर्एयमिति यत्पद्मिति ॥ *

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्यागात्॥ ४९॥

भवकं। विषय्वधिकरणसूचे तद्वदित्यति देशं विवरीत्मुपनयन् होमा-धिकरणं दर्शवित उपनयनहामा इति । आहवनीये कार्या इति । न च चौमे चमानाविनमादधीयातामित्याधाने पत्नीमन्वश्रवणादुपनयना-त्याग् दारपरिग्रहाभावाद् ऋाधानाऽपंभवेन ऋाहवनीय। न संभवतीति शङ्कनीयम् । तादर्ध्येनापनयनात्यागेत्र दारपरियहसंभवात् । स्नात्वा भाया-मधिगच्छेटिति वचनस्यापत्यार्थदारपरिग्रहृविषयत्वे।पपतेरिति भाव: । जात-पुत्र आद्धीतेति वचनादिति । जायामवाप्य दशमे ऽहन्यानीनादधीत-त्थायानस्य कानान्तरविधानमन्त्रे प्रि सी प्री कान: कृतदारस्येव संभवति न चे।पनधनात्प्राग् दारपरिग्रहः संभवति स्नात्वा भागामधिगच्छेदिति समावर्तन नातरक.ल गाव वनस्य रत्यपत्यथर्महृषसर्वप्रयोजनार्थदारपरिग्रहविषयत्वाद् धर्मे चार्ये च नातिचरितव्येति वचनादिति भाव: । एवमवकी णिपशुर- » । ९ पीति । अवकीणी स्नात्वा भाषामधिगम्याग्नीनाधायाहवनीये अवकीणिपा-यश्चित्तवशुं करोत्वित्यधिक।शङ्का । कृतप्रायश्चितेनैव दारपरिग्रहः कार्यः अश्मितब्रह्मचर्या लचग्यां स्तियमुद्वहेदिति वचनात् । ऋता ऽवकीर्यिष्यु-रप्युवनयनहोमवल्लौकिकाग्नाविति सिद्धान्तः । के चितु सैवस्यातद्वदि-त्यस्य यथा स्थपतीष्टिन्नैं।किकाग्नै। तथेत्यत्र्यवहितपूर्वाधिकरणन्यायातिदे-शमर्थमिक्कन्ति।

त्राचार्याणां तु व्यवहितीपनयनहीमाधिकरणन्यायातिदेशं तदथै वर्षितवतामयमभिप्राय: । श्राधानस्याप्राप्रकालत्वादिति न्यायसाम्यम्पनय-नहोमाधिकरणैनैव न तु स्थपतीष्ट्राधिकरणेन । तत्र ह्यवैवर्णिकेन निषादेन

^{*} अत्र दशमं तद्भताधिकरणं पूर्णम्।

कृतमप्याधानमाहवनीयसंस्काराधायकं न भवति तस्याधाने विशेषवचनामा-वादिति न्याय: । तस्मादव्यवहितन्यायातिदेशाऽसंभवात् पानव्यापच्च तद्व-दिति* सूचगतस्यैवास्य तद्वच्छब्दस्य व्यवहितन्यायातिदेशक्षत्वं युक्तमिति ।॥

A00 1 6

बह्निस्तूभयथापि स्मृतेराचाराञ्च ॥ ४३॥

बहुलसुपलम्भादिति । तथा च पापे निवृते प्रिंप नतीः जाताया अशुद्धेरनुवृत्तिरुपण्यतहित भावः । तथैव चापस्तम्बस्पृतिः । नास्यास्मिल्लोके प्रत्यापितिविद्यते कल्मणं तु निर्हत्यतहित । संपिवेदिति । संविवेदिति । क्याख्यानेनैवार्थत । क्याख्यानेनेवानुषक्तेनान्वितं सदपैतीति क्रियमा संब-ध्यतहित दर्शितम् । अव्यवहार्थ्य इत्यादिश्लाकग्रेषे बालहन्त्रादिविषयत्या टीकायां योजितः । श्लोकस्य ब्रह्महत्यादिपातकविषयत्वात् तच्छेषस्य कथं बालहन्त्रादिविषयत्वं स्यादित्याणङ्क्याह बालवधान्युपलक्त्यार्थं मत्वेति । मत्वेत्यनेन श्रोकशेषस्य ब्रह्मवयादिविषयत्वमिष वक्तं शक्यं पातककृतानमित्रियनेन श्रोकशेषस्य ब्रह्मवयादिविषयत्वमिष वक्तं शक्यं पातककृतानमिष्ठ प्रायदिवतेनैहिकग्रुद्धाभावात् । बालहन्त्रादीनामैहिकग्रुद्धाभावे

यरगागतबालस्त्रीघातकान् संवसेत्र तु । चीर्णव्रतानिष सतः कृतघ्यसहितानिमान् ॥

इति याच्चवल्कीयवचनान्तरसन्वादिति सूचितम् । के चितु याच्चव-क्वयश्लोके व्यवहार्य इति पदच्छेदं कृत्वा कामकृते महापातके विहितं यद-कामानां कामातद् द्विगुणं भवेदिति वचनबलादिह व्यवहार्ये। जायते अन्यया द्विगुणप्रायश्चितवेयर्थ्यापतेः । परच नरकजननशक्त्या सह दुरितमनुवर्तत-एव । नास्यास्मित्लोके इत्यादिवचनं तु स्वाश्रमप्रच्यतार्थ्वरेते।विषयम् ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्यिनाम् । शुद्धानामपि लोके ऽस्मिन् प्रत्यापत्तिने विदाते ॥ इति केशिकवचनेकार्थ्यादित्याहु: ‡॥

^{*} जै॰ सू॰ श्र॰ ३ पा॰ ४ सू॰ ३८।

⁺ अत्र एकादयम् त्राधिकारिकाधिकरणं पूर्णम्।

[🗜] श्रत्र द्वादशं बहिरधिकारणं ।पूर्णम्

82 1 00 F

स्वामिनः फलम्रुतेरित्यात्रेयः॥ ४४ ॥ श्राश्रितोपास्तिकर्तृत्वसिति । अचोपास्तिषदं प्रकृताभिप्रायं वि-विततं न तूत्समंशरीरप्रविष्टम् । ग्रतदिधिकरणिसद्धान्तस्थितेः प्राक् तथात्स-र्गेभंप्रतिपत्त्यभावात् । यदि किं चिज्जायमानाङ्गाश्रितमुपासनं यजमानेन कर्तव्यमिति संप्रतिपति: स्यानदा तच सिद्धमुत्सर्गमवलम्ब्योद्गातृकर्तृकाङ्गा-यितोषासनस्येःद्गातृकर्तृकत्वे प्राप्ने तस्यापवादः क्रियेत तथा नास्ति संप्र-तिपनि:। तथामूतोपासनसद्वावे तस्य ऋत्विजापि कर्तुं शक्यतया तस्मै हि र्परिक्रीयतइति चिद्धान्तहेतुबलेन तस्य ऋत्विक्कृतृंकत्वस्यैव प्राप्ने: । तस्मादङ्गात्रितमङ्गक्षेत्र कर्तेव्यिक्तियेवात्सर्गशरीरं विविचतम् । दृष्टं हि म-माग्ने वर्च इति मन्त्रस्य प्रत्यगाशीष्ट्रेन याजमानतीचित्ये ऽपि सूक्तवाक-मन्त्रप्रतिषाद्यायुरादिफलन्यायेन विषश्चितस्य तत्प्रतिषाद्यफलस्य यज्ञान-गामित्वे ऽप्यन्वाधानकत्त्रा ऋध्वर्युषैवान्वाधानकरग्रमन्त्रतया तदङ्गस्यापि वक्तव्यम् । तस्मादिहोषास्तिग्रहगामविववितम् । यदि तद्विविवतं समर्थनीयं तदा लिङ्गभूयस्वाधिकरणविचारिते विद्यामये उग्नावयं वाव लेकि एषो ऽग्निश्चित इति भूले।कदृष्टिर्भनुष्या यज्ञुष्मत्य इष्टका इत्यादिनेष्टकादिषु मनुष्यादिदृष्टिश्च विधीयतद्दिति तचात्सर्ग संव्रतिपनिर्दृष्ट्रच्या । तच ह्येवंविदे सर्वाणि भूतानि विन्वन्तीति वचनात् सर्वभूतान्तगतस्य विदुषे। उपि स्ववृ-तिरूपेष्टकाचयनकर्तृत्वमस्ति । अग्नितदङ्गेष्टकात्रितभूलोकतन्मध्यगतमनुष्य-दृष्ट्याद्यवासनाकर्तृत्वमप्यस्ति वको दारभ्य इत्यादिलिङ्गवत्सूपासनेषूत्सर्गास-द्धिरास्येया। ऋस्मिन् पूर्वपद्ये तं ह बक्ता दारभ्य इत्यादिनिङ्गस्य पूर्वपद्यन्यायेन प्रत्याख्यानं तदवलम्बनप्रवृत्तमुत्सर्गमभ्युपगम्य तदपवादे तःः यासूपास्तिषु तदपवादे। ऽस्ति तावन्माचिषय एव च याजमानत्विवचारापास्तिविषय:। त्राद्यवचे तु सर्वे।पास्तिविषयः । तं ह वक्ष इत्यादिलिङ्गस्य च पूर्ववचन्यायेन प्रत्याख्यानं न तु द्वितीयपचड्व न्यायाऽनादर:। ऋगे तमुद्गीयं बके। नामे-

त्यादिगङ्कापरिहारग्रन्थे न्यायेन लिङ्गप्रत्याख्यानमप्याद्यपद्याभिप्रायम् । वर्षति। हास्मै य उपास्तइत्यादिवचनादिति । न केवलमिदं ५०१ । १ वचनं फलोपासनासामानाधिकररायत्रतिषादनादुत्सर्गस्यापवादकं किं तु उपा-

^{*} न्यायेन न प्रत्याच्यानिमिति २ पुः पाः। † विकर्षतीति २ पुः पाः।

स्तइत्येकवचनबलादि । अव द्युपास्तइत्यनेन वृष्ट्री पञ्चविधं सामापासीतिति उपन्नान्तं हिङ्कारप्रस्तावाद्गीयप्रतीहारनिधनेषु पुरावातमेयपादुर्भाववृष्टिविद्युद्ग-क्तिनयुगलदृष्टिसमाप्रिदृष्ट्योपासनमुच्यते । न च हिङ्कारादीनां पञ्चानामुद्गातृ-चयकर्तृकाणामेककर्तृकत्वमस्ति येनाङ्गानुष्ठातैक एव तदाचितापास्तिकती भवेद् अत एककर्तृकतायामुद्रातृषु विनिगमनाविरहादप्यत्सर्गवाधेन फलमाजा यजम।नस्यैवोषास्तिकृतृत्वम.स्येयमिति भावः* । वचनादित्येतदुपलवर्ण फलमाज एव प्रधानकर्तृ किमिति वन्यमाग्यन्यायादप्यत्सर्गवाधा द्रष्ट्रव्यः । पिततैरिति । पिततै: संव्यवहारे हि कदा चिते स्विचा भवेगु: कुत: उपास्तीनामृत्विक्कर्मत्वाद् यथा विद्यार्थे से।ममनुतिष्ठन् तस्य वीर्यवतरत्वार्थे-मुपासनां कार्यातुमिच्छिति यजमानः पतितव्यितिरेकेण चापासनविदे। उन्ये न लब्धाः तदा पतितेनाहं सामपानमाद्गावं करिष्यामीति मैवीव्यवहार वलादुक्त-स्तट्टाचिएयात् तं न प्रत्याचचीत जतस्तत्परिहाराय पतितै: संव्यवहारं त्यजे-प्०१ । ५ दित्यर्थः । प्रकृतापयागिन इतिः । न क्षेत्रलं वचनात् पतितसंव्यवहारस्त्य-त्तव्यं: किं तु स्वकर्नव्यकर्मनाशप्रभङ्गादपीति पूर्वाधिकरणाये हेत्वन्तरलाभहे-तुतया प्रकृतीपये।ग इत्यर्थः । इह संभवात् प्रयोजनान्तरमुक्तं विद्यार्थकर्मवीर्धः वत्तरत्वसंपादकोषासनविषयस्यास्य विचारस्य तद्विषयप्राच्योडीच्यविचारान्त-रवदुपये।गान्तरं संव्रतिपद्ममस्येव । यदि कामयेतेति वाक्येनेति । मिनु-यादित्युक्तमदे।मानं तावदध्यर्युकर्तृकं यजुर्वेदस्याध्ययंवसमाख्यया सन्निधापि-तस्याध्वये।स्तव कर्नृत्वेनान्वयात्। त्रता मिनुयात्कामयेतेति क्रियाद्वयसमिभः व्याहारहृषेण वाक्येन सद्दामानस्योकृतुरध्वर्ग्यारेव फलपंबन्धबाधनादित्यर्थः। तपसः प्रधानफलसिद्धार्थत्वादिति । ननु प्रधानफलिद्धार्थमणीतरदङ्ग-जातं समाख्याबलादध्ववंप्रभृतिभिरनुष्ठीयते । सत्यम् । इह प्रधानकलसिद्ध्यर्थ-त्वादित्यनेन प्रधानफले।त्यनिप्रतिबन्धक्रयजमानगताऽधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रधान-फलिसद्भर्थत्व विवित्तितितित्विवृतिश्च यजमानगतेनैवानशनरूपदुःखानुभवेन

भवति । एवं तपमः प्रतिबन्धकनिवृतिह्रपदृष्टुफलार्थत्वे संभवति नाऽपूर्वहः

^{*} फलभानोपि कर्तृत्वमस्ति । कर्तृत्वमास्येयमिति भाव इति २ पुः पाः ।

[।] व्यवहारीत नास्ति १ पुः।

[‡] प्रकारतापयाग इतीति प्रतीकाकारः १ पु॰। -

षादृष्ट्रमंस्काराधेत्वं कल्पनीयमिति । ननु उक्तहेतुना तर्वे याजमानमस्तु कर्मा-ङ्गाश्रितनीचैस्त्वादिफलमणि याजमान मत्यच को हेतुरित्याकाङ्घायामर्थमंया-गादिति सूने। त हेतुं विवृणाित यजेतेत्यादिना । साङ्गप्रधानफलस्येति । ननु गुगाफलमङ्गस्य प्रधानस्य वा न फर्न किं त्वङ्गावितस्य गुगास्यैवेति चेत्र । गुगास्य।ङ्गात्रयगां विना स्वतः फलजनन।ऽसमर्थतया ऽङ्गस्यापि फनजननकोाट्य-नुप्रवेशातया च प्रधानवाक्यगतात्मनेषदश्रुतिविरे।धाउङ्गवाक्यगतिक्रयाद्वयैक्र-कर्तृ कत्वसमर्पकाख्यातद्वयसमभिज्याहारात्मकवास्यप्रमाणं बाधित्वा कामयेत यजमान इत्यथ्याहार्य्य मिति भावः । तथा मिनुयादिति परसमैवदयु-নিবলারি वाक्यप्रमायमङ्गा द्रष्ट्रव्यः । डुमिञ् प्रचेवयो इति धातार्जित्वादकर्ष-भिप्राये क्रियाफले विहिता हि परस्मैण्दश्रुतिः नीचैः सदीमानस्य तत्कर्पतिर-त्तमुत फलार्थतां बाधयति । ननु काग्रङ्धिकर्गो अङ्गावितगुग्रफलानां यज-मानगामित्वमुत्तं न तूपासनानामृत्विक्कृतृंक्रत्वे कथं तेन पै।नस्त्यशङ्केत्याश-ङ्काह अत्राङ्गफलस्येति । अङ्गापितगुगामलमाचस्य विशिष्य याजमानत्वा- ५०१ । १३ त्याङ्गतदापितगुणानामार्त्विज्यत्वमधादुत्तं भवतीत्येवं पै।नस्त्यशङ्केत्यर्थः । कयं तर्हि तिन्नराषस्तवाह सा न कार्येति । चित्वक्कर्तृकत्वं न्यायान्तरः साध्यं सिद्धवत्कृत्य तत्र फलमात्रस्य याजमःन चमुत्तं न तु तदपि तत्र विषा-धविषितं तत्साधक्रन्यायाः नुपन्यासादिति भावः । नन्विह त्वेवंजातीयकानी-त्यादिडीकावाक्ये चकारयुक्तं पाठं गृहीत्वा तचापासनानीत्यनेनान्वयमुक्का सद्दोमानादिकत्वङ्गजातीयकान्युपासनानि च याजमानान्यात्विज्यानि वेति विचार्य्यतद्रत्येवं तद्वाक्यं व्याख्यातम् । तदिदं व्याख्यानमयुक्तम् । सदे।माना-दीनामङ्गानामृत्विक्कृतृेक्रत्वस्याच विचाराभावात्सर्वेषामङ्गानामृत्विक्कृतृेकत्वस्य शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यधिकरणिसद्धतायाः स्वयमेत्राचार्य्यरनुपदं वद्यमाण-त्वाच । न च सद:करणादिक्रत्वङ्गजातीयकानीत्याचायवाक्यस्य सद:-करणादिक्रत्वङ्गात्रितनीचैस्त्वादिकलार्थगुणजातीयानीत्यर्थे। वाच्य: । सदी-नीचैस्त्वस्य सदोमानकर्षध्वर्युव्यतिरिक्तनिर्वर्त्यत्वासमवेन तचापि गोदोह-नादिन्यायेन याजमानत्विवचाराऽयागादिति चेदुच्यते । इह सदःकरणा-दीनामृत्विक्कर्तृकत्वस्याविचार्यस्यापि टीकायां विचार्य्यते।त्तिस्तयाकाम इत्य-धिकरणे तस्य विचारितत्वद्यातनार्थेत्याचार्याणामभिष्राय: । सेायमभिष्रायस्त-

याकाम इत्यधिकरणे हीत्यादानन्तरवाक्येनैव स्फुटीकृत: । यद्वा सद:कर-गादिक्रत्वङ्गजातीयांनीत्यस्य क्रत्वङ्गायितस्य नीचैस्त्वस्य निष्मलार्थगुग-त्वेन सजातीयानीत्युपास्तिवत्क्रियाद्धपाणि यजमानानेन पृथमनुष्ठातुं य-क्यानि कर्मकार्यडाम्बातानि तानीत्यर्थः । एवं चाङ्गानामपि ऋत्विक्कर्तृकत्वं न चिन्तितमित्युपरितनवाक्ये श्रङ्गानामित्यस्याङ्गाश्रितकर्मकायडाम्बानक्रि-याह्रणगुणानामित्यर्थ: । ननु टीकायां चक्रारसद्वात्रे ऽप्येवंजातीयकानि नीचैस्त्ववत् फलाश्रीन्यङ्गावबद्धानि चेति उपासनागतिवशेषणद्वयसमुच्चयार्थ-त्वेन चकारेग योज्यताम् इति चेदस्तु तदिष व्याख्यानं तत्स्पर्रिमत्याचा-५०१ । २० यैने सृष्टम् । उपास्तीनामनङ्गत्वादिति । अङ्गानि हि स्टिन्छक्ननृकाणि प्रधानस्य तु यागस्य यजमानकतृंकत्वं संप्रतिपद्मम् । उपास्तया । पि फल-श्रुते: प्रधानभूता: । त्रता याजमानत्वशङ्का । एवं च यदापि परिक्रयाम्बा-नात् क्रती यदान्कर्तव्यं तत्सवेमृत्विग्भिरेव कर्तव्यमित्युत्सर्गः तयापि प्रधानयागदव फलश्रत्यविशेषाद् (*यजमानकर्तृकत्वम्) । ननु यदि फला-र्थंगुणप्रधानत्वात् फलभाजा कर्तव्यः तर्हि गे।दे।हन।दिरपि याजमानः स्यादित्याशङ्क्याऽस्यात्सर्गच्य गादोहनादिषु यागः न तु शक्ये क्व चिद-पीति । परिहरति न चैवमित्यादिना । फलार्थगुणे तदपवाद इति भावः । वर्षति हास्प्राइत्यादिवचने यजमानपदाभावे ऽपि फलस्वामिन उपासनाकार्यत्वाऽवगमाद् यजमानस्य फलस्वामित्वात्। ऋत एवापासनाकता वाक्यप्रमाखेनावसीयतद्ति कृतशङ्कापरिहाराये टीकायास्तात्पर्यमाह कम्मी-णीश्वरो अधिकारीत्यादिना । श्रीत्सर्गिकस्येति । ननु सर्वे कर्म ऋत्विजामितिवत्सवँ फलं यजमानस्येत्ययमप्युत्सर्गश्चेत्कथं फले।त्सर्गन्या-यमवलाच्य वर्षति हास्माइत्यादियजमानस्यापासनाकर्नृत्वे प्रमाणमाश-ङ्क्यते कर्नुत्यर्गन्यायेनाद्गातुः फलभाङ्गातत्प्रमाणं किं न स्यादिति चेनमैवस् । प्रधानवाक्यगतात्मनेषदशुतिमूलात्फलात्सगात्परिक्रयह्रपाङ्गवाक्यमूलस्य कर्तु-रुत्धर्भस्य दुर्बलत्वात् । यजमानस्येत्यादिटीकावाक्यं योजयति यजमानस्या-पासनमिति। तस्येत्यस्यार्थमाह उपासकस्य सत इति। तत्र दृष्टान्त

^{* ()} सतन्मध्यगा ग्रन्या नास्ति ५ पु.।

[†] श्रीत्सर्गिकन्यायस्येतीति १ पुर पार ।

[‡] कर्तृत्वेनेति १ पुः पाः।

इति । यजमानस्योपासनमित्यच फलं दृष्टान्तीकृतमित्यथै: । उपासनं प्रधा-नत्वादाचमानेन कर्तव्यमिति पूर्वपचोपपादकन्यायस्यार्थवादिकलिङ्गदर्शनेन बाधमागङ्कते न चेति । न्यायं न वाधतइति । किं तु न्यायेन लिङ्गद-र्शनमेत्र बाध्यतद्ति भाव: । यस्त्वच *न्यायबाध उक्त इत्यग्रे न्यायेन लिङ्ग-दर्शनस्य बाध उक्त इत्यनूदाते टीकायां तस्मै हि परिक्रीयतइति सै। चहेतुम-पहाय निङ्गदर्शनं किमित्युपन्यस्यतइत्याकाङ्घायां तस्य साचात्सिद्धान्तहेतु-त्वानुपपतेरिति दर्शयतुं तामनुपपतिमुद्घाटयति ननु तस्मै हीति । तस्मै हि परिक्रीयतइत्यच तस्माइत्यस्य किमङ्गाः जितोपास्तिकरणायेत्यर्थे उताङ्ग-करणायेति । त्राद्ये त्रिषिद्धिमुक्षा तामुपपादयति स्रङ्गाश्रितेति । नन्वस्तु द्वितीय: । न चाङ्गकरणाय परिक्रयस्य तदाश्वितापास्तिपर्यन्तत्वं न सिध्येदिति गङ्कनीयम् । त्रा सन्निधानातत्पर्यन्ततासिद्धेरित्यागङ्का सन्निधानमितिप्रसञ्ज-कत्या दूषयति यत्र हीति। ननु प्रथममृत्विजां कर्तृत्वं प्रमाय पश्चातादथ्यैन ५०२। १४ ते न परिक्रीयन्ते स्वर्गकामा यजेतेति सामानाधिकरएयात्मनेपदाभ्यां फल-भ जा यजमानस्येव करणेतिकर्तव्यता १ पहितभावनाक तृत्वे प्राप्ने दिवणया ऋत्विजां परिक्रयणामानात् तददृष्टार्थत्वाय सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां प्रमितं यज्ञमानस्य कर्तृत्वं च्हत्विग्द्वारकं प्रयोजकं प्रयोजकत्वे ऽपि प्रमित-कर्तृत्वानपायादिति परिक्रयाम्नानबलादेव पश्चाद् ऋत्विजां कर्तृत्वं प्रमीयते। पूर्वतन्त्रे ऽपि शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लचणत्वात् तस्मात्समं प्रयोगे स्याद्॥ अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्बानादिप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनीति पूर्वपचिद्धान्तम्-चाभ्यां तथैव व्यवस्थापितम् । तस्माद्यच हि तेषां कर्तृत्वं प्रमितं तदधै ते परिक्रेतच्या इत्युक्तिरयुक्तेति चेद् नायुक्तेति ब्रमः । न हि प्रथमप्रमि-तक्तृत्विनिवीहाय स्विजां परिक्रया विधीयते इत्यनेन वाक्येनास्यते किं तु यच तेषां परिक्रयाचानात् कर्तृत्वं प्रमाणवत्तावदर्थमेव ते परिक्रे-तव्या नाधिकरणार्थमपि । यथा स्म्यादीनामुद्धननादि यावत्कार्ये वचना-न्तरै: प्रमितं तावदर्थमेव तानि संपादनीयानि न तु यदात्वर्तुं

^{*} बाध्यतद्ति भावः । यत एव यस्वदेति १ पुः पाः ।

⁺ तस्यां तस्येति २ पु· पा·। ‡ किं चिदङ्गेति २ पु· पा•।

[§] यजमानस्येव कर्तव्यतेति २ पुः पाः। ॥ जैः मूः ग्रः ३ पाः ७ मूः २०।

[¶] जै∘ सू॰ घ॰ ७ षा॰ ४ सू॰ २ ।

शक्यते स्फ्यादिभिः तद्रश्मिषि तद् द्रव्यं चात्पतिसंयागात् तद्रश्मेव चाद्यत-इत्यधिकरगोक्तन्यायमवलम्ब्योच्यते न तत्र का चिदनुपपति:। संपादः चितुं युज्यतहति । फलाय घटतइत्यस्य फलाय चेष्टते फलसिद्धापये।गि-कार्येषु व्याप्रियतइत्थर्थः संभवति । स तु घट चेष्टायामिति धात्वर्यानुगमेन स्पष्ट इति ने।तः । अनेन यजमानगामिकलायै यदावद्वत्तव्यं तस्य सर्वस्या-र्थे परिक्रयः न तु प्रकरण्यधिकारवाक्यनिर्द्धिष्ठफलं यावता सिध्यति तावत एवार्थे तावदर्थत्वे ऽपि न दे।ष:। ऋङ्गावबद्धोपास्तीनां तस्मिन्नपि फले प्रति-बन्धनिवृतिद्वारोपयोगात् । अतो न स्प्याधिकरणविरोध इति दर्शितं भव-ति । कांस्यभाजिन्यायेनेति । नन्वविरोधे कांस्यभाजिन्यायः। इह प्रधा-नम् फलमाजा साचादेव कर्तव्यमिति प्रागेव दर्शनाद्विरोधा उस्तीति चेत्र । यागस्य स्वामिकर्तृकत्वं न प्राधान्यप्रयुक्तं किं तु स्वामिद्रव्ये स्वत्वत्यागा उन्येन कर्तुमशक्य इति ऋत्विगशितार्युक्तम् । ऋत एवाङ्गस्यापि यजमान-द्रव्येग परिक्रयस्थान्येन कर्तुमशक्यत्वाद्याजमानत्वं प्रधाने उप्यानिहोत्रहोमे स्वत्वत्यागांशं विना प्रचेषांशस्यान्येन कर्तु शक्यत्वाद् ऋाध्वर्य्यवत्वम् । तस्माद्युत्तो ऽच कांस्यभाजिन्यायः । तदर्थमपीति । लिङ्गवशादुपासनस्य चरिवक्कर्नुकत्वे सिद्धे चरिवक्परिक्रयस्य तादर्थ्यमपि सिध्यतीति भाष्यका-रैस्तत्साधारएयेन तस्मै हि परिक्रीयतइति सूचावयवा व्याख्यात इत्यर्थ:।

भु०द्र । स्थ

एतच सर्विमिति । ननु भाष्ये सूचावयवीक्तं हेतुं प्राधान्येने।पन्यस्य तथा चेत्यादियन्थेन तदुवे।द्वनकं लिङ्गमुपन्यस्तमिति प्रतिभाति न तु लिङ्गं प्रधानहेतुत्रयोपन्यस्तमिति । नैष देषः । अर्थवशेन तस्य प्राधान्यात् । भाष्यकाराणामिष तथैवाशय इति तात्पर्य्यम् । भाष्यस्वारस्यानुरोधात् से।चं हेतुं प्राधान्येने।पन्यस्य तदनुग्राहकत्या लिङ्गमुपन्यस्तमिति भाष्याशयवर्णेने ऽपि न देषः । लिङ्गमनपेत्येव परिक्रयस्योपास्तिसाधारणन्तायाः स्प्याधिकरणविरोधपरिहारेणास्माभिः सम्धितत्वात् । तत्साधार्यस्यिद्धिलिङ्गमुखनिरीचकत्वे लिङ्गं यदुपास्तिविषयं परिक्रयस्य तावन्मावविषयन्ताया एव सिद्धिप्रसङ्गाद्य । तं ह बक्ता दाल्भ्य इति लिङ्गं हि प्राणदृष्ट्योङ्कोरोन्ताया एव सिद्धिप्रसङ्गाद्य । तं ह बक्ता दाल्भ्य इति लिङ्गं हि प्राणदृष्ट्योङ्कोरोन्ताया एव सिद्धिप्रसङ्गाद्य । तं ह बक्ता दाल्भ्य इति लिङ्गं हि प्राणदृष्ट्योङ्कोरोन्ताया एव सिद्धिप्रसङ्गाद्य । तं ह बक्ता दाल्भ्य इति लिङ्गं हि प्राणदृष्ट्योङ्कोरोन्ताया ।

^{*} भाष्यकारस्थानुरोधादिति १ पु· ।

पासनमार्चावयं तस्य न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वेनापासनविशेषप्रस्तावमनपेद्य सर्वविषयता सिध्यति । अत एव सैार्याङ्गप्रभृतीनामनुष्टिष्टधर्माणामन्यत इति-कर्नव्यताकाङ्घाया लैकिकस्यालीपाकादीतिकर्नव्यता न भवति किं तु दर्श-पूर्णमासादिता वैदिक्षीति निर्णयाथँ प्रवृते स लै।किकः स्यादुष्प्रवृत्तित्वा *दिति साप्रमिकाधिकरणे विध्यन्ते। वा प्रकृतिवच्चीदनायां प्रवर्तेत तथा हि लिङ्गद-र्शन†मिति सिद्धान्तसूचेण सै।शेदिचेादनायां प्रकृतिषु दर्शपूर्णमासादिष्विव तदी-य एव वैदिका विध्यन्त: प्रवर्नते । तथा हि लिङ्गं दृश्यते । यथा हि सै।र्यचरै। दार्शपूर्यमाधिकप्रयानप्राप्तिं सिद्धवत्कृत्य प्रयाने प्रयाने कृष्यानं नुहोतीति कृष्या-लविधानार्थस्तदनुवाद इति मिद्धान्ते।पपादनानन्तरं लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे ली-किकं स्या‡दिति सूचेण यदि लिङ्गेन वैदिको विध्यन्तो नियम्यते तर्हि यचैन्द्रावन-मेकादशकपालं निवेषेदित्यादै। तन्नास्ति तच लैकिकोतिकर्तव्यता स्यादिति शङ्कामुत्याप्य लिङ्गस्य पूर्ववन्वाच्चे।दनाशब्दमामान्यादेकेनापि निरुध्येत यथा स्थाली पुलाकेने∮ित सूचेण यदि लिङ्गं वैदिकविध्यन्तर्गप्रापक्षत्वेनापन्यस्तं स्यातदा ऽयं देशो भवेद् न तथापन्यस्तं किंतु नेताग्निसाध्यत्वादिसाम्या-दनुपदिष्टधम्मेकेषु सार्यादिषु सर्वेष्वपि वैदिक्येवेतिकर्तव्यतेति न्यायप्राप्रानुवा-दकतयापन्यस्तं ततुल्यन्यायपूर्वमं लिङ्गमेकच दृश्यमानं तुल्यन्यायानां सर्वेषां धर्मवतां चापयति यथा स्थाल्यां तुल्यपाकानां पुलाकानामेकमुद्भृत्य शृतं दृश्यमानमन्येशामपि शृतत्वं चापयतीत्युक्तम् । तस्मादिह लिङ्गस्य न्या-यप्राप्नानुवादतयैव धर्वापासनाविषयत्वमुपपादनीयम् । स न्यासः सूचे हेतृतया निर्दिष्ट इति तस्यैव सिद्धान्तहेतुत्वं भाष्यस्वारस्यानुरोधेन वर्णनीयम् । ऋा-चार्यस्तु टीकायां तं हेतुं विहाय प्रथमं लिङ्गोपन्यासस्य तात्पर्यमेव मविष्य-तीति तदुषपादनमाचं कृतम् । आचार्याणां तु लिङ्गं न्यायप्राप्रानुवादकिम-त्येव स्वाभिप्रायः । तदवष्टम्भेन हि पूर्वपचग्रन्थे तैस्तम् । तम्र लिङ्गं सर्वचा-त्विज्यमुपास्तीनां गमयतीति । ननु यतूर्तामित्यादिभाष्येण वर्षति हास्माइति श्रुतै। फले।पामनये।: मामानाधिकरण्यश्रवणात् फलभाने। यजमानस्यैवोपाम-नाकर्तृत्वं वाच्यमिति पूर्वेषचे कृता शङ्का उनूदिता तव ऋत्विजां फलभाक्ष-

^{*} जै. सू. भ्र. ७ पा. ४ सू. १०।

[†] जै. सू. श्र. ७ पा. सू. १९।

[‡] जै॰ सू॰ ऋ॰ ७ घा॰ ४ सू॰ ९२ अ

[§] जै सू श्र ३ पा ० सू ६।

निषेचे कः पारार्थ्यादित्यादिपरिहारग्रन्था न युक्तस्तेषां फलभाक्षस्यानाश-५०२ । ५ ङ्कितत्वादित्याशह्य परिहारग्रन्थस्य तात्पर्यमाह परार्थत्वादिति भाष्ये-णेति । अनेन परार्थत्वादित्यादिफलसंबन्धाऽनुपपतेरित्यन्तं पारार्थ्येन हेतुं च्हत्विजां फलसंबन्धनिषेधार्थमेकं वाक्यं न भवति किं तु परार्थत्वादृत्विज इत्येतावदेकं वाक्यमनूदितशङ्काणरिहाराथै तेन ऋत्विभिर्यत्क्रियते न तच तद्द्वारकं यजमानस्यैव कर्तृत्वं तेषां पारार्थ्याद्तः फलापामनामानाधि-करण्यस्ते: * स्वर्गकामा यजेतित फलतदर्धमाङ्गप्रधानानुष्ठानमामानाधिकर-ग्यश्रुतेरिव नानुपपतिरिति परिहारे। दर्शित: । यदि परार्थत्वादृत्विजां तत्क-मेणि यजमानस्यैव कर्तृत्वं तदा किमपि फलमृत्विजा न स्यादित्यात्मने वा यजमानाय वेति श्रुतिविरोधः । तस्मादृत्विक्कमीणि क्व चित्क चिद् ऋत्वि-जामपि स्वातन्त्रयं वक्तव्यं तद्वदुपाषने ऽपि तेषां स्वातन्त्रयं स्यात् ते यदा-पाचनाकर्तारः स्युः । न हि तेषामुपाचनाकर्तृत्वे यजमानकर्तृकं तदङ्गं तत्र-धानं वा फलजननाय तदपेवितं किं चिदस्तीत्युपासनांशे पारार्थ्यहेता-रिषद्भिमाशङ्क्य तत्परिहाराधेमन्यवेत्यादि वाक्यान्तरिमिति वाक्यभेदेन भाष्यं व्याख्यातम् । ननु केवलं वचन।देव ऋत्विजां फलसंबन्धो न भवति किं तु न्यायते।पि ममाग्ने वर्च्चा विष्ठवेष्वस्त्वित्यन्वाधानकरणमन्त्रस्याध्व-र्युंगा वक्तव्यतया तेन प्रकाश्यं वर्चः प्रभृतिफलमध्वय्ये।रेव हि वक्तव्यं ममा-स्वित प्रत्यगाशीर्ह्मिङ्गात् । गवमुपासनस्थाद्गातृकर्तृकत्वे फलार्थस्य कृत्स्तस्य तन्माचकर्नृकत्वलिङ्गाद् दहराद्युपासनाफलवद् उद्गीयाद्युपासनाफलमपि सा-चात्कर्तृगामि स्यादित्याशङ्कापरिहाराथै युतेश्चेत्यादिभाग्यं समाग्ने वर्च्च इत्या-दिमन्त्रप्रकाश्यफलमपि याजमानमेवेति निर्णयार्थे प्रवृत्तस्य कर्गोष्वयैवन्वा†-दिति पूर्वतन्त्राधिकरणस्य स्मारणार्थम् । तच हि वर्चः प्रभृति फलमपि यज-मानगाम्येव प्रधानवाऋगतात्मनेषदशुत्या साङ्गप्रधानभावनाविषययाङ्गभाव-नानामपि यज्ञमानगामिषालत्वस्यातत्वेन तद्विसद्धस्य मन्त्रगतप्रत्यगाशीलि-ङ्गस्य बाध्यतया मन्त्रे ममपदस्य यजमानग्रव स्वकीयतयौापचारिकत्व-कल्पनादिति सिद्धान्तव्यवस्थापनानन्तरं लिङ्गदर्शनाच्चेति‡ गुणसूत्रस्थादाहर-

^{*} मुतेः स्वरूपीमिति २ पु॰ पा॰ । ‡ जै॰ सू॰ म्र॰ ३ पा॰ ८ सू॰ २०।

[†] जै सू श्र ३ पा ८ सू २५।

णत्वेन यां वे कां चनेति श्रुतिलिखिता। इह तदुदाहरणेन वचनं विना लिङ्गमा-नेण क्व विदिष च्हित्वगतं फलं न भवित च्हित्वक्कर्मफलस्य यजमानगामिताया न्नीत्पर्गिकत्वे प्रवलश्वित्यायमत्वादिति कृतशङ्कापरिहारः सूचितः। एवं सामान्यत श्रात्विज्यफलमानस्य यजमानगामित्वे श्रुति समुदाहृत्य विशिष्य च्हित्वक्कर्तृकोषासनफलस्य तद्गामित्वे श्रुतिस्दाहृता।

भाष्ये तस्मादु हैवंविदिति तत्र तस्मादित्यस्यार्थमाह यसा- ५०३। २ दिति । तस्मादिति घच्दा हि प्रागुक्तं हेतुं करोति तच्च सा उमुनैव स एष ये चामुष्मात् पराञ्चा लेका एताँश्चाम्रोति देवकामाँश्च ऋया-नेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चा लेकास्ताश्चामाति मनुष्यकामाश्चेति पूर्ववाक्यं तच से। ऽमुनैव से।नेनैवेत्यनये।: फलितार्थस्तत्क्रतुन्यायलभ्यस्तदुभयात्मके। भूत्वेत्यनेन दर्शितः । एकस्य युगणदुभयात्मकत्वं स एकधा भवतीत्या-दियुतावुपासनासामर्थ्येन युगपदनेक्रशरीरपरिग्रहस्योक्तत्वादुपपन्नम् । ये चामु-ष्मात्पराञ्चा लाका ये वैतस्मादवीञ्चा लाका इति वाक्यद्वयातकालसमुच-येन फलितार्थ: सर्वा ह्राकानामातीत्यनेन दर्शित: । ननु यजमानगामि खलूपासनाफलं कथमिहोद्गातुः फलमुक्तं नैव देवाः। वचनादृत्विजा ऽपि फलमस्तीत्यनुपदमेवाकम् इह च य एवं विद्वान् साम गायत्युमा स गाय-तीति प्रकृत उद्गाता से। ऽमुनैबेत्यनयार्वाक्ययास्तच्छब्दाभ्यां परामृश्यते । श्रता ऽचापि वचनबलाः विजे । ऽपि फलभाक्षमविषद्धमित्याचार्याणामभि-प्राय: । एवमपि व्याख्यातुं शक्यम् । य एवं विद्वान् साम गायतीत्यच सामगाने प्रयोजककर्ता यजमाना गायतीत्यनेनाच्यते उद्गातुरेकस्य पञ्चभ-क्तिककृत्त्वसामगातृत्वाभावेन प्रयोजककर्तृपरतयैत्र कृत्त्वसामगाने एककर्तृक-त्वस्य निर्वाह्यत्वादुद्गातृविषयत्वे सामगञ्दस्योद्गातृगेयसामभागे लाचणिक-त्वापते: । त्रतः प्राग्यजमान एव प्रकृतः। तस्यैव च से। उमुनैव से।ने-नैवेति तच्छब्दाभ्यां परामृष्टस्य फलभाक्षमुच्यते । यस्मादेवमुद्गातृकर्तृकस्या-प्युपाषनस्य यजमान एव फलभागी तस्मादेवविद् उत्तोषात्रनाप्रकारपरिज्ञातीः द्गाता अन्यादित्यपुरुषे।पाधनेन यजमानं संताव्याधिकद्रव्यलिप्सुश्चेद् यजमानं पृच्छेदिति । एवं व्याख्याने तु नास्त्यनेाद्गातुः फलभाक्षे वचनमिति विशेषः।

[•] स्कयेति २ पु·।

[†] यजमानापासन मलिमिति च पुः।

किं कामं श्रामागायानीति । अव किं फलिम्यस्य यो वा ऽमुष्मिदितिवाक्योक्तं वा ये चैतस्मिदिति वाक्योक्तं फलं वेति न प्रश्नार्थः । य एवं
विद्वान् साम गायत्युमा स गायतीति वचनानुसारेणाच्यादित्यपुरुषेणासनयोरेकविद्यात्वेन द्विविधलोकावाय्योः समुद्वितयोत्रिद्याफलत्वात्विं तु किमिदं
तव विद्यानुष्ठानं कर्मार्थमिति कृतवीयेवतरत्वमेव फलमागायानि उत्त
फलार्थमिति सर्वलोकावाय्यादिकमणीति प्रश्नार्थः । आगायानीत्येतदनन्तरमेष ह्येव कामागानस्येष्ट्रइति वाक्यं ततु किमये फलप्रश्नः । उपासनां
करवाणि न वेत्येव प्रष्ट्रव्यम् । कृतायामुणसनायां यज्ञमानेन यत्फलं सङ्कल्पतं तत्स्वयमेव भविष्यतीत्यागङ्काणिरहाराये कामं ध्यायद्वप्रमतः स्तुवीतित्यचोद्वातुर्णि याज्ञमानफलकामनाश्रवणाद् यज्ञमानस्येष्टमिदं फलं
भवित्विति स्वयमिष ध्यायद्वेव तत्फलं संपादियतुमीष्ट्रइति परिहारःभिप्रायः ।
तस्य वाक्यस्यार्थमाह समर्था हीति ।।

५०३। ६ सहकार्य्यन्तरविधिः पत्तेग तृतीयं तद्वता विध्यादिवत्॥ ४०॥

वाल्येनेति । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रवणात् साङ्गा-ध्ययनजन्याणतब्रह्मज्ञानहृषस्य श्रवणस्य बनं तत्प्रतिष्ठाणकं युक्तिभिरनु-चिन्तनहृषं मननमेव बलं तेन ये। ऽयमसंभावनानिरासः स बलस्य भाव-इति बाल्यत्वेनोपचिरितः स एव मननेनेति मननकार्यन्वाद् मननत्वेना-ध्युचिरितः । इदं व्याख्यानं बृहदारण्यक्रभाष्यानुसारेणाँ नाविष्कुर्वन्नन्वया-दित्यधिकरणे वन्त्यमाणेन प्रकारेण बालस्य कर्म बाल्यमिति व्युत्पत्तिम-बलम्ब्य व्याख्यानान्तरं शुदुहृदयत्वेन वेति ब्रह्माहिनित्यवगच्छती क्रीत्व ब्राह्मण इति शेषइति सूचस्याधिकारार्थेत्ववल्लचणार्थेत्वमप्यङ्गीकृत्य तेन चनुषा गृह्मतइति चानुषामत्यादिहृपसिद्धेः शब्दविद्विस्कत्वात् तेनैव सूचे-णोक्तार्थे शैषिको ऽण्प्रत्यये। दृष्ट्व्यः । ब्रह्म नित्यमित्यवगच्छतीति ब्राह्मण इति पाठे तु कर्मण्यिणित्यण्प्रत्ययः । धातूनामनेकार्थत्वाच् शब्दकर्मकस्था-णतिरिह्वावगत्यर्थता । सान्नात्कारवत इति भाष्ये हि विद्यावतः संन्यासिन

^{*} काममिति नास्ति २ पुः।

[‡] मननं बनमिति १ पुः पाः।

[†] श्रत्र त्रयोदशं स्वाम्यधिकरसं पूर्णम्। १ ब्रह्मास्तीत्यवगळतीति २ पुः पाः।

हति व्याख्यानं तद्याख्यानं तं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुनेषणा-याश्च वित्रविषणायाश्च लोकेवणायाश्च व्यत्थायाय भिचाचय्ये चरन्तीति विद्व-त्संन्यासः प्राक् प्रकृतः विदित्वेति विशेषणादित्येतदभिप्रायं वार्च्यत्व च विद्व-त्संन्यासे साचात्कारवति विद्यातिशयः सिद्धं इति भावः । विद्याशब्देनेति भाष्ये प्रकृती विद्वत्संन्यासे। न विविचतः किं त्वेतमेव प्रवाजिना लेकिम-च्छन्तः प्रव्रजन्तीति वाक्यान्तरिषद्धा विविदिष्मंन्यामः मंन्याममान्यग्रहणे प्रकरणमपेवते न तु तद्विशेषग्रहणे ऽपि। विद्यातिशयविधेरनुराध्यत्वादिति भाव: । भेददर्शनवशात् पाचिकाप्राप्ती विधिरिति भाष्यदीके।क्तमन्वयव्य-तिरेकावगतफलमाधनभावे फलार्थिनां व्यासङ्गमाचेग कदा विदव प्रवृ-ति*निरासाय विध्यनपेचणादित्यागङ्का ततात्पर्यमाह शाब्द्ज्ञानात्कृत- ५०४। १० कृत्यतां मन्वान इति । यथा दारान्तरपुर्वः कृतकृत्यतां मन्वानस्य दारान्तररागेण रोषेण वा अनुगमनाप्राप्ती स्टता व्योगदेवेति नियमविधिः तथेहापीति भाव: । एवं चाऽविधेयत्वमुक्तमित्यस्यापूर्वविध्यविषयत्वमुक्तम् इह तु नियमविधिविषयत्वमुच्यतः दूर्वीपरित्ररोधपरिहारो द्रष्ट्रव्यः । एवमपि विधिच्छायानीति समन्वयसूचभाष्यस्य तचत्यटीकाग्रन्थस्य च नाञ्ज-स्यमित्यवरित्ष्यद्वाह अथ वेति । दारान्तरपुर्वेरिव अत शाब्दज्ञानेन कृतकृत्यतां मन्वानस्य∮ मूलं नास्ति दारान्तरपुर्वेरेवानृग्यवच् शाब्द-चानमाचेण ध्यानं विना साचात्कारस्य सिद्धासंभवाद् ऋच॥ न नियमवि-ध्यपेचा । त्रतः पचेणेति सै। चपदतद्वाष्ययोभेददर्शनव्यासङ्गाद् ध्याने उन्-त्सहमानस्योत्साहजननाथै विधिसह्यो ऽयमधेशद इत्यवैव तात्पर्यमिति भावः । विध्यभावपचमेव सिद्धान्तमवलम्ब्य तमुपपादयति अपि चेति । श्रवणमननध्यानानां क्रमेण भवतां ब्रह्मसाचात्कारपर्यवसानेन फलवत्वमि-ध्यते । तच प्रवणमध्ययनविध्यायतमाङ्गाध्ययनजन्यापातचानकृपं न किमपि विधिमपेचतइतीष्ट्रमेव** । तदेव फलवदर्थनियीयार्थविचारात्मके मनने प्रवर्तयेदिति तचापि न विधिरपेत्यते । न चानपेच | स्वतन्त्रविचारस्य

^{*} भाषवृत्तीति **२ पु॰ पा**॰ ।

[‡] स ऋताविति २ पु॰ पा॰।

[∥] श्रात्रेति नास्ति ९ पुं∙।

^{**} इति स्पष्टमेवेति १ पुः पाः ।

[†] कतकत्यमिति २ पुः घाः।

[§] कतकत्यताभिमानस्येति १ पुः पाः।

[¶] फर्नामव्यतद्वति २ पुः पाः।

^{††} गुर्वनपेवेति ९ पुः पाः।

द्वेतशास्त्रविचारस्य वा पचे प्राप्नौ नियमविधेरवकाशा ऽस्तीति शङ्कनी-यम् । तद्विचानाथं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति नियमविधानादादानियम-षिद्धेः शास्त्रान्तरविचारस्याद्वितीयब्रह्मषाचात्कारानुपायत्वादेव तद्रप्राप्तेः । न च द्वेतशास्त्रविचारस्य माचार्यब्रह्मचानापायत्वभ्रान्त्या तत्प्राप्तिः संभ-वतीति वाच्यम् । भ्रान्तिप्रयुक्तप्राप्तेः नियमविधिनापि वार्यितुमशक्यत्वात् तस्यापि नियमविधेद्वैतिकृतयोजनया द्वैतशास्त्रविचारनियमविषयताभान्ति-संभवात् । न च वेदान्तार्थययनपरपुराग्यभाषाप्रबन्धादिविचारस्यापि पत्ते प्राप्ता वेदान्ता एव विचारणीया इति नियमविध्यपेचा ऽस्तीति वाच्यम् । वेदेनैव वेदार्थे। ज्ञातव्य इत्यध्ययनविधित एव तस्य नियमस्य ला-भात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति वेदे।पबृंहणत्वेनैव पुराणादि-विनियोगात्। न् म्लेक्सभाषां शिवेतेत्यादिभिनिषिद्धस्य भाषाप्रबन्धस्याप्राप्रेश्च। न च न्यायविचारं विना ऽस्य वाक्यस्यायमधे इति न्यायसिद्धार्थविषयगुरू-पदेशस्यापि पन्ने प्रापिरस्तीति शङ्कनीयम्। लचग्रमुखेन हि ब्रह्म निर्द्धार्य ध्यानेन तत्साचात्कारः संपादनीयः । ब्रह्मसङ्घावमाचं संव्रतिपदा तत्किं ब्रह्मेतीदंतया निर्द्धारणार्थमुण्मन्नाय भृगवे यते। वेत्यादिलचणमुखेन तदु-पदिश्य तद्विजिञ्चासस्वेत्युत्तिसामर्थ्यात् रलचयोनैव ब्रह्म निद्धार्ये ध्यातव्यमिति नियमान्नयनात् । न हि शृङ्गयाहिकयापदेशस्यापि ध्यानसाचात्कारापयागि-ब्रह्मनिद्धारणायात्वे गुरूपाये लचणमुखेन ब्रह्मनिद्धारणे गुरु: शिष्यं प्रवर्त-येत्। तन्मुखेन ब्रह्मनिर्द्धारणं च प्रधानाद्यतिव्यापिनिरासेनासंभवनिरासेन च लवणदृढीकरणार्थं सर्ववेदान्तनिर्णायकन्यायविचारमपेवते सगुणनिर्गुणवाक्य-विवेचनेन निर्गुणवाम्यप्रतिपन्नानन्दादिगुणास्यू लन्वादिनिषेधे।पसंहारेणाखण्ड-वाक्यार्थनिर्धारणमपि तमपेवते न्यायानुषंधानाय नेदं वाक्यं सगुणविषयमिदं निर्गुणविषयमिति न्यायानुसंधानरहितस्यासंकरेण धारणासंभवात् तदसं-भवे ऽप्येतद्वाक्यं सगुणविषयमेतन्निर्गुणविषयमिति न्यायानुसंधानरहितस्या-संबरेण धारणासंभवात्। तदसंभवे च स्वयमनुपपतिप्रतिसंधानेनान्याचेप-कृतानुपपतिप्रतिसंधानेन वा चोभितहृदयस्य प्राचीननिर्धारणान्ययाभावापते:। यस्य प्राग्भवकृतन्यायविचारवासनातिशयवशादुपदेशमावता उपि निश्चलं बृहस्पतिनाप्यचोभ्यं निद्धारगं संभवति तस्य मननापेचायामपि देवामाबात्।

श्रत एव तत्कारणं सांख्ययेगगिमपद्गमिति श्रुत्या सांख्ययेगगिष्टितं विचारोपदेशमानपूर्वकत्रसम्भित्यप्ययद्वयमुक्तम् । न च सेपाधिकात्मसा-चात्कारक्रम्प्रकरणभावमने।व्यापारस्य पत्ते प्रामिरस्तीति शङ्कनीयम् । ज्ञानमाने क्ष्म्यकारणभावस्य समाहिता भूत्विति विशिष्यात्मदर्शने नितरामपेचितत्वेन श्रुतस्य च तस्य नियतप्रामतया व्यावर्तनाऽयोगात् । तथापि मनसःकरण-तया प्रामिः पाचिकोति चेद् न । मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः श्रवणादिसं-स्कृतं मन त्रात्मदर्शने करणिमिति गीताभाष्यदर्शनाच्च मनस एव करणत्या ऽपि नियमेन प्रामेः । एवं पाचिकस्याप्युपायान्तरस्य प्राम्यसंभवे समुच्चयेनोपा-यान्तरस्य व्यावर्तनयोग्यस्य प्रामिर्द्ररापास्तेति नोपायपरिसंख्यापि शङ्काहा ।

अवघाता हीति । दर्शपूर्णमामयास्त्यतिशिष्टपुराडाशावसद्धेव्वाग्ने- ५०४ । द षाथनभावेन सुतब्रीहयः पुराेडाशद्वारा तदन्वयं लभन्ते तेषां पुराेडाशसा-थनत्वातन्दुल।ढिद्वारेति तन्दुलभावनापेचिता ऽवघातः प्रत्यचिधिमन-पेच्य सामर्थ्यादेव प्राप्नोति किं तु नखिवदलनादिकमि तद्वदेव पर्चे प्राप्नु-यादिति सामर्थ्यादवघातस्य प्राप्तिः सार्वेचिकी न भवेत् । ऋतस्तत्सार्वेचिक-त्विषद्भिये नियमविधिराश्रीयतइत्यर्थः । इमामगृभ्णन्निति । अग्निचयने श्रश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चानुष्ठेयम् । श्रतस्तत्प्रकरणाम्बातस्य इमामगृभ्णन्निति मन्त्रस्य रशनायहणप्रकाशनसामर्थ्यस्यान्निङ्गाद् उभयचापि वि नियोगप्राप्नाविमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादतहित परिषं-ख्याविधिर्गर्दभरशनाग्रहणाद् मन्त्रव्यावर्तनफलं स्वीक्रियतइत्यये: । यदापि नियमविधावि नखविदलनादिनिवृत्तिरस्ति तथाप्यवघाताप्राप्नांशपरिपूर्गो कृते तिज्ञवित्रभेवतीति प्राथमिकत्वाद् विधेयगतत्वेन प्रत्यापज्ञत्वात्प्राप्तांश-परिपूरणं तत्र फलम् । इतरिनवृत्तिरानुषङ्गिकी परिसंख्यायां तु द्वयारिष नि-त्यप्राप्नेरप्राप्नांशपरिषूरणासंभवादितरनिवृत्तिरेव फलमन्ययागान्ययागव्यवच्छे-दह्रपप्रलाभ्यां नियमपरिसंख्ययोभेदः ।

न त्विति । ननु यथा प्रसिद्धयोनियमपरिसङ्घोदाहरणयोविकल्प- ११ । १२ समुच्चयाभ्यां प्राप्नुवदुपायान्तरमस्ति नैवमचोपायान्तरं संभवतीत्यनेन यन्येनेा-च्यते । नैतद्युक्तम् । नियमविधा यथावघातप्रतिद्वन्द्विनखविदलनमुपायान्तः

रमस्ति नैवमिमामगृभ्यात्रिति मन्त्रस्य प्रतिद्वन्द्विरशनाप्रकाशनापायान्तरमस्ति किं तु मन्त्रप्रकाश्यमस्वरश्रनायहगाप्रतिद्वन्द्वि गर्दभरश्रनायहग्रम्पायान्तरमे-वास्ति । त्रातः प्रकृते उपायान्तरसंभवे उदाष्ट्रतपरिसंख्याविधेर्व्यातिरेकदू-ष्टान्तता न घटतइति चेत् । सत्यम् । उपायोपेयसाधारगयेन निवर्त्तनीयप्रति-द्वन्द्विसंभवमाचे व्यतिरेकदृष्टान्तता विविवितेति न देषः । उपायान्तरपरि-संख्यायां तु गृहमेधीयाच्यभागविधानमुदाहरग्रम् । तद्भि गृहमेधीयापेचिता-खग्डोपकारे।पायत्वेनाच्यभागद्वयतदितराङ्गकलापये।: प्राप्नावितराङ्गकलापव्या-वर्तनं फलम् । ननु च ब्रह्मषाचात्कारव्यकावुपायान्तराषंभवादित्यादिशङ्काप-रिहारग्रन्थयोर्नियमविध्युपपादनार्थता प्रतीयते तने।पायान्तरप्राप्ने। हि निय-मविधि: । न च ब्रह्मसाचात्कारे वेदान्तग्रवणादिव्यतिरेकेणापायान्तरमस्ति । त्रतस्तच विधिमभ्यपगच्छता उपूर्वविधिरास्येय इति शङ्का विशिष्य गृहीत-कार्यकारग्रभावस्योपायान्तरस्याभावे ऽपि साचात्कारयाग्यसूच्यार्थविषयकशा-स्त्रयवणादिकं तत्साचात्कारकारणमिनि तच शास्त्रयवणादिषु सामान्यतः कार्यकारग्रभावग्रहेण क्रोडीकृतं पुरागश्रवगादिकमप्युगायान्तरमस्तीति नियः मविधियुंतः । सामान्यकायंकारणभावग्रहमूलप्राप्तिमाचमेव नियमिश्यावुपयु-ज्यते यथा उवघातादाविति परिहारश्च वर्णित इति प्रतीयते । नैतद्यः त्तम् । न हाच नियमविध्युपपादनं प्रस्तुतं पूर्वे।तरयन्ययोस्तविराकरणार्थ-त्वात् । न चाचार्येः प्रदर्शिता नियमविधिपद्या ऽपि पाचिकापायान्तरप्राप्ति-युक्तः किं तु ऋतुगमनादिनियमविधिवत्पाचिकाप्राप्रियुक्तः । न चेमै। शङ्कापरिहारग्रन्थौ नियमविध्युपपादनमनपेत्त्य केवलमपूर्वविध्यभावे।पपा-दनपरतया ये।जियतुं शक्यो । कथम् । शङ्का तावदपूर्वविध्युपपादनविषयतया योजियतुं न शक्या । न ह्युगायान्तराऽसंभवः साचादपूर्वविधित्वे हेतुः । पश्वादिषूपायान्तरसंभवे ऽपि चिचया यजेत पशुकाम इत्यादीनामपूर्वविधि-त्वदर्शनात् । प्रयाजादिजन्योपकारेषूपायान्तराऽसंभवे ऽपि प्रयाजे कृष्णालं जुहोतीत्यादीनां प्रयाजादांशे ऋनुवादत्वदर्शनाच्च । तथा परिहारे। ऽप्यूपर्ववि-ध्यभावापपादनविषयतया याजियतुं न शक्यः । न हि परिहारग्रन्थेन वेदान्तश्रवणादेरपूर्वविधिविरोधी मानान्तरसिद्धः कार्यकारणमावा ऽभिधीयते किं तु तत्प्रतिद्वन्द्विन उपायान्तरस्य इतरचेत्यादियन्चे उपायान्तराऽपरिज्ञाः

नादता हेतुना तथा तदाशयस्मु टीकरणादिति । तस्मादिमी शङ्कापरिहारय-न्यावनुनिताकित चेत् । उच्यते । ब्रह्मधाचात्कारे वेदान्तश्रवणादिकं कारण-मिति विशिष्य तयोः कार्यकरणभावयाहकमुपायान्तरं मानान्तरं नास्ति । श्रतो मानान्तराप्राप्रकार्यकारणभावविषयत्वापूर्वविधिः श्रवणादिष्वङ्गीकर्तव्य हित शङ्कार्थः । विशिष्यकार्यकारणभावग्राहकाभावे ऽि सामान्यतः सावात्का-रयोग्यस्य बहुशः श्रवणमननादिभिनिर्द्धारितस्वद्धपस्य विरन्तनाभ्यस्तं ध्यानं मानसे तत्सावात्कारे कारणमिति कामिनीभावनातत्साचात्कारयोग्रंहीतः कार्यकारणभावे। ऽस्ति । श्रतो नापूर्वविधेरवकागः । सामान्यतः कार्यकार-णभावग्रहे ऽप्यपूर्वविधिविरेश्यीत्यन्ययानियम्यावघातव्यक्तिसाध्यापूर्वीयत्यख्वक्त्यक्ते। य उपायनियम्यो ऽवघातः तस्यान्तरमवकाशः कारणत्वेन प्रवेशः तस्यापित्वानान्मानान्तरेण चानाभावादपूर्वविधिः स्यादिति परिहारार्थः ।

सर्वमानेति । द्रष्ट्रच्य इति हि दर्शनहृषं फलमिहात्रितम् । तच्च ५०५ । १ सर्वेषां प्रमाणानां साधारणं फलम् । त्रतः सर्वेषु प्रमाणेव्यात्मदर्शनफनार्थ-मिनयमेन प्रसत्तेषु वेदान्त एव तच प्रमाणिमिति नियमनाय त्रे।तच्य इत्य-नेन वेदान्तत्रवणमाहेत्यर्थः । सन्निधानादेवेति । योग्यतावणादित्यर्थः । वेदान्तेकवेद्ये ब्रह्मात्मेकत्वे तदितिक्तप्रमाणानां योग्यतया निवृत्ता वेदान्त-त्रवणनियमः स्वयमेव लभ्यते तद्ये त्रोतच्य इत्यनेनानुवदन्तीति वार्ति-कार्य इति तात्पर्यम् । तचानुपपन्नमिति । यदि बाल्यप्रधानमात्रमान्तर-मिष भवेत् तदा तदनुषण्त्रं स्याद् त्रतस्त्रधाभूतमात्रमान्तरं नास्तीत्यर्थः । वैखानसा इति । उत्तं महाभारते ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च मिचुनः । चत्वार अध्यमाः प्रोक्ता ग्वैकस्तु चतुर्विधः ॥ इति ।

तत्र गायच्यादया ब्रह्मचारिभेदाः । वातावृत्तयः शालीनवृतया या-यावरा घारसंन्यासिकाश्चेति गृहस्यभेदाः । वैखानसाया वनस्यभेदाः । कुटीचक्रबहूदकहंसपरमहंसा यतिभेदाः ॥

^{*} अत्र चतुर्वयं सहकार्यान्तरविध्यधिकर्णं पूर्णम्।

म्०म् । १२

ञ्रनाविष्कृर्वज्ञन्वयात् ॥ ५० ॥

शेषिविध्यनुग्रहणमिति । बाल्यं तार्वाद्वयाशेषत्वेन विधीयते विद्या च कामचारादिभ्या निवृत्तेनैव नभ्यते नाविष्रता दुश्चरितादित्यादिश्रुते:। श्रनन्यव्यापारत्वस्य विद्याभ्यासेनापेचितत्वाच्च । शेषिविरोधेन च शेषा याह्य:। स्रत एव यदा यूपार्थ तनुरेव खदिरा लब्ध: तच तचणादी कृते स्रतिक-नीयस्वप्राप्या पश्वनपक्रमगाप्रयोजनकं पशुनियाजनायं यूपद्रव्यं न संभवति चेत् तचणादित्यागा द्रव्यसंस्कारविरे।धे द्रव्यं तदर्थत्वा*दिति पूर्वतन्त्राधि-करणे निर्णात: । यदैवं शेषिविरेश्ये क्रुग्रस्यापि शेषस्य त्यागः तदा किमु वक्तव्यम् इह तद्विरोधी बाल्यशब्दस्य संभाविताधीन्तरस्यार्थत्वेन न ग्राह्म इत्यविति भावः । ननु शास्त्रान्तरबाधनमपरं कारणमित्येतदयुक्तं क्रत्वर्थपु-रुषार्थतया विषयभेदाण्तेः । न च विषयभेदेनाविरोधे ऽपि बाल्यवामदेव्यो-पासकादिषु क्र्रामंकाचस्य नियमविधायिन: सामान्यशास्त्रस्येव संकोचाना-चित्यात् 🖟 विशेषशास्त्राऽसंकाचाय सामान्यशास्त्रस्यैव संकाचनस्यान्यच क्रुयत्वाच्च । तथा हि द्वादशाहे मंस्थिते षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति ऋ-त्विजां वैकल्पिकं मध्वशनं विहितं द्वादशाहः सवाहीनाभयात्मकः सवे यज-माना एव चःत्विजः यजमानानां ब्रह्मचर्यविधानाद् ब्रह्मचर्य्यशब्दार्थस्य वेदाध्ययनस्याधीतवेदेषु दीवितेषु विधानाऽयोगेन ब्रह्मचर्य्यशब्दस्य तदु-मेलचकतया तदुमान्तर्गता मध्वधाननिषेधा उपि तेषां सामान्यतः प्राप्तः । तच यद्यपि सामान्यशास्त्राबाधाय मध्वशनस्याहीनद्वादशाहविषयतया संकाच: कल्पियतुं शक्यते तथापि शेषशास्त्रस्य लचणप्रतिपदीक्तन्यायेन बलवत्त्वादेतदनुसारेण सामान्यशास्त्रस्यैव ज्यातिष्ट्रामादंतिदेशप्राप्रस्य विशे-षशास्त्रानुसारेण मध्वशनव्यतिरिक्तेषु संकोचन्यायेन बलवत्वाद् ये। मधु न दोविता ब्रह्मचारित्वा†दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे निर्णोतः । तस्माद् सामान्य-शास्त्राबाधनमपरं कारणं भवितुं नार्हतीति चेत् सत्यम्। शेष्यनुग्रहेण कारणेन षिद्धस्यार्थस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनं कारणान्तरत्वेन व्यपिष्टप्रमिति न देशः। तदेतच्छास्त्रान्तरबाधनमेवं सति न भविष्यतीत्युक्तिभङ्गा सूचितम् ॥

^{*} जै. सू. ग्र. ह पा. ३ सू. ३८। † जै. सू. ग्र. १० पा. ६ सू. ३२। ‡ श्रन पञ्चदशं ग्रनाविष्माराधित्मरणं पूर्णम्।

ऐहिकमप्यप्रस्तृतप्रतिबन्धे तदृर्शनात् ॥ ५१ ॥

भु०ई । १

अवणादिघटकत्वादिति। विविदिषात्पादनद्वारिति शेषः। विद्यया **ऽवश्यं भाव्यमिति ।** यदि विद्या यज्ञादिफलं स्थानदा चिचादिफलवत्कदा चिदामुष्मिक्यपि भवेद् न त्वेतदस्ति । यज्ञादीनां विविदिवामाचेण चारितार्थ्यात्। श्रतः श्रवणादिषु सत्सु विद्यया ऽवश्यं भाव्यं चतुरादिव्यापारेषु सत्सु घटा-दिप्रमित्येवेति भाव: । न चैवमिति । प्रतिबन्धक्रनिरासार्थे खलु यज्ञादि-कमनुष्ठीयते । यदि तस्यापि प्रतिबन्धनिवृत्तिह्रपस्वफलजनने प्रतिबन्धान्तरं स्यानदा तन्निवृत्यर्थमपि क्रमान्तरमनुष्ठेयं भवेत् । एवं तनत्प्रतिबन्धकनि-बृत्यर्थमपीत्यनवस्थेत्यर्थः । इदमुवलवणं सत्यामपि विविदिषायां विद्यादा-त्यतिप्रतिबन्धककर्मनिरासार्थे कर्मानुष्ठेयं स्यादिति ब्रह्मसंस्थायाः कदापि नावकाशः स्यादित्यिव दे।षे। द्रष्ट्रयः । यज्ञादिपतिवन्धकस्येति । यचादीनां विविदिषायवग्रमनननिदिध्यासनसाचात्कारागां च प्रतिबन्धकानि दुरितानि संभाव्यन्ते तच यज्ञादिशितबन्धकानि भागैकनाश्यानीति भागेन तत्त्वये सत्येव यज्ञाद्यनुष्ठानं विविदिषादिप्रिविबन्धकानि तु प्रारब्धान्यप्रारब्धानि च द्विविधानि यस्य सर्वाग्यपि प्रारब्धानि तस्य सत्यपि यज्ञाद्यनुष्ठाने भागेन प्रारब्धचये सति जन्मान्तरएव विविदिषादिप्रवृत्ति:। यस्य सर्वाएयप्यप्रार-ब्थानि तस्य तेषां यच्चादिभिः चयाद् यच्चादानुष्ठानजन्मन्येव यस्य तु श्रव-गादिषु पूर्वस्थाप्रारच्थानि प्रतिबन्धंकान्युतरस्य प्रारच्थानि तस्य प्रतिबन्धंकर-हितं पूर्वपूर्वविविदिषाजन्यमुन्पदाते प्रारब्धप्रतिवन्धमुनरोत्तरं जन्मान्तरइति विवेकः । एवं च विविदिषन्तिवाक्यानुसारेण कर्मणां विविदिषासाधनत्ववत्क-षाये कर्मभि: पक्के तते। ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादिवचनानुषारेखाऽविद्यादिप्रति-बन्धककमंत्रयमाधनत्वमव्याचार्याणामभिमर्तामित द्रष्टव्यम् । प्राग्भवी-येति । अत एव हि केषां चिदेवेह जन्मनि गान्धर्वशास्त्रविचारे पूर्वजन्म-वासनावशाज् भटिति षड्जादिसाचात्कारे। जायते नान्येषामिति भावः ।

देवताप्रणिधानाचपेचायास्चेति।

99 1 95

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्वाप्रयासेन माज्यमागै निगच्छति ॥

वेदान्तक्रल्पतस्परिमले [ऋ ३ पा ४ ऋधि १०

गीतिचो यदि यागेन नाप्नोति परमां गतिम् । सदस्यानुचरा भूत्वा तेनैव सह मौदते ॥

इति याच्चवल्क्यसृतै। संगीतचानस्य महाफलत्वस्मरणाद् देवता-प्रसादापेचितेति भावः* ॥

भ्र०ई । २४

यवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-स्थावधृतिः ॥ ५२॥

इति श्रीमद्भरद्वाजमुलजलिथमै।स्तुभश्रीमदद्वैतिवद्याचार्यविश्वजिद्याजि-श्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूने।रणयदीचितस्य कृती वेदान्तमल्पतम्-परिमले तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तरचायं साधनाख्यस्तृतीया ऽध्यायः।

^{*} अत्र बोडशं ऐहिकाधिकरणं पूर्णम्।

[†] अत्र सप्तदशं मुक्तिफलाधिकरणं पूर्णम् ।

वेदान्तकल्पतरुपरिमले चतुर्धे। ऽध्यायः।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ १॥

405 1 9

अध्यायविषययोरिति। मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्यत्वादिति न्यायात्* प्रधानक्रमेणाङ्गक्रमीचित्यादिति भःवः । अद्ब्टार्थत्वं विधेयत्वं च मन्यतइति । तथाऽभिमानस्य मूलमचाहेत्यादिशङ्काभाध्यतद्वाख्या-नाभ्यां स्पष्टोभविष्यतीत्यच न विवृतम् । अहं ग्रहोपास्तिष्वप्याहेति । तास्वय्यपाविधात्वयान्तं नीतावृतिमाचं कर्तव्यं न तु यावत्फलादयमावृतिः दृष्टुफलत्वाभावादिति भाव: । विद्योत्पादिवराधिपरतयेत्यनेनानिर्वाच्यत्वं -विविचित्तमिति भाव: । इत्रकार उपीर नेतव्य इत्युक्तम् । उपरिनीतस्य त-स्यार्थे। विवरणत्रःक्ये तद्वदित्यनेन दर्शितः । लेक्किसद्धत्वादित्यन्तः से।पण-दनापमानवाक्यार्थेप्रदर्शनाय तदनन्तरमुपमानापमेयभावद्यातनं तद्वनयेत्याः दिशब्दवदिवशब्देन व्युत्पतिसिद्धं न भवतीति तद्वदित्यनेनेवशब्दे। विवृत: । शब्दार्थसाचात्कारत्वादिति। यस्य स्याद्वेद्धेति वचनाक्तैहिकसगुग्रेश्वर-साचात्कारवत् पर्योङ्कविद्यादिप्रतिपञ्चपारचिकतत्साचात्कारे। ऽपि परम्परया श्रवगाद्यभ्याममाध्यः यागादिजन्यस्वर्गमुखादिविषयगारिकमाचात्कारः स्वर्ग-कामादिवाक्य। येविषयकापातन्यायविचारजन्यति वर्णययागादि सङ्कल्पकालकर्त-व्यफ्लध्यानसाध्यः एवं तपःप्रभावसन्निधापितदेवतासाचात्कारे। उपीति न कापि व्यभिचारः।

अवणादीति । श्रवणादेरनेकस्यापायस्य दृष्टार्थत्वेनार्थप्राप्रस्यापदे- ५०६ । २ था उनुवादः तस्माल्लिङ्गाद् दृष्टुफलसिद्धये प्रत्येक्षमपि श्रवणादिवयमभ्यसनीयं ह मननिर्वर्तनीयबहुविधमंदेहकन्दलदलनपर्य्यन्तं साङ्गाध्ययनवतः पदार्थ-वाक्यार्थेव्युत्पतिलभ्यापातच्चानरूपत्रवगाभ्यासः । तदुपस्थितसक्रलसंदेहनिवृ त्तये मननाभ्यासः । साचात्कारोदयाय निदिध्यासनाभ्यासः । प्रत्येकमाविद्यः

^{*} जी: सु: श्र. ५ पा: ९ सु: १४।

मभ्यमनीयमिति पाठे त्राविद्यमित्येकैकाभ्यामस्य नाविधिनिदेशः किं तु स्वस्वा-वान्तरफलपर्यन्तानां श्रवणादीनामभ्यामपरम्परायाः । श्रमुषङ्ग एव स्यादि-ति । त्रमुषङ्गमानं भवति न त्वध्याहारगैरिवमित्यकः। यद्यपि प्रत्ययस्यात्म-भूतं परं ब्रह्म समर्णयतीति भाष्ये कस्यात्मभूतमित्याकाङ्वायामन्तरङ्गत्वात्स्व-स्यात्मभूतमिति लभ्यते न तु जीवस्येति बहिरङ्गत्वाद् यथा उन्तद्धां येना-दर्शनमिच्छतीति सूने कस्यादर्शनमित्याकाङ्वायामात्मन इति लभ्यते न त्वन्य-स्येतीत्येव वक्तुं शक्यं तथापि शाव्याकाङ्का शब्देनैव पूर्यतदित न्यायात् प्रत्ययस्येति शब्देनाकाङ्कापूरणं काय स तु नाध्याहारः किं तु प्रत्ययस्य विभक्तिविपरिणामेनानुषङ्ग इति भावः । शाब्दिकवद् विभक्तिवचनविपरिणा-मेनानुषङ्गमिनच्छतां संयजनेरङ्गानीत्यन गच्छतामित्यध्याहारं वदतां मीमां-सकानां त्वनाप्यध्याहार एव तथापि बृद्धिनिहितप्रत्ययविषयगब्दाध्याहाराः दत्तयाभूतजीवविषयगब्दाध्याहारो गुक्रिति मीमांसकमते विशेषो द्रष्ट्याः ।

प्रव । रह

^{*} व्याः सूः श्रः ३ याः ३ सूः ३०।

ष्ये यथा ध्यानार्थे ऽपि चत्यकामादिगुगोपदेशे तद्गुग ईश्वरः प्रसिध्यतीति। तस्मात्क्म्भामाववदुपाधीनामभावस्यापि व्यावहारिकत्वात् तद्वदेवाधिकरणाते भिदान्तइति युक्तमिति चेदुच्यते । यच यत्प्रतीतं व्यावहारिकं तता उन्यच तदमावा भवतु व्यावहारिकः यच प्रतीतं तचैव तदमावा न व्यावहारिका भवित्महित समानसनाकायाभावयाविराधात्। न च ब्रह्मएययात श्रादेशा नेति नेतीत्यादिश्वतिभिरुपदिष्टा उपाधीनामभावाः प्रातिभाषिका भवित्-मर्हन्ति अतः पारमाधिकाः सन्तः ते न ब्रह्मणा भिन्ना अद्वेतपुतिबिरो-धात् । न च भावाद्वैतेष्टिः । ऋद्वैतर्श्रात्मङ्कोचक्रल्पनाये।गात् । ऋन्यथा भेदवादिनां क्रिष्टाद्वैतयुतियोजनाय। ऋषि प्रवेशापते: । उत्तं हि वार्तिके ।

प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्व चन मर्कटाः। नाभिद्रवन्ति ते तावित्यशाचा वा स्वगे।चरे ॥ इति ।

तस्मादुणधीनां मिथ्यात्वात् तदभावा ऽधिकरणातिरिक्तो नास्तीति युक्तमेव । नास्ति वास्तव इति वास्तवविशेषणम् अधिकरणातिरेकाभ्यु ५११ । ११ पगमे वास्तवत्वमप्युषाध्यभावानामुक्तन्यायेनाभ्युषगन्तव्यं न च तदभ्यु पगमे। युक्तः अद्वेतश्रुतिविरोधादिति सूचनार्थम्। न चैवमिति। ब्रह्मस्य-तिरिक्ताभावनिषेधे ऽतिरिक्तः स्यातस्याप्यतिरेकनिषेधे तस्यापि तिन्निषेधो वक्त-व्य इत्येवमित्यनवस्येत्यर्थः । अद्वैतयत्यविरोधायाधिकरगां ब्रह्मैव सर्वाभा-वव्यवहारालम्बनमित्यभ्युपगमान्नानवस्येति परिहाराभिप्राय:। स्वप्रकाशानुभ-वस्य केनाभिभवा वेदान्तैर्व्यदसनीय: कथं च तेषां तह्यदसनसामर्थ्यमित्या-काङ्घायामाह एतदुक्तं भवतीति । यथा देवद्त्ते तदैक्ये चेति। रवमेव ब्रह्मणि तद्भेदे च भासमाने ऽपि ब्रह्मान्यज् जीवे। उन्य इत्यारीपस्तत्व-मसीति वेदान्तवाक्यश्रवणादिमूलकमभेदशाचात्कारं विना न निवर्ततहत्यर्थः। ननु दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च पूर्वापरज्ञानये।विषयकृतिविषेषामावे केन विशेष-गोतरज्ञानस्य भेटभ्रमनिवर्नकत्वं न पूर्वज्ञानस्येति चेत् से। ऽयमिति तत्व-मिति च पदयोवीचार्थेरूपं यदुर्मद्वयं तत्परामर्थेरूपकारणविशेषाधीनेन चा-नस्य चेयेन सह स्वह्र्पसंबन्धविशेषेण एवं स्वह्र्पसंबन्धविशेषकृतमेवाभिः चाप्रत्यभिचयोर्ले के वैलचग्यं न तु विषयविशेषकृतं यथा विशेषणविशेष्यत-त्संबन्धगे।चरात्समूहालम्बनाद्विशिष्टज्ञानस्य विशेषग्रज्ञानादिकारगविशेषाधी-

षत्ववानयमित्याहार्यनिश्चयात्संशयस्य देवस्हपकारणविशेवाधीनस्वहृपसंबन् **५११** । २८ न्धविशेषकृतमेव वैलवस्यम् । तन्त्रीकरठोद्भवा इति । वीसागाने तन्त्यु-द्ववाः शारीरगाने कण्ठोद्ववाश्च ततत्स्थानविशेषप्रभवमन्द्रमध्यमतारध्वनी-नामनुरग्रनम्हण नादाः स्वरास्तेषां षड्जादीनां स्वराग्रां षड्जादिप्रधानाः षड्जग्रामा मध्यमग्रामा गान्धारग्राम इति विविधा ग्रामास्तेषां ग्रामाग्रामारा-हावरे।हरूपाः प्रत्येकं सप्रविधा एकविंशतिमूर्च्छनाः । स्वेनैवेति । टीकाकृता कृतैवेत्यर्थः । यदापि टीकायां वाक्यात् साचात्कारात्पितप्रकारस्योपपादि-तत्वे ऽपि भाष्ये तदुपपादनमिदानीं क्रियतहीं वर्त्तुं शक्यं तथाप्ययमिन मन्धिरित्यारभ्य पूर्वभाष्यतात्पर्यविषयत्वेनैव टीकायां तदुग्पादनस्य कृत-त्वाद् उत्तरभाष्याथेत्वं तस्यायुक्तमिति टीकाकारहृदयमित्याशय: । एता-वानाच्चेप इति । साचात्कारकरणस्यान्तः करणस्य भावनाप्रचयसाहित्याथै धात्वर्थै।पसंगृहीतावृतिगर्भस्य निदिध्यासनस्येव बहुविधशङ्कानिराकरणार्थे मननस्येव च साङ्गाध्ययनजन्यवाक्यार्थेच।नरूपस्य श्रवणस्यावृतेनीस्त्युप-योगः। न च मननिवर्तनीयबहुविधगङ्कीत्थानाय श्रवगा वृत्यपेचा ऽस्तीति बाच्यम् । सकृच्छवग्रे ऽपि धीमतः सकलगङ्कात्यितेः स्वतस्तूत्यानामावे ऽपि न्यायविचारशास्त्रनिबन्धतयैव विचारकाले तदुत्थितिसंभवात् । ऋन्य-थे।त्यापनीयशङ्केयत्तानवगमेन श्रवणापर्य्यवसानप्रसङ्गात् । कैमुतिकन्याया न हि दृष्टे उनुपपन्नं नामेति भाष्यान प्रतीयतङ्त्याशङ्क्य तद्वाष्याह्रढं करोति वाक्याभ्यासानभ्यासाभ्यामिति। यद्वाक्यं तत्वमसीतिवदभ्यस्तं यद्वा नाभ्यस्तं तेन द्विविधेनापि वाक्येन यदेकजातीयं परीचज्ञानं जायते तस्मि-न्नपीत्यर्थः । वाक्याभ्यासाभ्यासाभ्यामिति पाठे वाक्यमभ्यस्तमभ्यासा वाक्या-भ्यामः ताभ्यामित्यर्थः ।

ध्रुर । १२

परोत्तार्थस्येत्यर्थं इति । न हि दृष्ट्रइति भाष्ये दृष्ट्रइत्यस्य विवर-गाय दृश्यन्ते हीति माष्यं कैमुतिकन्यायप्रदर्शनाय परे। चार्थेत्राक्ये त्रावृत्यपे-चामद्वावप्रदर्शनपरं न तु वाक्यमाचे ऋपरोचार्थवाक्यऋावृत्यपेचाया इदानीं षाध्यमानत्वात् । त्रता दृश्यन्ते हीत्यादिभाष्यार्थानुवादके तदेवं वाक्यमाः त्रस्येति टीकाग्रन्ये वाक्यपदं परोचार्थकवाक्यपरं व्याख्येयमिति भावः ।

अवेदं वक्तव्यम् । वाक्यादिहापरे।चचाने।त्पतिने साचाद्विवचिता येन वा-क्यात्सार्वेचिकस्वारिकशाब्द ज्ञाने।त्यतावय्यावृत्यपेवायां क्वाचित्कयत्रसाध्या-परे।चज्ञाने।त्यते। तदपेजा ऽस्तीनि किमु वक्तत्र्यमित्युचेतावि कि वाक्ये शाब्दज्ञानमुत्राद्ये।परते निदिध्यासनहृषभावनाप्रक्रवादेव तदुत्पतिर-भिमता तच वाक्यस्य परम्परये।पये।गमाचम् । ऋतस्तच वाक्यश्रवणावृतेर-षेवा कैमुतिक न्यायात्र पिथ्यति आवृतादनावृताद्वा शब्दादर्थबोधे दृढे जाते तत्प्रेचाप्रवृत्तमावनाप्रकर्षेयैव साचात्कारात्पत्तिसंभवात् । ऋष्यरायमाया का चिदमुय्य कन्यका ऽस्ति तवैवाहैत्याप्रवाक्यात् सकृच्छ्रतवते। ऽपि तां लिए-से।भावनाप्रकर्षात् तत्साचात्कारादयात् । न च टीकायां वाक्यादपराचचा-नात्पता कैमुतिकन्यायस्य प्रदर्शनमस्ति । शाब्दज्ञाने ऽपि वाक्यश्रवणावृत्या व्यक्तितारतम्यं दृश्यते निर्दिध्यासनहृषप्रत्ययप्रवाहे साचात्कारोत्पत्यथं तद्वे-द्यपरमकाष्ठापेचितं व्यक्तितारतम्यं ध्यानावृत्या भवतीति किमु वक्तव्यमि-त्येव तत्र कैमुतिकन्याये।पन्यामात् । नन्वनूदितश्रवणावृतिवैपर्ध्यशङ्काप-रिहाराथै भाष्यतात्पर्यकथनाथै प्रवृतस्य टीकायन्यस्य ध्यानावृत्तिसमर्थना-र्थत्वं न युक्तमिति स्वरसतः प्रतीयमानस्तदर्थं त्राचार्येस्त्यक्त इति चेतर्हि न हि दृष्ट्रइत्यादिभाव्यस्वारस्यमवलम्ब्य लाऋदृष्ट्यनुमारेण तत्व्यममीत्यादिवा-क्यजन्यशाब्दज्ञानार्थमेवावृत्यपेचा समर्थ्यतां लोके ऽपि हि गहनवाक्येषु वाक्याधेबाधार्थम् आवृत्यपेचा दृष्टा तथेहापि तदपेचेति । एवं च यस्य षाङ्गाध्ययनवते। यावत्स्वव्यत्पितवलमूलेन पुनः पुनरावृत्या वाक्याथी-वधारणे जाते प्राभ्भवीयश्रवणमननवासनाद्वोधेनाशङ्कानुदयः तस्य न मन-नापेचा यस्य तदभावेन शङ्कोदयस्तस्य तिव्वराषाय मनने प्रवृतिरिति दृढ-शाब्दज्ञानात्पत्यर्थमेव श्रवगावृत्तिसमर्थनं भाष्यस्यार्थे इति ऋजुरेवायं पन्याः । ननु पूर्वपचे त्रावृतावपि तदनुपपतेरिति भाव्येगा वाक्यमावर्त्यमा-नमपि नापरोचचानं जनयतीति या शङ्का कृता सैवेह सिद्धान्ते ननूतां सकृ-च्छुतं चेदित्यादिभाष्येणानूदिता ऽतस्तत्परिहारयन्यस्यावृत्तेरपरे।चचाने।पया-गर्व तात्पये वर्शनीयमिति चेद् न। पूर्वपचगतशङ्काग्रन्थस्याप्यावृत्तेः शाब्दज्ञा-नानुषये।गपरतायामेव स्वारस्यात् । ऋचाहेति पूर्वपचारम्भग्रन्थे ऋत्मभूतम् ति विशेषणं प्रत्ययस्यात्मभूतमित्यस्मिन्नर्थे स्वारिषकं प्रत्ययस्य सन्निहितत्वा-

दिति तत्स्वारस्यमनुस्थ्य खलु ततः प्रभृति टीकाकृता विवृतिः कृता। तचाहेति वाक्ये तथैव तद्याँ उस्तु तथा च विस्दुांशप्रहाग्या जीवेक्येन वेश्यम्
ब्रह्म निर्विशेषमिति तद्विषयायां वृत्तिसाध्यविशेषविषयत्वासंभवाद् आवृतिव्यर्थेति प्रथममाचेपः। आवृत्यभावे तद्विषयवृत्तिरेव नादीयादिति ततः सिद्धातितः शङ्का। सङ्गच्छुतान्नोदेतीति चेद् आवृत्ताविष नादीयादिति पुनराचेपः।
ततः शाब्दचानार्थमावृत्यनपेचायामिष साचात्कारार्थे तद्येचा उस्तीति
शङ्कातत्परिहारप्रपञ्चः। पूर्वपचावसाने उपि चानेकांशोपेतइत्यादियन्थेनात्मभूतमिति विशेषग्रसामर्थ्यलभ्ययुक्तिविवरग्रमिति पूर्वपचयन्यसामञ्जस्यात्।
शाब्दचानार्थमेवावृत्यपेचेति सिद्धान्तग्रन्यसामञ्जस्यान्च। अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यमित्यादिसमनन्तरभाष्यग्रन्यस्य शाब्दचानार्थत्ययेवावृत्यपेचाप्रसिपादकत्वान्च। ग्रवमितिष्ठे भाष्यार्थे व्यक्ते उत्पर्थान्तरवर्णनम् ग्रवमिष योजवित्यंत्वाक्यमिति ग्रै।ढेाक्तिमाचं द्रष्ट्व्यम्।

ध्रुव । १५

संस्पृत्विमिति । संस्पृथब्दे। धर्मलवकः । ततः संस्पृनानात्व-शब्दये।द्वेन्द्वसमासे सति न विद्येते संस्वृतानात्वे यये।रिति द्वन्द्वगर्भे। बहु-ब्रीहि: । पुनस्तवाभूते। पदार्थे। यस्येति बहुब्रीहिरित्यर्थ: । ऋषंसृष्टनाना-पदार्थेकमिति त्वप्रत्ययरहितपाठे त्वेक एव बहुत्रीहि: । तेन संसृष्टनानाप-दार्थरहितमित्यर्थेलाभे सति विशेष्यनिषेधायागाद् विशेषग्रयाः संस्रष्टनाना-त्वये। निषेथ: । स रैक्को यद्वेदेति जानश्रुती राज्ञि राचै। शयाने तस्ये। परि पतत्सु हंसेषु पुरागामिनं हंसं प्रति पश्चाद्गामिना केन चिद्धंसेन जानमूते-च्यातिः युज्यापि दीप्यते तन्मा प्रसाङ्गीदित्युत्ते पुरागामिना च सयुग्वानं रैक्क-मिव जानमुतिमात्येति जानमुती तुच्छीकृते कयं समुग्वा रैक्क इति पश्चा-द्गामिना रैक्स्य महिन्ति पृष्टे पुरागामिना वचनम् । यथा कृतायविजिताय अधरेया: संपतन्त्येवमेनं सर्वे तदिभसमेति यत्निं चित्राजा: साधु कुर्वे-न्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुत्त इति । ऋस्यार्थः । कृतनामा द्यते चतुरङ्कः श्रयः । तस्मै विजिताय तिसिन्विजयाये न्यस्ते श्रधरे न्यना श्रयाः विद्योक्षाङ्काः चेताद्वापरकलिनामानः संपतन्ति अन्तर्भवन्ति चतुःसंख्यायां वित्वादिसंख्यान्तभावात् । यवमेनं प्रस्तुतं रैक्कं सवे तद्वत्यमाण्मभिसमेति यत्विं चित्रजाः साधु कमें कुर्वन्ति सर्वप्रजासंपादाधर्मफलं सवै रैक्कधर्मफले उन्त

भेषतीत्यर्थः । यः रैक्वादन्येगि तद्वस्तु वेद क्रि यत्स वेद स रैक्वा यद्वेद तमिष सर्वे तद्वच्यमायामभिसमेतीत्यनुषङ्गः । रैक्वादन्यस्यापि रैक्वापास्यमुपासीनस्य धर्मफले सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यधीदयमधेः प्रदर्श्यते स रैक्वा यद्वेदे-त्यादिना । यच्छब्दार्थमाह तत्प्राणतत्त्वमिति । प्राणा वाव संवर्ग इति ५१३ । १२ जानश्रते रैक्केग्रोपदेच्यमाणं प्रागतन्वं यद्वेदेति यच्छच्देनातमित्यर्थः । प्राग-तन्वमिति प्रथमान्तपदम् । सर्वधर्मफलमभिसंगच्छतइति । एतमिति श्रुत्युपातं रैक्कमिवेति घेषरैक्कमिवेति धयुग्वानमिव रैक्कमात्येति प्राचीनश्रु-तिवाऋार्थेन संबन्धप्रदर्शनं मानुशाधीति मे इति शुतै। षष्ट्रयन्तस्य मामिति द्वितीयांथे। दर्शित: । शिचय विद्यामुपादापय । शिच विद्यापादाने इति घातु: । हे पुत्रेति। त्रसा वा त्रादित्य उद्गीय इत्यादित्यदृष्ट्याद्गीयापासनं प्रकृतं तन्निष्ठः कै।षीतिकरादित्यरिष्मिभेदमकृत्वा केत्रलमादित्यदृष्ट्या स्वकृतसुद्गी-थापासनमेतम् एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेका ऽसीत्येकपुवतां देषिणा-षाद्य रश्मीं स्त्वं पर्यावनेयतादिति रश्मीनादित्यं च त्वं भेदेनापास्वेति पुरं प्रत्युपदिदेश तचार्थीषद्धं संबोधनमध्याहृतं हे पुनित । तकार एको लुप्तो द्रष्टव्य इति । लोषस्तन्त्रात्मनेषदेष्विति छन्दः यात्मनेषदेषु विहितस्तकार-ले। यो बहुलयहणात्परसमैपदे ऽपि क्व चिद्वचतीति भावः । पर्यावर्तयतादिति हेस्तातङादेशे सति हृपम्। एवं रश्मिबहुत्वदृष्टेरावृतिमन्वे।क्तिरन्येव्वि। वेदनेषु न्यायप्राप्रमावृतिमत्वं स्थालीपुलाकन्यायेन गमयतीति भावः* ॥

आतमेति तूपगच्छन्ति ग्राह्यन्ति च॥३॥

,,। २५

कस्य सान्तात्कारायेति । नित्यापराचा जीवः नित्यपराचस्तता भिन्न ईश्वरः ज्ञतः कस्यापि साचात्कारः श्रवणाद्यावृतिसाध्या नास्ती-त्यर्थः ॥

न प्रतीकेन हि सः॥ ४॥

498 । २१

पतीकेषु ब्रह्मात्मतामापादितेष्विति । द्वावेती पद्यो नामादीनां ब्रह्मदृष्टिविषयत्वात् तेषु ब्रह्माभिद्यजीवदृष्टिः कार्येत्येकः पद्यः । नामादीनां

^{*} अत्र प्रथमम् ऋावृत्त्यधिकरणं पूर्णम्

[।] अत्र द्वितीयम् ग्रात्मत्वापासनाधिकरणं पूर्णम्।

ब्रह्मणश्च विकारिवकारिभावेन वास्तवाभेदसत्वात् तेषु ब्रह्मदृष्टे। क्रियमाणायां ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिः कार्येति द्वितीयः पद्यः । प्रथमपचे दृष्ट्या ब्रह्माभेदाध्रुथः । १३ पादनं द्वितीयपचे विकारिवकारिभावेन । सत्यमत एवेति । यतः स्वर्ष्टपेण लये नास्त्यहंग्रहालम्बनम् ऋत एव मनद्रादीनां जीववदवच्छिन्नस्पेणेव लय इति पूर्वपच्यिभप्रायं मत्वा समुद्राव्यं निराक्तिस्प्रतीत्यर्थः । नन्वथे।द्वेति द्वितीयविकल्पाशङ्कायाः प्रथमविकल्पशङ्काया इव कथं श्रवणेन निराकरणिमत्याशङ्का तद्भिप्रायमाह यदिश्चृतेरिति । ऋषेषिद्धम् प्रथतेर्यदभिमतं क चित् तत्सा श्रावयतीति दृष्टं यथा स्वस्यागृहीतया रशनया नयनासंभवाद् ऋषेप्राप्रमिष रशनायहणिममामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यस्वाभिधानीमादत्वहति श्रावयति न चेह तथा नामादिषु जीवाभेददृष्टिं क चिदिष श्रावयतीत्यर्थः । नन्वर्थप्राप्रस्य क चन श्रवणेन भाव्यमिति नास्ति नियमः । सुवादीनां द्वद्व्यादावदानेषु व्यवस्थितरर्थप्राप्तायाः क चिदिष श्रवणाभावात् ।
उत्तं हि वार्तिके ।

ययैव पाठः प्रतिपत्युपायस्तयैव सामर्थ्यमपि युतीनाम् ।
तेनैव चैता न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥ इति ।
श्रतः केवलमयोत्प्राप्तिरिप वक्तुं शक्योति शङ्कां निराकरोतीत्यवतारयति यत्त्वर्थादिति । ननु नायमित्रप्रसङ्गः । श्राकाशादेः स्वस्त्रपति विक्रल्पितत्वेन जीववद् ब्रह्माभेदाभावादिति शङ्कामनूद्य निराकरोति जीवस्येति । ब्रह्मदृष्टिकरणादिति । भेदपचे हि ब्रह्मदृष्टिने स्याद् न त्वभेदपचे इति भावः । नन्वहं ब्रह्मास्भोत्यभिन्ने ऽिष ब्रह्मणि विरुद्धांगप्रहाण्या
जीवाभेददृष्टिः क्रियते न तु ब्रह्मेव जीव इति केवलब्रह्मदृष्टिः तथेह कि न
स्यादित्याशङ्काह श्रार्थिकी हीति । प्रतीतिरित्यकर्तर च कारकदिति
कर्मणि किन्प्रत्ययः । श्रर्थात्यतीतमित्यथेः । श्रर्थसिद्धमणि तदेव विधितो
ऽनुष्ठेयं यदनुष्ठानं विना श्रुतं न निर्वहित्। न चाच श्रुतब्रह्माभेददृष्टिरिणे
कर्तव्या स्यादित्यितप्रसङ्ग इत्यथैः । उक्तन्यायातिदेशेन द्वितीयपचं स्वयं

११ १९ दूषयति ब्रह्मविकारत्वेनित । ननु ब्रह्माभेददृष्टिमूला ऽह्मतिचेपशङ्काः न
च घटादिषु तद्दृष्टिविधानमस्तीति नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्काह तुल्यं चेति ।

ब्रह्मदृष्टिविध्यनपेवित्वाच् शङ्कायास्तन्मूलत्वमिंद्धिमिति भावः । सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चवित्वयः प्रयोजनं न भवतीत्युक्तिभङ्गा क्व चिद्ववतीत्यनुमितः प्रतीयते तदनुमितस्यनं दर्शयित सर्वं खिल्वत्यादे। हीति ।
व्यप्रधानस्य जीवस्येति । तत्त्वमस्यादिष्वभेद एव वाक्यार्थः प्रधानभूत
इति भावः । तत्त्वमस्यादिवाक्येरेकवाक्यतायां ब्रह्मदृष्ट्यपदेशेष्वात्मदृष्टिकल्पने यदपेवितं तदध्याहारेण पूरयित कर्तृत्वादिबाधेनेति । यद्यपि
मना ब्रह्मत्यादे। निर्विशेषब्रह्मप्रकरणाभावे ऽपि मनःप्रभृतिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्या
स्या ब्रह्मशब्दार्था चातव्य इत्यसंकृचिते तदर्थे चिविधपरिच्छेदराहित्यान्तभावाद् वस्त्वपरिच्छेदापयागिजीवाभेदावगत्येव कर्तृत्वादिबाध त्रावस्यकः तथापि प्रधानभूतोपासनाविध्यविरोध्येव ब्रह्मशब्दार्थेक्वदेशं जीवाभेदं
त्यक्ता प्रधानविध्यपिवतस्य कर्तृक्रमेभेदस्य यहणीचित्यात् । इष्ट कर्तृत्वादिबाधे प्रधानस्योपासनस्यैव निवृत्तिप्रसङ्गाद्व* ॥

ब्रह्मदृष्टिकत्कर्षात् ॥ ५ ॥

धर्६ । २१

श्रितप्रसङ्गसाम्यमवलम्ब्य पूर्वाधिकरणेन दृष्टान्तसंगितमाह पूर्वन्ने-ति । श्रङ्गानुष्टानाराधित इति । ब्रीहिप्रोचणाधारादितः परमेश्वर एव प्रसनः सन् ब्रीह्यादिभिः पुरे।डार्थानवेत्तेनद्वारा यागसिद्धिहेतुरित्यर्थः । न चातिप्रसङ्ग इति । मैचे।पासनया चैचात्फलसिद्धिप्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥

श्रतिथ्यासुपासनइवेति । श्रतिथिभोजनं तावदितिथिप्रधानमिति तत्प्रीणनं भोज्यादिप्रदानेन लेकिसिद्धं देवता वा प्रयोजयेदितिथिवद्
भोजनस्य तदर्थत्वा†दिति पूर्वतन्त्राधिकरणे चाितिथिभोजनस्याितिथिप्राधान्यवद् देवते।द्वेशेन द्रव्यत्यागद्धपस्य यागस्य देवताप्रधान्यमिति पूर्वपत्तं कृत्वा
ऽतिथिभोजनवैषम्यकथनेन यागप्रधान्यिसद्धान्तकरणादितिथिभोजनस्याितथिप्राधान्यमभ्युपगतं तचाितथे: स्वर्गादिफलदातृत्वासंभदादी वर एव फलदातेति फलमत उपपते‡ित्यिधकरणन्यायेन संप्रतिपत्ति: । नैतावता मैने।पास-

^{*} अत्र वृतीयं प्रतीकाधि कर्यां पूर्णम्।

[†] जेसूर ग्रन्थ स्थार ९ सूर ह। ‡

[‡] ट्या सूर ग्रर व पार व सूर वद ।

नया चैत्रस्य फलदातृत्वप्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गोस्ति । ग्रवमिहापि भविष्यतीति भावः । त्रादिशब्देन पान्यशुत्रूषादिकं गृहीतम्। यद्यपि प्रतीतिविषयत्वापेत्रः या हीति इतिशिरस्त्रस्य ब्रह्मपदस्य ब्रह्मशब्दपरत्वे ब्रह्मप्रतीतिपरत्वे च मुख्य-सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ब्रह्मप्रतीतिविषयत्वपरत्वमङ्गीकृतम् त्रादित्यं ब्रह्मप्रतीतिविषयं कृत्वे।पासीतिति ग्वमिष मुख्यसामानाधिकरण्यं न लब्धं ब्रह्म-शब्दस्य ब्रह्मप्रतीतिविषयत्वसादृश्येनाब्रह्मण्यादित्ये वृत्यङ्गीकाराद् गै।यात्व-मेव प्राप्रम् त्रतः को विशेष इति शङ्कार्थः । शब्दसामानाधिकरण्या-दिति केवलप्रतीतिसमानाधिकरण्यस्याप्यपलत्वणम् ॥

ध्रुद । १

श्रादित्यादिमतयश्रचाङ्गउपपत्तेः॥ ६॥

भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यषाधकमिति । कर्मात्मकत्वादुद्गीयादीनामिति भाष्ये क्रमीत्मकत्वं क्रियाह्र पत्वं न तु कर्मकारकत्वं तस्यादित्यादिष्वप्यवि-शेषादिति दर्शयतुं तद्विवरगतया क्रियात्मकत्वादिति पदमुपातम् । अनेन भाष्येणादित्यादीनामस्वामाविकं क्रियात्मकत्वमवलम्ब्य फलहेतुत्वमुण्णादि-त्रमिदं तु साधकं स्वाभाविकेन क्रियात्मकत्वेनाद्गीयादीनां फलहेतुत्वापपनेरिति शङ्कार्थः । स्वक्तामगन्दाभ्यामिह पृथिन्यानी निर्दिश्येते प्रसिद्धस्वकामयारा-श्रयाश्रयिभावस्य तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयतङ्ति समनन्तरवाक्ये पृथगुपा-दानात् तदेतदेतस्यामृचीति वाक्ये ऋक्सामशब्दी गीगौ। वाच्याविति भाव: । द्रव्यसंस्कारमहर्ताति वार्तिकश्लोके द्रव्यशब्दस्थाने वस्तुशब्दः पठितः क्रियाह्रपस्याप्यद्गीयस्योपयागवन्वन्यायसाम्येन संस्कार्ये।पपादने।पयोगितया । नन् तन्निधारणानियम† इत्यधिकरणे ऋदित्यादिमतिभिक्द्गीयावयवस्योकाः रस्योपासनं न तत्संस्कारकामी किं तु उद्गीयसाधनं पृथक्फलं प्रधानकामीत प्रमाधितं तद्विरुद्धमिदमुद्गीयसंस्कारत्ववचनम् । उच्यते । क्रतुवीर्यवतरत्वफः लस्योपासनस्य क्रत्वन्तभूतकर्मकत्वे संभवति न तद्वहिर्भूतकर्मकत्वमङ्गीकर-गोयमित्येतावनमाचे तात्पये न तु तत्संस्कारकर्मतया तदङ्गत्वइति न प्राक् प्रसाधितार्थविरोधः ।

अर्थवादत्वसंभवादिति ग्रीख्योत्तम् । लोकदृष्ट्यादानां फलत्वे ऽप्यार्थवादिकत्वेन तदविशेषात् क्रतुवीर्यवतरत्वस्यापि फलत्वं नापैतीत्यपि

^{*} श्रत्र वतुर्थे ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणां पूर्णम् । † व्या·सूः श्रः व पाः ३ सूः ४२।

दृष्ट्यम् । यत्र गुणात्फलं लेकादि भवतीति । लेकेषु पञ्चिवधिमत्यव कल्पन्ते हास्मे लेका जर्ध्वाश्वावृताश्वेति पाञ्चिवध्यगुणस्य फलमुक्तं
पृथिव्यन्ति हास्मे लेका जर्ध्वाश्वावृताश्वेति पाञ्चिवध्यगुणस्य फलमुक्तं
पृथिव्यन्ति हो। हो। हिन्दि पृथिवीत्यावृता लेकाः
प्राणिनां गत्यागितिविधिष्टास्ते कल्पन्ते समर्था भवन्ति उपास्कस्य गतागतयोभीगान् संपादियतुमित्यर्थः । श्रादिशब्देन वाचि सप्रविध्यमित्यादै। साप्रविध्यगुणफलं दुग्धे उस्मे वाग्दे। होमत्यादि गृह्यते गुणस्य क्रियात्वेन लेकादिभिः समत्वादिति । ननु पाञ्चिध्यादिगुणस्याक्रियाह्यत्वे ऽपि लेकादीनां
नास्त्यक्रियाह्यत्विनयमः वृष्टे। पञ्चिष्यं सामापासीतित्यादिषु वृष्ट्यादीनां
क्रियाह्यपत्वाद्यदुपमन्त्रयते स हिकार इत्यादिषु उपमन्त्रादिशब्दोक्तानां
स्त्रिया सह संकेतकरणादीनां पृरुषानुष्टेयक्रियात्वाञ्चेति चेत् । सत्यम् । श्रक्तियात्वेनेत्यनेन क्रतुकालानुष्टेयक्रियात्वाभावे। विविचतः । श्रत एव क्रतुवीर्यवत्तरत्वफलत्वाभावे।किः ।

अतो लोकादिष्वपि सामाध्याससंभव इति। यते। उच क्रत्व- ५१६। ७ ङ्गभूतसामे।पासनं न विधीयते किं तु तदाश्वितगुग्रमाषं ले।कादिफलाय विधी-यते ऽतः क्रतुवीर्यवत्तरत्वफलत्वाभावादित्यर्थः । ननु यदि समस्तस्य खलु साम्ब इति वाक्यविहितं सामप्रधानमुपासनमाग्नित्य लोकेषु पञ्चविधमित्या-दिवाक्येन फलाय गुणमाचं विधीयते तदा कयं लाकादिषु सामाध्याससंभवः तथा पति हि सामप्रधानापासनाह्यपात्रयाभावाद् गुणविधिरेवात्मानं न लभे-तेति चेत् मत्यं लोकेषु पञ्चविधमित्यादिमप्रम्यनुसारेण सामापासनाविधिः माम्ब उपासनास्पर्शमाचपरः न प्राधान्यपर इति शङ्कावाद्यमिप्रायः । अस्ति गुणस्यापि कार्यत्वमिति । तथा च करोतिव्यपदेशाईत्वाद् वीर्यवतरत्व-फलकत्वमप्युपपद्येतेत्यर्थः । यथाभाष्यस्वारस्यं लेकादिमाचफलकत्वमभ्यप-गम्य टीकायामुद्गीघोषामनावैषम्येगा या शङ्का यश्च प्रयुक्तिलाघवेन तत्परि-हारः तदुभयं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । सत्यां तत्त्वणायामिति । इयमेव-गेग्निः सामेति ऋक्यामपृथिव्यग्निसामानाधिकरण्यनिर्देशे ऋक्यामयाः सा-माग्न्योश्चाषयाश्रयिभावसाम्यान्निमित्तमिति प्रतिपादनाथै प्रवृते तदेतदेतस्या-मृचीति वाक्ये पृथिव्यन्तिवषयऋक्सामशब्दप्रयोगे। यदि गौरा: स्यात तदा-नीमारोप्यवाचकमेवाधिष्ठाने गोगावृत्तिः प्रमुज्यतदति नियमात् स प्रयोगः

पृथिव्यान्योरिषष्ठानत्वे स्थान्यामयाराराप्यत्वे च लिङ्गं स्याद् न त्वेवं लक्षणा-श्रयणादित्यर्थः ।

भ्रह । १८

ऋक्सामाध्यस्तत्वमपि संभवतीति । ननु ऋक्सामाध्यस्तत्व-संबन्ध इदानीं न सिद्धः । इयमेवर्गन्निः सामेति सामानाधिकरएयनिदेशे तदेतदेतस्यामिति वाक्यं हेतुममर्पक्रमिति पूर्वमुक्तत्वाद् हेतुक्रयनात् प्राक् च षिद्धाषंभवादिति चेन्मैवम् । इयमेवेत्यादिषामानाधिकरग्यनिदेशा यदि च्हक्समयोः पृथिव्यभ्न्यथ्यासार्थः यदि वा विपरीताध्यासार्थः उभयथा ऽप्या-ध्यासिकसंबन्धा उस्तीति निश्चयसंभवात् । वस्तुतस्तु इयमेवेत्यपै।स्षेय-वाक्यं स्वार्थेमिद्धा हेतुं नापेचते किं तु पिद्धएव तदर्थे तदेतदेतस्यामि-त्यादिहेतुविज्ञगदार्थवादमाचं तस्मादृच्यध्यूडिमिति तृतीयवाक्यवत् । न हि पृथिव्यग्न्ये।राष्ट्रयाष्ट्रियावः प्रसिद्धस्त्रक्सामये।राष्ट्रयाष्ट्रियावे हेतुः येन तस्मादित्युच्येत तस्मादियमेवेति प्रथमवाक्ये वद्यमाग्रन्यायेन ऋक्सामा-ध्यस्तत्वसंबन्धस्य सिद्धत्वात् तदवलम्बनायां लचगायां न का चिदनुप-पतिः । इदं च लचणा फलवतीति वस्तुगतिमनुरुध्यातम् । गीणतायामपि न देाषः । ऋक्सामदृष्टिविषयत्वसाम्येन गै।गतात्रयगे हि पूर्ववाक्ये पृथि-व्यान्याः ऋक्तामदृष्टिविधिरात्रयणीयः । त्रन्यया गै।णवृतिनिमितगुणालाभा-दिति अ पृथिव्यान्योक्तंक्सामशब्दप्रयोगस्तथाविधाने लिङ्गं भवेद् न त्वेवमा-श्रयणीयम् । पूर्ववाक्येन ऋक्समयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविषयत्वसाम्येन गै।ण-ते। पपते: । लचगापचे ऽपि हि सक्नामाध्यस्तत्वसंबन्धात्रयग्रयग्रय सिद्धान्ता-नुगुग्यम् । स्वन्वामदृष्ट्यधिष्ठानत्वषंबन्धात्रयणे तु लचणापि पूर्वपचलिङ्गं भवेदेव । किं च प्रथमवाक्ये ऋक्तामविषयपृथिव्यग्निशब्दप्रयोगवद् द्वितीय-वाक्ये पृथिव्यग्निविषयस्त्रक्वामशब्दप्रयोगस्याप्यात्रयात्रयात्रयमावसाम्येन गै।स-त्वमुपपद्यते । प्रयोगान्तरनिर्वाहकगुणप्रदर्शकवाक्यगतस्यापि प्रयोगस्य तेनैव गुगोन निर्वाहो नायुक्तः । सप्रम्यधिकरगे चेति लैाकिकवैदिकप्रयागगतसप्र-म्यर्थेप्रदर्शकसूचत एव तत्सूचगतसप्रम्यर्थस्यापि प्रदर्शनाङ्गीकारात् । भाष्यं तु गै। यो लवयेति भेदमनादृत्य गुणान्तरनिमित्ता गै। यथेव लवयेति व्यवहू-तेति ये। चित्तुं शक्यम् । अत्त्राञ्जस्यमपरमपीति । अङ्गेष्वनङ्गदृष्टिचेप इति सिद्धान्ते लोकेषु पञ्चविधमित्यादिषु सप्रम्यास्तृतीयार्थत्वमात्रं कल्यं

न सु पूर्वपचरव सप्रम्या द्वितीयार्थत्वं द्वितीयायास्तृतीयार्थत्वं चेत्यपरमः चराञ्जस्यम् । ॐकारइति । चतुकाले उद्गातृभिर्गेयाः सामभागा भक्तयः अवोद्गीयावयव उँकार त्रादिशब्देन भक्तिविशेषतयाक इत्यर्थः । इति तु पञ्चविधस्य साम्न इति । इति तु पञ्चविधस्येत्येतावदेव पञ्चविधापा-सनानामुपासनादेः श्रुतिबाक्यं साम्न उपासनं साध्विति पदचयं तु समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्वित्युपक्रमगतवाक्यादनुषङ्गेण लञ्चमाचाय्यैः पठि-तम् । ननु प्रागाचार्यः समस्तस्य खलु सःस्त उपासनं साध्वित्युपक्रमगत-वाक्येनैव पञ्चभक्तिकस्मभक्तिकवच्यमाग्यसकलसामापासनविधानमुक्तम् । इह कथं समस्तस्यति वाक्येन सप्रविधसामापासनविधानम् इति तु पञ्चवि थस्येति वाक्येन पञ्चविधसामापासनविधानमिति विभन्य व्याख्यायते । उचाते । छान्देग्यभाष्यानुमारेग पूर्वमुक्तं टीकानुमारेग इदानी विभच्य व्या-ख्यायते । टीकाकृतामयमचाशयः । सकलभक्तियुक्तं सप्रविधं साम समस्तं भवति न तूपद्रवभक्तिरहितं पञ्चविधं साम । ग्रतः पञ्चविधसामापासनविधा-नार्थमी। पसंहारिकमेव वाक्यमुपासनीयमिति । श्रुत्योक्तं साम्नः साधुत्वं व्याचष्ट्इति । यदाप्यपासनं सिध्वत्युपासनस्य साधुत्वमुक्तमिति प्रतिभाति तथापि य एवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् साधुदृष्ट्या सामे।पास्यं साधुगुगत्विहिकारादिपञ्चभितयुक्ते साम्ति पृथिव्यादिलेकिदृष्टे। क्रियमागायां पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतः सुकृताख्या धर्म इति व्याचिष्टे इत्यर्थः ॥

श्रासीनः सम्भवात्॥ ०॥

ध्रश् । १

तत्पर्युदासं सिद्धमादायेति । अस्मिन्नधिकरणे व्यवस्थापिष्यमाण-स्यामनिव्यमस्याङ्गावबद्धोपामनेष्वनियत्यरीरस्थितिमाध्याङ्गपरतन्त्रेषु वर्ज्जनं सिद्धं कृत्वेत्यर्थः । अनेन प्रत्युदाहरणमङ्गितदेशिता। तेषु यथा नास्त्यामनिव्यमः नैविमितरोपामनेष्विति । तिष्ठते उप्यैकाण्यमं भवादिति । अङ्गाव-बद्धोपामनास्विति भावः । तिष्ठते हिति । अङ्गावबद्धास्वगत्या देहधार-णापने मत्यिष कथं विचित्तेकाय्यं संपाद्यते न तथेहागितरस्ति । आमनिव्यमस्य चेदितत्वात् तस्य च चित्तेकाय्यद्वपदृष्टार्थत्वोपपतेः । येषां रोगवार्द्धकादि-

[ै] अत्र पञ्चमम् ग्रादित्यादिमत्यधिकरणं पूर्णम्।

भिराषितुं न शिक्तः तेषामिष भौत्याद्युपाश्रयग्रेनासनिवयमिनविश्होपपतेः । श्रत्यन्ताशक्तावारव्यकाम्यकर्मवद् श्राप्रायग्रमारव्याया विद्यायाः यथा कथं चिन्निविष्टग्रीयत्वेन तत्र तस्य त्यागे ऽप्यन्यत्र त्यागाऽयागिदिति भावः ॥

ध्रुश् । १६

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

श्रङ्गोपास्तिव्यतिरिक्तोपाम्तिरिति । श्रङ्गोपास्तिष्वाश्रयाङ्गस्य यो दिगादिनियमस्तदपेचामन्वादङ्गतः सिद्धमाधनं मा भूदिति पविविशेषणम् । एवं चेपपस्तित्वादङ्गोपास्तिवदित्यपि हेतुदृष्टान्तौ वक्तुं शक्यौ । श्रुतदेशादि-मन्वमिति । उपासनासु विशिष्य दिगादिनियमश्रवणं नास्ति वैदिककर्मः माचे प्राङ्मेखत्वादिनियमस्मरणमनन्तरं साधनचित्तेकारयविरोधाद् वैदिककर्माः न्तरविषयमित्युपाधेः पचाद्यावृत्तः । ॥

धुद्दर । इ

या प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२॥

श्रहंग्रहोपास्तीनामदृष्टार्थत्वेनेति । ननु यस्य स्यादद्वित श्रवणाविदिध्यामनवतामं माचात्कारहृपदृष्टुफलार्थत्वमप्युक्तमावृत्यधिकरणे । सत्यम्। तावता यावत्माचात्कारोदयमावृत्तिः मिध्यति न त्वाव्रायणमिति भावः ।
कृतशास्त्रार्थत्वात्पुंस इत्यर्थ इति । श्रव पुंच इत्यध्याहारेण कृतशास्त्रार्थशब्दे बहुत्रीहिर्व्युत्पादितः । न चाहरहवे। एवं विद्वान् स्वगे ले।कमेतीति दहरविद्यायां वीष्यया विद्याया यावच्नी विकत्वमवगम्यते स यो ह
वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमिति सत्यकामप्रश्ने साचाञ्च तदास्त्रायते । सत्यम्। प्रकरणविशेषास्त्रातं तदुभयं न्यायतः प्राप्तिं विना सर्वविद्यासाधारार्ययं न
भनेत् । दृष्टद्वारेण् चेति । कर्मणामन्त्यप्रत्ययजनने दृष्टुसामर्थ्याभावाददृष्टमात्रितं प्रत्ययानां तच दृष्टद्वारा संभवाद् नादृष्टं द्वारमाश्रयणीयमिति ।

स्रान्तका ले तद्वश्यं भावादिति । ननु उपास्तीनामाप्रायणमनुवृ-नाविष धायंप्रातःकालयारिग्नहोचवच् चिनेकाय्यशालिषु समयेषु ताधामनु-ष्ठानं भवित न तु सर्वकालं नेरन्तय्येण घारावाहिकतया तथा च कुतः प्रायण-काले ऽिष प्रत्ययानुवृत्या ततः धाचात्कारोदयावश्यंभावः । तस्मातदवश्यं-

^{*} अत्र पष्ठम् त्रासीनाधिकरणं पूर्णम्।

[†] अत्र सप्तमम् एकायताधिकस्यां पूर्णम्।

भावोक्तिरयुक्ता । प्रतिबन्धकान्तरानुद्रवेक्तिरप्ययुक्ता । प्रबलस्य कस्य चित्रा-तिबन्धककर्मणः तदानीमुद्भवसंभवेनाद्भूतस्य प्रारब्थस्य वा प्रतिबन्धकत्व-संभवेन तदा तीव्रमरणवेदनादिकमुद्वावयता तेन प्रत्ययानुवृतिसाचात्कारे।द-यये।: प्रतिबन्धसंभवात् । यद्युपास्तिजन्यप्रबलादृष्ट्वशात्प्रत्ययानुवृत्तिकल्पनया साचात्कारे।दयावश्यंभाव: कल्प्यते तदा तद्वशात्साचात्कारे।दयावश्यंभाव एव कल्प्यतां किमाप्रायगप्रत्ययावृत्तिकल्पनया । उच्यते । तीत्रमरगवेदनामू-लस्य कर्मगो ऽपि भाताव्यक्तविषयान्तिमप्रत्ययस्तावदवश्यंभावी सविज्ञाना भवतीत्यादियते: । श्रत उपासनाफले भाक्तव्ये तत्प्रत्यये। ऽपि तदानीम अध्यं बाच्यः। स च साचात्कारहृप एव प्रभवति प्रागुपास्ये साचात्कारस्य क्रुप्रत्वात् प्राचीनसाचात्कारित्वभावनैव कारगत्वेन क्रुप्रेति सा तदानीमप्यपेचगीय। सा च दृडसंस्कारवत एव भवति न तु चिरात्प्रत्ययावृत्तिमुज्भितवतः प्रमु-षितसंस्कारस्येति संस्कारदाळीथिमाप्रायणं प्रत्ययावृतिरपेचणीया । ऋत यत्र प्रायणानुवर्तनीयप्रत्ययावृत्तिसहकारितया तत्फलेन ब्रह्मले।कप्राय्या फल-वतां कर्मणाम।प्रायणमनुवृत्तिं दर्शयति छान्द्रोग्यश्रुतिराचार्यकुलाद्वेदमधी-त्येत्यादिका । इयं ह्युपासनासहकारिकमेविषया त्रात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति चिनेकाग्ये।पायसाहित्यश्रवणाद् ब्रह्मले।कप्राप्रिफलश्रवणात् । अत एव भगवत्पादैरियं श्रुतिर्विद्याषहकारिकमेविषया ऽवतारिता। यथेह षष्ट्राद्यध्यायचयप्रकाशितात्मविद्या सफला ऽवगम्यते तथा कर्मणां न कश्च-नार्थे इति प्राप्नं तदानर्थेऋपरिहाराय विद्वद्विरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलसंब-न्धेनार्थवत्वमुच्यतइति । गवं च प्रतिबन्धकान्तराऽसंभवे। ऽप्यूषपद्यते । दृढसंस्काराधानेन प्रायणकालिकप्रत्ययानुवृत्तिसाचात्कारये।दूर्वृक्षारणभूतायाः प्रत्ययावृत्तेस्तत्यहकार्याग्नहोर्चादिकर्मानुवृत्तेश्च प्रत्ययत्वेन प्रवलतया ताभ्यां प्रारब्थपर्यन्तस्य सर्वस्यापि प्रतिबन्धकस्यानुत्थितिकरगोपपते: कर्मविपाक-प्रायश्चित्तवत्प्रारब्थादव्यनयाः प्राबल्योपपतेश्च । एवं न्यायसिद्धामेवाप्राय-णानुवृत्तिं स या हवैतद्भगविन्निति श्रुतिरहरहः श्रुतिश्वानुवदतीति तयारिष सर्वविषयते।पपदाते ।

ननु तेजसे।दानेनेति व्याख्यानमयुक्तं छान्दे।ग्यश्रुते। प्रायस्तेजसि तेज: परस्यां देवतायामिति मुसूर्षाः प्रायस्य तेज:शब्दे।पलचितदेहबीजभूतप्राप्नि- श्रवणातयेव तस्याः श्रुतिद्वितीयपादे व्याख्यास्यमानत्वादित्यत श्राह उद्दानस्य तेजादेवतात्मकत्वादिति । प्रश्नोपनिषदि यश्चित्रहात वाश्यात्
प्राचीनवाक्ये तेजा ह वाव उदान हात श्रूयते ततः प्राक् चादानः पुण्येन कर्मणा
पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमिति श्रूयते। श्रुतस्तेजस्त्वेन
यथापंकित्पत्तलोक्षिनन्दात्वेन चाच श्रुत उदान एवेति भावः। श्रात्मना सह
श्रात्मना सहितः सन् तमेवात्मानं यथापंकित्पतं लेकं नयतीति श्रुतिशेषस्यार्थः। उत्तराधिकरणपंगितिमाह श्रुन्तकालइति । यथापापकस्यान्तकाले
प्राप्यपारलोक्षिकपत्विषयान्तिमप्रत्ययद्वपाचात्कारोदयाये तदानीमिष प्रत्ययावृत्यनुवृत्यपेचा नैवं परब्रह्मित्रदस्तदपेचा ऽस्ति ततः सकलाधनाशेन कृतकृत्यताप्रित्युत्तराधिकरणेन प्रतिपादनादापवादिको सङ्गतः सगुणित्यानपेविततदिरोधिकमेणामित्वितस्तु न्यायसाम्यात् सिध्यन्त्यानुषङ्गकं प्रयोजनमिति भावः*॥

भू२३ । १ तद्धिगमञ्क्तरपूर्वाघ्यारश्लेषविनाशी तद्वपदेशात्॥ १३॥

अथैकेन शरीरेणेतिः। उष्ट्रमतङ्गनादिभाग्यकगटककाष्ट्रादिभाग्राप-कक्रमेफले।पभागा एकेन शरीरेण ने।पपदान्तइत्यर्थः। अर्थवाद्विङ्गस्येति । उपासना यिमन् दिने प्रारच्या ततः प्रभृत्युत्तराधाश्लेषः तस्मिन्नेव दिने प्रा-चीनसकलाधनाशश्च कथ्यमित्यर्थवादमाने भारं संनिवेश्याभ्युपगन्तव्यम् इत्यप्यर्थवादग्रहणेन सूचितं किं तु सित विरोधे न चेहत्य इति निर्गुणइव सगुणेपि साचात्कारे।दये सत्यश्लेशिवनाशाविति नाप्रसङ्ग इति भावः । सगु-णिनगुणविद्यासाधारस्येनाश्लेषविनाशी विरोधाभावेन सम्पर्थते। अभ्युपग-म्यापि प्रमाणान्तरिवरोधं विसद्धं प्रमाणान्तरमेवाश्लेषविनाश्वप्रमाणेन वाध्य-मित्येतिन्नर्गुणविद्याम।चविषयं पापं चाननिवृत्त्यर्थमित्यादिना बलीयसीत्यन्तेन दर्शितम् ।

ध्रुष्ठ । ११

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

प्रथमं निरस्येति । नच शास्त्रीयत्वसाम्येनाविरोधोपपाउने ऽपि ज्ञा-नाज्ञानहृपत्वकृतविरोधो न निरस्त इति वाच्यम् । तस्मिन् सत्यपि प्रार-

^{*} अत्राष्ट्रमम् ग्राप्रायगाधिकरगं पूर्णम्।

[ं] श्रत्र नवमम् तद्धिगमाधिकरणं पूर्णम्।

ब्थवदनुवृत्तिसंभवादिति भावः । पाप्मनश्च विशेषते। ब्रह्मचानेनोच्छेदात्व-श्रुतेरिति टीकायां विविच्चतां श्रुतिमुदाहरित सर्वे पाप्माना ऽता निव-र्त्तन्तइति । न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्माना उता निवर्तन्तइति छान्दो-ग्यथितिरिह नेदाहतुँ ये।ग्या तच पाप्मशब्द: सुकृतस्यापि ग्राहक इति स्फुट-त्वेन तस्याः सिद्धान्तानुगुगत्वात् । किं त्वन्येयं श्रुतिराचार्येसदाहृता । श्रात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्म तरति सर्वे पाप्मानं तरित सर्वे पाप्मान: प्रहोयन्तइत्यादि चाच पूर्वपचानुगुणं वाक्यं द्रष्टव्यम्। पापविशेषे संकोच्यमिति । पापहृषे कर्मविशेषे संकोच्यमित्यर्थः । स्व-भावविरोधपत्त्मादायेति । धर्मस्य ज्ञानमाज्ञाद्ववृत्तिः स्वभावविरे।धाद्वा शास्त्रान्निवर्त्यत्वावगमाद्वेति विकल्पितपचद्वयमध्ये प्रथमपचमादायेत्यर्थः । प्रारब्धवदनुवृतावारब्धफलत्वहेत्वभावाद् अवधिश्रवगाभावाच्च अनन्तगरी-रभे।ग्यानामनियतकालविपाकानां पुरायकर्मणां युगपत्क्रमेण वा भागासंभवा-दनिम्में चः स्यादिति भावः । क्रममुक्तिफलकामु मगुग्रविद्यास्वय्ययं न्याय-स्तुल्यः । देवले । कादिप्रापक्षपुर्य विशेषानुवृत्तौ तत्फनभागाय पुनर्निवृत्यापन्या क्रममुक्तिने सिध्येदिति तथाभूतार्थाति पाप्मयुत्या पुरायस्यापि यहरो न्याय-सिद्धार्थानुसार्यर्थानि । यथाभूतार्थानीति पाठे उभे वैष एते तरित नैनं सुकृ-तदुष्कृते तरत इत्यादीनि यथायुतार्थानि भर्वान्त न तु क्रोपेन योज्या-नीत्यर्थः ॥

अनारब्धकार्यसव तु पूर्वे तदवधेः॥ १५॥

यथा कुलालेति । कुलालकराभिचाते निवृत्ते तिविभित्तक्रमाद्यं भ्रमणं निवर्तते ततस्तज्जन्यवेगाख्यसंस्काराद् भ्रमणपरम्परानुवृतिर्दृष्टा तथा कर्मजन्यसंस्कारात्कर्मान्तरानुवृतिरित्याद्यपद्या न युक्त सत्यर्थः ।

न मायेति भ्रमनिषेध इति । तज्जन्यसंस्कारा न तद्गाचर इत्य-ग्रिमवाक्ययास्तत्पदेन मायाशब्दातां परामृश्य तज्जन्यसंस्कारतद्विषययार्वस्तुः सत्तानिषेधाद् मायाशब्दा ऽव भ्रमपर इति भावः। तज्जन्यसंस्कार इत्यनेन मायासंस्कारजन्यमायान्तरात् कर्मान्तरात्पत्तिरिति पत्तंप्रतिविपतीति। यदापि न तज्जन्यसंस्कार इत्यनेन भ्रमजन्यसंस्कारनिषेधः प्रतीयते तथाप्यथाद्

^{*} अत्र दशमम् इतराऽसंश्लेषाधिकरणं पूर्णम्।

भ्रमापादानमायानिषेधस्य पूर्ववाक्ये वर्षितत्वाद् मायापि निषेध्यतया बुद्धि-स्येति तज्जन्यसंस्कारनिषेधपरतया ऽपि योजिपतुं शक्यत्वातस्वविकल्पितद्वि-तीयपद्मनिरामार्थत्वेनेदं वाक्यं योजितम् । न तज्जन्यसंस्कार इत्यनेनेत्यादेः प्रतिचिवतीत्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने अनेन मायाजन्यमायान्तरात्कर्मान्तरी-त्यतिरिति पचः परिस्फुरतीति क्ष चित्याठः । तचायमधेः । यच तु न माया न तत्संस्कारो न तद्गोचर इति टीकायन्यः प्रस्तुते भयकम्पादिवैषम्यप्रदर्शनपरे। न भवति मायावादिनश्चेत्यादिपूर्वयन्थेनैव तद्वैषम्यसिद्धेः । त्रता उनेन टीकाय-न्थेन द्वितीयपचे। निषेधार्थमनूदितः परिस्फुरतीति। ननु न तत्संस्कार इति तच्छब्दस्य मायापरत्वे तद्गोचर इत्यचापि तस्य तत्परत्वेन भाव्यं न तु तद्युत्तं मार्याविषयस्यात्मनस्तत्त्वचानादूर्ध्वमपि सत्वेन तन्निषेधायोगादित्याशङ्क्य भूरभः । १६ व्याच्छे माथात्मभ्रमगाचर इति । भ्रममाययाः कार्यकारणयारमेदाः पचाराद् भ्रमविषया मार्याविषयत्वेने।पचरित इति भावः । किमनु-वर्त्तेतेत्युक्ता न किमपीत्याहेति। किमनुवर्तेतेत्युक्तमेवाथं न संस्का-रावशेष इत्यादिना विवृगोतीति न पैानक्त्यमित्यर्थ: । न तता ऽधिकमित्यर्थं इति । इहापि तावदेव चिरमित्येवकारेण न तता ऽधि-कमित्यर्थे एव प्रतीयते न तु तावत्पर्यन्तमनुवर्ततग्वेत्यर्थे इति भावः। नास्ति ब्रह्म न प्रकाशते चेति भ्रमान्यथानुपपत्त्येति । इदमुण्लदा-गं परप्रेमास्पदतया जीवस्वस्त्रपानन्दे प्रकाशमाने ऽपि नास्ति न प्रकाशत-इति व्यवहारात् तदावरकाविद्यामद्भावा ऽवगम्यतहत्येतदप्यदाहरणम् । न चैकदेशेनेति । निवृताया ऋविद्याया एकदेशेनानुवृत्यसंभवा नेति याजना । शाब्दबाधेनेति । सक्तलेतरमधुरिमव्यावृत्तात्कर्षशालिसधायां मधुरिमा ऽस्तीत्याप्रवाक्येन तदर्थपरिच्छेदे सति तदज्ञाननिवृताविष यावत्साचात्कारं कीदृचः स मधुरिमेत्यज्ञानं नापैतीत्यनुभवसिद्धम् । न च तत्र पुरुषात्रिता-चाननिवृताविष विषयात्रिताचानं नानुभूयतइति वाच्यम् । त्रात्रयभेदेनैकविष-याज्ञानमेदकल्पने प्रमाणाभावात् । तस्मादेकमेवाज्ञानमेकदेशे च निवृत्तम् ग्रकदेशान्तरेगानुवर्ततहत्येव कल्पनीयमिति भावः । कल्पमहाकल्पमन्वन्त-रादिजीविता चेति पाठमाश्रित्य कल्पशब्दार्थमाह कल्पा ऽवान्तरकल्प इति । ब्रह्मणे दिनमवान्तरकल्पः । तस्यायुर्महाकल्पः । ननु भाष्यकारैर्न

तावदनात्रित्य कमायामित्यादियन्थेन चानात्यतेर्वे ह्वारा तदारम्भककमात्रयत्यादारम्थकार्यस्य च कमेगी मध्ये प्रतिबन्धारसम्भवात्तत्वणार्थं देहणतप्रतीचणमिति युक्तिकृता सा टीकाकारैस्तदेतदिमिसंधायेत्यादिना स्वाक्तयुक्तिण्य्यंवसानं किमिति प्राणिता स्वतन्त्रयुक्त्यन्तरत्वसंभवादित्याशङ्काह्य
स्पत्नीव्याया श्रविद्याया इति । अस्तु चानात्पत्त्यथं देहतदारम्भककम्मीणेचा तस्यां सत्यामेवीणादानाचानवाधेन तथानिवृत्तिः स्यादेव निक्तपदानकार्यस्थित्यसंभवादित्याशङ्कायाम् उत्यन्नचानामणि श्रुतिस्मृतिषु देहस्थित्युपलम्माद्वेहतदारम्भकक्मीणादानाऽचानलेशानुवृत्तिः कल्पनीयेति टीकाक्तयुक्तिरपेचणीया तत इयं स्वतन्त्ययुक्तिनं भवतीत्यर्थः। श्रम्यत्र आत्मातिरिकवस्तुनीत्यर्थः। चन्द्रैकत्वसाचात्कारेण सहानुवृत्तिरिति । श्रनम्यासदयायां चलचानेन सह सलमिदं न वेति संशयस्यानुवृतिरप्यचोदाहरणम्।
नियोग इति । प्रागेव प्रमाणतः सिद्धं वस्तु तथास्त्रिति पुनर्यतेन न विधेयं
नाणि कथमेतदिति चोदनाईमित्यर्थः। तकारलोपश्चान्दस् इति । लोपसत्त्रात्मनेपदेखिति छान्दसे तलोषे सत्यते। गुणे इति परस्वपत्वम् ॥

अग्निहात्रादि तु तत्कार्यायैव तद्वर्शनात् ॥ १६ ॥
सुकृतशब्दस्य च काम्यकर्मविषयत्वादिति । ननु सुहृदः

99 1 90

सुकृतशब्दस्य च काम्यकमं विषयत्वादिति । ननु सुहृदः
साधुकृत्यामित्यव सुकृतशब्दस्योपास्यसाचात्कारात् प्राचीनं काम्यकमं न
विषयः तस्य तत एव विनाशात् ततः पाश्चात्यस्य क्रममुक्तिफलाऽनपेचितस्य तद्विरोधिनश्च तस्य विदुषि बुद्धिपूर्वमनुष्ठानाऽप्रस्तः वासनावशात्प्रवृतस्याऽबुद्धिपूर्वस्यासङ्किल्पतफलतया क्व चिदिष फलसाधनत्वाभावात् । कथं
वित्फलसाधनकाम्यकमानुष्ठानसंभवे ऽिष तस्याश्लेशवचनविषयताया वक्तव्यत्वात् । न चाश्लेषवचनं सुहृद्गामित्वाभिप्रायं स्यादिति वाच्यम् । साचात्कारोदयानन्तरमनुष्ठितस्य काम्यक्रमेणो देहवियोगकाले सुहृदि संक्रमिध्यतस्तावत्पर्यन्तं निराधारस्थित्ययोगात् । यतेन द्विषन्तः पापकृत्यामित्यस्यापि विषयो
निरस्तः । साचात्कारनिवन्त्यादश्लेषवचनविषयाच्चान्यस्य द्विषद्गामिनः पापस्य
वर्णयितुमशक्यत्वात् । ननु ययोः पुग्यपापयोः साचात्कारोदये सत्यश्लेषविनाशविष्येते तयोरव देहवियोगकाले द्विषद्गामित्वमुच्यतहत्यस्तु पुग्यपा-

^{*} अजेकादशम् ग्रनारव्यकार्याधिकरसं पूर्णम् ।

पयारश्लेबविनाया विद्वांसम्प्रति फलजननाईतानुत्पतिनिवृतिह्रपे। देहवि-यागकाले सुहृद्द्विषद्गामित्वं तयाः फलजननाहंतात्यनिरूपमिति वत्तं शंक्यत्वादिति चेद् न । तस्य पुचा दायमुपयन्तीति दृष्टान्तानुसारेण याव-द्वेहधारगमुपासकं प्रति फलजननयाग्यतया ऽवस्थितयाः देहवियागकाले सुहृद्द्विषतः प्रति योग्यसाविभावप्रतीतेरिति चेत् । उच्यते । उपासकस्या-भ्युदयफलानिच्छायामपि तामजानिद्धः पुचादिभिस्तदभ्युदयेच्छया ऽनुष्ठि-तानि तडागप्रतिष्ठादीनि संभवन्ति । द्वादशवार्षिकसचवाक्यानामयनादिषु ततत्फलेच्छया प्रवृतस्य मध्ये वीतफलेच्छस्य क्रममुक्तिफलेच्छया ब्रह्माणस-नायां प्रवृत्तस्य तन्मध्यएव लब्धे।पास्यषाचात्कारस्य प्रक्रमातु नियम्येतेति* न्यायेनावश्यसमापनीयत्वेन प्राप्नानि द्वादशवार्षिकस्वादीनि काम्यकर्माणि षन्मान्तरेष्वन्येवामवश्यभाकव्यफलानि संभवन्ति । किं बहुना । उपासनास-इकारित्वेन नित्यत्वेन चापासनाकाले उप्यनुष्ठेयानां दर्शपूर्णमाधादीनामङ्गान्य-म्यन्वाधानप्रस्तरयागादीनि ममाग्ने वर्चा विहवेष्वस्तु ऋायुराशास्ते सु।जा-स्त्वमाशास्ते इत्यादिकरग्रमन्त्रप्रकाश्यवर्चः प्रभृतिफलवन्ति भवन्ति । तानि फलानि सङ्कल्पाभावे ऽपि तदाया ऽऽम्रे फलाये निमित्ते च्छाया गन्थ इत्यनूत्य-द्येते एवं धमे चर्यमाणमधा अनूत्पदान्तइत्यापस्तम्बवचनादवश्यं भवन्त्येव। अवश्यानुष्ठेयक्रमेविध्यन्यथानुपपन्याचेष्यप्रार्थनानि वा भवन्ति । अन्यथा विह-वेष्वस्तु त्रायुराशास्तइत्यादिमन्त्रप्रकाश्ययजमानगामिफलतत्यार्थनानामनुष्ठे-यार्थसंबन्धित्वाभावेन तद्द्वारा एतेषां मन्त्रभागानामनुष्ठेणार्थप्रकाशकत्वाभा-वप्रसङ्गात् । तथास्य पापकर्माण्यपि परैराचरितान्युपासकसंक्रमणायाग्यानि संभवन्ति यदन्यकृतमारिमेत्यादिश्रोतिलङ्गाद् उपासकस्यैवाबुद्धिपूर्वाएय, व ता.न संभवन्ति एवंभूतपुरायवापकमेविषया तदश्लेशेतिः । यान्यपासनाकाले तदर्थदेहचारणापेचितवृष्ट्यारे।ग्यादिफलतया उवश्यकर्त्तेव्यानि काम्यक्रमीणि तेषु दनफलेभ्या ऽविशिष्टान्यांप देहपातकाले ऽनुवर्तमानानि संभवन्ति । पापकर्माग्यपि प्रारब्धकर्मफलतया ऽवश्यप्राप्याग्युपासकेन देहपातासन्नसमये कृतत्वेनाकृतप्रायश्चितानि संभवन्ति । तद्विषयं सुहृद्द्विषद्गामित्ववचनं भविष्यतीति न का चिदनुपपति:। यद्वा तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीत्येतत्सु-

^{ैं} जें॰ सू॰ श्र**ः ६ पा॰ ३ सू॰ १३**।

हृद्द्विषत्सङ्क्रमणकाले।पलचग्रमाचं न तु दृष्टान्तपरं तत्परत्वे ऽपि वा सर्वा-त्मना साम्यं न विविचितं किं त्वन्यसङ्क्रमग्रमाचेग्रेतीव्यते । यद्वा यये।: पुग्यपापये।: साचात्कारे सत्यश्लेषविनाशे। तये।रेव देहविये।गकाले सुहु-द्द्विषत्सङ्कमग्रामित्यभ्यपगमे ऽपि न दे।षः ॥

यदेव विद्ययेति हि॥ १६॥

भ्रद । १४

विद्यायुक्तकर्मप्रशंसयेति । इदमुपलवणं प्रस्तानया देवता प्रस्ता-वमन्वायता तां चेदविद्वान् प्रस्ते।ष्यिष मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति षाचाद्विद्या-विद्यीनकर्मनिन्छया ऽपि तिन्नवेधकल्पना द्रष्ट्रव्या । तथा च विद्याविहीन-कर्मनिषेधेन विद्यायाः कर्माङ्गत्विमिद्धिरिति भावः । विद्ययेति तृतीयायुत्या साचादि तित्सिद्धिद्रेष्ट्रव्या । अन्ये त्वाहुरिति । भास्त्ररेणैतत्स्वमनयेक-मित्युपेवितं तदीयास्तदभिप्रायमाहुरित्यर्थः । विद्यार्थत्वं यदा यायुरित्ये-षा षट्षदी गाया नायमे। तक्रियास्व न्तीति यज्ञाद्यनिधिकारियो जप्यादिना शूद्रस्य शुत्रवामावेगीव सिद्धिरस्तीत्येतावता तदधिकारिगा उङ्गविकलं यज्ञादि न फलाय कल्पतद्दित भाव: । ननु सर्वाङ्गानुष्ठानाशक्तस्याशक्याङ्गप्रहाणेनानु-ष्ठानमपि ययाशनयधिकरणसिद्धम् ऋते। विद्याविहीनमपि यज्ञादिकं कार्यकरं स्यादित्याशङ्काह विद्योपेतेष्विति । कर्मभागमाचिदामै।पनिषदविद्यावि-द्याविवेकरहितानां विद्याविहीनमपि यथार्थाक्त नित्यकमीनुष्ठानमस्तु नाम श्रीपनिषदविद्याविवेभवतां टहराद्युगमकानाम् श्रद्वेनब्रह्मविविदिषोत्पत्त्यर्थे यचादानुतिष्ठतां च विद्यानुष्ठानगः कारस्तीति तेषां विद्याविहीनं कर्म न कार्यकरम् । श्रत एव विद्याविवेकराहित्याद् विद्याविहीनमेव स्तोष्यत्सूद्गा-तृषु समागतेने।षस्तिना मदुपदेशेन विद्यां लब्बा विद्यासहितकमीनुष्ठाने संभवति तदहितं कर्म नानुष्ठेयमिति तदिन्दा कृता । न च विद्याधिगमे।पा-यामावाद् विद्यारहितमेव स्तोष्याम इति संकल्याऽऽस्तावे।पविष्टेषुद्गातृषु पुन-विद्या नापेचणीयेति कथं तच विद्याविहीनकर्मनिन्देति वाच्यम् । यथाशक्ति शास्त्रं संपादयाम इत्येव हि संकल्पः न तु विद्याविहीनमेव स्ताष्याम इत्यपि। अते। यदि तदैव विद्याधिगमे।पाये। लभ्यते तदा तद्विहीनं क्रमं न कर्तव्य-मिति तिन्दा युक्तेव । त्रत एव मुख्याधिगमे मुख्यमागमे। हि तदभावा दि-

^{*} अन द्वादयम् अभिनेद्वाचाद्यधिकरणं पूर्णम्। † जै. सू. अ. ६ पा. ३ सू. ३५ ।

त्यधिकरंगे यदा यूपाये मुख्यं खदिरमलभ्यं मत्वा तत्यतिनिधिं कदरमुण-दातुं प्रस्थिता मध्ये मुख्यं लभते चेद् मुख्य एव ग्राह्यः । कदरं गृष्ठीत्वा तच्यादिषु केषु चित्र्यंस्कारेषु कृतेषु प्राक् प्रश्नियोजनाद् मुख्यं लभते चेदिषि मुख्य एव ग्राह्य इति व्यवस्थापितम् । तस्माद् विद्यापिहतकमीनुष्ठानशका हपासका श्रिष तद्रितं कमं यदानुतिष्ठेयुस्तदा ते

प्रभुः प्रथमकल्पे ऽपि या उनुकल्पं निषेवते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ इति मानवधर्मशास्त्रांतां देाषं नातिवर्तेरविति भावः ।

426 10

तरप्पयोगेणेति । न तावदल्याच्तरमित्यादाविव स्वाधिका ऽयं तर-प्रत्ययः । ऋधिकार्थसम्बे स्वार्थिकत्वायागात् । ऋता वीर्यवतरमित्यस्य पंलजननानुकूलसामर्थ्यातिशयवत्वमर्थः । स च सामय्यौतिशया यथाशत्यधि-करणन्यायिषद्वानुवादः समस्ताङ्गसाधारणन्यायिषद्वानुवादे प्रयोजनाभा-वात् । श्रते। विद्यारहिताद्विद्यासहितस्य विलच्चणं एव कश्चिदतिश्यः सिद्धा-द्वीचित्यात् प्रवले: कर्मभिरप्रतिबद्धस्य एव पर्य्यवस्यति । एवं च पृथक्षप्रल-त्वाच्च विद्या क्रमाङ्गम् । विद्ययेति तृतीयाश्रुतिस्तु उपकारकत्वमाचपरा तेनामै। कुरुते। यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदेति विद्यारहितकमाभ्यनुचानापक्रमानु-रोधात् । न चार्यं यथाशतयधिकरग्रन्यायसिद्धार्थानुवादः । ऋङ्गत्वाभावस्रूपा-उपूर्वार्थबे। धक्तवसंभवात् । मूर्था ते विपतिष्यतीति वचनं तु धनायया स-मागतस्योषस्ते: स्वागमनमनादृत्य स्तातुमारभन्तइति क्रोधप्रयुक्तं शापवचनं म तु विद्याराहित्येनाङ्गवैकल्यप्रयुक्तम् । श्रत ग्रव ग्रापवचनमाकर्य्य स्ता-षारम्भादुपरतेषूद्वातृषु राज्ञा ऽनुनीतेन यावतेभ्या धनं दद्याः तावन्मम दद्या इति राजानं पृष्ट्वा तथिति राजानुमति लब्धवते।षस्तिनाद्गातृभ्यः प्रस्तावादिदेवते।पदेशानन्तरं तां चेदविद्वान् प्रास्तोष्या मूर्था ते व्यपतिष्यत् तथातस्य मयेत्यादिवाक्यचये ऽपि स्वशापवचनं क्रोधप्रयुत्तं न त्वङ्गवैकल्य-प्रयुक्तमिति स्फुटीकृतमधिकरणप्रयोजनं विविदिषूपासककर्तृकेष्वग्निहोचादिषु विद्यानियमाभाव इति भाष्ये व्यक्तम् । शास्त्रदर्पेणे त्वङ्गत्वे नित्यकर्मव-द्विद्यार्थेत्वमनङ्गत्वे काम्यकर्मवद्विद्याया निवृत्तिरिति प्रयोजनान्तरमुकम्। तञ्चित्त्यम् । त्रनङ्गत्वे ऽप्यप्रतिबन्धफलकत्वेन विद्याया त्रपेचिततया

नित्यकर्मतील्यात् । न हि काम्यमपि देहचारगार्थवृष्ट्यारेग्यादिफलकं कर्म विद्यानिवर्त्यम् ॥

भागेन त्वितरे चपयित्वा संपद्यते ॥ १९॥

45E 199

प्रारब्धकर्मफलभागानन्तरमिति । येषां विद्यायानिशरीरावधानं प्रारब्धं तेषां विद्याफलमस्तु नाम येषां त्वनेकशरीरानुयायि तेषां तत्फलं न संभ-षति जन्मान्तरस्य पूर्वेसंस्कारप्रमे।षकतया शरीरान्तरे विद्याविहीनै: क्रिय-माणानां कर्मणां बन्धहेतुत्वेन तते। जन्मपरम्पराया एव प्राप्ते:। न च तेषां जन्मान्तरं न संस्कारप्रमाषकमिति कल्प्यं दृष्टनियमसङ्कोचकाभावात् । न च यावत्र विमोद्ध्यइति प्रारब्धकर्मविमाचावधिश्रवणं सङ्कोचकं धूत्वा श्ररीरमिति श्रुत्यन्तरानुसारेग तस्य शरीरविशेषाविधपरतया येषां विद्या-योनिशरीरावसानं प्रारच्यं तद्विषयत्वेषपते:। न च धृत्वा शरीरमित्यच गरीरग्रहणं प्रारव्यकार्ययावच्छरीरपरम् । एकवचनत्रवणात् । अस्माच्छरी-रात्यमुत्यायेति युत्यन्तरे अस्मादिति विशेषणेन विद्यायाग्रिशरीरस्यैव विविचतित्वाच्च । एवं च प्रारब्थस्यानेकश्ररीरानुयायित्वगङ्कया विद्यानुष्ठाने प्रवृतिश्च न सम्भवेदिति पूर्वपचामिप्राय: । देहान्तरे संस्कारप्रमाष श्राधि-कारिकाणामपि कल्प्यते अस्मदादीनां वा त्राधिकारिकाणां तत्कल्पना न सम्भवति त्रागमविरोधादित्युक्तत्वात् । द्वितीयपत्तं निरस्यति त्रस्यदा-दीनामिति । मुक्यथेविद्यानुष्ठानप्रतिपादकबहुशास्त्रप्रामाग्यात् तस्य ताव-देवेति विवित्ततावध्यवसाने मुन्यवश्यम्भावप्रतिपादकावधारगाप्रामाग्याच यात्रज्ञ विमोद्धाइत्यस्य प्रारव्यक्रमीवधिष्ठरत्वं धूत्वा गरीरमित्यत्र शरीरप्रदस्य प्रारन्थकार्ययावच्छरीरपरत्वमस्मादिति विशेषग्रस्यानुभविसदुहेयताप्रदर्शनार्थे-त्वं विदुषां जन्मान्तरस्य एंस्कारे प्रमाणानाणादकत्वं च कल्प्रम् । सतः प्रारच्थभागानन्तरं मुर्तिनियतेति सिद्धान्त्यभिप्रायः ।

इति श्रोमद्वरद्वाजकुलजलधिकोस्तुभयोमदद्वेतविद्याचार्य्यश्रोविश्वजि-द्याजिश्रोरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरणयदीवितस्य कृते। वेदान्त-कल्पतक्परिमले चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

^{*} श्वत्र त्रये।दयं विद्याज्ञानसाधनस्वाधिकरसं पूर्णम् ।

[†] भन चतुर्देशम् इतरस्रपणाधिकरणं पूर्णम्।

श्रथ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

भूव । १

वाझनिस दर्शनाच्छब्दाञ्च ॥ १॥

सता साम्य तदा सम्यन्नो भवतीत्युक्तायाः सम्यतेः स्वमपीता भव-तीति लयार्थेनावीतिना विवरणाद् वाङ्गनसीत्यचापि सम्पतिल्लेयः स च यथाश्रुति वाच एव प्रकृती लय इति लैकिकन्यायस्य वचनेन बाधे।पपते:। श्रन्यथा वाक्प्रकृतिकाया वृतेरपि मनिस लये।पपादनाऽसम्भवादिति पूर्व-पचे प्राप्ने टीकाशयस्यं बिद्धान्तमाविष्करे।ति यथासिद्धेति । प्राणमनूत्का-मन्तं सर्वे प्राणा श्रनूत्ङ्गामन्तीति वागादीनामुत्क्रमणश्रुतेर्मनिष स्वरूपल-या न सम्भवतीति तत्प्रतिपादकत्वासम्भवाद् लाकसिद्धायानुवादकमिदं बाक्यमिति वक्तव्यम् । लेकि च मनिस व्यापारे स्थिते वाग्व्यापारे।परमे। दृष्ट इति तस्येवायमनुवाद इत्यर्थः । वृत्ति *सत्त्वकथनमिति । यदापि तत्कर्यं न लेकिसिद्धार्थानुवादे।पयागि वाम्वृत्तिलयहेतुत्वापयागकल्पने लेकि-चिद्धार्थानुवादे। ऽपि न सिद्धोद् मनसे। वाग्वृत्तिलयहेतुताया ले।कतः सिद्धामा-बात् तथाप्यपपदविभक्तितः कारकविभक्तेवेतीयस्वान्मनमंति सप्रम्या प्रती-यमानं वाम्बृत्तिलयं प्रत्यधिकरणकारकत्वं हातुं न युक्तम् । लेकिसद्धार्थानुवा-देनाधिकरणविशेषविधानसम्भवाद् ऋग्निज्ञाला जले शाम्यतीत्यवाप्रकृताविष लयव्यवहारदर्शनाच्चेति तात्पर्यम् । येषां च सात्रानुशन्द्व्याख्येति । यदापि सै। बस्यानु शब्दस्य भाष्ये सर्वाणीन्द्रियाणि मने। ऽनुवर्नते इत्यर्थे उताः तथापि सर्वाणीन्द्रियाग्यनुगच्छन्तीत्येवमप्यर्थः सम्भवतीति तात्पर्यम् । प्राण्मार्यतीति शेष इति । यच्चितस्तेनैव प्राण्मायातीत्यतः प्राचीनस्य सम्पद्ममानेरित्यस्य तेनान्वया द्यारातः न त्वध्याहार उक्तः ।

99 1 95

तन्मनः प्रागाउत्तरात्॥३॥

एवं घटस्यापि शरावे लयापित्तिरिते। यदि शरावात्मकविकृत्य-न्तरावष्ट्रव्या त्रापो घटरूपपृथिव्या न प्रकृतिरित्यतिप्रसङ्गः परिङ्गियेत तदा प्राणक्रपविकृत्यन्तरावष्ट्रव्या त्रप्यापो मनसे। न प्रकृतिरिति तुल्यमिति भावः ‡॥

^{*} मनावतीति ५ पुः पाः। † भन्न प्रथमं वार्गाधकरणं पूर्णम्।

[‡] अत्र दिलीयं मनोधिकरणं पूर्णम्।

से। उध्यत्ते तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

में इंडे । €

प्राण्जीवे वृत्तिलय उपचर्यतइति । ननु प्राणस्तेजधीति शुन्यनुधा-रेगापगमनादिश्रुतिषु किमित्युपचारः कल्प्यते उपगमनादिश्रुत्यनुसारेग प्राग-स्तेजसीत्यवे।पचारः कल्प्यतां प्रणवृतिलयाधारस्य जीवस्य तेजिस वृतिलयात् प्राणस्य तेजिष वृत्तिलय उपचर्य्यतइति प्राणवृत्तिलयाधारत्वं तेजसस-प्रम्येव जीवस्य केन चिन्स्फुटं न प्रतीयते तदुपजननादिमाचं तु तेजाद्वारा उप्यु-पण्जमिति चेत्। एवं सप्रम्यां निह्नितश्रद्धस्तेजे।नन्तरं जीवनिवेशे ऽव्यव-कार्यं न लभते । तेजः परस्यां देवतायामित्यवापि सप्रम्या तेजसः परमा-त्मनि लयप्रतीते:। एवं यथापचारकल्पनासंभव: सप्रम्यवरीधश्च पचद्वये ऽपि तुल्यः तथा लै।किकदृष्टान्तसद्वावा ऽपि तुल्यः । यथा पान्यः प्रथमं नाविकेन संगत्य ततस्तेन सह तदीयां नावं गत्वा पारं प्राप्नेति तथा प्राण: प्रथमं जीवेन संगत्य ततस्तेन सह तेज:शब्दातां चिवृ-त्कृतभूतान्तरसंसृष्टुं तदीयं यूक्मशरीरं गत्वा तेन सह परां देवतां प्राप्ना-तीति जीवस्य प्रागतेचे।मध्ये निवेशे दृष्टान्तः । यथा सार्याः प्रथमं राज-कीयं रथं स्वयमाह्न राजसमीपं गत्वा पश्चाद्रयाह्न तेन सहितस्तद-भिमतदेशं प्राम्नोति एवं जैवं मूच्मशरीरं प्रायः प्रथमं प्राप्य ततस्तत्प्रामेन जीवेन सहित: परदेवतां प्राप्नोतीति जीवस्य तेजानन्तरनिवेशे दृष्टान्त:। तस्मात्पूर्वपचके।टै। नास्ति किं चिद्विनिगमकिमिति चेत्। उच्यते। विनि-गमकान्तराणां केाटिद्वयतै।ल्ये ऽपि लेकिसिद्धानुबादप्रायपाठः पूर्वपचे विनि-गमक: । तथा हि । यथा वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारे।परमानन्तरमपि मना-व्यापारदर्शनाद् वाङ्गनिस संवदाते इन्द्रियैर्मनिस संवदामानैरिति श्रुति: यथा च बाह्याभ्यन्तरज्ञाने।परमानन्तरमपि श्वासव्यापारदर्शनाद् मन: प्राग्र-इति श्रुति: तथा श्वासह्वप्राणव्यापारीपरमानन्तरमपि देहे क्व चिदीष्ण्य-दर्शनात् प्रायस्तेजधीति श्रुतिरपि लेकिसिद्धानुवादिनीति न प्रायतेजसे।र्मध्ये जीवस्य निवेश: । तेज: परस्यां देवतायामित्यस्य लेकिसिद्धानुवादकत्वा-संभवादुपगमनादियत्यनुसारेगावश्यं क चिन्निवेशनीयस्य जीवस्य तेजःपर-देवतये।र्मध्ये निवेशः । ननु प्रागस्तेनसीति चिवृ*त्कृततेने।हपदेहारम्भक-भूतम्बम्प्राप्यम्या तदुपहितजीवसंबन्धा ऽप्यवर्जनीयतया सिद्धोद् उपाध्य-

^{*} वृक्षादात पुस्तकषु पाठः । एवमग्र रापि ।

पहितयोरेकतरसंबन्धस्य तदितरसंबन्धनियतत्वात् । ऋतो वाङ्मनसीत्या-दिक्रमे पृथ्यजीव: क्व चिदिप न निवेशनीय इति चेन्नायं नियमा ऽस्ति देहारम्भकमूतसूच्माणि जीवस्येव प्राणानामपि स्थितिगत्ये।स्पाधिभूतानीति प्राणागतेश्चेति* सूचे प्रतिपादितम् । न च वाङ्मन:प्राणानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर-प्राप्या तदुपाधिभूतसूच्मप्राप्रिनीन्तरीयकतया सिद्धा तथात्वे प्राणस्तेजसीति पृथक् तत्प्राप्रेरवक्तव्यत्वापते: । तच यथापहितप्राप्यनन्तरम् उपाधिप्राप्तिः पृथ्यक् तत्प्राप्रेरवक्तव्यत्वापते: । तच यथापहितप्राप्यनन्तरम् उपाधिप्राप्तिः पृथ्यक् तत्प्राप्रेरवक्तव्यत्वापते: । तच यथापहितप्राप्तिः पृथ्यवक्तुमृचितेति पूर्वप-च्यमिप्राय: । एवमेवेममात्मानमिति भाष्योदाहृतश्रुतिवाक्यात् प्राचीनं दृश्चान्तवाक्यम् । तद्यथा । राजानं प्रिययांसन्तम् उग्नाः प्रत्येनसः सूत्रपा-मण्यो ऽभिसमायन्तीति । तचागाः वैश्याच्छूद्रायामृत्पन्नाः । प्रत्येनस्विन-स्तस्करादीन् प्रति दग्डियतृत्वेन नियुक्ताः । सूताः चिच्याद् ब्राह्मग्यामु-त्पनाः प्रतिलोमविशेषाः । ग्रामण्ये। राज्ञा ग्रामाधिकारे नियुक्ताः ।

भ्रम् । १२

इदं दृष्टान्तवाक्यमयेता गृह्णात्येवंशब्दिविवरणाय यथा यात्रायामुचतमिति। जध्वे च्छासित्वमिति। जध्वे च्छासित्यमेन जध्वे।
च्छासित्वमेतच्छव्यो इति प्रदर्शितमित्यथे: । इत्युपगमनश्रुतेरथे इति।
यथा याचायामुद्यतमित्यादिप्रकारोयमुपगमनश्रुतेरथे इत्यथे: । नन उपगमनादिकं न प्राणस्य जीवे वृत्तिलयसाथकं यतः जीवे।पगमनं जीवावस्थितः श्वेत्युभयमि प्राणस्य न श्रुतं किं त्विन्द्रियाणाम् । यतु प्राणस्यापि श्रुतं जीवान्तृत्कमणं तद्विपरीतसाधकम् । तच विलीनतया तदाश्रयस्य हि सहेत्क्रमणं भवति न त्वनूत्क्रमणम् । उच्यते । वाङ्मनिस संपद्यते मनः प्राणइति वाक्याभ्यां साचान्मनोद्वारा च प्राणे विलीनतया सिद्धानां मनश्चन्तुरादीनां जीवाश्रयणाय जीवं प्रत्यागमनं जीवे ऽवस्थितिश्व प्राणस्य जीवाश्रयणां जीवं प्रत्यागमनं जीवे ऽवस्थिति विना ऽनुपपन्नित्येविमिन्द्रयोपगमनाविस्थित्योः प्राणेपमनाविस्थत्योः प्राणेपमनाविस्थत्योः प्राणेपमनाविस्थत्योः प्राणेपमनाविस्थत्योः त्रित्वलयसाथकं तथापि तद्वचनं तच विलये सत्येव दृष्टं यथा प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा श्रनूत्कामन्तीति तत्सामान्यात् तमुत्कामन्तमिति वचनस्यापि तच विलयसाथकता ।

^{*} व्याः सुः श्रमः ३ पाः ९ सूः ३ ।

तत्सहितेन्द्रियसमुद्रायवचन इति । विज्ञानशब्दो भावकरणः ५३१ । १८ व्यत्पत्तिद्वयेन प्रारब्धकर्मफलप्रकाशस्येन्द्रियग्रामस्य च तन्त्रन्यायेन वाचक इति तत्साहित्यं जीवस्य सविद्यान इत्येवे।च्यतहित भावः । तेजे। ऽध्यन्-जीवलच्णासंभवादिति । मार्गपर्वमु वायुवस्णादीनामिव जीवस्य पृथक् क्क चिन्निवेशो न कल्पाते किं तूपगमनादिश्तिबलादवश्योपसंहार्य्यस्य जीव-स्योपसंहाराथँ तेजःशब्दस्य तदुर्णहते जीवे वृत्तिः कल्प्यते । उपाधिवाच-कस्य तद्विशिष्टोपहिते गुणवाचकस्य गुणविशिष्टात्रयदव लचगोपपते: । तिस्मिन्नेतिस्मन्नमे देवाः श्रद्धां जुहूतीत्यच श्रद्धाशब्दस्याप्स लाचणित्रस्य चिवृत्करग्रेनान्वितेषु भूनान्तरेष्वयुपलचग्रनामुक्षा तदुपहितजीवपर्य्यन्तं लच-णाङ्गीकृता इह तेजावाचकस्यैव तत्पर्यन्तलचणीङ्गीकारे का उनुपर्णतिरिति भावः । ननु तस्य तेजाद्वारेणेति । तेजः शब्दस्य जीवलवगा न युक्ता । प्राणस्ते जसीत्यस्य लेकिसिद्धानुवादकत्वाभावापते: । त्रत: प्राणस्य जीववृ-तिलय एवापगमनादिश्रुतिसिद्धः प्राणावृत्तिलयाधारस्य तेजसे। जीवे वृत्तिलया ऽस्तीत्येतदवलाक्यौपचारिका ऽस्तिवति भावः। यदापि प्राणस्य जीवे वृत्तिलया न श्रतः किं त्विन्द्रियोपगमादिप्रगालिकया ऽऽचेप्यः तथापि स ग्व तेजाद्वारक-त्वेनामुख्यो ऽस्त्वित तात्पर्यम् । व्यवधानादेवेति । परमात्मिन खलु तेजसे। लयः प्रसिद्धः स जीवात्मन्युपचर्यते चेत् साचाल्लय उपचर्यते व्य-बहिता वा । नादाः । परमात्मन्यपि तेजसः साचाल्लयाऽप्रसिद्धेः । न द्वि-तीय: । घटाद।विष परमात्मविकारे लये।पचारप्रसङ्गादित्यर्थ: ।

ननु तेजसे। जीवे स्वस्तृपलये। नेष्यते किं तु वृत्तिलयः स त्वनीपचारिक एव संभवतीत्याशङ्क्षाह वृत्तिलयस्तिति । वाङ्मनसीत्यादिक्रमे ५३२ । २
तेजो जीवहित पवीन्तरं प्रमाणान्तरिषद्धिमिति कल्यते उत्तोषगमनादिश्वृतिप्राणिता जीवः क्ष चिन्नवेशनीय इति कल्यते । नाद्यः । वाङ्मनसीत्यादाविव प्रमाणान्तराभावात् । न हि प्राणव्यापारे श्वासे देहोष्मणि च निवृते
रिप जीवसत्तायां तिन्नहानुवृत्तिरितः । न द्वितीयः । श्रुतस्यैव तेजःशव्यस्य तदुपहितजीववेश्यकत्वे।पपते। क्रिमकपर्वान्तरतद्वे।धकवाक्यान्तरकल्पनागीरवाऽयोगात् । प्राणस्तेजसीत्यस्य लोकसिद्धानुवादकत्वं तु विशेषणांशसताविषयतया रिप्युपपन्नम् । विशेष्यभूतजीवांशे तु सप्रम्यर्थप्राणवृत्तिलया-

धारत्वम् । इदं तु विन्त्यते । वाङ्मनषीत्यादियुतेरिन्द्रियमंनिष संपद्यमानेर्याद्वित्तस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेनषा युक्तः सहात्मनेति युत्यन्तरानुधारेण व्याख्यानं सूनकारैः किमित न कृतं तदनुसारेण हि वाङ्मनधीत्यनेन वागुपल वितानां वाह्येन्द्रियाणां (मनउपहिते जीवे लय उद्यतहित व्याख्येयम् । दृष्टो हि मनः शब्दस्य जीवे प्रयोगः प्राणवन्थनं हि सीम्य मन इति । मनः प्राणदत्यनेन विलीनसक्त जवाह्येन्द्रियाणां)* मनउपहितस्य जीवस्य प्राणप्राप्तिस्त्यतहित व्याख्येयम् । प्राणस्तेन सीत्यनेन तथामूतस्य प्राणस्योदानयाग उत्यतहित व्याख्येयम् । प्राणस्तेन सीत्यनेन तथामूतस्य प्राणस्योदानयाग उत्यतहित व्याख्येयमिति । अवायमिप्रायः । वाङ्मनसी-त्यादियुत्ति जीकसिद्धक्रमानुसारेण प्रयुक्ता तद्वपरीत्येन प्रवृत्तिमत जष्मण उप-शमः प्रथमं पठितः । अतः युत्यन्तरमेवान्यशा व्याख्येयम् । (यिन्नस्तेनैव प्राणमायातीत्यनेन चीणसकलेन्द्रियवृत्तिर्थेत्तिव्यक्तस्य स्वृत्तिन्यं) प्राणान्यात्यात्रात्यमः प्राण-व्यापारमाचाविशेषस्तिष्ठतीत्युच्यते न तु प्राणाधिकरणकवृत्तिलयं) प्राणोती-त्युच्यतहित । युत्यन्तरे तेनः शब्दस्तु पूर्वसंद्रभीनुसारेणादानपर इह तु लेकिसिद्धक्रमानुवादेन चिवृत्कृततेनः परतेव तस्योचितिति ।

ननु चेयं श्रुतिरित्यादिभाष्यस्य तेजः सहचरितानीत्यादिटीकायन्थेन टिशिते उर्थे तस्य भाष्यटीकासूचितां योजनां दर्शयित प्राण्नाधारत्वेनेति । अव प्राणस्याधारेण जीवेन संपर्कस्तेजः शब्दोपलिचतभूतसंबन्धात् प्राचीना न निषेध्यत्वेनानूद्यते अधिकावापस्यानिममतत्वात् किं
तु भूतप्राप्रिसमयभावित्वेन सिद्धान्ताभिमता उनूद्यते । श्रुतिर्दर्शयतीति भाष्यस्यानेनान्वये सित न दर्शयतीति लभ्यते तेजस इति भूतमावस्य प्राध्यत्वं
निर्दिश्यतद्दित जीवपर्यन्तलवणामनपेच्ये उमुक्तम् । तद्येचायां तु जीवस्यापि प्राप्यत्वं निर्दिश्यतस्व । हेतुप्रतिज्ञयोरिति । सूच्यविषये खलु
तेजामावं वा भूतपञ्चकं वेति विवादः । तत्र कार्यस्य स्थूलगरीरस्यानेकारमकत्विक्तिर्व्यधिकरणेति शिद्धार्थः ।

५३२ । २९ समाना चासृत्युयक्रमादमृतत्वं चानुपाष्य ॥ ७ ॥

^{🔭 ()} एतटन्तर्गता यन्या नास्ति ५ पुः।

^{🕇 ()} एतन्मध्यमा बन्धो न दृश्यते ५ पुः ।

३ अत्र वतीयम् अध्यताधिकरणं पूर्णम्।

अत्राधिकरणविषयभूतेति । इहाऽमृतत्वफलयवर्णेन सगुणविदामु-स्क्रान्त्यभावः शङ्काते ऽमृतत्वफलं च धगुणविद्यासु दहरविद्यायां सूयते । श्रतो दहरविद्याधिकरणविषय इति भाव: । यदि विद्यया ऽमृतमञ्नुलइति श्रुति: सकलमगुणविद्यासाधारणी तदा तच बहरविद्याग्रहणं सगुणविद्यान्त-राणामप्यपलचणं द्रष्ट्रव्यम् । ननु दहरविद्यायां तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेनी-त्यवामृतन्वफलं यूयते तवैवात्क्रान्ताविष यूयमाणायां क्यं तदभावेन पूर्वपस इत्याशङ्का न वास्तवा ऽयं पूर्वणच इति टीकायामेव द्यातितमित्याह तयोध्वीमिति । ननु न तु विदुषः सक्राशादित्यादिना व्याघाता भवेदित्य-न्तेन टीकाय-थेन विदुषः सकाशादविदुषां विशेषवन्वात्क्रान्तिने विधीयते तथा सित विद्याप्रकरगाव्याचातः स्यादित्युचाते ऋयं प्रस्कप्रतिषेधः वि-द्याप्रकरणाद् विदुषः खलूत्क्रान्तिशङ्का प्रवृता स्रत स्राष्ट्र येन हेतुनेति। विद्याप्रकर्णो स्वापादिवदुत्क्रान्तेरप्यनुवाद ग्व न विधानमित्युक्यनन्तरं विधानं किं न स्यादित्याशङ्कायां किमविदुषा विधानं विदुषा वेति विकल्पं मनिष निधायाद्यविकल्पः प्रकरणविरोधेन टीकायां निरस्तः । ऋमृत-त्वफलविरोधेन द्वितीयविकल्पनिरामः स्पष्ट इति तच काउता न कृत इति भावः । यद्यपि वाङ्मनसि संवद्यतहत्यादिश्रुतिने सगुणविद्याप्रकरणा-म्नाता तथापि सगुगनिर्गुणविद्याविशेषाविवेचनेन तामवलम्ब्य सगुगविदाः मुत्क्रान्तिप्रतिपादनमाशङ्कितं स्वापादिवत्साधारायेन प्राप्राया उत्क्रान्तेरनुकी-नेनमिति परिहारश्च कृत:। अस्य फलं प्रतिषेधादिति चे*दित्यधिकर-गिषद्वान्ते द्रष्ट्रत्रम् । सगुण्ब्रह्मपाप्तिमात्रस्येति । गतियुतिबलाल् ले। ऋविशेषे तत्प्राप्तिरेव फलपर्य्यन्तेति भाव†: ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात्॥ ६॥

ध३३ । २०

स एवाचापि न सिद्ध इति । ननु सुष्प्रस्य सत्सम्पत्तिः सावशे-षेति स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य‡ इत्यधिकरणे विद्याकर्मविध्यन्यथा-नुषपन्या समर्थितं स न्याय इहापि तुल्यः क्रयमद्यापि न सिद्ध इत्युक्तम् ।

^{*} व्याः सूर् ग्रन्थ पार २ सूर १२।

[†] अत्र चतुर्थम् त्रासृत्युपक्रमाधिकरणं पूर्णम्।

[‡] व्या सूर् भर ३ पार २ सूर ६।

उचाते । सुप्र एव प्रबुध्यतइत्यन कर्मानुस्पृतिशब्दाः सन्त्यनन्ययासिद्धा हेतव: इह तु विधिमाचं तच कर्मविधीनाम् अविद्वद्विषयत्वेन चारि-तार्थ्ये स्पष्टम् । विद्याविधयस्तु द्विविधा अर्चिरादिप्राप्यब्राह्मले। किकफल-भागयतिमन्तस्तद्रहिताश्च तचाद्येषु निरवशेषलयासम्भवे ऽपि द्वितीयेषु सम्भवतीति तद्विषयत्वेन निरवशेषलयप्रतिपादकत्वसमर्थनसम्भवे किमथे सावशेषलयप्रतिपादक्रत्वं कल्यम् । नन् परदेवतासम्पतिवचनस्य ब्रह्म-विद्विषयत्वे प्रकरणान्निर्गुणब्रस्मविद्याविषयता स्यात् तट्टेहारम्भकभूतानां निरवशेषसम्यतिरिष्टेव कलाप्रलयाधिकर्गे तथा बद्धमाग्रत्वात् । तथा च पूर्वेषचः सिद्धान्त्यनिष्ठायेविषया न स्यादिति चेन्न । निर्गुणब्रह्मविदेा मिथ्याचानापनीतवाङ्मनःप्रभृतिलयस्य स्वप्रप्रवञ्चविलयवद्यागपदोन वाङ्मनसी-त्यादिकस्य निर्गुणप्रकरणपठितस्यापि लचणादिवत्सम्भवात् सगुणविद्या-न्वयकल्पनात् । एवं चानियम: सर्वेषा*मित्यव।चिरादिगते: सकलगुग्रा-विद्यासाधारएयं यदुक्तं तस्यायमाचेषः । ये चेमे ऽरएये इत्यादि वचनं स्रुत-ब्राह्मलै।किकफले।पभे।गविद्यामाचविषयमस्त्विति । यञ्च पूर्व।धिकरये सकलगु-गविद्यासाधारगयेनेत्क्रान्तिसमर्थनं तस्याप्याचेप इति पूर्वाधिकरग्रसङ्गति: । श्रनेन प्राचामप्यधिकरणानामिति । तेष्वधिकरणेषु वागादीनां मन:-प्रभृतिषु यः स्वरूपलयपूर्वपचस्तस्य चेदं प्रयोजनं यत्सगुणविद्यासु काश्चिद् मुक्तिफलाः काश्चिद् ब्रह्मलेकावाधिफला इति विभागः । न च सगुग्रवि-द्यायां मुन्यनुपपतिः । ब्रह्मलाकप्राप्रिपर्यन्तामु क्रममुक्तिफलामु ब्रह्मलेकि हिरययगभादिव प्रकृताधिकरणविषयभूतामु सगुणविद्यामु देहवियागकाले षाचात्कृतात् सगुग्रब्रह्मणा निर्गुग्रविद्योपदेशलाभेन तदुपपते: ।

सगुणविद्यायामनुचिन्तनार्थमिति। यदापि वागादिवृत्तिलये H#8 1 8 ऽप्येतत्प्रयोजनं वनुं शक्यं तथाप्येतदेव प्रयोजनं प्राणस्याध्यचे वृत्तिलय-निह्नपणस्य तेषां त्वन्यदपि प्रयाजनमस्तीति भावः । ऋचायं सिद्धान्तः । सत्यमुपासतन्ति सामान्यश्रुत्या सकलसगुगविद्यानाम् ऋचिरादिगतिसिद्धौ तेजः परस्यामित्यस्य संगुर्णावद्याविशेषेषु निरवशेषलयपरत्वं कल्पयितुं न युत्तं तत्कल्पनाया विलम्बितत्वात् । तथापि सत्यमुपासतद्गति सामान्य-

^{*} व्याः सुः प्रः ३ पाः ३ सुः ३० । ा भनुचित्तनार्थे इति ५ पुः प्राः ।

श्रुतिः सर्वे न् सगुर्याविद्याविशेषान् श्रीष्ठमाक्रामित तेलः परस्यामित्यस्य निरवशेषलयपरत्वमेव तावच्छव्दसामध्येन न प्राप्तं प्रत्युत वाङ्मनसीत्यादिप्रक्रमात् सावशेषलयपरत्वप्राप्ते प्रकृतिलयत्विङ्गेन प्रायपाठमुपमृद्य कल्पनीयम् । ततश्व वाङ्मनसीत्यादिर्निर्गृयाविद्यायामनन्वयाद्विरवशेषभूतलयस्य
सुमूषुंसामान्याऽनन्वयाद्यसगुर्याविद्यासुंकाष्ट्रित्यं कास् चिदुत्वर्षः कल्पनीयः । श्रतः श्रीष्रप्रवृत्तिकोदाङ्गृतसामान्यश्रुत्यसङ्कोश्राय यथाक्षमे यथाश्रुतमित्यादिसामान्यश्रुतिसङ्कोश्राय च सेषुप्रिक्तय्यश्रुतेरिव प्रकृतिलयत्विङ्गं
बाधित्वा सावशेषलयपरत्वं कल्पयितुं युक्तम् । तथा सित वाङ्मनसीत्यारभ्य प्रतीतं सक्ते तक्रममायसाथाराय्यमपि न त्यक्तं भवति ।
पूर्वाधिकरयोक्तप्रकारेया सुषुप्रयादिकीनेनवदुत्क्रान्तिक्रमकीनेनस्यापि तत्वमसिप्रतिपादनशेषतया प्रकरयान्वयात् तत उत्कर्षा ऽपि न कल्पिता भवतीति । एकस्य सम्पद्यतद्दयस्य वाक्यस्य चतुष्ट्रयान्वियने। वाक्यश्ये
वृत्तिलयपरत्वं चतुर्थवाक्ये स्वस्त्रपलयपरत्विमिति वेद्धप्यं च परिदृतं
भवति ।

स्पविदित हेतुगर्भविशेषण्मिति । अनेन स्पवत्वं हेत्वोः ५३४ । १

प्रविष्टमिति दर्शितम् । उपलब्धव्यमिति प्रतिहन्येतेति चेत्रया तर्कस्पमिदमनुमानद्वयमिति प्रचितम् । यदि महत्वे षति स्ववद्वहृद्वव्यारब्थत्वे सित स्वपबच्च सूव्मश्रीरं यदि देहान्निगंच्छेतदा चन्नुःस्पर्शनाभ्यामुपलभ्येत मूर्तान्तरेश्च प्रतिहन्येतेति तर्कश्रीरम् । प्रभा तेज्ञषो स्वयं तद्वनुमेयं तदाश्रयद्वव्यमिति

मतावलम्बनादाद्यतर्कस्य न प्रभायां व्यभिचारः । प्रभादव्यं चानुषमिति पचे तु

चनुषेपलभ्येतेत्येवापाद्यं प्रतिहननयोग्यत्वं द्वितीयमापाद्यन्तेन गितप्रतिपत्तिकसूषान्तरपंबन्थरहितात्पन्नविनष्टे न व्यभिचारः । महत्त्वबहुद्वव्यारब्धत्वाभ्यामिति प्रथमषाध्याभिप्रायेण द्वितीयं तु तथारस्त्येव बुद्धाद्यावृते

तयोरप्यप्रवेशात् तच मूर्तत्वमाषमेव षाधनं पर्याप्रम् । एतत्स्वन्नाकाङ्चाथमिति । आपीतर्वातप्रते चेति चकारस्य प्रथमसूषेणाप्यन्वये सित सूद्यम्यरोरविषये अन्यदिष कि चिद्वक्तव्यमस्तीति तेन द्योतनात्विं वक्तव्यमित्याकाङ्घोदेतीति भावः । अनेन पूर्वसूषस्य स्वरसत यतत्सूषाकाङ्घा नास्ति सूद्यगरीरस्य देहान्निगमने तत्पार्थस्थैहपलभ्येतहति प्रतिहत्ने वित्विति प्रङ्काया-

स्तुच्छत्वात् । श्रविदुषामिव विदुषामिष पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानस्येव तस्य नयनमरीचिविद्वर्गमने।पपतेः स्पष्टत्वात् । नयनमरीचेः काचाभ्रपटलत्वादिभिः केश्चिदिव सूच्च्यरीरस्य सर्वेरप्यप्रतिघातस्याविद्वद्विषये ऽवश्यवक्तव्यत्वाद्य । यवं च स्वारिमकाकाङ्वासंपादनार्थमेव स्वरूपतः प्रमाणतश्चिति स्वस्थानण्व स्वरूपसमुद्यार्थत्वेन प्रतिष्ठितस्य भिन्नक्रमत्या ऽप्यन्वया दिर्श्वतः । ननु चतु-ध्यनेक्रान्तिकत्वमाहेत्युक्तं टीकायां कथं चाचुषशब्दः न तु चचुरेव चचुःसंब-न्धीत्यता व्याच्छे यथा चाचुषस्यति । चनुष्ठपादानं तेजः चचुःसंबन्धाद्या- चुष्मित्युक्तं पृथिवीद्यगुक्तसमवायिकारणं परमाणुः पार्थिवपरमाणुरिति । तिङ्ग-श्वरित्वरेति शेष इति । परिमाणतः सूद्यममिति पाठे लिङ्गशरीरिमिति शेषः ।

अरे । ४६

अस्वच्छत्वसुपाधिमिति । यावन्मूनंप्रतिहननीयत्वं साध्यं तेन काचाभ्रपटलाद्यप्रतिह्ननीये नयननिराकरणादी न साध्याव्याप्रि:। नेापमृ-द्यतद्वित शेष इति टीकावाक्यस्य भाष्यस्य शब्देन पूर्णं कृतं यूचे उपपत्ति-शब्दो न मुदमपरे। व्याख्येय:। भाष्यकारैह्यिमम्ब्रत्यचस्य सूदमशरीरे प्रमा-गतयोपन्यस्तत्वात् । न च तस्य स्यूलदेहातिरिक्तविषयत्वे युक्तिरिप तेरपन्यस्तेति वाच्यम् । प्रत्यचस्य विषयपरिशोधने खलु सा युक्तिः न तु प्रत्यचिषये उते। यथा व्यक्तीनां परस्परव्यावृत्तत्वेनानुगतप्रत्ययविषयत्वं नापवदातइति युन्या परिशोधितविषयम् ऋनुगतपचमेव * व्यावृत्तव्यत्य-तिरिक्तानुवृत्तसामान्यसङ्घावे प्रमाणम् एविमहाप्यनुवृत्तदेहविषयत्वानुपपति-युत्रया परिशोधितविषयं व्यावृतोष्मिमप्रत्यचमेव तदाश्रयद्वयस्यापि याहकं स्यूनदेहािनिसिस्यूहमदेहे प्रमाणं न युक्तिरित्यभिसंधिमता टीमा-कृता उपपत्ति: प्राप्तिरिति व्याख्यातं तनापि ग्रामप्राप्तादिवदिह कस्य चित्राप्तिने दृश्यतदत्यनुपर्पातं दृष्ट्वा व्याच्छे प्राप्तिली भ इति । लाभाव सद्वा-वावगमः अनेनायमधा लभ्यतहत्यादै। तच प्रयागात् । तथा च स्थूलदेहातिरि-त्तमूरमदेहस्यैवायमूष्मा स्यूलदेहच्यावृत्रोष्मिमप्रत्यवेग तत्सद्भावावगमादिति मूर्वार्थे इति तात्पर्य्यम् । उपपतिशब्देन प्रत्यचिषयपरिशोधक्रयुक्तिग्रह्योपि न देषः । तस्यापि सूदमशरीरसिद्धै। परंपरयोपयोगाद् भाष्यस्वारस्याच । श्रुतं

^{*} अनुगतपत्तमेव व्यावृत्तत्वेनानुगतप्रत्ययविषयत्वं नोषपद्यतङ्ति युत्त्या परिशोधित-विषयम् अनुगतपत्तमेवेति १-५ पुः पाः । पीनकत्त्वाले।चनयोपरि स नाटृतः ।

कर्गोप धार्य श्रवणमिति इदं भाष्यं स्पष्टमिति टीकेाक्तिमिति गृहीतम् । (इदं स्पार्थनप्रत्यविमव* मृतशरीरे देहोष्मापगमानन्तरं कर्णपिधाने तदीयस्य परकीयस्य वा शब्दभावप्रत्यवस्थाभावात् किं तु) ने जीवदवस्थायां तदीयन केवलभावप्रत्यवेण कर्णपिधानापेवासमर्थ्यलब्धान्तरिवषयेण स्थूलगरीरातिरिक्तसूदमदेहसिद्धिविचिता । ज्योतिरिधकरणे पिहितकर्णपुटेन श्रूयमाण श्रान्तर: शब्दो जाठराग्निरित्युक्तम् इह तु जाठराग्निरिष
सूदमदेहानुप्रविष्ठ इत्येवसुक्तं तदनन्तरप्रतिपत्यधिकरण्ईदर्शितस्थायसिद्धेः सूदमशरीरे प्रसङ्गादिह प्रमाणान्तरमध्यस्तीति दर्शितम्॥॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्॥ १२॥

भेडे १ इंड

प्राखे। पलचित्रसूचमशरीरस्येति पदं बहुवी हिणा जीवात्मविशेषण-मिति दर्शयति सूर्मं शरीरं यस्येति । प्राणीत्कान्त्यनुत्क्रान्तिविचारः प्राचि। पनिवत्तम् वस्य गरीरी पहित जीवविषयः पर्य्येत्रस्यतीति भावः । सिद्धान्त इत्यर्थ इति । यचायं पुरुषा मियते उदस्मात्माणाः क्रामन्त्याहा नेति पृष्ठ्योः पचये।नैति होवाचेति या वत्तव्यः सिद्धान्तस्तिसिद्वित्यर्थः । संसारिषा गवेत्ययुक्तं प्रश्नप्रतिवचनये।विद्वद्विषयत्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वादि-त्याशङ्का विदुषा हिरएयगर्भलोकप्राप्यनन्तरं मुक्तिरिति पूर्वपर्वनिराकरणार्थ बिदुष एव संसारमग्डलवर्तित्वावस्थाप्रदर्शनार्थे तद्विशेषग्रमिति व्याच्छे यदुक्तमित्यादिना । नन्वेत्रमय्यस्विवदुष इति टीकायन्येनार्तभागप्रश्नोतरे वर्ण्यमानानुत्क्रान्तिरविद्वद्विषयेत्याशङ्क्ष्यते इयमाशङ्का पूर्वपचिणा न युक्ता । म ह्यविदुष इव विदुषा ऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति मन्यते त्रतस्तटस्यशङ्क्षेय-मिति व्याच्छे मध्ये कश्चिदिति । ब्रह्मविदुत्क्रान्तिसिद्धेस्त्वत्यचासिद्धि-रिति ब्रह्मविदे। उनुत्कान्तावार्तमागप्रश्ने।तरं खलु प्रमाग्रिमिति सिद्धान्ति-नेापन्यस्तं तच्चेदन्यविषयं भवेत् तदा न पिद्धान्त्यभिमतपिद्धिरिति तावता धन्तुष्ट्रस्य तटस्थस्येयमाशङ्केति भाव:। यदि पूर्वपविण ग्वेयमाशङ्का तदैव-मिप्राया वर्णनीय:। यचायं पुरुषा म्रियते इत्यादार्तभागप्रश्नायमिद्धिद्वषय

^{*} प्रत्यचमिव भावाभावयार्नियमादित्यधिकं १ पु.।

^{† ()} स्तन्मध्यस्या ग्रन्था नापनभ्यते ५ गुः।

[‡] व्या∙ सू॰ त्र २ पा॰ ४ सू॰ ९४ । ्र व्या॰ सू॰ त्रः ३ पा॰ ९ सू॰ ९ । ∥ त्रत्र पञ्चमंसंसारव्यपदेशाधिकरणं पूर्णम् ।

गव उत्तरमन्दमें यचास्य पुरुषस्य मृतस्याग्नि वागय्येति वातं प्राणश्चन्तुरा-दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोचं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेषधीलीमानि वन-स्पतीन् केशाः श्रप्स लोहितं च रेतश्च धीयते क्षायं तदा पुरुषो भवतीत्यार्त-भागप्रश्ने याच्चवल्क्येनार्तभागेन च रहांस संमन्त्रणेन पुर्ययापरूपं कर्म तदाश्रयत्वेन निश्चितमिति प्रतिपादनात् । तच हि श्रूयते ते। होत्क्रम्य मन्त्रयां चक्राते ते। ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । श्रथ यत्प्रशर्यसतुः कर्म हैव तत्प्रशर्यसतुः । पुर्यो व पुर्येन कर्मणा भवति पापः पापेनिति । तस्मादार्त्तभागप्रश्नेषि शरीरादुत्क्रान्तिन्नं प्रतिषिध्यते । श्रविदुषस्तदवश्यं-भावात् किं तु शरीरादेवेति*।

ध्रुध्। ९

मृत्युमृत्योः परदेवतायाः प्रस्तुतत्वादिति । ननु तचानिर्वे मृत्युः से।पामन्नमिति तदनन्तरवाक्ये सर्वेदाहका ऽग्निमृत्यः तद्वपशान्ति-कारणान्यापा मृत्युमृत्युरिति श्रुत्येत्र विवरणं कृतम् अत स्तव न परा देवता प्रकृतेति चेद् उच्यते । इन्द्रियतिद्वषयेषु भूतग्रहवद् गृहीत्वा संसारिणां बन्धकत्वतदुत्कषीभ्यां यहातियहशब्दितेषु याच्चवक्क्येन वर्णि-तेषु पुनरार्तभागस्य यः प्रश्नः र्याददं सर्वे मृत्यारन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति न तस्याग्निवनाशिका त्रापो विषय: पूर्वप्रश्नपस्तुता-नुबन्धेने।नरातरप्रश्नप्रवृते: प्रकर्णे दर्शनात् किं तु सर्विमदं जीव-चातं यहातियहलचणस्य मृत्ये।रत्नं भवति तस्य मृत्युभूता देवता कतमेति संसारबन्धोच्छेदिका देवता प्रश्नस्य विषय: सा मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा परदेवंतेत्युनरमभिग्नेत्य मृत्योरपि मृत्युसद्भावसंभाव-नार्थम् अग्निवै मृत्युः से।पामन्नमिति दृष्टान्तः प्रदर्शितः । तस्माद्विद्वद्वि-षयमेव पूर्ववाम्यमिति तदनुसारेगातरवाक्यमि विदुष एवात्क्रान्तिप्रति-षेथकम्। न च यचास्य पुरुषस्येति तदनन्तरवाक्यस्याविद्वद्विषयत्वाद् श्रस्यापि तद्विषयत्वं शङ्कनीयम् । अविद्वद्विषयस्य प्रषञ्जकान्तरेग प्राप्नेः । तथा हि । विदुषः प्राणानामनुत्क्रमणे तेषामनैव विलये च वर्णिते विदुषः प्राण एव विलीयते उत तत्प्रयाजकमगीति भावेन यवायं पुरुषे। म्रियते किमेनं न जहातीति पृष्टे नामेत्याहेतीति नाममाचमविषयते तत्प्रयोजकमपि विली-

^{*} गरीरादेवेतीत्येतदये उदस्मात् प्राणा इत्यधिकं ५ पुः ।

यते श्रन्यया माचानुपपतेरित्युत्तरमुक्तमिति श्रुत्या प्रदर्शितं तत्प्रसङ्गात-त्प्रयोजकमेव किं तच हि कालस्वभावनियतियदृच्छादिविषया महान्विवादे। ऽस्तीत्यभिप्रायेण यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिः क्वायं तदा पुरुषा भवतीत्यन्तः प्रश्न: बहुविवादविषयस्य महाजनसमत्तं निर्णयो मा भूदिति रहसि तदु-तरकथनं च ऋता नातरप्रश्नस्याविद्वद्विषयतामाचेणास्य प्रश्नस्योपक्रमावगतं विद्वद्विषयत्वमपैतीति विद्वद्विषयमेवेात्क्रान्तिप्रतिषेधवाक्यम् । नन्वस्त्वेवं तथापि न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्यइवादस्मात्प्राणाः क्रामन्तीति वाक्ये ऽपि विद्वन्जीवापादानकस्यैवात्क्रमगस्य प्रतिषेधः न तच्छरीरापा-दानकस्य यचायं पुरुषे। म्रियतइत्यचायं पुरुष इत्यस्य ऋषपुनर्मृत्युं जयतीति पूर्ववाक्यान्तप्रस्तुतविद्वज्जीवविषयत्वात् तदनुसारेगास्मात्प्राणा इति वाक्ये ऽपि अस्मादित्यस्य तद्विषयत्वातच्छरीरविषयतायान्तदभेदीपचारकल्पना-पते:। ननूत्क्रान्त्यभावे मृतो न स्यादिति शङ्कानिवारणार्थे मृतिचिह्नप्रदर्शनेन मृतत्वोपपादनाय प्रवृत्ते च उच्छ्रयतीति समनन्तरवाक्ये दृतिबद्वायुना पूर-गमुच्छुयनं च शरीरधर्मः कीन्यंतइति चेद् भवतु तावता तच स इत्यत्य शरीर्घभेदे।पचारः शरीरे न त्विग्रमानुपपितपरिहाराथै प्रथममेव तथापचारः कल्पनीय: । उच्यते । यदादस्मादित्यादिवाक्यस्य जीवान्नोत्क्रामन्ति प्रागा जीवं विहाय तेन महैव गच्छन्तीत्यर्थः कल्प्यते तदा किमेनं (न जहती-त्यग्रिमप्रश्नोप्यनुपपन्न: स्यात् प्राणा विद्वांसं जहतीत्यश्रीङ्गीकारे किमेनं)* न जहतीति प्रश्न उपपदाते ऋता ऽग्रिमप्रश्नस्याप्युपपन्यर्थम् श्रस्मा दित्यस्य शरीरसंबन्धेन शरीरे लवणा कल्पयितुमुचिता न तु समुच्छ्यतीः त्यव स इत्यस्य । एवं च तदानीमसता शरीरसंबन्धेन सन्निकृष्टां लचगां परिगृद्ध तदानीमसता तेन विप्रकृष्टा लद्यणा च परित्यका भत्रति । किं च यच शरीरे स्थिते। ऽयं पुरुषे। म्रियते अस्मादित्येवं यच्छब्दिनिर्दिष्ट-शरीरप्रत्यवमर्शकत्वकल्पनायाम् स्रास्मादित्यस्य शरीरे मुख्यवृत्तिरिष लभ्यते तस्मादात्मागप्रश्नो विदुषः प्राणीत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थे इति तत्सा-म्याद् न तस्मादिति वाक्यान्तरस्यापि तादर्श्यमङ्गीक्षर्तव्यमिति युक्तमेव । तदेत्सर्वमभिग्रेत्ये।तम् उत्कान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिनिर्देशस्यान्यथाने-

^{* ()} एतन्मध्यमे। प्रन्थे। नास्ति ५ पु.।

तुमराक्यत्वादिति । श्रिपि च इयेनेति । नन्वादोनािषचिति यन्थेन
पूर्वपचे प्रमाप्तिषेधते। सा न युक्ता तस्य तावदेव चिरमिति देहान्तएष
ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादिक्या श्रुत्या प्रमिक्तिसम्भवादिति चेद् न । तया हि जीवं
विहाय जीवादूर्ध्वगमनहृषात्क्रान्तिने प्रसच्यते किं तु प्रविलयेन जीवप्रहागमेव । श्रता ऽप्रसक्तप्रतिषेधत्वापितदूषग्रमपि युक्तमेव * ॥

भ्रम् । १८

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

भुद्ध । =

ञ्जविभागा वचनात्॥ १६॥

श्रुतिविरोधेनेति । सित श्रुतिविरोधे लयत्वे हेतुना सावशेषत्यानु-मानं नेतिष्ठति । न चास्तं गच्छन्तीति श्रुतिवाक्यमपि सावशेषलयपरं स्यादिति वाच्यम् । भिदोते इत्यादिवाक्यशेषेगाशत्यवशेषशङ्कानिरासादिति भावः ﴿ ॥ तदोकोाग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारा विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष-भ३६ । १० गतानुसमृतियोगाञ्च हार्दानुगृह्यीतः शताधिकया ॥ १० ॥

[ै] अन पष्ठं प्रतिषेधाधिकरणं पूर्णम्।

[🕇] दृष्टान्तपूर्वकेति पाठः ५ पुः ।

[🗜] श्रत्र सप्तमं बागादिलयाधिकरणं पूर्णम्।

श्रेष्ठ चष्टमस् चिभागाधिकरणं पूर्णम्।

कथं तया ब्रह्मलाकप्राप्तिरिति। यदाप्र्यचिलाकमारभ्याऽऽति-वाहिका: मन्ति तथापि तावत्पर्यन्तमपि मूर्धन्यनाडी न व्याप्रातीति भाव: । आसु नाडीषु सप्ता इति श्रुतिसिद्धत्वादिति । यद्यव्यासु नाडीषु स्वप्रा रत्यादिशुतिमेहापथस्य गामद्वयसंबन्धवदादित्यरश्मीनां हृदयनाडीभिमेगड-लेन च संबन्धमाचं वदित न तु ब्रह्मनाड्या मग्डलानुप्रवेशं तथापि ब्रह्म-नाड्या स्वानुप्रविष्टरिष्मिद्वारा मग्रडलमंबन्ध एव टीकायां मग्रडलानुप्रवेशी विविचित इति तात्पर्य्यम् । विष्वङ् नानागतय इति । अन्या हृदयस्य नाडास्तिर्यङ्मुखत्वाधामुखत्वादिप्रकारेण नानागतयः सत्यः उत्क्रमणकार्यः माचे प्रभवन्ति नामृतत्वफले उपयुज्यन्तइत्यर्थः । ऋनेन चत्तुष्टो वा मूद्री वत्यादिश्रत्या निष्क्रमणे दृदयनाडीनामनियमेन द्वारत्वप्राप्रावमृतत्वफल-भागार्थनिष्क्रमणे ब्रह्मनाडीतदितरनिष्क्रमणे नाड्यन्तराणि च युत्या नियम्यन्त-इति दर्शितं भवति । नाड्यन्तराणि तनत्कर्मेषलभागार्थत्वे भारतादिष नियमितानि दृष्ट्यानि । नाडीनां दुर्विवेचत्वेषि जीवस्य तत्तन्नाडीविशेषाननु-प्रविश्य निष्क्रमणं विद्याक्रमेसामध्यादाधीनम् इह प्रकृतीपयागाद् विद्यासा-मर्थ्यादिमाचं सूचे दर्शितम् । तच हादीनुगृहीत इति हृदाभिव्यत्तेन स्वापा-चितेन परमेश्वरेणानुगृहीत इत्येतत्परं टीकायां विशिष्य हादेविद्यायहणं विद्यान्तरागामप्युपलचगम् *॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

भुद्ध । १६

ग्रीष्मे दिवा से।रातपै। व्याप्तक्षाद्राचावूष्मदर्शनेन मूर्यरश्मीनामेव स जष्मेत्यवसीयतद्दित भावः । अस्मयेति । चन्द्रमग्रहलस्य जलमयत्वं सिललमये शिशनि रवेदीं चितये। मूर्च्छिताः प्रतिफलन्तीत्यादिच्ये।तिःशास्त्रः वचनिसद्धम् । यदि विद्याफलं नियतमेतैरेव रिष्मिभिरिति श्रुतिप्राप्तो रिष्मिन्यमस्यक्तव्यः । न च रिष्मिनियम श्राद्वियते विद्याफलनियमस्त्यक्तव्यः राचि-मरणे विद्याफलप्रापकरश्म्यभावात् । श्रयं नियमद्वयमप्याद्वियते तदा राचे। मृतस्याहरागमप्रतीचणात् स यावत् विप्येदिति त्वरावचनपरित्यागः राचावेव देहनाद्या उनुप्रविष्टरिष्मद्वारा विद्याफलप्राप्तिने सम्भवतीति रिष्मिवद्याफल-

^{*} अत्र नवमं तदोकोऽधिकरणं पूर्णम्।

वेदान्तकल्पतस्परिमले [श्र. ४ पा. २ श्रधि. ११

नियमये।रन्यतरपरित्याग इत्येषा सर्वापि शङ्का राचे। रश्मिनद्वावसमर्थनेन निरस्ता * ॥

म १६६

अतक्रवायने ऽपि दित्तिणे ॥ २०॥

द्वितीयाबहुवचनमिति । ग्राह्यतेद्विक्षमंकत्वादिति भावः । ज्योतिरादित्यदेवतेति । ग्रुतावहरादिभ्यः पश्चादादित्यदेवता तदनुषारेण स्मृती पाठक्रमा नादर्नव्य इति भावः । निर्गुणेति । निर्गुणः सन्वरजस्तमारिहतः पुरुषः सांख्योक्तपुरुषः तस्य प्राकृताद् बुद्धादेया विवेकः सांख्योक्तः यश्च योगश्चितवृत्तिनिरोध इति योगशास्त्रोक्ता योगः तद्विषयत्वेनेत्यर्थः † ॥

इति श्रोमद्भरद्वाजकुलजलधिकोस्तुभश्रोमदद्वेतिवद्याचार्यश्रीविश्वजिद्याजि-श्रोरङ्गराजाध्वरिवरसूनेारणयदीचितस्य कृते। वेदान्तकल्पतह-परिमले चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

^{*} अत्र दशमं रशम्यधिकरणं पूर्णम्।

[†] अत्र स्कादशं दत्तिणायनाधिकरणं पूर्णम् ।

श्रय चतुर्थाध्यायस्य ततीयः पादः।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः॥१॥

मंडद । क

भिन्नप्रकरणस्थत्वादिति श्लोकप्रतीकमुणदाय व्याच्छे मार्गा अर्चि-राद्य इति । ब्राद्यहेतुमेकविद्याविषयत्वेन योजयित कुतः यत्र विद्येक्ये ऽपीति । द्वितीयादिहेतून्वद्याभेदविषयत्वेन योजयित विद्याहेतुभेदे त्विति । त्वरां विवृणिति । स यावत् चिप्येदिति । गुणानां प्रधान्नेन समुचयोपपत्तेरिति । गुणानुरोधेन प्रधानभेदकल्पना न युक्तेति भावः । अपिशब्दा न सङ्गच्छेतेति । अपिशब्दस्य युक्त्यन्तरत्वद्योतक्ष-त्वादिति भावः *॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥ २॥

धुइट । =

पाठकमाऽक्रमाभ्यामिति । ननु पाठक्रममुतिक्रमाभ्यामिति वक्तव्यं तेनेति तृतीयामुतेः पै। वीष्यंयंगभंकरणत्ववाचिन्याः पै। वीष्यंयं क्रमे ऽपि मुतत्वात् तयेव सिद्धान्ते वन्त्यमाणत्वादिति चेत् सत्यम् । सिद्धान्ते ऽयंक्रमं वदतामन्येषां व्याख्यातृणामेवं भावः । तेन स कर्ध्वमाक्रमत-इत्यच कर्ध्वादित्यलोक्षणेब्द्ययाविणेषणविणेष्यभावेनेकार्यत्वं न वक्तव्यम् । वाय्वादित्यलोक्षणेबर्णविणेष्यभावेनेकार्यत्वं न वक्तव्यम् । वाय्वादित्यलोक्षणेवर्णेवणविणेष्यभावेनेकार्यत्वं न वक्तव्यम् । वाय्वादित्यलोक्षणेवर्णेयं गन्तव्यान्तरालदेशसन्वेन कर्ध्वणब्दस्य तद्विषयत्व-सम्भवात् । किं चातिवाहिकदेवतानामातिवाहिकदेवतान्तरयुक्तलोक्षान्तर-पर्यन्तनेतृत्वस्य वक्तव्यत्वाद्वायुदत्तिच्छद्रस्योध्वक्रमणत्वे।त्या तदनन्तरप्राप्या ऽऽदित्यलोक्षगमनं प्रत्यपि करणत्वमणेतिचध्यति । श्रतः सिद्धान्ते श्राण्ये एव क्रमे। न श्रोत इति अचिरात्मकाग्न्याद्यानन्त्रयेप्रत्यभिच्चानादिति शङ्कान्तरप्राप्तो वायुर्त्वर्द्यप्रदिमार्गे क्व विदवस्यनिवेशनीयः सन् शाखान्तरयुक्तन्तरप्राप्तो वायुर्त्वर्द्यप्राप्त्यभिच्चानात् तचेव निवेशनीय इति भावः । नन्त्यादित्यप्राप्त्यमिच्चानत्त्रप्रप्तिति । तेनेत्यस्यादित्यप्राप्त्यकाञ्च ऽप्यादित्यप्राप्तिनेनेत्यवाद्वित्यप्राप्त्रमाविद्यप्राप्तिनेनेत्यसाद्वाद्वप्राप्त्यकाञ्च इति भावः । नन्त्यादित्यप्राप्तिति । तेनेत्यस्यादित्यप्राप्त्यकाञ्च इति भावः । नन्त्यादित्यप्राप्तिति । तेनेत्यस्यादित्यप्राप्त्यक्षद्वं विना ऽऽदित्यप्राप्तिनेनेत्यवाक्षक्षेत्रमावे वायुदत्तावकाशच्छिद्रं विना ऽऽदित्यप्राप्तिनेनेत्यमावेष्टरं विना ऽऽदित्यप्राप्तिनेनेत्यस्यादित्यप्राप्तिनेत्वर्यमावेष्टरं विना ऽऽदित्यप्राप्तिनेनेत्यस्यादित्यप्राप्ति

अत्र प्रथमम् स्रोतिराद्यधिकारणं पूर्णम् ।

५३६ । २५ रनुपपते: श्रतस्तदाकाङ्मया ऽनुषङ्गः स्यादित्यर्थः । ऊर्ध्वदेशप्राप्तेर्जा-तत्वादिति । छिद्रेण वायुव्यवधानं प्रतिबन्धकमपनीयोध्वंदेशप्राप्तेः संपा-दितत्वादित्यादित्यप्राप्तिरपि च्छिद्रकृतोर्ध्वदेशप्राप्ता निराकाङ्गेत्यर्थः । यद-णलोकादाचित्यर्थ इति । अनेन क्व चिदवश्यं निवेशनीया वायुः के।षी-त्रिकाणां निष्याचिरनन्तरं द्वितीयपर्वतया किमिति निवेश्यते यदा वे पुरुषे। ऽस्माल्लोकात्प्रेति च वायुमाग क्वतीति बृहदारएयक युत्यनु सारेग प्रय-मपर्वतया उद्यिष: पूर्व वा किमिति न निवेश्यते इति शङ्का निवारिता। कीषीतिकशाखा हि वस्योन्द्रादिषु बहुषु क्रप्रक्रमा न तूदाहृतबृहदारगयकश्रुति-रिति भाव: । जध्वीदित्यलोकराब्द्योरिति । सिम्पण्डितग्रामस्य स्वत जध्वेदेशे।त्क्रमणासम्भवादातिवाहिकाधीनं तद्विविचतिमिति वक्तव्यं तत्र चातिवाहिकत्वेनार्थप्राप्ता वायुलोकाभिमानिनी देवता लोकान्तरप्राप्तिपर्यन्त-मातिवाहिको न तु किंचिन्माचपर्यन्तमित्यध्वदेशस्य लोकविशेषह्रपतया विशेषेणापेचा उस्तीति भाव: । तेनोध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छ-तीत्यानन्तर्यायेति । यद्यपि देवले।कादादित्यमित्यादित्यस्य देवले।का-नन्तर्य्यमिव यतं तथापि मासेभ्या देवलाकमिति यतमाससामीप्यानुग्रहाय संवत्सरानन्तरमेव निविष्टे देवलेकि वायुलेकादित्ययोर्मध्ये निविशतइति वाय्यादित्ययोर्नेरन्तय्ये लभ्यतइति भावः । एतस्योपरि देवलेकाद्वा-युमिति पठितव्यमिति। एतत्य संवत्सरादित्यस्योपरि देवले।कर्मिति पठि-त्वा देवलाकाद्वायुलाकमिति पठितव्यमित्यर्थः । नन् वाचकमेवेति न युक्तं वायु-शब्दस्य लक्षणीय देवलाके शन्यभावादित्याशङ्क्य व्याच्छे बाधकमेवेत्यर्थ इति। कथं तर्हि भाष्यइति। यदि सूचे वायुशब्दे। देवले कोपलक्ष इति मंत्रत्यरदेवलेकवाय्वादित्यानां क्रमः मूचकाराभिमतः तदा कथं भाष्ये से। बस्य वायुशब्दस्य वायुपरत्वमेवाङ्गीकृत्य वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यादवीक्षं च मुक्ताराक्ततया ऽनूदितमित्यर्थः । ज्ञान्देग्यपाठमात्रापेच्येति । क्वान्दे। ग्यपाठमाचमपेत्र्य सूचं प्रवृत्तमित्यभिष्रेत्य भाष्ये तथे।क्तम् । यदि वाजसनेयक-प्राप्नो देवलीको उपि सूचार्थत्वेन नीयते वायुगब्दस्य तदा देवलीके वा देव-**५४० । १**२ लेक्क्यवहितवायै। वा लक्षणा ऽङ्गीकार्यैति भावः । प्रजापतिर्विराडिति ।

^{*} स अर्थ्यामिति मूले पाठः । 📑 श्रामच्छतीत्यादित्यानन्तर्यायेति मूले पाठः ।

समष्ट्रिस्यूनाभिमानी विराट् समष्टिसूच्मशरीराभिमानी हिरय्यगर्भ इति भेदः। शुक्रपत्तात्सकाशादिति । अपूर्यमाणपचादिति पञ्चम्या यथाश्रुतार्थमादा-यावधिपरतयेदं व्याख्यातम् । ऋचिष इत्याद्याः सर्वाः पञ्चम्यस्तृतीयार्थेइति श्रातिबाहिकाधिकरणे स्थास्यति । त्रादित्य इति युत्यपेचिताध्याहार: * ॥

तिहिता उधिवरुगः सम्बन्धात् ॥ ३॥

786 1 60

तेनादित्यमिति अतिविरोधादिति। तेन ए अर्ध्वमाक्रमते ए गा-दित्यमागच्छतीति श्रुतिविरोधादित्यर्थः । श्रता नामीषां मार्गे निवेश इति । यथा तेन स ऊर्ध्वमित्यादिश्रुतिविरोधाद्वायारनन्तरं न निवेशः एव-मर्चिषा ऽहरित्यादिश्रुतिविरोधादन्यचापि न निवेश: अमानवपुरुषावरी-थात् । त्रातिवाहकान्तरसद्वावे विद्युते। ऽनन्तरमेवामानवपुरुषस्यातिवाहि-कत्वात्ययागात्। तस्माद्वरूणादीनामर्चिरहरादिमार्गे निवेशनासंभवात् कीषी-सिकशाखात्तं मार्गान्तरमिति प्रथमाधिकरणाचेष: । मार्गैत्र्यनियमेनाऽग्रे यदा वे पुरुषमित्यादिवृहदारक्यकशुत्युक्तमपि मार्गान्तरं वक्तं शक्यम् अतः स्तव श्रुते। वायु दिवले। सादादित्यमिति श्रीतक्रमविरोधेन तयार्मध्ये न निवेशनीय इति समनन्तराधिक्षरणस्याप्याचेषः । प्रधानशब्दगृहीता-दिति । कल्यस्य प्रकृतिवच्छञ्डस्य प्रधानविशेषणत्वेन तदन्तभूतत्वादिति भाव: । त्रन्ते तु बादरायण इति न्यायवत् पाठक्रमे। ऽपि दृष्टान्तदाष्ट्रान्तिक-योम्तुल्यः दृष्टान्ते नारिष्ट्रहोमग्राहकप्रधानवाक्यपाठानन्तरमुपहोमवाक्यपाठः दाष्ट्रान्तिके वस्णानन्तरमिन्द्रप्रजापतिपाठ इति । यदापि वस्णमारभ्यान्ते तु बादरायण इति न्याया वत्तुं शक्यः तथापि वरूणस्य तिंदत्संबन्धा ऽव्य-धिको उस्तीति तदुपन्यामः । विद्युदनन्तरं वस्यादीनां मन्वे ऽप्यमानवपुरू-षस्यातिवाहिकत्वाक्तेरिभिश्रयं सूचकार ख्वानन्तराधिकरणे बच्चित् ! ।

आतिवाह्विकस्तत्निङ्गात्॥ ४॥

अवधिष्विति । पूर्वपूर्वमीमाविष्यु स्थित्वा स्वमीमामतिक्रम्य मीमा-न्तरं ये प्रापयन्ति ते आविधिका आतिवाहिकाश्च । अमूर्तेति । अमूर्ताः षरिच्छित्रपरिमाग्यरिहता अत्माकाशादयः तद्वतया बुद्धिशब्दादयः तद्वति-

[ै] श्रन हितीयं **वाय्वधिकरणं पूर्णम् ।** । चैतवायुरिति ५ पुः पाः ।

[🕽] अन वतीयं तडिदधिकरणं पूर्णम् ।

रवान्तरज्ञातिगुंग्रत्वं तटाधारेषु हृणदिषु गुग्गशब्दः पारिभाविक इत्यर्थः । स्रमूर्तवृत्तिविशेषणाभावे द्रव्यत्वक्षमेत्वहृणावान्तरज्ञातिमतीार्द्रव्यक्षमंग्रेशितव्याप्तिः । स्रवान्तरविशेषणाभावे द्रमूर्तवृत्तिषताज्ञातिमतीास्तयोरेवातिव्याप्तिः । स्रत उभयमुणतम् । न च वैशेषिकेति । नन्वयमनुक्तोपालम्भः । न हि शाब्दिका वैशेषिकपरिभाषितं गुणं विभाषा गुग्रे दित्रयां वोतो गुग्गवचनादित्यादिसूचेषु गुग्गशब्दायं वदन्ति किन्तु ज्ञाद्धमोद्ध्यपटवमादेवादिकं द्रव्येपप्तवंनामित्याशङ्क्यांचिरादेरि तदिविशिष्टमित्यागन्तृन् प्रधानान् प्रतीति । ननु द्रव्योपपर्कनमाचं शाब्दिकानां न गुग्गत्वं तस्य भाक्षपपर्कनत्वे द्रिष् गुग्गयद्याययय धनेन कुलमित्यादीनां प्रत्युदाहृतत्वात् किं तु द्रव्यधमेविशेषहृषं द्रव्योपपर्कनम् । स्रता र्विरादिषु न हेतुपश्चम्युपपदाते । स्रचिरादीनां नेतव्यज्ञीवधमेत्वाभावात् किं तु वितृयाग्रे धूमादीनामप्यक्तन्यायेनातिवाहिकत्वं वाच्यम् । पंपिविद्यतकरग्रयामाणां स्वता गमनापम्भवात् तच राविशब्दे हेतुपञ्चभीति कथमि वक्तुं न शक्यते । स्रित्यामिति पर्युदापादिति चेदादीवं व्यत्ययो बहुलमिति च्छान्दयेन विभक्तिव्यत्ययेन तृतीयार्थे पञ्चम्यस्तु ॥

प्रथ्य । १०

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥ १॥

न चैतहत्यादिग्रन्थेनाद्वाव्य निराकरणीयाम् अवयवसंयोगेनान्यया-सिद्धाववयविसंयोगप्रत्याख्यानशङ्कां विवृणीति शाखामृगावयवीति । न-न्वस्त्ववयविनः संयोगः अवयवे वा ऽवयवान्तराविक्कद्वत्वेनाप्राप्तः शाखा-मृगेण प्राप्यते अवयवविशेषा वा । पूर्वमप्राप्तः प्राप्यतहति चेत् । एवं तिहं ब्रह्माणि प्रदेशविशेषाविक्कद्वं तत्प्रदेशविशेषा वा मुख्यमानेन प्राप्यते प्रागप्रा-प्रत्वादिति तुल्यम् ।

ननु तहीति । अवयविसंयोगोपलिक्तन्ति भ्रान्त्या यङ्का । काल्प-निकविभागमपेच्येति । अवयवभेदेनापि वास्तवेवयिवभेदे। वक्तुं न शक्यते । न चावयविनि भेदाभावे तस्यैव प्राप्तिश्च समर्थयितुं शक्यते । अते। भेद-स्याविद्याकल्पितत्वं काल्पनिकशब्देने।क्तम् । यथा ऽश्वमेधादीनीति । अश्वमेधपर्यन्तान्यदृष्टार्थानि कर्माणि क्रियातत्फलादिस्वहृपसद्वावश्रद्धाही-

^{*} भत्र चतुर्थम् त्रातिवाहिकाधिकर्यां पूर्णम् ।

नस्य ब्रह्मिवदे। न फलन्तीत्यश्रद्धस्य कृतं दत्तमित्यादिसृतिमुदाहृत्या-क्तम् प्रथमसूचे तदिचिरादिगतिचिन्तने ऽपि तुल्यम् अदृष्टार्थेत्वाविशेषात् पुनः केन विशेषेणादृष्टार्थकर्मान्तरव्यावृतेनार्चिरादिगतिचिन्तनस्य वासनामा-वेश प्रवृतिमवलम्ब्य फलपर्यवसानमाशङ्कातहत्वर्थः । ऋतश्च वासनावशात् प्रवृतं लै। किकं किं चित्फलतु मा वा विदिकं तु किमिष न फलत्येवेति भाव: । टीकायां का कथेत्येतत्कैमुतिकन्यायप्रदर्शनायं न भवति प्रकृतार्थे तदनन्वयात् किं त्वितरापेचया ऽच्चिरादिगतिचिन्तनस्य के। विशेष: येने-तरेषामफलत्वे ऽप्येतत्फलवत्स्यादित्येतद्वर्षियतुं कानि तान्यफलानीतरा-गोत्याकाङ्घायामाचार्यैरश्वमेघादीनि तानीत्युदाहृतानि ।

अनेनाहत्येति । नान्यः पन्या इत्यच पन्या इत्ययं शब्दे। ऽगुः पन्या ५४३ । २५ इत्यादिशुत्यन्तरेषु पन्या इति श्रवगाद् ब्रह्मप्राप्रिसाधनत्वेनाचिरादिमागै। विविचित इति भ्रममपनेतुमेवेति भावः। नन्वगुः पन्या विततः पुराग्रा मां स्पृष्टे। उनुवित्तो मयैव तेन धीरा ऋषियन्ति ब्रह्मविदः स्वगै लोकमित कथ्वै विमुक्ता इति * पथ इव अर्ध्वदेशवर्तिस्वर्गलोकप्राप्रिमाधनत्वं श्रयतइति चेत् तर्हि इतस्तृतीयले।करूपस्वर्गले।कप्राप्निरेव ब्रह्मविद उक्ता स्याद् न तु ब्रह्मलेक्प्राप्तिः। स्वर्गशब्दस्य ब्रह्मलोके लचणा ऽऽस्रीयतङ्ति चेत् क्रिमध लचगा ऽऽश्रयितव्या यत्र दुःखेन संभिन्नमिति शुत्यनुशिष्टे। निरतिशयानन्द इह स्वर्गशब्दार्थे।स्तु ततश्च निर्रातशयानन्दप्रकाशहृपं ब्रह्मेव स्वर्गलाकशब्देन प्राप्यमुक्तं भवति । स्वर्गकामा यजेतेत्यादाविष ब्रह्मानन्द एव स्वर्गशब्दार्थः स्यादिति चेद् अस्तु का देाषः । अन्तः करणशुद्धिद्वारा कर्मणामपि ब्रह्मप्रा-प्रिमाधनत्वसंभवात् । यः कामयेत सर्वेमिदं भवेयमित्यादिब्रह्मप्राप्रिस्कृषक-मंफलश्रवणानामेवापपादनीयत्वात् । दर्शपूर्णमासादिष्वपि दिवि च्यातिरज-रमारमेतामित्यादिमन्त्रलिङ्गेः ब्रह्मप्राप्रिफलावगमाद्य । उत्तं च वार्तिके ।

स्वर्गायमेव प्रागुत्तः स्वर्गकामवचस्यपि । क्षमंभिस्तद्धिद्वेहिं वेदान्तज्ञानिष्यते ॥

यद्वा निरित्रियव्रह्मानन्दवाचकस्य स्वर्गशब्दस्य स्वर्गकामादिवाक्ये-नैकमन्त्रलिङ्गाद्यवगतनाकपृष्ठभाग्यसुखिवशेषे लचगास्तु तत्प्रशंसाथे तच

^{*} इति मन्त्रे इति १ पु॰ पा॰।

तस्य लचणे।पपते: । चन्दनं स्वर्गः सूदमाणि वासांसि स्वर्गे इति सुखसाधनेषि प्रशंसाधे तत्प्रयोगदर्शनात् । येहिकसुखापेचया नाकले।क्रमाग्यसुखे नितान्तो-त्कर्षसन्वेन निरतिशयसुखवाचिना तत्प्रशंसीचित्याच्च । इह तु संकोचे कार-णाभावाद् मे।चप्रकरणाच्च परमानन्द एव स्वर्गशब्द। यो साह्यः न तु कर्मः वाक्येष्विव परिच्छिन्ने। लचणीय: । तद्यमुक्तं वार्तिके।

परमानन्द एवातः स्वर्गशब्देन गृह्यते ।

मे। चप्रकरणाज्ञित्यः क्रियार्थे। ऽता न गृह्यते ॥ इति ।

यवं च मन्त्रस्यायमधेः । त्रणुः सूचमः दुविज्ञानः वितता विस्तीर्णः विस्पष्टतरणहेतुः पन्या ज्ञानस्वप्रस्राप्यपायः पुराणश्चिरन्तनः श्रुतिसिद्धः मां स्पृष्टः मां स्पृष्टवान् मया स्पृष्ट इति वा मया लब्ध इति यावत् । मयानुवितः फलपर्य्यवसायनीं परिपाकदशामानीतः मयेति शब्दे। मन्त्रदृष्ट्यक्षिपरामर्शो । तेन श्रोराः प्रज्ञावन्तः त्रन्ये ऽपि ब्रह्मविदः इतः शरीरपातादूष्ये स्वगंना-कमिपयन्तीति ।

मुष्ठप्र । १

ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिसामथ्येंरिति । यदापुत्क्रान्तिप्रतिषेधश्रुतिरिष टीकाणं ब्रह्मशब्दलचणाहेतुत्वेन विविचितित वर्त्तुं
शक्यं तथाप्युत्क्रान्तिप्रतिषेधते। गत्यभाविषिद्धः प्रतिषेधादिति चेदित्यिधिकरणेन लब्धेति ब्रह्म वेदेत्यादिश्रुतिसामध्येमाचमेतदिधकरणप्रदर्शनीयमिति
तदुषादानम् । फलान्तरवन्त्वे काम्यत्वप्रसङ्गादिति । यदि प्राधान्येन नित्यनैमित्तिकानं फलान्तराभावे उप्यन्वाधानप्रस्तरयागादीनाम् अङ्गानां करणमन्त्रप्रकाश्यं वर्चःपुष्ट्राःगुःप्रजादिकमानुषङ्गिकं फलमस्तीति तदिभिद्रायेण भाष्यकारैरापस्तम्बस्मृतिसदाहृतेत्युच्येत तदा तेषां न काम्यत्वप्रसङ्गोः नाप्यनुनिष्यादिफलानुत्पितिरिति द्रष्ट्रव्यम् । भावस्य विनाशप्रसङ्गादित्येतत्स्रोपपत्तिकं व्याचष्टे स्वरूपाभाव इति । त्रात्मस्वरूपभूतयाः कर्तृत्वभाकृत्वयानिशे श्रात्मस्वरूपमेव नश्येदित्यर्थः । विकल्पमकृत्वेति । स्वभावास्वभावविकल्पमकृत्वा यशाश्रुतशङ्गां परिगृह्य दूषणं वक्तीत्यर्थः । कल्पकालस्था यित्वादिति ।
नित्यस्य तु शक्तिमतः कदा चन शक्तिराविभवेदिति भावः । न च कार्ये प्रतिपन्यभिसंधि*रिति सूचं गतेः कार्यविषयत्वशङ्कानिराकरणार्थम् । श्रतस्तत्म्व-

^{*} व्याः सूर्णाः ४ पाः ३ सूर् १४ ।

च्याख्यानारम्भमाघ्ये पूर्वे।त्तस्वतन्त्रयुत्तिभिः समुच्चयार्थे। ऽपिशब्दे। ने।पपदात-हति शङ्कायां तदुपपादनार्थे। न च कार्यमिति सूचिमत्यादिः प्राचीने।पपत्तीना-माहेत्यन्तो यन्यः । पूर्वे भाष्यगतशब्दव्याख्यानावसरालाभादिह तत्सूचमा-ष्योदाहृताया यशे।हं भवामीत्यादिषुतेर्व्याख्यानावसरे तदुपपादनमनेन ग्रन्थेन कृतम् । तचोपपत्तीनामिति बहुवचनेन मुख्यत्वं तयोध्वमायिन्नित दर्शनं से। ऽध्वनः पारमाग्रोतीति दर्शनं च संगृहीतम् । श्राहेत्यस्यापि न च शब्द-निर्देश हति क्रचा ऽन्वयः । यशःप्रकाश स्रात्मिति । यशे। नामकपरब्र-स्माकाश्रद्धपे। ब्राह्मणादीनां य श्रात्मा स भवामीत्यर्थः * ॥

अप्रतीकालम्बनाच्चयतीति बादरायण उभयथा देश्यात्तत्कतुश्च ॥ १५ ॥

न्नश्रद्द । १६

ये चामी इत्यस्य सामान्यविषयत्वादिति । यदायस्य सामा-न्यविषयत्वे ऽपि ये चामी तेर्च्चिषमिति यत्तच्छब्दये।: प्रतीकोपासकविषयत्वं वतुं शक्यं पितृयागतृतीयस्य।नरहितानां तेषामर्चिरादिगत्यवश्यंभावात् तेषा-मपि ब्रह्मसृगुपासनाकर्तृत्वेन सत्यमुपासनइति शब्दविषयत्वे।पपतेश्च । अङ्गावबद्धापासनानां कासां चिद्रसम्पृत्वे ऽप्युद्गातृकर्तृकासु सुत्यासु फलभाजा यजमानस्य स्वतन्त्रऋतृंत्वाभावेन सत्यमुपासतइत्येततेषामपि परामर्थकं स्यादित्यतिष्रसङ्गाभावातस्यै।त्स्रिं ऋव्वतन्त्र इतृमाचिषयत्वे संभवति स्वत-न्त्रप्रयोजक्रमाधारग्यक्रन्यनायागात् । तथापि स ग्रतानित्यच तच्छब्दस्य प्रतीकापासकाऽविषयत्वं वकुं शक्यं तदभिग्राया सामान्यवचनस्य प्रतीका-पासकातिरिक्तविषयत्वोक्तिभेविष्यति । ये चामी इत्यस्य सामान्यविषयत्वा-दिति यन्थे येचामीयहणं प्रदेशीयलचकं सत् स एतानित्येतत्परं भवि-ष्यति । एवं च प्रतीके।पासकानामिचरादिमार्गेण विद्युह्मोकपर्यन्ता गतिः समाना । अमानवपुरुषस्तु तान्नयतीति शेत्रः । अत एवाप्रतीकालम्बनान्न-यतीति सूचे नयनविशेष उत्तो नार्चिरादिगती। भाष्ये यद् अनियमन्या-यस्य प्रतीकापासनातिरिक्तविषयत्वमुक्तं तदिष ब्रह्मप्राप्टांशविषयमाचिषयं नार्चिरादिगतिविषयमि । अनियमाधिकरणएव भाष्यकारैरिर्चरादिगते: सर्व-

^{*} श्रम पञ्चमं कार्याधिकरतां पूर्णम्।

विद्यासाधारएयसमर्थनार्थम् । ऋष य गती पन्थाने न विदुस्ते कीटा: पतङ्गा यदिदं दन्द्रश्रमिति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्ट्रामधार्गातं गमयन्ति देवयानिष-तृयाणयोरेव एतानुद्वावयन्ति तनापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिरिति प्रदर्शितस्य प्रतीकापासनासाधारएयाद् देवयानपितृयाग्ययोर्मध्ये विद्याह्रपाद्धि-शेषाद्वेवयानप्राप्तिरिति । प्रदर्शिता हि न्यायस्तास्वपि तुल्य एव । शास्त्रदण्णे त्वाचार्यः स एतानित्यस्य प्रतीकापासकाविषयत्वे न्यायान्तरमुक्तं प्रतीकभा-जां तु ये चामी रख्ये इत्यनेन पञ्चाग्निविद्धिः सम्मार्गे समुच्चये ऽप्यप्राधान्यात् स एतानित्येतच्छब्देन परामशाद् न ब्रह्मप्राप्तिः एतच्छब्दस्य प्राधान्येन प्रकृतपरामर्थित्वात् पञ्चाग्निविदामेव प्रकरणवन्त्रेन तथाभावादिति । इदमपि युक्तमेव । तदाइत्यं विदुः ये चामी इति यच्छब्दद्वयनिर्दिष्टानां पञ्चाग्नि-विदां ब्रह्मे।पासकानां च तत्प्रतिनिर्देशकेन तच्छब्देन परामर्शे ऽपि स एतानित्येतच्छब्देन प्रक्ररणानुरोधात् पञ्चाग्निविदामेव परामर्थ इत्युपपते:। न हि प्रकरणामातस्य क्ष चित्केन चिद्धेतुना प्रकृताप्रकृतसाधारएयं जात-मित्येतावता उन्यस्यापि प्रऋरणास्नातस्य तदुभयषाधारग्यनियमे। ऽस्ति च्योतिष्ट्रोमप्रकरणाम्बातस्य उपांशु यजुषेति यजुर्वेदविहितकमाङ्गस्वरविशेष-विधानस्य याजुवैदिकसकलकर्मसाधारयये ऽपि दीचग्रीयाप्रभृत्यङ्गविधानस्य च्योतिष्ट्रीममाचसाधारएयवदुपपते: । अहंग्रहोपासकानां ब्रह्मप्राग्रेस्तत्कतु-न्यायत एव सिद्धा स एतानिति वचनानपेचणात् । तदपेचणेप्येष देवपथा ब्रह्मपथ इत्युपके।सलविद्यागतवाक्येन तत्सिद्धेश्च । सर्वथापि प्रतीके।पास-कानामित्तरादिमार्गात् पर्युदामः किं तु ब्रह्मप्राप्तरेवेति सिद्धम् ॥

इति श्रोमद्वरद्वाजकुलजलिथके।स्तुमश्रोमदद्वैतिवद्याचार्यविश्वजिद्याजिश्रीर-क्षराजाध्वरिवरसूने।रणयदीचितस्य कृते। वेदान्तकल्पतस्-परिमले चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

^{१ श्रन पळम्} ग्रप्रतीकालम्बनाधिकरणं पूर्णम् ।

त्रय चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

संपद्माविभावः स्वेन शब्दात्॥१॥

485 1 €

आसे पाद्हति । निर्गुणिबद्याफलैकदेशहण बन्धनिवृत्तिराद्ये पादे प्राधान्येन निर्हाणिता। भोगेन त्वितरे इति धूचेण तच्छेषतमा तद्यिः गम इत्यादिषूचेः पुण्यणपचयिक्वित्तित इति भावः। एवकारश्चावधा-रण्इति । मूलपाठं दृष्ट्वेदं व्याख्यातम् । एवकारश्चैवार्ये नावधारण्इति पाठस्तु स्पष्टार्थेः। रलोकगतं वाक्यादिति हेतुं व्याच्छे इति । एत-द्याद्यानं सर्वमपि क्योतिर्दर्शन।दित्यधिकरण्यव विवृतम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात्॥ ४॥

48६ । १६

योगानामिवेति । योगशास्त्रविदां हैरएयगर्भाणामीश्वराद्वेदेनैव मुक्तस्य स्वरूपेणावस्थितिरिति तन्मतं दृष्टान्तीकृतम् । तत्त्वमस्यादि-वाक्यादिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यं मुक्तिसाधनज्ञाने।त्पत्यथं तच पर्योती-त्यादि फलवाक्यम् । एवं च साधनवाक्यात् फलवाक्यस्य प्रधानविषयत्त्वेन प्रावल्यात् तदनुसारेण मुक्ताभेदेनैवावितष्ठते तत्त्वमस्यादिवाक्यं त्वै।पचारि-काभेदपरम् अभेददृष्टिपरं वा । अभेददृष्ट्राविष भेदेनानवस्थानमहंग्रहोपास-नेष्विवेति पूर्वः पत्तः । तत्राभिनिष्पन्नेति । तथैव तत्त्वमस्यादिवा-क्यानुगुणफलश्रवणात् तदनुरोधेन स तच पर्योतीत्यादिसगुणविद्यायामुक्त-पृत्यं कर्तृक्रमेभावनिदेशस्य गै।णे। नेतव्य इति सिद्धान्तः † ॥

ब्राह्मेण जैमिनिकपन्यासादिभ्यः॥ ५॥

व्या ० १ ०

अनेकाकारतेति क्लाके यदेकताहतेरित विषववाधकं तद्धर्मिणे। उनेकाकारहृपत्विमिति धर्मपरिशेषपचे अनेकाकाराणामेकधर्म्मिह्यत्विमिति धर्मिपरिशेषपचे त्वनेकताहतेरिति विषववाधकं द्रष्टव्यमिति याजयित एकस्यानेकाकारत्वं वद्न प्रष्ट्वय इत्यादिना । क्लाकस्यातरार्धमवता-

^{*} श्रत्र प्रथमम् संपद्माविभावाधिकरणं पूर्णम् ।

[†] अत्र दितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं पूर्णम्।

रयित श्रथात्मन इति । सत्यद्वैताविघातकत्वमिति । भावाद्वैताविघानतकत्वमित्यर्थः । त्रभावद्ध्या धर्मा वस्तुतः सन्ति चेत् ते भावा द्वैतं न निद्धन्तीति वर्त्तु शक्यं न तु ते वस्तुतः सन्ति प्रतियेशिनां काल्पनिकत्वेन तदधीनिह्यणानां तेषामपि काल्पनिकत्वावश्यम्भावादिति परिहारार्थः । धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपगमप्रयुक्तं न मृष्यतइति । गताः कलाः पञ्चदश्मित्रष्ठाः षेष्ठशक्ताः पुरुषायणा इति श्रुत्योरिति सर्वेश्वरत्वादिगुण-कत्विचनमात्रहृपत्वश्रुत्योरिप व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिभ्यामित्रिः संभवित कस्याश्चन श्रुतिनिरालम्बनत्वकल्पना न युक्ता । मृक्तस्यायुक्तहृपप्रतिबिन्वप्रतियोगिकविम्बहृपप्रसेश्वरभावापितश्चावच्जनीया तद्वावापत्ती च मृक्तो तुदीयगुणाविभावे। प्रयनिवार्यः । न चैतावता मृक्तस्य चिन्मावहृपत्व-ह्यानः । परमेश्वरस्येव तद्वावापन्नस्य तस्यापि वस्तुतिश्चन्मावहृपत्वे।पपन्तिरिति भावः *॥

भूभूर । १८

संकल्पादेव च तच्छुतः॥ ६॥

प्रयत्नादिसापेन्नसंकल्पजन्या इति । श्रादिशब्देन चेष्टाग्रहणं चेष्टाजन्यत्वमिष साध्यत्वमिति समीहितसाध्यलाभाष्टं प्रयत्नादिजन्या इत्येव साध्यं सङ्कल्पजन्यत्वं तु सिद्धान्तिना ऽिष समानं न साध्ये निवेशनीयं प्रयत्ने चादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं तेने।पासनाकालकर्तव्यासनबन्धाद्युपयोगि-प्रयत्नजन्यत्वेनाधान्तरम् । भागसाधनत्वादिति । ननु सकलभोक्तृभाग-साधनेषु परमेश्वरेण प्रयत्नं विना सञ्चेषु महाभूतेषु व्यभिचारः । न च भोगे-ष्वसृष्टिसङ्कल्पियतृगतत्वं विशेषणं परमेश्वरस्यापि भूतभौतिकसाध्यभागस-द्वावस्य भागमाचसाम्यलिङ्गाच्चेति सूचे वन्त्यमाणत्वादिति चेद् न । तत्तेजी-स्वतेत्याद्याख्यातोक्तेन तदात्मनः स्वयमकुक्तत्यादिधातूक्तेन च परमे-श्वरेण यत्नेन साध्यत्वस्य तेजःप्रभृतिष्विष सन्वात् । न चैवं योगिसङ्कल्प-जन्यिपचिद्यपि परमेश्वरप्रयत्नजन्यत्वेनाधीन्तरं यस्य यद्वोगः साधनं तत्प्रयत्नजन्यत्वस्य साध्यत्वात् । न चैवं सित पश्वादिभोगसाधनेष्वाटिवक-तृणादिषु व्यभिचारः । साध्यादुत्कृष्टस्य संकल्पजत्वस्य हेते। निवेशनात् ।

[&]quot; श्रत्र वृतीयम् ब्राह्माधिकरणं पूर्णम्।

[।] एवं त्यिति पाठान्तरम्।

न चैवं सति तावनमाचमेव हेतु: स्यादिति वाच्यम् । मनारयसृष्टस्त्र गं व्यभिचारवारणाय भागमाधनत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्। सत्ताप्रयुक्तेति । य-चपि कानि चित् पद्पदार्थानवगममात्रइति । त्रावापाद्वापाभ्यामस्य पदस्यायमर्थे इति शक्तिग्रहरावानुमानापेचा न तु श्रुतिवाक्यार्थेबोधे संकल्पज-पिचादिपचकानुमाने त्वनुमित्युत्पादनायास्ति पचिद्धार्थे युत्यपेचा अतः श्वत्येवानुमानं माध्यमित्यर्थः । श्रगस्त्यकृतसमुद्रपानवदिति । यदापि समुद्रपानं तन्मुखसंयोजननिगरग्रप्रयत्नचन्यमिति वतुं शक्यं तथापि समुद्रस्य यः सकृदेव पयःपानयोग्यतापादको ऽल्पीभावः ऋनल्पस्य वा मुखे कुचौ च मानं तदेव ये।गसामर्थ्यसृष्टमिह दृष्टान्त: *॥

अभावं बादरिराह होवम्॥ १०॥

५५२ । १४

न च मनः परैद्देश्यतइति । परे दृष्ट्वा खलु संवदेयुः मनामाचं परै-द्रेष्टुं शक्यमिति तत्संवादपर्यन्तः पुष्कले। भागा न विध्येदित्यर्थः। न च स्य-लदेहरिहतस्य स्वकर्तृकत्वाभिवदनमपि न स्यादिति वतुं शक्ये कयं तद्वर्श-नसाध्यपरकतृकाभिवदनमाचासंभव उक्त इति शङ्कनीयम् । पर्यङ्कविद्यायामः चिरादिमार्गेण गच्छतः स्थूलदेहरहितस्यापि चन्द्रेण सह संवादस्य श्रुतस्य सूदमदेहमाचेण कथं चिदुपपादनीये। यथा तद्वदस्याप्युपपादियतुं शक्यत्वात् । न च परकर्तृकाभिवदनमपि चन्द्राभिवदनवदुपपादियतुं शक्यमिति बाच्यम् । श्रातिवाहिकदेवतारुपस्य चन्द्रस्येव संकल्पसृष्ट्रिवचादीनां मनामाचाविश्वष्ट्रिव-षयदर्थनानुषपतेः । दृष्टान्तं विभजतइति । द्वादशाहस्य सचत्वमासनापा-यिचे।दनेन यजमानबहुत्वेन च संचशब्दाभिसंयागाद्† यजितचादनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाग्यत्वा‡दिति जैमिनिसूनाभ्यां सनाहीनलव्यग्रीतिपूर्वकं तदुभयलवणयागाद् द्विविधा द्वादशाह इत्युक्तं तद्रुष्टान्तं विभजतइत्यर्थः ।

त्रासनोपियभ्यां ∮ चोदनइति । उण्पूर्वादिण् गताविति घातीर्घाः **५५३** । १२ तुनिर्देशार्थे इक्पत्यये इणा यणिति धात्विकारस्य यकारादेशे च सति उप-योति हृपेण भाव्यम् । उपेयोति हृपं तु यकारादेशस्थाने इयङादेशे सति भवति न तु स युज्यते । यक्प्रत्ययस्य कित्वादुग्रानिषेधे सति प्राप्रस्य तस्ये-

^{*} अत्र चतुर्थं संकल्पाधिकरणां पूर्णम् । † जै॰ सू॰ ग्र॰ ९० णा॰ ६ सू॰ ५८।

[‡] कि सूर भ्रम् १० वार ह सूर ६०। ई भ्रासनावाधिस्यासिति कर पुर वाटः।

वापवादार्थिमिणा यणिति विधानात् । तस्मादुपगीत्येव पाठः । यदि त्वच क्व विद्यवादविषये प्रयुत्सर्गे प्रिमिनिविश्वतहित परिभाषा समाश्रीयते तदा उपेगीत्यिष पाठः साधुः । उपागीति पाठस्तु मीमांसक्वयन्थेषु प्रायिकः स तूक्तथातिर्धात्वर्थनिर्देशार्थं श्रीणादिके उक्तारप्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुक-लच्चणे धात्विकारस्य गुणे श्रयादेशे पूर्वसवर्णदीर्थं च सति साधुः । श्रासनोपाधिचादनयोरन्यतरत्वं सत्रवाच्चणिति । श्रासनचादना-वन्वं षडहेनापासीतित्यहीनगतषडहे श्रवणात् तचातिव्याप्रमिति गङ्काया-मासिचादनायामनुषस्रष्ठत्वं विशेषणं देयम् । टीकायामुपायिचादनस्वोदा-हरणद्वयमुक्तम् श्रासचीदनं स्वयमुदाहर्गत सप्तद्शावरा इति ।

वर्षे । ४०

नियतकर्वकत्वमहीनलच्चणमुक्तमिति। मीमांषाभाष्ये त्वही-न्द्रादशाहस्य एको है। बहवा वा कर्नार इत्यनियतसंख्यकर्तृकत्वं सब्द्राद-शाहस्य बहव एव कर्तार इति नियतसंख्यकतृंकत्वं चे। तम् । ऋहीनानां हि यजितचादनेन विधानं द्विराचेण यजेतेत्येवमादिना सचाणां तु नियतं परि-माणं बहुव एवेति । एवं च मीमांसाभाष्यकारमते ऋस्थितपरिमाणत्वादिति साचपदविभागः । श्रव्यवस्थितपरिमाग्रत्वादित्यर्थः । टीकाकारमते त्वा-स्थितपरिमाणत्वादिति नियतपरिमाणत्वादित्यर्थः । ऋहीनद्वादशाहस्यैक एव कर्तेति निवता कर्तृसंख्या सचस्य तु सप्रदशावराश्चतुर्विशतिपरमा इत्यनियता कर्तृषंख्येति । मतद्वयमपि शाखाभेदाश्रयणेन समाधेयम् । तवाहीनद्वादशाहस्यानियतपंख्ययज्ञमानत्वमुक्तमापस्तम्बयूवे । एका द्वाद-शाहेन यजेत षड् द्वादश चयादश वेति । बाधायनसूचे त्वेक एव यजनान इति नियतसंख्ययजमानत्वमुत्तं द्वादशाहेन यच्यमाया भवत्येका वा बहवा वा यदोका दिवायावता यनेतिति । दिवायावता ऋहीनेन । ऋत एव केश-वस्वामी द्वादशाहा द्विविध: अहीन: सर्व च यदोका दीवते अहीन: यदि बहवा दीचन्ते सर्वामित । मीमांसाभाष्यकारमते बहुत्वनियतकर्तृक्रत्वं सबस्य तन्नियमरहितकतृंकत्वमहोनस्य च लचणान्तरं द्रष्ट्रव्यम् ।

,,।२१ शरीराभावकालइति । जागरव्यावहारिकशरीराभावकालइत्य-र्थः । स्वप्रदृष्टान्तवलेन दृश्यानां पिचादीनामित्र दृष्ट्रहणसकस्यापि वासना-

^{*} मोमांसाग्रन्थेप्रिति १ पुः पाः।

मयप्रातिभाविकशरीरिषद्धेः । जागरवत्स्थृत इति । ऋतिस्पष्ट इत्यर्थः । नातिस्पष्टे। हि स्वाप्रशतिभावः* ॥

प्रदीपवदाविशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ ५५४ । १ सगुणविदात्मनापि विद्यासामर्थ्याद् व्याप्तिः संभवतीति ।

नन् तस्य स्त्रहृपेण विद्यापहितहृपेणाविद्योपहितहृपेण वा व्याप्रिराजानिसद्धा न यागप्रभावमपेवते अन्तः करणापहितक्ष्पेण चेत्सा कथमन्तः करणाद्वहिर्भ-वेत् । उपाधिविकासमन्तरेगोपहितविकासायागादुपाधेरन्तः करगस्यापि वि-कासे जीवव्याप्रेरन्तःकरणादुहिष्ट्रोत्ययागाद् श्रन्तःकरणान्तरसृष्ट्रवैयर्थ्यप्रस-ङ्गाच्चेति चेदुच्यते । विद्यासामर्थ्यात्सेद्रियान्तः करग्रेषु घरीरान्तरेषु सृष्टेष्ववि-द्योपहितस्य सगुगाविद्यात्मनस्ततदन्तः करगेषु या ऽभिव्यक्तिस्तदभिष्राया ऽच च्याप्रिशब्द:। ऋयमर्थे। नैजादन्त:करगादित्याद्यग्रिमग्रन्थेन स्पृष्टीभविष्यति । तच निजं महजमेव नैजं स्वार्थे तद्भितः। महजं निजमाजानमिति नैचगटुकाः। यवं च युक्तं च तद्विभाविति श्लोकभागे विभुशब्दस्य नानादेशवर्तिष्वन्तःक-रगोषु युगपदभिव्यक्तिसिद्धर्थम् ऋविद्योपहितहृपेण व्याप्रिमन्वं युगपतावदन्तः-करगाधिष्ठानसिद्धार्ये तदुपयोगिविद्यासामर्थ्यस्यं च वैभवमर्थे इत्युक्तं भविन । न चैक्र्यामावे भेदादिति न हेतु: साध्याविशेषादित्याशङ्क्य व्याच्छे भेद्पती-तेरित्यर्थे इति । न तर्हाद्वन्नतैनवर्तिवर्तिनीनामिति नजा सहितं पाठमाण्रि-त्य निषेयास्येकस्येकस्यानुषङ्गं कृत्वा भेदावित्यस्य भेदारतीतेरित्यर्थे इत्युक्तः । टीकायां नजा रहितापि पाठा दृश्यते तच नानुषङ्गादिक्षेषः । एका सिप्रा-येति । परस्पराविरोध्याभप्रायवन्वमित्यर्थः । संपन्नः केवला मुक्त इत्यादि-टीकायन्यस्थार्थमाह यो मुक्तः स ब्रह्मसंपन्न इत्युच्यतइत्यादिना ।।।

जगद्भापारवर्जं प्रकरगादसङ्गिहितत्वाञ्च ॥ १० ॥

टीकायां यथा पविकारे ब्रह्मग्युपास्यमाने वस्तुनः स्थितमपि तस्य निर्विकारं रूपं न प्राप्यते तत्कस्य हेताः अतत्क्रतुत्वादुपामकस्येति यन्यान-न्तरं तत्वापामनामु हि पुरुषक्रतुत्वमिति वाक्यमाचार्येदृष्ट्रमस्ति तदवतार्य व्याख्यायते यथा सगुणब्रह्मणि स्थितमपीत्यादिना निर्गुणचिन्तकत्व-मित्यन्तेन। टीकायां पर्यायेग सृष्टिमंहारी स्थातामित्येतदनन्तरपिटतं न चेति

ध्रुध्र । स्ह

^{*} श्रत्र पञ्चमम् स्रभावाधिकरणं पूर्णम् । † सत्र पष्टं प्रदीपाधिकरणं पूर्णम् ।

वाक्यं तद्धेतुवाक्यं च सानुषङ्गं से।पर्णतकं व्याच्छे यदीति । ऋष न वा स्रष्टि-संहारे। द्वाविष स्यातः।मित्यनेन न चेत्यस्य पूर्ववाक्यान्निषेध्यानुषङ्गेणार्थे उत्तः । त्रच न चेति वाक्यार्थे द्वाविष न स्यातामित्यस्मिन् टोकाक्तो हेतुरुभये।: स्रष्टृसंह-चें।रीश्वरत्विव्यातादित्यनेनानूदितः । ईश्वरत्विव्याते उपपनिरिच्छाप्रतिहृति-यदि पिस्रचामंजिहीषयाः सत्ये।रिष सृष्टिसमये मंहारः स्यादित्यनेन दिशेता। यतद्वपलच्यां किंचिदिच्छाधीनमंहारसमये ऽन्येच्छाधीनसृष्टिनं स्यादित्य-स्यापि । यवं हि द्वयारपीश्वरत्विव्याते हेतुरिच्छाप्रतिचाता दिशेता भवति ।

ननु सगुणापास्तिषु तहीति । यद्यपि सत्यकामत्वादीनां निरङ्कण-त्वांशस्यापासनाविषयत्वे ऽपि न तत्क्रतुन्यायविरोधः तस्य न्यायस्यापासक-लभ्यग्यामाचविषयतया पंकोचनीयत्वेन नित्यत्वादिति श्लोकोक्तन्यायैस्तदल-भ्यस्य निरङ्क्षशत्वांशस्य तत्यायविषयत्वात्। श्रन्यथा कारणं तु ध्येय: सर्वेश्व-र्यसंपन्नः सर्वेश्वरस्य शंभुराकाशमध्यदत्यादियुत्युक्तसर्वेश्वर्यादिविशिष्ट्राणास-नायां का गतिः का च गतिः सर्वास्वप्यहंग्रहोपासनास्वभेदोल्लेखे ऋहंग्रहोपा-सकाः खल्वभेदेने।पास्याप्यविद्योपाधिनिवृत्यभावाद् भेदेनैवावितष्ठन्ते तथापि तत्कतुन्यायः क्ष चित्संकोचनीया जात इत्येतावता सत्यकामादिष्वयुतं निरङ्क-शत्वमुपास्यं परिकल्य तचापि तस्य संकोचकल्पनमयुक्तम् । क्रुप्रेन हि विशेष-शास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचा न तु कल्प्येनापीति तात्पर्यम्। तदिदमुक्तं न हि निरवग्रहसत्यकामत्वादिगुणकमीश्वरसुपासीतेति श्रुतिरस्ती-ति । श्रापा वै खलु मीयन्ते लेकोसावितीति श्रुतिवाक्यस्य टीकायाम् अप्-शब्दे।पलिवतानि भूतानि लोकशब्दे।पलिवतिहरएयगर्भवुद्धे।पास्यन्ते इत्यशें। दर्शित: । त्रयमर्थे। भाष्यकारायामिमां श्रुति भागसाम्यार्थत्वेनादाहृतवताम् श्राशयस्था न भवतीति स्वयमन्यथा व्याच्छेतं ब्रह्मलाकगतमित्यादिना ।। इति म्रोमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभम्रोमदद्वैतविद्याचायेविश्वजिद्याजिम्री-

रङ्गराजाध्वरिवरसूनेारणयदीचितस्य कृते। वेदान्तकल्पतह-परिमले चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्च फलाख्यश्चतुर्थे। ऽध्यायः । समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभमस्तु ।

^{*} अत्र सप्तमं जगद्धापाराधिकरणं पूर्णम्।